

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ

**Інститут політичних і етнонаціональних досліджень
ім. І. Ф. Кураса**

**СУЧАСНИЙ ПОЛІТИЧНИЙ ДИСКУРС
З ПРОБЛЕМИ БАГАТОПОЛЮСНОЇ
РЕСТРУКТУРИЗАЦІЇ
ГЛОБАЛЬНОГО СВІТУ**

Монографія

Київ – 2022

Рекомендовано до друку вченою радою Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України (протокол №7 від 23 грудня 2021 р.).

Рецензенти:

Котигоренко В. О. – доктор політичних наук, професор, завідувач відділу етнополітології Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України

Григор О. О. – доктор політичних наук, професор, ректор Черкаського державного технологічного університету

Бабкіна О. В. – докторка політичних наук, професорка, завідувачка кафедри політичних наук НПУ імені М. П. Драгоманова

Латигіна Н. А. – докторка політичних наук, професорка, професорка кафедри іноземної філології та перекладу Київського національного торговельно-економічного університету

С 89 Сучасний політичний дискурс з проблеми багатополусної реструктуризації сучасного світу : монографія / авторський колектив: З. Самчук, В. Левкулич, Ю. Шаповал, О. Чорний, В. Ковалевський; за заг. ред. З. Самчука. Київ : ІПІЕнД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2022. 400 с. ISBN 978-617-14-0095-5

У монографії досліджено суспільно-політичний феномен світопорядку як системне явище. Кризовий стан сучасних світопорядкових реалій проаналізовано крізь призму розлогого спектра причинно-наслідкових зв'язків: геополітичних, соціально-економічних, регіонально-блокових, цивілізаційних, соціокультурних, ресурсних, релігійно-конфесійних, демографічних, етичних. Осмислено альтернативи, загрози й виклики, які потребують першочергового реагування як на теоретико-концептуальному, так і праксеологічному рівнях функціонування сучасного суспільства.

Цільовою аудиторією монографії є науковці суспільно-політичного профілю, викладачі закладів вищої освіти, політики, управлінці, дослідники закономірностей глобальних трансформацій.

УДК 327.8:140.8+321.01

ISBN 978-617-14-0095-5

DOI: 10.53317/978-617-14-0095-5

© Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2022
© Колектив авторів, 2022

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	5
------------------------	---

РОЗДІЛ 1. РЕСТРУКТУРИЗАЦІЯ ПОЛІТИЧНОГО СВІТОПОРЯДКУ СУЧАСНОСТІ ЯК ЗНАЧУЩИЙ КОНТЕКСТ ПЕРЕОСМИСЛЕННЯ УКРАЇНОЮ ПРІОРИТЕТІВ І ЗАСОБІВ РОЗВИТКУ

<i>(Самчук Зореслав, Левкуліч Василь, Чорний Олександр)</i>	9
---	---

1.1. Дискурс політичного світопорядку в пошуках критеріального та теоретико-праксеологічного оптимуму	10
1.2. Неолібералізм і його «просто бізнес»: Superpower померла – хай живе Superpower	27
1.3. Криза глобального лідерства як наслідок самоусунення США	62
1.4. Претензії Росії та Китаю на статус Superpower: проблема відповідності бажань можливостям	96
1.5. Багатополюсна реструктуризація як глобальний мегатренд сучасності	137
1.6. Постблокові альтернативи сучасного світопорядку	180
1.7. Еволюція світопорядку як детермінативний фактор коригування пріоритетів політичного розвитку України та засобів їх досягнення	205
Джерела та література до розділу 1	239

РОЗДІЛ 2. ПОЛІТИКА ДЕКОМУНІЗАЦІЇ В УКРАЇНІ: СУТНІСТЬ, ПЕРЕБІГ, НАСЛІДКИ, ПЕРСПЕКТИВИ

<i>(Шаповал Юрій)</i>	262
2.1. Посткомуністичний синдром і декомунізація	263
2.2. Декомунізація після 2019 року: зміна акцентів	275
Джерела та література до розділу 2	285

**РОЗДІЛ 3. МЕРЕЖЕВІ КОМУНІКАЦІЇ У БОРОТБІ ЗА
ПОЛІТИЧНУ ВЛАДУ В БАГАТОПОЛЮСНОМУ СВІТІ**

(Ковалевський Владислав)..... 290

3.1. Категоріальне поле та методологічні засади дослідження
політичних мереж 290

3.2. Мережеві форми й методи політичного управління,
демократії та участі 302

3.3. Мережева ідентичність та виклики глобалізованого світу.. 319

Джерела та література до розділу 3 326

**РОЗДІЛ 4. МОРАЛЬНІСТЬ ПОЛІТИКИ
ЯК ЖЕРТВА І ЗАСІБ СОЦІАЛЬНОГО ПРОГРЕСУ
В ГЛОБАЛІЗОВАНОМУ СУСПІЛЬСТВІ**

(Чорний Олександр)..... 329

4.1. Морально-політична оцінка підсумків
новітньої економічної історії України: низка провалів чи рух у
напрямі побудови ефективної системи?..... 330

4.2. Головний міф і злочин української влади років державної
незалежності..... 344

4.3. Повчальні палімпсести західної політичної
етики і культури..... 359

4.4. Від кризи моральності до морального відродження нації... 366

Джерела та література до розділу 4 373

ПІСЛЯМОВА *(Самчук З. Ф.)*..... 380

Відомості про авторів..... 397

ПЕРЕДМОВА

Багатополюсна реструктуризація глобального світу постає основною імперативною ознакою сучасної суспільно-політичної, господарсько-економічної та культурно-цивілізаційної дійсності. Її вплив на всі сфери суспільної життєдіяльності практично кожної країни не підлягає сумніву, а детермінативний вплив коливається в діапазоні від дуже істотного до безперечно визначального.

Значущість багатополюсної реструктуризації глобального світу об'єктивно й закономірно актуалізує потребу переосмислення Україною пріоритетів і засобів свого розвитку, приведення їх у відповідність до викликів, загроз і небезпек нового світопорядкового status quo. Таке переосмислення має бути насамперед аналітичним, рефлексійним і теоретико-концептуальним. Що ж стосується політичного праксису, то прийняття ефективних політичних рішень можливе лише на підставі врахування переконливо обґрунтованої теоретичної концептуалістики. Тільки за умови існування дієздатного тандему теорії та практики політики Україна може розраховувати на формулювання відповідей, адекватних викликам багатополюсної реструктуризації глобального світу.

Популярний у наш час практично орієнтований характер політичних досліджень спонукає політологів до динамічного реагування на процеси, що буквально в онлайн режимі переформатовують світопорядок, надаючи йому нового ієрархічного статус-кво. Істотні зміни, яких світопорядок зазнав упродовж перших двох декад XXI століття, здебільшого породжують проблематику універсалістського штибу: це потреба реалістичного визначення місця країни в контексті переформатування глобальних та регіональних центрів сили, приділення значно більшої уваги, ніж це було потрібно донедавна, диверсифікації геополітичних альтернатив як засобу боротьби з ризиками розвитку, відпрацювання оптимальних балансів глобальної регламенталістики та локальних потреб кожної країни й регіону.

Окрім універсальних викликів, кожна держава й етнонаціональне середовище опинилися перед необхідністю відповідей на

запитання, що мають специфічне забарвлення, обумовлене особливостями попереднього соціокультурного й політичного розвитку, міжнародної взаємодії та історичної спадкоємності в аксіологічних, етичних, конфесійних та інших аспектах. Однією з ключових для сучасної України концептуальних інтриг є аспект цивілізаційного вибору – точніше, потреба цивілізаційного вибору як способу визначення свого місця в переформатованій ієрархії світопорядку та пріоритетів розвитку на оглядове майбутнє.

Здебільшого спрямованість цивілізаційного вибору України нашвидкуруч конкретизується європейським напрямом. Як правило, це робиться з тактичних міркувань – для символічного отожднення себе з Європою як із утіленням колективного Заходу на противагу всьому, на що сутнісний, соціокультурний, аксіологічний ідентитет Заходу не поширюється. Розрахунок таких тактичних хитрощів в основному збігається зі сподіваннями, пов'язаними з карго-культом – мовляв, це прискорить якщо не перспективи повноцінного «плану Маршалла для України», то принаймні надає підстави для значної секторальної (фінансово-економічної, технологічної і т. ін.) підтримки України з боку Європи, зокрема й Заходу загалом.

Однак минають роки й навіть десятиліття, а сподівання, пов'язані з карго-культом, не поспішають себе виправдовувати. Так само у підвишеному стані й надалі перебувають аспекти сутнісної (культурно-цивілізаційної, ментальної, аксіологічної, стереотипної тощо) неоднорідності Європи, які спонукають до визнання реалій не «єдиної Європи», а паралельного існування «різних Європ», об'єднаних суто формально-організаційно з метою отримання максимальних економічних і управлінських переваг. Щоправда, навіть у цю тактичну модель логіка суспільно-політичних процесів вносить свої корективи (варто згадати хоча б Брексіт).

У випадку України бездумне повторювання мантр європейського вибору є тим більше іронічним і курйозним, якщо взяти до уваги багату культурно-історичну спадщину нашого народу. Навіть враховуючи, що така цивілізаційна тяглість інколи трагічно

переривалася, ми однаково апріорі є не меншими європейцями, ніж португальці, баски, боснійці, албанці та болгари. Для того, щоб за такими важливими аспектами об'єктивності, самоусвідомлення й гідності закріпити належний їм статус прописних істин суспільної свідомості українства, потрібно нарешті перейти від політики історичного безпам'ятства до політики історичної пам'яті. Втім, позірна простота окресленого завдання не повинна вводити в оману, позаяк повноцінна політика історичної пам'яті завжди постає сукупністю філігранних кроків, зроблених між Сциллою вже згаданого історичного безпам'ятства та Харибдою історичної псевдоамнезії – це коли суспільство починає тенденційно «пригадувати» те, чого не лише ніколи не було, а й не могло бути в принципі.

Здійснення означеної місії актуалізує аспект інформаційного супроводу. Зрештою, в наш час інформаційний інструментарій потребує прискіпливої уваги з безлічі причин, а основною з-поміж них є спроможність конвертувати в капітал політичної і загалом суспільної підтримки практично будь-який нематеріальний (здебільшого символічний) потенціал. Навіть у часи раннього християнства люди були готові померати не лише за їжу та інші засоби фізичного життєзабезпечення, а й також за символізм Чаші Граалю, Списа Долі та Ковчега Заповіту; що ж стосується нашої сучасності, то підвищений рівень життєзабезпечення разом із навіювальною спонукальністю засобів масової інформації прив'язують сенс життя ледве не повною мірою до символічних маркерів.

Сама по собі ця особливість постає втіленням різних і навіть діаметрально протилежних тенденцій. Що стосується негативізму, то він є хоч і суто вірогіднісним, проте цілком реальним у своїй латентності, бо якщо наші сучасники виказують виразну готовність померати за символи, то це автоматично робить привабливими зловживання в символічній сфері, а політичний бізнес на генеруванні «паралельної символічної реальності» виявляється одним із найбільш прибуткових.

Тут виникає ще один епіцентр безкомпромісного протистояння – цього разу між бажанням політиків і управлінців до аморального й навіть злочинного прийняття рішень на власну користь та природним бажанням суспільства делегувати владні повноваження кваліфікованим і відповідальним особистостям, які сприймають владні повноваження не як засіб погамування kleptomанійного зуду, а як символічний Хрест, який треба будь-що винести на Голгофу.

Внесок членів авторського колективу у виконане монографічне дослідження є таким: *передмова* – З. Ф. Самчук, *розділ 1* – З. Ф. Самчук, В. В. Левкулич, О. О. Чорний, *розділ 2* – Ю. І. Шаповал, *розділ 3* – В. О. Ковалевський, *Розділ 4* – О. О. Чорний, *післямова* – З. Ф. Самчук, *загальне редагування* – З. Ф. Самчук.

РОЗДІЛ 1.
РЕСТРУКТУРИЗАЦІЯ ПОЛІТИЧНОГО СВІТОПОРЯДКУ
СУЧАСНОСТІ ЯК ЗНАЧУЩИЙ КОНТЕКСТ
ПЕРЕОСМИСЛЕННЯ УКРАЇНОЮ
ПРІОРИТЕТІВ І ЗАСОБІВ РОЗВИТКУ

*Ті, хто нібито достатньо розумні,
щоб не лізти в політику, врешті-решт змушені
терпіти дурнів, які правлять ними*

(Платон)

Як правило, докорінне переформатування глобального політичного статус-кво в історії людства відбувалося внаслідок або світових воєн, або нових географічних відкриттів, які створювали принципово нові ресурсні й торговельні можливості. Своєрідність трьох попередніх десятиліть полягає в тому, що обидві зазначені умови хоч і були відсутні, проте відбулися одразу дві докорінні реструктуризації політичного світопорядку: перша пов'язана з розпадом Варшавського договору й СРСР, а друга виявилася наслідком нежиттєздатності того формату глобальної політичної ієрархії, яка набула домінантного статусу внаслідок падіння Берлінського муру.

Якщо з приводу переформатування світопорядку за результатами завершення Холодної війни у фаховому середовищі панує консенсус щодо причинно-наслідкових зв'язків і механізмів, то друга фаза переформатування, яка й надалі розгортається буквально в режимі тут-і-тепер, є предметом запальних дискусій і значною мірою несумісних концептуальних та інтерпретаційних підходів. Більше того, часто нездоланні труднощі виникають на етапі смислових параметрів ключових термінологічних маркерів, засобом яких здійснюється семантична демаркація і, скажімо так, топографування предмета дискурсу. Взяти хоча б той факт, що «єдиного порядку, який об'єднував би всіх гравців (загальної граматики висловлювання), не існує. Жоден концептуальний підхід не володіє обсягом ресурсів, достатнім для того, щоб натягти «сітку наративу» (свій «порядок слів») на весь світ або його більшу частину, в тому числі й насамперед у сенсі «права» та «правил»» [4].

1.1. Дискурс політичного світопорядку в пошуках критеріального та теоретико-праксеологічного оптимуму

Попри те, що *світопорядок* як базовий концепт та *оптимум політичного світопорядку* як певний ідеал (взірець, орієнтир тощо) політичного профілю утворюють предметну основу дискурсу щодо глобального політичного статус-кво, це не означає відсутності проблем навіть на такому фундаментальному рівні: зі значними труднощами доводиться мати справу у випадку як системної кризи аргументації, так і в процесі верифікації – підтвердження чи спростування відповідності конкретно-історичної версії політичного світопорядку певній теоретико-концептуальній моделі.

Основні ж різнотлумачення й контраверсійні розбіжності виникають під час спроб ототожнення чи хоча б суміщення теоретико-концептуальних версій політичного світопорядку та їх прaxeологічних відповідників [119]. Часто непереборні труднощі з'являються навіть на стадії визначення вістря й локації проблеми: себто, в чому саме вона полягає – в некоректному втіленні на практиці певних теоретичних лекал чи в недосконалоості й концептуальній сумнівності самих лекал?

Світопорядок є конкретно-історичним результуючим ефектом взаємодії основних суб'єктів міжнародної політики. На думку Дж. Айкенберрі, він віддзеркалює «базову згоду щодо ключових правил, принципів та інститутів» [261, р. 45]. Під світопорядком часто розуміють «конвенційно погоджену систему світового устрою, яка визначає особливості й принциповий характер взаємодії між державами та недержавними акторами» [72, с. 5]. Ця сукупність правил і практик, що регулюють взаємодію в глобальному масштабі, здебільшого не формалізована на рівні міжнародних угод, конвенцій, меморандумів і т. п., а є спонтанним результатом покрокового еволюціонування взаємин, статусів, досягнень тощо [14; 42; 60; 70].

Щоб уникнути непорозумінь і різнотлумачень, слід врахувати, що «міжнародні порядки вибудовуються навколо й щодо певних правил, які окреслюють і структурують своє поле. Це не обов'язково правила, що поділяються й дотримуються всіма й завжди, однак це завжди правила граматики та «побудови висловлювання» («порядок слів»). Міжнародний порядок «функціонує в режимі мови» – в тому сенсі, що існує певна система «організації», сукупність правил та граматики (форма їхньої організації), внаслідок чого з'являється можливість «побудови висловлювання», тобто формулювання насиченої смислом, адресованої і потенційно зрозумілої адресату послідовності слів у межах наявної «організації» та «граматичних» правил» [4].

Основні теоретико-концептуальні труднощі зумовлені «не лише (й не стільки) відсутністю в сучасному світовому порядку «правил», за якими можна «побудувати висловлювання», або незгодою щодо таких правил та їх недотримання; ключова проблема пов'язана з відсутністю згоди щодо базової граматики, за допомогою якої можливий «порядок слів» (аналог відсутності згоди щодо гри, в яку грають його учасники). Те, що ми спостерігаємо сьогодні в міжнародних справах у сенсі асиметричного розподілу влади, хронічної «розбалансованості» та «виходу з фокусу» двосторонніх та багатосторонніх відносин, детермінованих «регіоналізмом», «багатополярністю», «біполярністю» й т. ін. – це відзеркалення системної кризи дискурсу (граматики). В світопорядку як «порядку слів про світ» відсутні правила організації слів у «порядку»» [4].

Патетично вигукуючи фразу «ми вас поховаємо», радянський генсек Микита Хрущов мав на увазі аж ніяк не загрозу застосування сили й не порушення паритету в гонці ядерних озброєнь на користь Радянського Союзу, а лише перемогу соціалізму над капіталізмом в історичній перспективі. Зрештою, як радянська, так і західна модель світопорядку вважали себе виразником і захисником інтересів усього людства, тому обґрунтовували неухильність саме своєї перемоги і, відповідно, приреченість опонента у цьому протистоянні.

Якщо США наполягали, що вони є «захисником вільного світу», то СРСР ідентифікував себе як «виразника миру, демократії і соціалізму».

З огляду на несумісність фундаментальних інтересів, протистояння між блоками набуло глобального й тотального характеру, легітимізувавши дихотомічне розмежування й біполярну структуру міжнародних відносин у всесвітньому масштабі. Довгостроковий характер і виняткова небезпека конфлікту між Сходом та Заходом витікали з того факту, що це протистояння було змаганням двох наддержав, спроможних кількаразово знищити одна одну засобами лише ядерної зброї, а ідеологічний конфлікт між протиборчими політичними, економічними і соціальними системами базувався на фундаментально несумісних цінностях.

Попри те, що минуло вже понад три десятиліття з моменту розпаду Варшавського пакту й Радянського Союзу, інерція полюсного протистояння триває досі: вона простежується практично в кожному резонансному конфлікті й протистоянні. Наприклад, під час загострення політичної кризи у Венесуелі «переважна частина вільного світу визнала Гуайдо тимчасовим президентом Венесуели. Йдеться, зокрема, про: Сполучені Штати Америки, Канаду, більшість країн-членів Європейського Союзу, Україну, Грузію, Ізраїль, Австралію та чимало інших країн. Головна вимога урядів, що підтримали опозиціонера, – проведення вільних та прозорих президентських виборів з метою відновлення демократії у Венесуелі. Інші держави, які прийнято вважати авторитарними або відверто антиамериканськими (Росія, Китай, Іран, Куба, Болівія, Північна Корея), виступили з підтримкою Мадуро, що стало черговим індикатором нової реальності відродженого біполярного світу. Таким чином, венесуельська криза відобразила не лише внутрішньодержавний розкол суспільства, а й загальносвітовий, розділивши земну кулю (окрім країн, які поки що тримають нейтралітет) на дві частини, а політичні центри цих полюсів, як і в роки першої Холодної війни, знову знаходяться у Вашингтоні та Москві, адже саме останні одразу й найбільш активно втягнулися у

венесуельські події з подальшим згрупуванням навколо себе тих чи інших суб'єктів міжнародної політики» [74].

Згідно з Г. Моргентау, «міжнародна політика, як і будь-який інший тип політики, є втіленням боротьби за силу. Якою б не була анонсована мета міжнародної політики, її справжнім цільовим орієнтиром завжди є сила» [279, с. 113]. З цього приводу можна додати, що критерієм і гарантом такої сили постає влада, владні ресурси і владні повноваження. Зазначений аспект виразно висвітлений у вже хрестоматійних книгах Сола Коена «Географія і політика в розділеному світі» (1963) та «Глобальні геополітичні зміни в епоху після «Холодної війни» (1991).

Загалом «із моменту падіння Берлінської стіни доводиться часто чути про «новий світопорядок», про доцільність «*Pax Americana*» або про те, що не можна допустити виникнення однополярного світу. Втім, саме до однополярного світопорядку прагнули по черзі всі знакові суб'єкти геополітики: США, Великобританія, Німеччина, Росія, Франція. Кожна з цих країн на певному етапі свого розвитку поодиночі або в союзі з іншими країнами намагалася нав'язати світу своє панування. Наполеонівська Франція, Вікторіанська Англія, Німеччина Бісмарка й Гітлера, а також США, починаючи з Вудро Вільсона, Росія з часів Олександра III і Радянський Союз – усі намагалися диктувати світу свою волю. І в ті чи інші часові періоди їм це вдавалося» [143].

Характерною ознакою світопорядку сучасного гатунку є його неоднорідність. Візуально її можна порівняти з пірамідою, верхівка якої належить одній або кільком державам, чий геополітичний вплив має глобальний статус. Щаблем нижче перебувають країни, які утворюють регіональні центри геополітичної гравітації, здійснюючи істотний вплив на своїх найближчих сусідів. Найнижчий рівень посідають представники геополітичної периферії – країни, які є скоріше об'єктами, а не суб'єктами глобальних процесів. Вони знаходяться в ситуації подвійної залежності, оскільки окрім того, що перебувають під тиском регіональних центрів геополітичної гравітації, водночас ще й змушені рахуватися з

інтересами й побажаннями глобальних центрів геополітичного впливу.

Попри те, що геополітичний статус є доволі усталеним, він не константний – тобто на нього все-таки поширює свою дію принцип розвитку, тому зміни в цьому предметному полі хоч і повільно, однак відбуваються. То ж цілком об'єктивно й закономірно, що науковий інтерес концентрується довкола факторів і чинників, критична маса яких призводить до реструктуризації й еволюціонування світопорядку. Дослідницький аспект структури і перспектив еволюціонування світопорядку лежить в основі таких важливих теоретико-праксеологічних сфер, як реструктуризація глобальних відносин, зміна конфігурації центрів глобальної і регіональної сили, фактори впливу на глобальний статус і перспективи. Розмаїття й предметна специфіка зв'язків та впливів дає підстави стверджувати як про конкретно-історичну, так і трансісторичну актуальність їх дослідження.

Труднощі й проблемне вістря теоретико-концептуального осмислення структури й перспектив еволюціонування світопорядку пов'язані насамперед із багатоманітністю дослідницьких підходів, а також із відсутністю конвенційно узгодженої навіть у фаховому середовищі системи критеріальних координат, яка створює необхідне підґрунтя для предметного дискурсу з цього приводу. Зрозуміло, що за відсутності необхідних передумов перспективи такого дискурсу втрачають реалістичні ознаки, розпадаються на автономні сегменти з власною смисловою ієрархією, причинно-наслідковими зв'язками, баченням практичних проблем і способів їх розв'язання.

Концептуальний зсув від двополусної (океанічно-континентальної) до поліцентричної парадигми сучасного світопорядку відбувся ще в 1960-х роках. У 1990-х роках з'явився концепт «постбіполярний світ» (на відміну від світу одно- та багатополярного). Зазнала істотного переакцентування теорія балансу сил, співвідношення глобальних та регіональних центрів сили. Концептуальним мегатрендом початку XXI століття є консенсусне

визнання положення, згідно з яким сучасна конкуренція в сфері міжнародної політики все більше набуває цивілізаційного забарвлення і критеріальних вимірів.

Структура і перспективи еволюціонування світопорядку здебільшого осмислюються крізь призму парадигми Центр/Напів-периферія/Периферія та теорії геополітичних полюсів. Доволі типовою для діагностування дослідницької акцентованості є такий концептуальний вердикт: «Моделювання світового порядку, зокрема моделювання геополітичне, будується, як правило, виходячи з кількості полюсів у світі. Відповідно, мова може йти про одно-, дво- або багатополярний світопорядок. Поняттю «полюс» у міжнародних політичних дослідженнях притаманний доволі спірний інтерпретаційний статус. Принципово важливим індикатором для полюса є високий ступінь концентрації силових ресурсів міжнародної системи. Очевидно, що в статусі полюсів світового порядку здатні виступати саме ті актори, які зосередили в своїх руках економічні, військові та інші ресурси, що за рівнем потужності набагато перевершують силові потенціали інших акторів міжнародних відносин» [57, с. 337].

Показово, що «в різних схемах геополітичного моделювання поняття «полюс» та «центр» здебільшого чітко не розрізняються, їх навіть можуть вживати синонімічно. Тим не менше, центр є більш широким поняттям для визначення сильного актора міжнародних відносин, спроможного як організувати функціональну взаємодію з низкою інших геопросторових акторів, так і керувати цим процесом. Центри можуть доволі істотно відрізнятися один від одного своїми потенціалами, і вони не завжди претендують на провідні позиції в структурі світового порядку. Вони можуть не лише конкурувати, а й тісно співпрацювати, навіть інтегруватися. Що стосується полюсів світопорядку, то їм притаманні такі ознаки: сукупна потужність, когерентна іншим найсильнішим акторам, а також значні можливості для впливу на всесвітні процеси; здійснення самостійної і ефективної геополітики, що забезпечує розширення і/або збереження значних сфер впливу в багатьох

регіонах світу; зосередження в руках панівної еліти неформальної влади над численними міжнародними акторами, здатність значною мірою контролювати світові процеси» [57, с. 338]. Безперечно, наведений перелік ідентифікаційних і функціональних ознак полюсів світопорядку не є вичерпним – за бажання й потреби його можна істотно розширити та ієрархізувати за різними критеріями.

Найбільш стисло й аргументаційно бездоганну характеристику полюсів системи політичного світопорядку запропонував Річард Розенкранц ще в 1963 році: «Мультиполярну, біполярну та однополярну міжнародні системи можна змістовно диверсифікувати таким чином: багатополарність – це система з численними блоками або акторами; біполарність є системою з двома блоками або акторами; однополарність вимагає наявності одного керуючого чи домінуючого» [280].

Відштовхуючись від концептуалістики Р. Розенкранца, Франк Вайсман у середині 1980-х років увів концепцію кластерної багатополарності. Він доводив, що «система влади є мультиполярною тоді, коли можливості більш рівномірно розподіляються, ніж при біполярному стані, а також коли рівень антагонізму залишається високим. Система є кластерно мультиполярною за умови, що держави поширюються по всьому простору більш рівномірно, з великими можливостями для посередників і багатьма наскрізними лояльностями, які стримують ворожу налаштованість. Двополярна влада та мультиполярна влада є взаємно несумісними категоріями» [289, с. 72].

Доволі поширеним є концептуальний підхід, відповідно до якого в геополітичній структурі світу варто виокремлювати такі «моделі світоустрою: модель однополосного світу, на чолі якого стоїть одна світова держава; модель однополосного світу, коли роль світового арбітра виконує всесвітня організація; цивілізаційна багатополосна модель світоустрою; регіональна багатополосна геополітична модель світоустрою» [73, с. 342].

Як правило, «однополарність означає наявність лише однієї наддержави, яка очолює світову систему, а характерна ознака

системи з однієї наддержавою полягає в тому, що жодна інша держава не володіє достатньою силою, щоб її врівноважити» [279, с. 11]. Така наддержава «володіє достатніми можливостями для запобігання формуванню перевершуючої чи хоча б врівноважуючої коаліції, спрямованої проти неї» [268, с. 5].

На відміну від однополярного порядку «багатополярний порядок передбачає наявність у світі більше двох полюсів. Припущення, що стабільний світовий порядок можна забезпечити тільки за умови створення збалансованої багатополярності, є доволі спірним. Прихильники багатополярності часто наводять як приклад Віденську геополітичну епоху з її «концертом держав». Такий порядок (за всіх його недоліків) виявився доволі ефективним для Європи ХІХ століття, коли експансія провідних європейських держав спрямовувалася в основному за межі регіону. Втім, за умов багатополярного світу баланс є нетривалим: він може порушитися внаслідок нерівномірності розвитку провідних акторів, розбіжностей між ними, відмінностей геополітичних інтересів і безлічі інших факторів. Між полюсами неминуче зберігається, а часто й посилюється конкуренція. Виходячи зі своїх геополітичних інтересів, репрезентанти полюсів можуть вступати в коаліції з колишніми противниками проти колишніх союзників. Загалом баланс сил у багатополярному геополітичному порядку зазнає перманентних коливань, тому його усталений статус постає недосяжним ідеалом» [57, с. 340].

Концепція неполярності або безполярного світу Ричарда Хааса, який є керівником одного з найбільш впливових «мозкових трестів» американської геостратегії – Ради з міжнародних відносин (*Council on Foreign Relations, CFR*), – постає концептуальним узагальненням системного аналізу структури сучасного глобального світу і тієї ролі, яку в ньому покликано відігравати наддержавні гравці. Згідно з Р. Хаасом, багатополярний світ уже існував в новітній історії – це було в епоху, що передувала Другій Світовій війні, в момент протистояння трьох політичних теорій: лібералізму, комунізму та фашизму. Період Холодної війни Хаас відрекомендує періодом

існування біполярного світу, а етап, що розпочався після розпаду Варшавського договору й Радянського Союзу, з точки зору глави CFR, є не епохою однополярності, а лише моментом однополярності, що тривала близько півтора десятиліття. На переконання з Р. Хааса, однополярний світ зміниться не новою багатополлярністю, а нонполярністю.

Основна відмінність між концепціями багатополярного та нонполярного світу полягає в тому, що «ключовими акторами в епоху нонполярності є не держави (як у випадку багатополярності), а недержавні актори: експортери енергоносіїв, терористичні мережі, воєнізовані формування, наркокартелі, політичні партії, НУО різної спрямованості, а також 500 фірм світу з найвищим рівнем капіталізації. Згідно з Р. Хаасом, організації на кшталт ООН взагалі непридатні для розв'язання абсолютної більшості проблем. Він не заперечує актуальність американської імперії, проте позиціонує її не як традиційну державу, а як мережеву структуру» [145].

На противагу Р. Хаасу, С. Гантінгтон ототожнює сучасний світопорядок із «гібридом, одно-багатополярною системою в складі однієї наддержави й декількох великих держав» [6, р. 35]. Іншими словами, йдеться про один головний полюс і декілька менших, спроможних утілювати в життя власну геополітичну стратегію, але не наділених достатньою волею й/або силовими можливостями для того, щоб повноцінно протистояти головному полюсу й трансформувати (перереформувати) світову систему. Варто визнати, що така модель одно-багатополярної системи цілком коректна для відображення нинішнього світового порядку, хоча з часу оприлюднення концептуальної схеми С. Гантінгтона вже минуло понад два десятиліття.

Абсолютна більшість дослідників наполягає, що «окрім полюсів всесвітнього рівня цілком виправдане виокремлення регіональних полюсів. При цьому полюс всесвітнього рівня цілком закономірно поширює домінуючий вплив і в межах регіону його безпосереднього розташування, а також у тих регіонах, де він володіє усталеними сферами впливу» [57, с. 338]. У фаховому

середовищі різнотлумачення зберігаються лише щодо спроможності суб'єкта регіонального полюсу протистояти в межах свого регіону суб'єктові полюса всесвітнього рівня: хоча силова (ресурсна, технологічна й т. ін.) компонента країни, за якою закріплено статус *Superpower* (глобальної домінанти), об'єктивно є більш потужною і диверсифікаційно варіативною, ніж у будь-якого регіонального лідера, однак здебільшого сильніший суперник усіляко уникає «лобового» протистояння з огляду високий ризик зазнати великих втрат, несумірних із дивідентами від отриманої перемоги.

Вірогідність значних втрат зумовлена тією обставиною, що регіональний лідер протистоятиме, скажімо так, на власній території, в межах якої до його послуг – зручна логістика, досконалий моніторинг і можливість оперативного поповнення своїх сил додатковими резервами. На регіональному рівні глобальна *Superpower* позбавлена таких опцій, тому вона змушена компенсувати нестачу цих переваг витратами більших коштів і втратами більшої кількості техніки й особового складу, що може призвести до піррової перемоги – коли виграна битва, однак фактично програна війна або перемога в ній повністю девальвована неприйнятним рівнем збитків.

Доволі поширеною в дослідницьких колах є теза, згідно з якою, «випробувавши впродовж ХХ століття всі три концепції світопорядку (спочатку багатополярний світоустрій і військово протистояння, згодом ідеологічну несумісність і крах біполярної системи і, насамкінець, неадекватність однополярного світу сучасним цивілізаційним трансформаціям), людство знову потрапило в зону турбулентності. Яка альтернатива цьому? Логічний вихід із цієї ситуації (адекватний турбулентній логіці геопросторових трансформацій) лише один – диверсифікація геопростору, що так чи інакше призведе до трансформації однополярного світоустрою в багатополярний» [100, с. 365].

З таким висновком, одначе, можна й треба дискутувати вже хоч би з тієї причини, що він не є результиуючим ефектом чітких і

недвозначних причинно-наслідкових зв'язків. А от із наступним висновком цього автора можна погодитися повністю, без застережень: «Більшість експертів, моделюючи геополітичний рельєф майбутнього, схиляються до думки, що багатополосний світ буде менш передбачуваним і збалансованим, ніж він був у роки протистояння полярних політичних систем, оскільки на авансцену вийшло більше акторів, лінії конфліктів стали менш чіткими, а їх сутність – менш прозорою» [100, с. 356].

Ще однією показовою характерною ознакою досліджень цієї предметної сфери є її політична дражливість, яка призводить до наявності значної кількості політично ангажованих інтерпретацій. Здебільшого вони притаманні тим дослідницьким середовищам, які функціонально замкнені на геополітичних центрах, що останнім часом втратили чи втрачають свою геополітичну вагу і вплив. Ілюстративно показовою можна вважати таку інтерпретативну версію: «Сформований наприкінці ХХ століття світовий порядок з неформальним верховенством США нині перебуває в стані кризи. Наявні міжнародні інститути засвідчили свою обмежену здатність розв'язувати глобальні проблеми, забезпечувати мир і безпеку, ефективно боротися з транснаціональним тероризмом і т. п. Чимало авторів, уникаючи однозначної ідентифікації нинішнього світового порядку, називають його «постбіполярністю.»» [57, с. 335].

Тобто навіть якщо російський політолог не в змозі спростувати верховенство США і глобальний статус-кво за назвою «*Pax Americana*» (однополярний світ під керівництвом США), він цілком прогнозовано для російського дослідницького середовища намагається всіляко знівелювати й дискредитувати такий стан речей згадками про «обмежену здатність розв'язувати глобальні проблеми», «неспроможність забезпечувати мир і безпеку, ефективно боротися з транснаціональним тероризмом і т. п.». За логікою речей, після таких титанічних викривальницьких зусиль варто було б запропонувати хоча б якусь модель оптимізації недосконалого статус-кво, однак із цим логічним завданням виникають непереборні труднощі й ситуація на рівні аналогій починає нагадувати

небажані для таких авторів висновки щодо демократії, яка хоч і є кепською формою правління, але решта форм ще гірші, тому, як не парадоксально це може прозвучати, демократія залишається оптимальною формою правління за теперішніх конкретно-історичних умов і обставин.

На підставі здійсненого аналізу напрошуються узагальнення з приводу того, що «виникнення в сфері геополітичного порядку двох і більше полюсів призводить до посилення конкуренції і протистояння між полюсами в ідеологічній, політичній, економічній, військовій та культурно-інформаційній сферах» [57, с. 338]. Наведений концептуальний акцент де-факто заперечує доцільність і глобальні переваги двополюсної (багатополюсної) моделі. Втім, це зовсім не означає, що будь-яка однополюсна версія світопорядку є кращою за дво- та багатополюсну: просто їй апіорі притаманні кращі можливості для людства в цілому; а от чи виявиться така модель кращою на практиці, залежить від того, як вона апостеріорі скористається апіорним потенціалом.

Натомість дво- та багатополюсна модель апіорі приречена на контрпродуктивність, оскільки значну частину своїх ресурсів вона змушена скеровувати не на розвиток суспільства, соціальних інститутів і людей, а на протистояння своєму полюсному візаві. Тому навіть у разі неефективності однополюсної моделі світопорядку важко уявити ситуацію, за якої багатополюсна модель виявиться більш ефективною. Крім того, за умов багатополюсної моделі не слід ігнорувати можливість безкомпромісного протистояння аж до повного взаємознищення, що за умов однополюсної моделі практично неможливо.

Специфічні ознаки кожного світопорядку та його структурно-функціональні особливості значною мірою зумовлені геополітичними розломами, які, свою чергу, виникають у місцях найвищої геополітичної напруги як віддзеркалення гостроти геополітичних протистоянь. Існує чимало складових ланцюга глобального геополітичного протистояння. Одними з найбільш визначальних, ключових детермінант геополітичного протистояння вважається

принциповість культурно-цивілізаційних відмінностей. На більш поверховому за критерієм рефлексійної насиченості рівні геополітичну напругу пов'язують із протистоянням військово-політичних блоків, або тих країн, які їх очолюють і мають фактичний статус *Superpower*. Після Другої світової війни це було протистояння між НАТО та країнами Варшавського договору, а також між основними центрами сили цих військово-політичних утворень – США та СРСР.

Можна констатувати наявність широкого діапазону факторів (чинників, явищ, процесів, тенденцій), котрі визначають генезис переформатувань геополітичних центрів та периферій. До переліку детермінант, під впливом яких зазнає змін статус геополітичних центрів та периферій, належить насамперед фактор силового й загалом конкурентного протистояння геополітичних центрів, унаслідок чого одні центри посилюються, а інші або «знижуються в класі» до рівня геополітичної периферії, або взагалі зникають з політичної сцени.

Зміни геополітичних конфігурацій відбуваються також за результатами блокових протистоянь: наприклад, якщо в часи Варшавського пакту геополітичний епіцентр знаходився на кордоні Західної Німеччини та НДР, то після краху світової системи соціалізму й об'єднання двох частин Німеччини попередній геополітичний центр автоматично втратив свій статус, змістившись на схід – до кордонів Білорусі чи навіть Росії.

Після падіння Берлінського муру й розпаду Радянського Союзу ситуація зазнала хоч і не докорінних, проте доволі відчутних змін: фантомні болі від розпаду світової системи соціалізму й Варшавського пакту Росія намагається компенсувати «триманням під контролем» країн пострадянського простору і демонструванням своїх експансіоністських намірів у Грузії, Україні, Сирії, Венесуелі; намість блок НАТО формально хоч і зміцнився, проте фактично значною мірою втратив функціональну мотивацію, тому Сполученим Штатам у питаннях захисту інтересів і цінностей Заходу все частіше доводиться покладатися на самих себе, а оскільки одночасно забезпечувати ефективну присутність у кількох театрах

бойових дій проблемично навіть для США, то не варто дивуватися кризовому стану сучасного світопорядку.

Фактор асиметрії сучасного світопорядку акумулює і генерує чимало проблемних аспектів, надаючи їм характерних особливостей. Саме асиметрія сучасного світопорядку актуалізувала й активізувала низку специфічних тенденцій сучасності: насамперед ідеться про застосування й перманентне вдосконалення механізмів стримувань і протипаг як засобів, використовуваних геополітичними суб'єктами для забезпечення себе в стратегічній перспективі. Принагідно зазначимо, що стратегема стримування має чимало профільних різновидів і кейсових стратегій.

У тісному корелятивному зв'язку з асиметрією сучасного світопорядку перебуває ефект присутності як принцип і цільовий орієнтир. Ефект присутності застосовують для досягнення двох цільових орієнтирів: по-перше, з превентивних міркувань, по-друге, задля нівелювання наявного відставання в силовій компоненті. Асиметрія сучасного світопорядку також увиразнює інтригу геополітичного паритету, а саме: наскільки такий паритет можливий в умовах асиметрії і якщо можливий, то за яких умов і обставин.

Реалії асиметрії сучасного світопорядку пояснюють неухильність і закономірність несиметричних відповідей на виклики й проблеми, що виникають у наш час: коли офіційні інформаційні канали економічно й військово потужних країн нарікають, що проти них ведуть «нечесну партизанську війну», вони чомусь забувають згадати, що їхні противники з країн третього світу навіть за великого бажання не можуть вести «чесну» війну, бо не володіють ні ядерною зброєю, ні новітньою авіацією, ні військово-морським флотом, ні ракетно-артилерійськими підрозділами, ні ефективними засобами протиповітряної оборони. За таких обставин цілком виправданими будуть не лише міркування про терор пригноблених, а й рефлексії з нагоди терору як інструменту державної політики (на протипагу стереотипізованим уявленням про терор як засіб досягнення мети квазі-державними, антидержавними, анархістськими та іншими суб'єктами політичних відносин).

Зрештою, найбільш закономірним наслідком асиметрії світопорядку є війна як спосіб реструктуризації і переформатування чинного статус-кво в новий світопорядок, який бажаний для ініціаторів воєн. Щоправда, чимало аналітиків ставлять значущість фактора війни під сумнів на тій підставі, що в нашу епоху війни перетворюються на все більш затратний інструмент досягнення мети, а крім того асиметрія протистоянь у багатьох випадках знецінює бонус перемоги, оскільки деякі політичні режими провокують війну не з думкою про перемогу в ній, а для того, щоб здатися в полон і перекласти тягар соціально-економічного забезпечення країни на плечі переможця.

Попри те, що такі аргументи мають право на існування, силові засоби переконання загалом і війни зокрема залишаються не просто важливим, а ключовим засобом досягнення регіональної і глобальної мети. Тут простежуються аналогії з ядерною зброєю: на її адресу останнім часом лунало чимало критичних закидів щодо насамперед її нерентабельності – мовляв, на її розробку, впровадження і накопичення витрачено трильйони доларів, які могли б зробити щасливими ледь не все людство, а натомість країни в статусі *Superpower* володіють тисячами ядерних боеголовок, жодна з яких ніколи так і не виконала своєї захисної місії, хоча її утримання щороку «з'їдає» близько чверті військового бюджету.

На перший погляд, наведений аргумент є цілком переконливим, однак він не враховує одне істотне «але»: ядерна зброя покликана виконувати не лише й не стільки захисну місію, скільки функцію превентивного стримування, за відсутності якого вірогідність використання проти тебе геополітичними противниками, суперниками й опонентами ядерної зброї автоматично зростає в геометричній прогресії. Якщо взяти до уваги цей аргумент, то фінансування ядерних програм аж ніяк не підпадає під категорію «грошей, розвіяних за вітром». Інша річ, що існує певний рівень розумної достатності арсеналу ядерної зброї, перевищення якого вже не дає істотного приросту в аспекті ефективної ядерної відповіді – відтак, предметний дискурс доцільний лише щодо цього аспекту.

У бестселері «21 урок для XXI століття» Юваль Ной Харарі зауважив, що «кілька попередніх десятиліть вважаються найбільш мирним періодом в історії людства. Якщо в стародавніх аграрних суспільствах насильство було причиною 15% смертей, а в XX столітті – 5%, то нині насильницькою смертю помирає лише 1% людей. Проте після світової фінансової кризи 2008 року ситуація істотно погіршилася: мілітаризм знову ввійшов у моду, а військові витрати стрімко зростають. І звичайні люди, і експерти побоюються, що подібно до того, як в 1914 році вбивство австрійського ерцгерцога спровокувало Першу світову війну, так і в 2019 році якийсь інцидент в Сирійській пустелі або нерозумні дії на Корейському півострові стануть причиною глобального конфлікту. З огляду на зростаючу напругу в світі й особистості керівників, що сидять у Вашингтоні, Пхеньяні та деяких інших столицях, наше занепокоєння цілком обґрунтоване. Однак між 1914 та 2019 роками простежуються кілька істотних відмінностей. Зокрема, в 1914 році війну вітали еліти всього світу, тому що в них перед очима було безліч прикладів того, як успішні війни сприяли економічному процвітанню та політичній могутності. У 2019 році успішна війна – це зникаючий вид» [255, с. 172].

Тим не менше, війна залишається важливим інструментом і фактором політичних взаємин. Її використання зумовлене широким діапазоном політичного цілепокладання, яке можна структурувати за такими категоріями: «послаблення чи знищення суперника», «спосіб переконання», «забезпечення режиму преференцій». Інколи доводиться мати справу з таким екзотичними (чи пак – цинічними) поясненнями використання інструментарію війни, як «спонука до миру», «з педагогічною метою» тощо.

Істотною сутнісною ознакою світопорядку сучасності є турбулентність більшості сфер суспільно-політичної життєдіяльності. Ця особливість пояснює тенденцію номінування глобального статускво як кризового [52], мислення в категоріях Великої депресії [101], нагальної потреби напрацювання ефективних стратегем у відповідь

на наявні виклики [51] та навіть опанування методиками «збереження оптимізму в песимістичному світі» [8].

Аспект політичної турбулентності виразно висвітлено в резонансній книзі Деніеля Єрґіна [292]. Аналізуючи енергетичні, кліматичні та геополітичні виклики, що закономірно посилюються в епоху підвищення рівня політичної турбулентності, автор стверджує про фактичну наявність нової Холодної війни, в межах якої суперником США себе позиціонує тандем Росії та Китаю: кожна з цих країн не в змозі кинути виклик американському домінуванню поодино, тому вони об'єднують свої зусилля за багатьма напрямками. На думку автора, найбільш вірогідним епіцентром протистоянь в оглядовій перспективі буде регіон Південно-Китайського моря і Малакської протоки, оскільки саме тут пролягає понад третина торговельних шляхів і ця територія найбільш бажана для територіальної, ресурсно-економічної та воєнної експансії Китаю.

В умовах відчутної турбулентності більшості сфер суспільно-політичного світопорядку залишаються відкритими навіть фундаментальні запитання на кшталт «хто керує сучасним світом?» Подібні запитання викликають труднощі з відповіддю навіть у Нобелівських лауреатів. Саме тому книга Ноама Хомскі «Хто керує світом?» закінчується знаком запитання, а не крапкою [240]. У цьому бестселері автор досліджує фактори, завдяки яким Сполучені Штати, попри істотне посилення позицій Європи та Азії в глобальному світопорядку, все ще значною мірою визначають порядок денний глобального дискурсу. Аналізуючи конфлікти в Іраці, Афганістані та Ізраїлі–Палестині, автор осмислює, чому практичні реалії свободи та прав людини часто разюче відрізняються від риторики США і чим це загрожує Сполученим Штатам у різних сферах життєдіяльності – починаючи з репутаційних ризиків і закінчуючи втратами соціально-економічного статусу.

Феномен неефективних країн є причиною і водночас наслідком турбулентності сучасного світопорядку: з одного боку, турбулентність постає додатковим фактором ризику для існування недосконалих політичних і соціально-економічних механізмів, а з іншого

боку, перехід країни в категорію fail nation додатково посилює загальний рівень турбулентності, невпевненості й стагнації [225]. Резонансна книга Дарона Ацемоглу та Джеймса Робінсона «Чому нації провалюються» відповідає на чимало запитань – зокрема, чому Ботсвана стала однією з найбільш швидкозростаючих економік у світі, натомість сусідні африканські країни з ледве не ідентичними соціально-економічними, соціокультурними та ментальними умовами (Зімбабве, Конго, Мозамбик та інші) й далі перебувають у проваллі бідності та насильства.

Зрештою, предметні аналогії для подібних запитань можна знайти на кожному континенті: приміром, чому Південна Корея є однією з найбагатших країн світу, а КНДР – одна з найбідніших? Додаткову пікантність цьому проблемно-інтерпретативному кейсу додає той факт, що йдеться про країни, які ще 70 років тому утворювали єдиний і гомогенний за всіма ознаками соціум. Автори книги «Чому нації провалюються» доводять, що в основі економічного успіху (зрештою, як і його відсутності) лежить прийняття ефективних і своєчасних рішень у трьох сферах суспільного життя – політичній, економічній та технологічній. Причому, ці рішення та втілення їх у життя мають бути максимально синхронізованими й збалансованими. Оскільки Південна Корея дотрималася цієї вимоги, то вона досягла соціально-економічного успіху. Натомість мешканцям КНДР доводилося мати справу з десятиліттями голоду, політичних репресій і скеровуванням понад половини ВВП на озброєння й утримання армії. Саме з цих причин еволюційні траєкторії двох Корей настільки відрізняються одна від одної.

1.2. Неолібералізм і його «просто бізнес»: *Superspower* померла – хай живе *Superspower*

Одна з ключових проблем сучасності, яка істотно обумовлює динаміку турбулентності, полягає в «суперечностях між демократичним ідеалом загальної участі в ухваленні рішень на глобальному рівні та необхідністю ухвалювати рішення швидко й компетентно»

[107, с. 348]. Наявні необхідні й достатні підстави стверджувати, що «сучасний світ є протилежністю світу Реформації: на зміну самодисциплінованому аскету, інвестору й партнеру приходять архаїчні типи пірата й авантюриста, лихваря й мінійла, рекетира і шахрая, яких не влаштовує перспектива жити надією на щастя й задовольнятися законним прибутком у 5–7%. Створюється враження, що у світі відбувається деморалізація економічних відносин – поступове, послідовне й невблаганне витіснення ідеології чесної праці альтернативною їй ідеологією фінансового успіху. Щорічний обсяг транзакцій, здійснюваних у міжнародній комп’ютерній мережі, досягає трильйона доларів, а щоденний обсяг валютних торгів взагалі в сотні разів перевищує вартість реально обмінюваних товарів і послуг. Виникає «економіка казино» з усією її непередбачуваністю» [210, с. 52-53].

У книзі «Чому лібералізм зазнав невдачі» професор політичних наук Університету Нотр-Дам Патрік Дж. Денін привертає увагу до того, що три десятиліття тому з трьох панівних ідеологій ХХ століття – фашизму, комунізму та лібералізму – на історичній і політичній авансцені залишився лише лібералізм [241]. Ця ситуація сприяла некоректному висновку: прихильники лібералізму інтерпретували такий статус-кво, як закономірний кінцевий стан політичної еволюції людства, хоча насправді ми мали справу лише з перемогою певної ідеології – причому, така перемога цілком могла бути не остаточною, а конкретно-історичною або навіть узагалі не перемогою, а просто поразкою ідеологічних опонентів і антиподів.

На думку автора, лібералізм базується на фундаменті далекосяжних суперечностей: він декларує мету рівних прав, проте водночас сприяє матеріальній нерівності; його легітимність хоча формально й ґрунтується на згоді, однак вона фактично стає на заваді належному виконанню громадянських обов’язків, оскільки перевага беззастережно віддається приватності, а прагнення індивідуальної автономії фактично підривають основи держави. Курйоз полягає в тому, що сили, які забезпечують успіх ліберальної системи, паралельно запускають механізм її ж провалу. Крім того,

виразники ліберальних поглядів здебільшого є носіями жахливої вади: вони ігнорують генеалогічні вади ліберальної демократії, а тому виявляються неспроможними своєчасно й адекватно реагувати на виклики й проблеми, зумовлені такими вадами.

Важливою передумовою адекватного осмислення сучасного світопорядку є достеменно усвідомлення того, що демаркаційне розмежування таких форм правління, як аристократія, демократія та тиранія, не слід переоцінювати, а тим більше – абсолютизувати: треба розуміти, що подібна суверенізація віддзеркалює не стільки суспільно-політичні реалії епохи, скільки потреби гносеологічної та епістемологічної схематизації, структуризації, «картографування». Це нагадує умовний маркер паралелей і меридіанів, яких насправді не існує – просто в картографуванні вони допомагають передати на площині реалії випуклості земної поверхні, тому (і лише тому!) їх використовують.

Насправді ж скрізь і завжди існував певний симбіоз аристократії, демократії та тиранії (здебільшого і в основному – двох компонентів із трьох). Між іншим, чим далі, тим більше демаркаційні лінії цієї тріади набувають умовних, химерних ознак. Виразною ілюстрацією наведеної тези може слугувати суспільно-політична дійсність США двох попередніх десятиліть. У цьому контексті варто привернути увагу до спотвореного сприйняття масовою та навіть спеціалізованою (політологічною і філософською) свідомістю України багатьох фундаментальних факторів суспільно-політичної дійсності сьогодення. Причиною такого прикрого наслідку є тривалий вплив на політикум і медійне середовище України лише однієї частини політичного спектра США, репрезентованої Демократичною партією, транснаціональним бізнесом і підпорядкованим їм пулом ЗМІ. Натомість позиція Республіканської партії, представників національного капіталу та афільованих із ними інформагенцій в особі здебільшого консервативних ЗМІ США в українській медіасфері практично не представлена навіть під час правління в США представника Республіканської партії Дональда Трампа.

Негативних наслідків такого дисбалансу безліч, а що стосується світоглядно-політичної складової, то кричущий негатив полягає в формуванні абсолютно неадекватної політичної картини світу, якою в Україні послуговується навіть не плебс, а науковці, політики й управлінці найвищого рангу. Щоб сформувати з цього приводу більш-менш збалансоване уявлення, варто ознайомитися хоча б із полегшеною версією сприйняття суті справи у вигляді перегляду популярної youtube-версії консервативної концептуалістики США.

Хоча прогнози річ невдячна, однак, як зазначає оглядач *Financial Times* Гідеон Рахман, не виключено, що ми стоїмо на порозі нового циклу світової історії: «Якщо «ера популіста» візьме гору, вона може тривати близько трьох десятиліть. Усі зусилля в напрямі періодизації історії є значною мірою штучними, однак у повоєнній західній політиці можна виокремити дві різні епохи, кожна з яких тривала близько 30 років. Період з 1945 по 1975 рік, відомий як Славне тридцятиріччя у Франції, характеризувався відчутним економічним піднесенням на Заході. До середини 1970-х років ця модель зіткнулася з проблемами в англо-американському світі. Нова ера (яку здебільшого називають «неоліберальною») розпочалася в 1979 році з обрання Маргарет Тетчер у Великій Британії, а наступного року продовжилася перемогою на президентських виборах у США Рональда Рейгана. Це ознаменувало глобальний зсув. Комунізм у Європі почав руйнуватися з утворенням профспілки «Солідарність» у Польщі у вересні 1980 року. Формувалися основи глобалізованої капіталістичної економіки. Ця «неоліберальна ера» також тривала близько 30 років, поки не була дискредитована світовою фінансовою кризою 2008 року. Як і у випадку з кінцем Славного тридцятиліття, знадобилися кілька років невизначеності, перш ніж набув виразних ознак новий ідеологічний рух. Це сталося в 2016 році – з обранням Трампа і голосуванням щодо *Brexit*» [214].

Логічно виникає запитання: чому цикли сучасної історії становлять саме 30 років? «Одне з можливих пояснень полягає в тому, що успішні ідеології та породжені ними політичні рухи мають

певний цикл наслідування та подальшої адаптації. Якщо нові рухи та політики розвивають ауру успіху, вони знаходять послідовників. Той факт, що популістські партії по всьому світу беруть приклад з Дональда Трампа, свідчить на користь того, що цикл наслідування відбувається повною мірою. Нині політики на кшталт Віктора Орбана, Сальвіні та Болсонару наслідують риторику Дональда Трампа – засуджують «глобалізм», звинувачують ЗМІ в поширенні брехливих новин, знущаються над «політкоректними» і зневажають міжнародні організації. Швидке поширення цього нового політичного стилю може стати лише початком нової ери, яка триватиме десятиліття» [214].

Цінність наведеного меседжа Гідеона Рахмана полягає не в залученій ним ілюстративній фактографії, а в квінтесенції концептуальному засновку: в інформаційну епоху все частіше доводиться мати справу з інерцією стереотипів, сформованих під впливом цілеспрямованого маніпулятивно-пропагандистського пресингу. Цей фактор коректно поширюється на будь-який політичний стиль, міфологему, ідеологему тощо, а працює він приблизно за таким алгоритмом: спочатку відбувається синхронізація максимальної кількості складових, що забезпечують як секторальний, так і комплексний вплив на суспільну свідомість, а згодом застосовуються механізми впливу на владу в діапазоні від шантажу й до корупції та підкупу з метою «приведення політико-управлінських рішень до реалій суспільних потреб і очікувань».

Якщо повернутися до ілюстративного супроводу, до якого вдався Гідеон Рахман у процесі розвінчування «ери популізму», то не лише можна, а й за канонами елементарної наукової об'єктивності треба зробити визнання, що політичні опоненти Дональда Трампа володіють аж ніяк не меншими ресурсами маніпулятивних можливостей і вони ці можливості використовують у повному обсязі, не обтяжуючи себе застереженнями етичного чи етикетного гатунку.

Додатковому розкриттю зазначеного предметного аспекту сприяє резонансна книга Малколма Гладуела «Переломний момент.

Як незначні зміни призводять до глобальних зрушень» [250]. Автор здійснив комплексне дослідження причинно-наслідкових зв'язків епідемічної складової функціонування ідей. Вістрія уваги Малколм Гладуел зосередив на механізмах виникнення соціальних епідемій, за принципом яких поширюються ідеї, інформація, чутки, тенденції моди, купівельні преференції, типи поведінки й загалом абсолютна більшість стереотипізованих маркерів масової свідомості.

Ключову тезу автора спростувати важко: якщо забезпечити вірусний механізм поширення ідеї, сентенції, світоглядного пріоритету і т. п., то на певному етапі настає переломний момент – фаза соціальної епідемії й навіть пандемії. Причому, **якісний рівень і апріорна переконливість ідеї практично не мають значення для перспектив її вірусно-епідемічного поширення: для забезпечення цієї потреби цілком достатньо дотримуватися певної методично-покрокової послідовності застосування інформаційних, рекламних, маніпулятивних, навіювальних і т. п. механізмів.** Іншими словами, масовій свідомості в принципі можна нав'язати в статусі взірцевої практично будь-яку (!) ідею. Такий висновок є не просто алармістським чи, як висловлюються окремі аналітики, «скандальним»: він повинен слугувати необхідною і достатньою спонукою для консолідації інтелектуальних зусиль у напрямі напрацювання дієвих механізмів, спрямованих на упередження негативних наслідків маніпулювання масовою свідомістю.

Атрибутивною ознакою турбулентності сучасного світопорядку є феномен паралельного розгортання альтернативних реальностей – зокрема, глобального політичного пробудження та тотального політичного анабіозу. Одразу після падіння Берлінського муру на хвилі ледве не всезагальної ейфорії було започатковано концептуальний тренд глобального політичного пробудження як символічного втілення ідей Французької революції, які свого часу спочатку підпорядкували парадигмі свободи, рівності й братерства світогляд європейських гуманістів та інтелектуалів, а згодом – завдяки буквально епідемічному поширенню – перетворилися на

практично самоочевидність і трюїзм для всього діапазону масової свідомості, призвівши до падіння за принципом доміно колоніального світопорядку.

У книзі «Другий шанс: три президенти і криза американської надпотуги» Збігнев Бжезінський виразно окреслив тенденцію, згідно з якою **стрижнем мегатренду глобального політичного пробудження є всезагальний дрейф у напрямі набуття повноти людської гідності** [235]. Проте, півтора десятиліття, що минули з часу опублікування «Другого шансу», внесли докорінні корекції в нібито переконливу аргументаційну модель Бжезінського: з'ясувалося, що глобальне політичне пробудження – це не закон природи на кшталт гравітації, що безвідносно до результатів Холодної війни не існує ніякої апріорної гарантії «всезагального дрейфу в напрямі набуття повноти людської гідності», що це – лише вірогідність, можливість і не більше. Для втілення такої можливості на практиці потрібна зацікавленість ключових суб'єктів сучасного світопорядку; якщо ж така зацікавленість відсутня або якщо ключові суб'єкти вбачають у таких перспективах загрозу своїм інтересам, то показники вірогідності починають прискорено дрейфувати в напрямі нульової позначки й доводиться констатувати факт не глобального політичного пробудження, а його антипода – глобального політичного анабіозу.

Дражливий концепт глобального політичного анабіозу змістовно перегукується з парадигмою глобальної політичної інволюції, лави прихильників якої останнім часом істотно розширилися. Все більше аналітиків зауважують показову особливість: упродовж попереднього півстоліття глобальна політична динаміка зазнала докорінної трансформації, здійснивши перехід від цілепокладаючого пріоритету у форматі соціалізму з людським обличчям до фактичного стану речей у вигляді капіталізму з нелюдським обличчям. Міждержавні, міжетнічні та міжцивілізаційні фобії набувають гіпертрофованих ознак, скочуються до «печерного» рівня, а метафора Редьярда Кіплінга про «закони джунглів» у випадку нашої сучасності є не лише цілком коректною, а й вельми доречною,

позаяк вона доволі переконливо з'ясовує суть справи – окреслює ті принципи, на основі яких відбувається переформатування політичного світопорядку сучасності. Зрештою, на таких принципах переформатування політичного світопорядку тією чи іншою мірою здійснювалося завжди, просто з огляду на завищені й ілюзійні очікування за результатами Холодної війни нові реалії вражають своєю докорінною відмінністю від того бажаного статус-кво, який ще донедавна вважався якщо не неухильним, то принаймні цілком імовірним у найближчому майбутньому.

Перипетіям еволюції людства притаманне дуже своєрідне почуття гумору. Зокрема, півстоліття з часу «Паризької весни», яка започаткувала концептуалістику глобального політичного пробудження, соціалізму з людським обличчям і т. п., не минули марно: наркотично-заколисуючий вплив на масову свідомість лавино-подібної появи нових гаджетів не в змозі приховати регрес в абсолютній більшості сфер життєдіяльності. Показовою ілюстрацією цієї тези може слугувати, з одного боку, втрата Сполученими Штатами спроможності здійснювати космічні польоти на Місяць (тепер вони анонсують відновлення в 2028 році програми польотів на супутник Землі як щось неймовірне, екстраординарне й епохальне, ретельно заштовхнувши в закутки своєї пам'яті факт шести успішних висадок астронавтів США на Місяць у проміжку між 1969 та 1972 роками), з іншого боку, ексцентричним фрікам і тим, хто має виразні затримки розвитку, нині надають статус «Людей року», «Найбільш впливових» і навіть «Голосу покоління», хоча в часи «Паризької весни» це вважалося б антиутопічною іронією і абсурдистською фантазмагорією в стилі Альбера Камю. Хіба це *еволюція*? Це *інволюція*.

Новий політичний світопорядок перебуває в тісній корелятивній взаємозалежності з практикою глобалізації, а вістря теоретико-концептуального дискурсу щодо такого статус-кво зосереджено в основному на двох аспектах: по-перше, яким є сукупний баланс переваг та недоліків глобалізації; по-друге, наскільки мегатренд глобалізації в її сучасному форматі підлягає перегляду (тобто ніхто

не піддає сумніву об'єктивність і закономірність глобалізаційної тенденції, але чи означає це неможливість її коригування, а якщо така можливість все ж існує, то з чим пов'язані її обмеження).

Основною вадою соціумів доіндустріальної епохи був феномен «спільноти без спілкування», в межах якої суспільна єдність досягалася переважно мовчазною згодою щодо визначальної семантики й символіки, а також консенсусом з приводу її об'єднувачого значення. Натомість практика становлення сучасної глобалізації й неолібералізму засвідчує діаметрально протилежну проблему – ми маємо справу із гіпертрофією форм і обсягів спілкуванням за фактичної відсутності самої спільноти, соціуму й суспільства, в основі яких лежить взаєморозуміння на підставі ритуального обміну символічно значущими символами віри [254]. Попри те, що апологети глобалізації та неолібералізму декларують пріоритетний і безперешкодний інформаційний та інший обмін у межах цих парадигм, на практиці доводиться констатувати кричущий дефіцит символічних маркерів, спроможних об'єднати людей. Сучасне суспільство сегментується, «геттоїзується», все більше позбувається колективних почуттів, залишаючи атомізованих індивідів напризволяще на тлі маніпуляції з боку неоліберальної психополітики [62; 117; 118; 179; 202].

У резонансній книзі «Переглянута глобалізація та невдоволення нею: антиглобалізація в епоху Трампа» лауреат Нобелівської премії, викладач Колумбійського університету та головний економіст Інституту Рузвельта Джозеф Стігліц проаналізував невдоволення глобалізацією в Сполучених Штатах та Європі, відповіддю на яке є безпрецедентне посилення протекціоністських тенденцій у розвинених країнах [283]. Це вкрай показово й симптоматично, адже йдеться про той «золотий мільярд», який ще донедавна вважався основним отримувачем бонусів від глобалізації. Що ж стосується решти світу, то тут ейфорія від глобалізації ніколи не була високою. І це легко пояснити: Джозеф Стігліц наводить приклади того, як Міжнародний валютний фонд, Світовий банк та глобальні торговельні угоди завдавали шкоди багатьом країнам – і

це попри те, що попередньо вони ритуально декларували допомогу, відрекомендовуючи свій пакет допомоги ледве не панацеєю. Системно осмисливши досвід глобалізації попередніх двадцяти років, автор наполягає, що глобалізаційні процеси потребують істотної корекції, оскільки зростаюча соціально-економічна нерівність врешті-решт закономірно призведе як до безпрецедентних політичних заворушень у межах окремих країн, так і до непередбачуваних за своїми наслідками протистоянь на глобальному рівні.

Ще одна знакова постать інтелектуального небосхилу Заходу – Нассім Талеб – у книзі «Чорний лебідь. Під знаком непередбачуваності» слушно зазначає, що «майже всі події, які справляють істотний вплив на ринки, глобальну політику й загалом життя наших сучасників, є абсолютно непередбачуваними. З цієї причини традиційний ризик-менеджмент, який звикли стереотипно застосовувати державні органи й компанії, виявляється безпорадним перед викликами сьогодення» [127].

Зрештою, в приватному секторі справи не набагато ліпші, бо ефективне реагування на непередбачуваність є апіорі сумнівним, дієві рекомендації щодо нього не можна втиснути в методичний посібник, і в абсолютній більшості випадків воно не залежить ні від міри раціональності прийнятих рішень, ні від кваліфікаційного рівня й навичок управлінського персоналу, уповноваженого приймати рішення у відповідь на виклики й проблеми непередбачуваності.

Такий стан речей радикально дисонує із запевненнями «іміджмейкерів» глобалізації 1990-х років із приводу того, що нібито фундаментальною перевагою епохи глобалізації є раціоморфність, передбачуваність і прогнозованість абсолютної більшості явищ, процесів і тенденцій. Нині з'ясовується, що основна перевага глобалізації є не більше, ніж міфом, фейком, тенденційною спробою видати бажане за дійсне. І, що найбільш прикро, мимовільним заручником і жертвою такої маніпулятивної технології опинилося все людство впродовж попередніх трьох десятиліть.

Хоча глобалізація поширює свій детермінативний і регламентаційний вплив практично на всі сфери суспільної життєдіяльності, її фундаментальним засновком і спонукою зі самого початку було й надалі залишається насамперед економічно-фінансове середовище. Зростання ролі економіки, яке особливо увиразнилося по закінченні епохи Холодної війни, пов'язане з тим, що саме економіка значною мірою «перебрала на себе функції політики, стала стратегією і перетворилася на засіб ведення війни. Фактично відмінності між війною та економікою як продовженням політики іншими засобами нині зведені до мінімуму. Процеси глобалізації фінансової сфери не лише призвели до вільного й неконтрольованого переміщення величезних грошових мас через національні кордони і до формування глобального фінансового ринку, а й до зміни функцій грошей у світовій економіці. Гроші самі перетворилися на товар, а спекуляція на грі курсових відмінностей валют стала однією з найвигідніших ринкових операцій. При цьому на периферії уваги опиняється аксіома, відповідно до якої за відсутності сильної і самодостатньої політики неможлива ефективна економіка» [107, с. 348].

Процеси глобалізації не є чимось принципово новим, притаманним лише нашому сьогоденню: на ознаки глобалізаційних тенденцій можна натрапити в багатьох випадках історичної еволюції людства. Так само не позначена унікальними ознаками інструментальна сфера досягнення глобалізацією своєї мети: засобами, методами й підходами, аналогічними до сьогочасної глобалізації, послуговувалися фронтмени й апологети попередніх глобалізаційних хвиль. Зокрема, подібно до сучасної глобалізації, економічна система глобалізації середини XIX століття «базувалася на вільному пересуванні капіталів, товарів та послуг. Тоді ця система позначалася англійським словосполученням «*free-trade*». Країни, які не бажали відчиняти ворота «вільному ринку», швидко отримували на свою адресу Опіумні війни або бомбардування Нагасакі 1864 р., що змушувало їх зняти митні бар'єри» [200].

У книзі «Модернізація та постмодернізація» Рональд Інглехарт аргументовано доводить, що економічний розвиток, культурні та політичні зміни істотно синхронізовані в послідовних і значною мірою передбачуваних закономірностях [263]. Щоб продемонструвати зв'язок між системами переконань, політичними та соціально-економічними факторами, ця книга спирається на унікальну базу даних «Світові опитування цінностей», яка охоплює 70% населення світу. То які вади глобалізації є найбільш проблемними й небезпечними за своїми наслідками? Насамперед слід зазначити, що глобалізація (зрештою, як і будь-який інший суспільний мегатренд) приносить найбільші переваги тим, хто знаходиться, скажімо так, на верхівці «харчового ланцюга». Ця універсальна закономірність функціонування мегатенденцій у випадку глобалізації набуває безпрецедентних ознак.

Як стверджують Джейсон Фурман з Гарвардського університету і Пітер Орзаг з інвестбанку *Lazard Freres SAS*, «з 1948 по 1973 роки реальний середній дохід сім'ї в США щорічно збільшувався на 3%. Завдяки цьому ймовірність того, що в дитини буде більш високий дохід, ніж у батьків, становила 96%. З 1973 року реальний дохід медіанної сім'ї зростав лише на 0,4% на рік, тому сьогодні 28% дітей мають нижчий дохід, ніж їхні батьки. Чому сучасна капіталістична економіка не виправдовує очікувань? Відповідь пов'язана в основному з галопуючим зростанням капіталізму рантиє. У даному разі «рента» означає винагороду понад те, що необхідно для стимулювання бажаної пропозиції товарів, послуг, землі або робочої сили. «Капіталізм рантиє» визначає економіку, в якій ринкова та політична влада дозволяє привілейованим особам та підприємствам отримувати більшу частину такої ренти за рахунок решти» [79].

Фінансові інструменти забезпечення економіки в епоху глобалізації також сприяють зростанню нерівності. За словами Дебори Харривз, засновниці *High Pay Center*, «у Великій Британії відношення середньої зарплати генерального директора до середньої зарплати по країні зросло з 48 у 1998 році до 129 у 2016 році. У США цей же

показник злетів з 42 у 1980 році до 347 у 2017 році. Оплата праці, прив'язана до ціни акції компанії, дала керівництву величезний стимул підвищення цих котирувань шляхом маніпулювання прибутком чи запозичення грошей на купівлю акцій. Жодна з таких стратегій не додає реальної цінності бізнесу, проте вони дозволяють заробити величезні статки топменеджерам» [79].

Показовими є дані Федрезерву (ФРС) США за I півріччя 2020 року: вони свідчать про «різкий розрив у статках за расою, віком і класом. У ситуації, коли 1% найбагатших американців володіють сукупним капіталом у розмірі \$34,2 трлн, на частку найбідніших 50% населення, а це близько 165 млн людей, припадає лише \$2,08 трлн. Згідно з індексом мільярдерів *Bloomberg*, статки 50 найбагатших людей країни становлять майже \$2 трлн, що на \$339 млрд більше, ніж на початок 2020 року» [223].

Загалом же «розрив між багатими та бідними поглиблюється як у розвинених країнах, так і в країнах, що розвиваються: три найбагатші людини США володіють таким самим багатством, як і половина працюючого населення США, а це – приблизно 160 млн людей; в Індонезії чотири найбагатші людини мають більше грошей, ніж 100 млн індонезійців. Середньодушові доходи у 20 найбагатших країнах світу у 37 разів перевищують відповідний показник у 20 найбідніших країнах – причому, за попередні 40 років цей розрив подвоївся. За оцінками аналітиків Програми розвитку ООН, на початок XXI століття сукупне багатство 225 найбагатших людей планети перевищило \$1 трлн, що ідентично щорічному доходу 2,5 млрд бідняків, які становлять 47% населення світу» [144].

На тлі оприлюднених проблемних факторів можна погодитися з концептуальним підходом, відповідно до якого «потрібна динамічна капіталістична економіка, яка дає всім обґрунтовану віру в те, що вони можуть брати участь у перевагах її функціонування. Натомість ми все частіше стикаємося з нестабільним капіталізмом рантє, конкуренцією, що вмирає, слабким зростанням продуктивності, високою нерівністю і, що зовсім не випадково, все більш дисфункціональною демократією. Те, як працюють наші економічні

та політичні системи, має зазнати докорінних змін, інакше вони просто загинуть» [79].

Подібне інтерпретативне діагностування вже не є чимось екстраординарним – більшість кваліфікованих і незаангажованих політиків міркують і оприлюднюють свою позицію в аналогічній аргументаційній модальності. Зокрема, фундатор Всесвітнього економічного форуму в Давосі Клаус Шваб узагалі констатував символічну смерть *капіталізму акціонерного типу*, а натомість – перебирання на себе владних повноважень *капіталізмом участі* (*stakeholder capitalism*) [282]. Чимало дослідників на Заході стверджують про фактичний колапс глобалізму: внаслідок кричущих диспропорцій збагачення від глобальної торгівлі та фактичного нехтування ключовими демократичними цінностями оптимістичне очікування більш відкритих, рівноправних суспільств поступилося місцем популізму та демагогії [281]. Об'єктивною й цілком логічною реакцією на такий перебіг подій є нова хвиля націоналізму й протекціонізму [18; 40; 49; 174].

Недоліки глобалізації сучасного зразка не вичерпуються контрпродуктивним капіталізмом рантьє, вмираючою конкуренцією, безпрецедентним рівнем фінансово-економічної нерівності та дисфункціональною демократією: як влучно зауважив Нассім Талеб, «головна проблема – це аж ніяк не мігранти та руйнування звичного світопорядку: одне з найбільших розчарувань нашої епохи полягає в тому, що, попри очікування, глобалізація не призвела до інтелектуальної різноманітності, не породила плюралізм думок. Навпаки, ми бачимо, що світ починає перетворюватися на гіперцентралізовану систему: суспільство кластеризується, виникає нездоланий вододіл між «нашими» та «чужими». Замість проголошеної свободи думок, усе виразніших ознак набуває ситуація, що нагадує життя в тоталітарній державі: є офіційні думки, які ти мусиш поділяти, інакше перетворишся на єретика і вигнанця» [127].

У системі, керованій «цифровим Левіафаном» сучасного глобалізму, чим далі, тим ширший спектр рішень приймається на основі не управлінсько-виконавського досвіду, кваліфікації чи

інтуїції, а виключно на підставі відповідних протоколів (*big data*), передбачених для таких (у перспективі – для всіх) випадків. До бізнес-проектів, які нехтуватимуть таким алгоритмом функціонування, застосовуватимуться санкції у вигляді труднощів виходу на біржу, підвищених ставок кредитування та занижених рейтингових показників. Після отримання глобальним суспільством наочного виховного ефекту на економічному рівні зазначений алгоритм функціонування буде поширено на всі сфери життєдіяльності – політичну насамперед. Це перетворить фактор національного суверенітету на комічний пережиток минулого, на атавізм і недоречний анахронізм.

На думку Нассіма Талеба, попри стереотипізоване уявлення, «глядачі CNN – це «інтелектуальні ідіоти». Насправді роботяг обвести навколо пальця неймовірно складно; якщо ти шукаєш, кого б обдурити, то найкраща кандидатура – це хтось на кшталт читача «*The New Yorker*», який міркує так: якщо я інтелектуал (а я, безперечно, інтелектуал), то я достеменно розумію, що відбувається у світі. Він зневажає роботяг, вважаючи їх нездатними до критичного мислення, не усвідомлюючи простої речі: будь-яка людина, яка не живе за рахунок інтелектуальної праці, – це вже апріорі експерт, оскільки його професія безпосередньо пов'язана із реальним світом. Наприклад, водопровідник є експертом у галузі прокладання труб і т. ін. Його досвід базується на взаємодії з повсякденністю, йому притаманне цілком критичне й адогматичне мислення. Освічені люди, навпаки, частіше схильні виходити з шалених ідей, які не мають жодного стосунку до дійсності» [127].

Та чи не найбільша проблема полягає в тому, що «серед західних журналістів поступово сформувалася інтелектуальна монокультура, відповідно до якої якщо ти намагаєшся показати, що відбувається насправді, то на тебе вішають ярлик «путініста», а отже, ти не отримаєш роботи на головних американських каналах. Це інквізиція нашого часу, яка карає за думки, що дисонують з офіційними» [127]. Наведена теза заслуговує конкретизації й увиразнення: вістря проблеми полягає навіть не в самому

нехтуванні демократичними нормами, від імені яких інтелектуальна монокультура намагається менторським тоном декламувати свої «істини в останній інстанції», а в тому, що така кричуща невідповідність уявленням про належне поступово стереотипізується в статусі норми й навіть взірця, внаслідок чого дискредитується позитивний образ західної культури, західної цивілізації та загалом західного способу життя.

І це не просто умоглядна вірогідність: посилення окресленої результуючої тенденції вже не перший рік простежується в країнах третього світу, масова свідомість у яких усе більше виказує зацікавленість у пошуках «третього шляху». Поступовий, проте невпинний дрейф у цьому напрямі покликаний, на переконання суспільної думки цих країн, убезпечити як від рудиментів і атавізмів авторитарних Росії та Китаю, так і від недоречно повчальної тональності все більш авторитарного Заходу.

Прикрість викликає також спосіб тлумачення причинно-наслідкових зв'язків окресленої дійсності: здебільшого тенденція зменшення кількості симпатиків західного вектора розвитку витлумачується апологетами глобалізму як завгодно, окрім справжньої зумовленості недоліками глобалізації і безпорадністю соціумів Заходу протистояти інформаційній тенденційності, демагогії, популізму, маніпуляціям і т. ін. За таких обставин розраховувати на швидке одужання хворого суспільного організму не доводиться, а це зайвий раз доводить не випадковість і навіть мудрість масової свідомості в її дрейфуванні в напрямі «третього шляху».

За інерцією з часів падіння Берлінського муру глобалізацію часто намагаються подати у вигляді надійного інструменту успішного розвитку всіх і кожного, хто має бажання використати її переваги. Відповідно до постулатів економічного лібералізму, усування інституційних перешкод для міжнародної торгівлі та руху капіталів неухильно має привести до глобального порядку, внаслідок чого мрія про світ, населений вільними та процвітаючими мешканцями, врешті-решт втілиться в життя. Проте на хвилі

глобальної фінансової кризи 2007–2008 років, єврокризи та *Brexit* стало очевидним, що глобалістський ліберальний проєкт практично зазнав краху. Саме про це йдеться в резонансній книзі «Невдала глобалізація: нерівність, гроші та епоха відродження держави» [245].

Неокласична ліберальна економічна теорія виявилася принципово неспроможною пояснити динаміку ринкової економіки та здійснювати ефективне керівництво економічною політикою. З огляду на все ще домінування цієї дискредитованої теорії стає зрозумілим скепсис щодо перспектив глобальної співпраці між країнами й регіонами. А що стосується проблеми прискороеного розмивання культурно-цивілізаційної ідентичності під уніфікаційним і космополітичним впливом глобалізаційних процесів, то гіпотетично кожне суспільство спроможне ефективно зберігати ключові ознаки своєї ідентичності в умовах навіть жорсткого інформаційного й господарсько-економічного впливу глобалізації, а основною умовою реалізації такої можливості є ефективна сукупність світоглядної, аксіологічної та цілепокладаючої складових суспільно-політичної свідомості.

Будь-які перспективи переформатування світопорядку з часів завершення Другої світової війни невід’ємні від фактору США, від усвідомлення цією країною своїх національних інтересів і від способів їх забезпечення. Дев’яте видання «Піднесення глобалізму» здійснило ґрунтовний огляд еволюції зовнішньої політики США з 1938 року по кінець першої декади XXI століття, зосереджуючи вістря уваги на таких подіях, як Друга світова війна, перипетії Кубинської кризи, протистояння зі СРСР та країнами Варшавського договору в сфері озброєнь, епопея з В’єтнамом, події 11 вересня 2001 року та їхні наслідки. Авторам вдалося подати еволюцію зовнішньої політики у форматі покрокової (*step-by-step*) і логічно зумовленої послідовності [227].

В алармістській книзі «Постзростання: життя після капіталізму» професор Університету Суррей Тім Джексон викладає сутність кризи сучасного світопорядку в такій причинно-наслідковій послідовності: жорсткі умови конкурентної боротьби і

невпинна гонитва за ефективністю виробництва й прибутками призвели до соціальної нерівності, фінансової нестабільності та ледве не кліматичної катастрофи, зробивши насамкінець практично неможливим динамічне соціально-економічне зростання, заради якого, власне, людство й пішло на чимало жертв упродовж двох попередніх століть [264]. Такий стан речей не може не спонукати до рефлексій щодо можливих альтернатив – зокрема, світу за межами капіталізму, в межах якого стосунки між людьми та сенс життя мають перевагу над прибутками та владою.

Якщо в межах капіталізму зразка другої половини ХХ століття теоретизування з приводу праксеологічних перспектив моделі капіталізму з людським обличчям були збудником динамічного дискурсу в середовищі не лише фантастів і футурологів, а й прагматично орієнтованих аналітиків, то в контексті парадигми транснаціонального ультракапіталізму концепція капіталізму з людським обличчям викликає лише саркастичні посмішки. І це не випадково, оскільки для транснаціонального капіталу людина має значення лише в одному (точніше – двоєдиному) сенсі – як ресурс і функція. Будь-які інші атрибутивні й навіть імперативні ознаки людини (на кшталт того ж таки обличчя, духовності, вищих цінностей, етики, гідності, співчуття, взаємодопомоги тощо) для транснаціонального капіталу не лише не мають практичного значення, а й узагалі є вкрай недоречними з огляду на перспективи функціонування мондіального світу, організованого на транснаціональних принципах.

Звичайно, на рівні риторики публічної сфери жоден із репрезентантів транснаціонального капіталу не наважується визнати цей факт; більше того, з метою ретельного маскуванню своєї парадигми і здійснення успішної бізнес-експансії на нових ринках представники транснаціонального капіталу (а здебільшого – їхні проксі, агенти впливу) натужно експлуатують тематику «національних інтересів», «цивілізаційних перспектив», «пріоритетів соціальної солідарності» й «боротьби із соціальним егоїзмом», хоча насправді а) національні інтереси мають для функціонування

транснаціонального капіталу таке ж значення, як ладан для чорта, б) цивілізаційні перспективи пов'язуються ними не з багатовіковою спадкоємністю культурно-цивілізаційного надбання людства, а з наданням гіпертрофованого значення власній «цивілізаційній місії», в) під вивіскою соціальної солідарності намагаються нав'язати неухильне дотримання всіма членами суспільства пріоритетів, нав'язаних транснаціональним капіталом, г) риторику боротьби зі соціальним егоїзмом використовують у, знову-таки, вкрай вузькому й тенденційному сенсі – для усунення бізнес-конкурентів на національному рівні (це можуть бути як олігархи, так і просто заможні й впливові люди, чії статки істотно дисонують на рівні середньостатистичного індивіда, тому можуть бути використані як дискредитаційна ілюстрація соціального егоїзму, корупції, прибутків сумнівного походження тощо).

Окрім специфічно й тенденційно звуженого тлумачення знакових дискурс-маркерів сучасності, репрезентанти транснаціонального капіталу забезпечують свої інтереси під прикриттям семантично аморфних термінологічних конструктів і неологізмів, на інтерпретацію яких вони отримали монопольне право. За великим рахунком, абсолютна більшість тематичних і символічних маркерів сучасності – в діапазоні від тези про «іронічну людину як імператив сьогодення», «життєдіяльнісне кочівництво й номадизм як найбільш адекватні й прогресивні способи існування наших сучасників» і до «абсолютної об'єктивності, закономірності й безальтернативності глобалізації» – всі ці нарративні пазли наділені виразними ознаками проплаченого замовлення глобалістів.

Мета такого замовлення – світове панування, а глобалізм із усією його «безальтернативністю» постає засобом досягнення мети. На концептуальному ж рівні символічні маркери транснаціонального капіталу реалізують себе в ідеологемах і маніпулятивних практиках мондіалізму, глобального перерозподілу праці, нівеляції етнонаціональної своєрідності й усунення етнонаціонального суверенітету, в теорії і практиці керованого хаосу під вивіскою «апгрейду» – концепту, що поєднує ознаки оновлення, вдосконалення, підвищення функціонального рівня тощо.

За лаштунками тенденційності сучасного наративу у виконанні симпатиків глобалізму та його проксі-інструментів знаходиться колективний суб'єкт, якого адекватно позначають багатьма термінологічними ідентитетами. Це і глобальні фінансисти, і «колективний Рокфеллер», і сатрапія транснаціонального капіталу. Останній понятійний ідентифікатор чи не найбільш влучно віддзеркалює суть справи: окрім того, що сатрапи призначалися, а не обиралися (тобто їхній статус не мав нічого спільного з фундаментальними основами демократії), вони ще й здебільшого відверто зловживали узурпованою владою, нехтуючи навіть очевидними потребами суспільства й фізично знищуючи не лише опонентів, а й загалом усіх незгодних з їхньою політикою. Тому, як не прикро це визнати, найбільш вірогідна за станом на сьогодні антиутопія майбутнього – це сатрапія (чи пак – диктатура) транснаціональних корпорацій, які паразитують на лівацькому, «прогресистському» та ліберально-популістському мейн-стрімі.

Звичайно, тенденційний наратив глобалізму є лише необхідним, а не достатнім засобом досягнення мети транснаціонального капіталу у форматі світового панування: достатність досягається за рахунок політики інтервенцій, інструментарію інтервенцій. Модальність терміна «інтервенціонізм» не повинна вводити в оману: йдеться не лише про інтервенцію в буквальному, експансіоністському сенсі, а про весь можливий діапазон поширення свого впливу – тобто про симбіоз або окремішне застосування відповідно до потреб інструментарію *soft power*, *hard power*, *smart power*.

Оскільки транснаціональний капітал може досягати своєї мети лише за рахунок нехтування мети національного капіталу й навіть унеможливлення досягнення мети цим цільовим антиподом, то об'єктивно й закономірно виникає принципова розбіжність і навіть несумісність глибинних інтересів цих двох відгалужень капіталу. На політичному рівні ліберальним інтервенціоністам протистоїть теорія і практика неоконсерваторів (чи, висловлюючись звужено, ідеологія неоконсерватизму). Зрештою, такий ідейно-парадигмальний антагонізм і праксеологічне протистояння віддзеркалюється ледве не на кожному щаблі функціонування сучасного

американського суспільства – зокрема, функціональним антиподом глобалістів і мізантропних технократів, які здійснюють свою експансію під транснаціональними гаслами, є національна еліта США і кумири креативного класу на кшталт Ілона Маска.

Основний інструментальний ресурс глобалістів у США впродовж двох попередніх десятиліть абсолютною більшістю аналітиків пов'язується зі ФРС (Федеральною резервною системою). Загалом же парадигма транснаціонального капіталу тримається на таких китах, як транснаціональні корпорації, сфера ІТ (АйТі) технологій (Кремнієва Долина), мега-рівень фінансового сектору (*Wall Street*), ЦРУ та структури, афільовані з кожним із наведених інструментів. Натомість національна еліта США пов'язує свої надії з персоною Дональда Трампа, національним (антиглобалістським) капіталом, військово-промисловим комплексом, Пентагоном, АНБ (Агенством Національної Безпеки), РУМО (Розвідувальним Управлінням Міністерства Оборони) США.

Коли Дональд Трамп обрав своїм передвиборчим гаслом «*Make America Great Again*» («повернемо Америці колишню велич»), то йому не довелося надмірно фантазувати: він просто озвучив квінтесенцію національного капіталу США, яка, з одного боку, виразно з'ясовує сутність фундаментальних розбіжностей з транснаціональним капіталом, а з іншого боку – є найбільш виграшною з міркувань електоральних симпатій пересічного виборця Сполучених Штатів.

Між іншим, на протигагу попередникам на політичному олімпі США і абсолютній більшості сучасного глобального політичного істеблїшменту, який намагається максимально приховати чи замаскувати емоційну складову виголошуваних меседжів, Дональд Трамп, навпаки, надає своїй присутності в інформаційному полі максимальної особистісної виразності. Також він наділений блискучим комедійним інстинктом, який імпонує незаангажованій публіці.

Його опонент – теперішній президент США – в медійному та харизматичному плані відчутно програє Дональду Трампу. Крім того, Джозеф Байден сам опинився у пастці, завдяки якій переміг на попередніх виборах: він скерував вістря своєї критики на

неспроможність Дональда Трампа та його адміністрації ефективно протистояти викликам коронавірусу насамперед у соціально-економічній сфері, а тепер йому потрібно доводити свою «професійну придатність» за цим же критерієм – і треба констатувати, що його успіхи далекі від блискучих.

У цьому контексті політично й медійно спокуслим для Джозефа Байдена є опція скерування значної частини невдоволення суспільної думки США на «ворожу й підступну політику Китаю», оскільки американські спецслужби отримали підтвердження того, що коронавірус був цілеспрямовано створений у китайській лабораторії в межах програми біологічної війни і асиметричного протистояння Сполученим Штатам [12; 136]. Джозеф Байден опинився заручником ще однієї власної передвиборчої пастки, скерованої ним у другій половині 2020 року проти Дональда Трампа: коли за декілька місяців до президентських виборів тодішній президент-республіканець оприлюднив попередню інформацію про «ознаки цілеспрямованих дій офіційного Китаю в питанні щонайменше створення коронавірусу, а цілком можливо, й поширення його», то теперішній президент-демократ відрекомендував такий крок свого опонента «невдалою спробою відволікти громадську думку від власної управлінської недієздатності».

Тепер Джозеф Байден опинився в патовій ситуації: якщо він озвучить попередні висновки спецслужб, то отримає на свою адресу безліч в'їдливих коментарів, що істотно знизить рівень його електоральної підтримки; якщо ж він проігнорує настільки резонансний аспект, то його репутація може взагалі зазнати фіаско, оскільки в цьому випадку цілком можливий компрометуючий витік інформації, внаслідок чого з'являться закиди не лише в недооцінці національної безпеки, а й у свідомому замовчуванні президентом Джозефом Байденом загроз від Китаю як стратегічного суперника США, з яким пов'язуються бізнес-інтереси транснаціонального капіталу й родини Джозефа Байдена особисто.

У кваліфікованому дослідницькому середовищі існує консенсус з приводу того, що лібералізм – це ідеологія апологетики

транснаціонального капіталізму як сучасної форми і найвищого ступеня розвитку капіталізму. Значно складнішим і контраверсійнішим є аспект природи та функціональних перспектив транснаціонального капіталу. Зокрема, чимало фахівців вважають феномен транснаціонального капіталу об'єктивною й закономірною формою капіталізму (остаточною чи прикінцевою), яка, з огляду на такий фактичний статус, не має альтернатив у межах капіталістичного способу виробництва й загалом капіталістичної життєдіяльності. Інший дослідницький підхід витлумачує мегатренд транснаціонального капіталу як украй небезпечну мутацію, смертельний патоген капіталізму, який загрожує існуванню не лише всім нині існуючим формам капіталізму, а й загалом соціальній формі буття людства – принаймні узвичаєним уявленням про неї.

Досліджуючи неолібералізм як системний історичний феномен, Куїн Слободян стверджує, що для цієї парадигми світопорядку отримання глобальних функціонально-інструментальних повноважень має значно більше значення, ніж стереотипізована на рівні академічної думки ідеологічна боротьба проти розширення повноважень уряду та скасування надмірних нормативних актів. Ще одна поширена ілюзія, на думку Куїна Слободяна, стосується безальтернативності неолібералізму: поглиблення соціальної несправедливості та інші атрибутивні ознаки неолібералізму можуть привести (і на певному етапі обов'язково приведуть!) до пошуку ефективних альтернатив, позбавлених вроджених вад неолібералізму.

В епоху глобалізації функціонують три типи соціумів: глобальні, локальні та глокальні. Глобальне суспільство в повному обсязі віддзеркалює функціональні принципи й пріоритети глобалізму, постає їхнім онтологічним утіленням [15; 55; 63; 65; 69; 92; 112]. Натомість локальні соціуми функціонують на принципах автаркії, максимально відмежовуючись від глобальних впливів і тенденцій. А що стосується глокальних соціумів, то вони хоч і зазнають істотних впливів глобалізму, проте зберігають значну функціональну автономність, регламентуючи на власний розсуд

діапазон і глибину глобальних запозичень. Існує декілька концептуальних підходів до тлумачення індексу глобалізації, однак, згідно з усіма рейтинговими моделями, нині глобальні та локальні соціуми перебувають у меншості, а основну масу утворюють симбіотичні глокальні соціуми.

Адекватне сприйняття держави передбачає розуміння того, що вона – лише одна з можливих форм організації суспільного життя. Оскільки на певному етапі еволюціонування людства державна модель виявилася найбільш ефективною, то саме з цієї причини була взята на озброєння як своєрідний еталон. Однак не варто ігнорувати принцип розвитку й історизму, а відтак не слід заперечувати принципову можливість відходу від державної форми організації життєдіяльності, перегляду її в спосіб вибору людства на користь іншої форми.

З часів Томаса Мора й Томмазо Кампанелли з державою пов'язуються численні недоліки, логіка становлення яких у часі й просторі неухильно призводить до антиутопічного фаталізму, а способом його своєчасного упередження є лише знищення держави. Виразною наочною ілюстрацією подібних антиутопій може слугувати легендарний кліп на пісню «*Sonne*» групи «*Rammstein*»: у ньому створена бездоганна алегорія держави в образі красуні-гулівера, яка авторитарними методами змушує своїх підлеглих тяжко працювати, щоб ті забезпечили її прожиткові потреби й щоразу більші забаганки. Втім, споглядаючи між нетривалими перервами в роботі красу держави, більшість підлеглих готові працювати навіть без примусу ззовні, за відсутності репресій і санкцій за невиконання розпоряджень. Природа цього явища вже не політологічна, а соціально-психологічна чи навіть психіатрична, позаяк ідеться про очевидне ментальне збочення, яке, тим не менше, не вважається вадою, а навпаки – має статус стереотипованої норми і рутинізованої узвичаєності.

Доволі переконливою слід визнати аргументацію, відповідно до якої «на очікуване «відмирання суверенітету» працювало положення як про зростання ролі транснаціональних суб'єктів у

XXI столітті, так і про досягнення ними такого рівня, на якому їхній вплив перевершить роль урядів. У підсумку уряди почнуть діяти, підкоряючись «безпосереднім інтересам світового розвитку», а не національним інтересам власних країн в їх традиційному розумінні. Це радикальне припущення виявилось занадто сміливим: немає сенсу заперечувати важливість транснаціональних суб'єктів у сучасному світі, однак також немає підстав применшувати чи перебільшувати їхнє значення. Глобалізація і транснаціоналізація впливають на світ, однак легітимність дій транснаціональних гравців забезпечується в основному державами й від них залежить. Діяльність більшості недержавних акторів у наш час значною мірою і далі перебуває в істотній залежності від держави – якщо, звичайно, не йдеться про зовсім слабку, занепадаючу й стагнуючу державу» [208].

З часів падіння Берлінського муру національний суверенітет почав зазнавати все більшого тиску багатьох факторів і тенденцій. Причинно-наслідкові зв'язки цього явища були систематизовані Френсісом Фукуямою в книзі «Сильна держава: управління та світовий порядок у XXI столітті» [249]. Зрештою, зумовленість «падіння акцій» держави на рівні масової свідомості закінченням Холодної війни цілком очевидна й закономірна навіть попри аналітичні зусилля Ф. Фукуями, адже інерція стереотипів необхідності держави була зумовлена насамперед і в основному потребами протистояння «Імперії зла», усунення якої автоматично знецінило потребу держави як доволі затратного, нерентабельного механізму для виконання значно меншого й простішого обсягу повноважень.

В авангарді антидержавного нарративу опинилися неоліберали, які надто буквально сприйняли смисловий акцент книги Ернста Кассірера «Міф держави» [236]: насправді Е. Кассірер не зводив феномен держави до його зумовленості суто міфологічними передумовами, факторами й чинниками – він лише висвітлював міфологічний контекст виникнення й функціонування держави, який найбільшою мірою відповідав профілю його наукових інтересів.

Зрештою, таке пояснення є надто тривіальним, щоб очільники неолібералізму не розуміли його від самого початку. Логічно запрошується запитання: чому в такому разі вони робили те, що робили? Найбільш правдоподібне пояснення полягає в тому, що антидержавний наратив повністю відповідав їхнім політичним, фінансово-економічним і бізнесовим інтересам, але оскільки статті кримінального кодексу про антидержавну діяльність і завдання шкоди національним інтересам досі ніхто не скасував, то краще здійснювати потрібну для себе агітацію й пропаганду не від власного імені, а використовуючи репутацію знакових постатей минулого, де-факто паразитуючи на цій репутації й істотно фальсифікуючи позицію того ж Кассіра – очевидно, сподіваючись на те, що на такі «дрібниці» ніхто не зважатиме.

Втім, повернемося до ключового запитання, сформульованого Френсісом Фукуямом в його «Державному будівництві» [249, с. 14]: чи слід вважати ідею «сильної держави» негативною в принципі й наскільки державна влада є авторитарною і тиранічною априорі, етіологічно? Час, що минув із моменту оприлюднення наведеного запитання, вніс певні корективи й нині можна констатувати пошуки меншого зла епохи глобалізації, а якщо висловитися образно й символічно, то йдеться про аналітичні спроби зважити «за» та «проти» Левіафана держави та Мінотавра транснаціонального капіталу. Причому, можна зауважити, що навіть попри всі недоліки держави, які в деталях були осмислені й переосмислені впродовж попереднього півтисячоліття, підступна й цинічна практика повзучого державного перевороту транснаціонального капіталу впродовж лише кількох попередніх десятиліть надає достатньо підстав для вибору аж ніяк не на його користь.

Той факт, що національний суверенітет постає основною перешкодою на шляху до максимального забезпечення інтересів транснаціонального капіталу, не потребує розлогих пояснень [44], а от те, що для забезпечення своїх інтересів транснаціональний капітал не цурається буквально жодних засобів, це може й повинно бути предметом ґрунтовного й поліаспектного розгляду, оскільки

відсутність повчальних і своєчасних висновків може дорого обійтися не лише Сполученим Штатам і країнам «золотого мільярда», а й світопорядку в цілому.

Основний принцип забезпечення транснаціональним капіталом своїх інтересів є достеменно політичним – у тому розумінні, що статусом безальтернативного пріоритету наділено фактор влади, а можливі поведінково-медійні стратегії знаходяться в діапазоні трьох альтернатив: або позбавити механізмів влади політичних антиподів, суперників і опонентів (завдання *minimum*), або наділити інструментарієм влади себе (завдання *maximum*), або досягти обох цільових орієнтирів одночасно (завдання *maximum maximum*).

Виразним ілюстративним прикладом виконання транснаціональним капіталом завдання *minimum* може слугувати рік попередніх президентських виборів у США, коли квінтесенція мети полягала в тому, щоб за будь-яку ціну усунути від влади президента Дональда Трампа. Досягнення мети відбувалося за рахунок широкого арсеналу популістських, маніпулятивних та квазі-викривальницьких заходів, організованих за принципом спецоперацій психологічної війни. Оскільки кожен із медійних меседжів був щонайменше двозначним за критерієм законності, то він оприлюднювався тією чи іншою категорією «звичайних людей» і «простих американців». Верхівка Демократичної партії абсолютну більшість часу перебувала за лаштунками і опинялася перед медійними софитами лише на фінальній стадії кожної інформаційної спецоперації, аби максимально ефективно здійснити PR-позиціонування.

Здебільшого ця процедура рідбувалася за такою сценарною моделлю: визнаємо, що як самі протести, так і сутність вимог, озвучених під час протестів, є неоднозначними, але істотно важливіше інше – йдеться про вимоги пересічних американців, до яких влада зобов'язана прислуховуватися, інакше буде позбавлена підтримки народу. Медійно-маніпулятивна хитрість полягала в тому, що, з огляду на передвиборчий цейтнот, у республіканців загалом і в тодішнього президента Дональда Трампа зокрема не залишалося часових ресурсів на викриття радикальної невідповідності

заявленому статусу двох ключових пропагандивних засновків: по-перше, вимоги, озвучені під час протестів, були не просто неоднозначними, а достеменно протизаконними й антиконсти-туційними; по-друге, «пересічні американці», які ініціювали протестну хвилю, насправді були аж ніяк не пересічними, а організовані за добре відомим у фахових колах мережевим принципом.

Наприклад, за поширення меседжу «припиніть антигуманну боротьбу з імміграцією» відповідала категорія «пересічних американців», яку телевізійний коментатор «Fox News» Такер Карлсон влучно назвав «мамочками зі спортзалу»: у вільний від фітнесу час вони дефілюють вулицями Вашингтона з гламурними плакатами, основним меседжем яких є пафосна теза «людина не може вважатися нелегалом». Це – їхнє кредо, предмет майже сакральної віри. На жаль, ситуація з їхніми знаннями значно гірша, ніж із вірою: їм не відоме ні прізвище президента Сальвадору, ні де знаходиться ця країна, ні той факт, що за попередні тридцять років третина мешканців Сальвадору нелегально емігрувала в США, ні висока вірогідність того, що боротьба з COVID-19 у Сполучених Штатах може перетворитися на безкінечне абсурдне донкіхотство, оскільки нелегали (а це близько 200 тисяч щомісяця навесні 2021 року) звільнені від обов'язкових для всіх громадян США процедур із перевірки, чи не є вони носіями смертельного вірусу.

Більше того, щодо нелегалів узагалі не застосовуються верифікаційні процедури, тому ФБР уже змушене визнати, що чимало з тих, хто останнім часом перетнув кордон Мексики та США, «відомі як залучені або обґрунтовано підозрювані в залученості до терористичної діяльності» («*know to be or reasonably suspected of being involved in terrorist activities*»). Загалом початок 2021 року виявився оптимальним для того, щоб недоброзичливці Сполучених Штатів не лише проникли в цю країну, а й без проблем і бюрократичних перепон легалізувалися в ній.

На окрему увагу заслуговує змістовна складова й вірогідні наслідки передвиборчих *know-how* транснаціонального капіталу та його репрезентантів у коридорах американської влади. Для

прикладу візьмемо тезу «людина не може вважатися нелегалом»: попри те, що кримінальний кодекс США виходить з інших міркувань, прихильники Джозефа Байдена оприлюднювали цю вочевидь сумнівну сентенцію без зайвих докорів сумління, бо, з одного боку, були впевнені в неможливості їх кримінального переслідування, а з іншого боку, таким чином вони додатково закріплювали за собою електоральні симпатії колишніх нелегалів та американських громадян, родичі яких мають наміри емігрувати в Сполучені Штати.

З огляду на таку обставину аж ніяк не випадково, що за представників Демократичної партії США вже традиційно голосують близько 90% вихідців із Латинської Америки. На респектабельному рівні демократами навіть дебатується питання надання в найближчому майбутньому громадянства США ще 30 млн іммігрантам, щоб «на найближчі десятиліття не мати проблем із перемогою над республіканцями на виборах будь-якого рівня». Ці дебати не стримує навіть той фактор, що реалізація такого плану загрожує відкинути Сполучені Штати із п'єдесталу розвинених країн до категорії країн якщо не третього світу, то не більш, ніж середнячків.

Чому не стримує? Та тому, що для **політико-управлінських і бізнесово-економічних потреб транснаціонального капіталу не має жодного значення фактичний статус США за шкалою світового лідерства, ВВП на душу населення, спроможності відстояти національні інтереси у всесвітньому масштабі й т. ін. Чому не має значення? Та тому, що верхівка транснаціоналів лише формально-юридично має осідок у США, а основну частину прибутків вона отримує ззовні, тому для інтересів цієї специфічної категорії «громадян світу» перспективи Сполучених Штатів чи будь-якої іншої країни не мають принципового значення** – хіба що йдеться про країну, яка на тому чи іншому конкретно-історичному відтинку забезпечує максимум прибутків. Але США сьогодні не є цією країною, тому її доля не цікавить транснаціональний капітал та виконавців його волі в коридорах американської влади, а пересічні американці, які своїми податками утримують відчужену від них управлінську піраміду, які щоранку піднімають

над своїм будинком американський прапор і які намагаються гідно нести тягар патріота, на них медіа, афільовані з транснаціоналами, навішують ярлик диваків, селяків, фріків, невірноважених і екстремістів. Цей аспект виразно проілюстрував Чед Пратер у своїй резонансній книзі «Чи я божевільний?» [275].

Ще одним тематичним напрямом, який простелив дорогу представникам транснаціонального капіталу в коридори Білого дому, є не аналітичні викладки плеяди Нобелівських лауреатів щодо інтенсифікації соціально-економічного розвитку США, а гіпертрофована увага до гендерного аспекту загалом і ЛГБТ-феномена зокрема й насамперед. Ситуація чим далі, тим більше набуває гротескних і сюрреалістичних ознак, втілюючись у таких феноменах, як позитивна дискримінація (дискримінація навпаки) – це коли безнадійний трієчник отримує статус студента Гарварду на тій підставі, що його батьки є чорношкірими інвалідами й активними членами ЛГБТ-спільноти. Загалом бути лідером транс-секції ЛГБТ-співтовариства у сьогочасних Сполучених Штатах – означає мати значно вищий соціальний статус, ніж у ветерана кількох воєн, нагородженого всіма можливими орденами Пурпурного Серця (*Purple Heart*).

Театр абсурду поширюється навіть на ті сфери, де ще донедавна він здавався неможливим у принципі. Зокрема, *Nasdaq* – американська біржа, що спеціалізується на акціях високотехнологічних компаній, а також *Credit Suisse Group AG* започаткували «рейтинг ЛГБТ-лояльних компаній» і структур, що забезпечують певні квотні пропорції за статевим критерієм. Як відомо, стратегічною метою кожного рейтингу є створення пріоритетів і преференцій структурам, які, за висновком цього механізму рейтингування, є взірцевими або принаймні посідають провідні позиції в рейтинговій ієрархії.

Тут напрошується одразу три запитання: по-перше, який стосунок до ефективності функціонування високотехнологічних компаній має фактор наявності в складі корпоративної структури представників ЛГБТ-спільноти (LGBTQ+); по-друге, чим саме

представники ЛГБТ-спільноти є ліпшими, порівняно з представниками інших формальних та неформальних груп і об'єднань для функціональних потреб високотехнологічних кампаній; по-третє, як довести, що певні індивіди належать до категорії жінок та представників ЛГБТ-спільноти, якщо укладачі зазначених рейтингів вважають цей статус результатом самовизначення (*self-identifies*), яке неможливо верифікувати (тобто ні довести, ні спростувати)?

Аналізуючи найбільші загрози, з якими доводиться мати справу політико-управлінській і бізнесово-економічній сферам, Йозеф Шумпетер мав рацію: найнебезпечнішою з усіх кризових тенденцій є та, в основі якої – відсутність розуміння фундаментальних смислів і критеріїв. У цьому разі ми маємо справу саме з таким випадком: якщо безальтернативним наріжним каменем корпоративного середовища США завжди були компетентність і кваліфікаційний рівень, а нині під впливом різних зовнішніх обставин відбулося зміщення парадигмальних пріоритетів на користь расового й статевого розмаїття (*Diversity not Skills*), то це вочевидь симптоматизує наявність хворобливих тенденцій, негативні наслідки яких важко навіть приблизно передбачити.

Так само не підлягає сумніву, що коли йдеться про отримання певної статусної вигоди, фінансового зиску й преференцій, то цілком логічно й закономірно треба бути готовим до предметної відповіді на запитання щодо підтвердження належності тих чи інших індивідів до категорії жінок та представників ЛГБТ-спільноти. Не менш очевидно, що критерій самовизначення (*self-identifies*) у цьому разі є нікчемним, гротескним і пародійним, оскільки новітній історії США вже відомо чимало випадків, коли в окремих індивідів таке «самовизначення» зазнає змін ледве не щодня.

Важко повірити в те, що структури, які оперують мільярдами доларів, не вважали за потрібне отримати кваліфіковану консультацію з цього приводу. Якщо ж вони таку консультацію отримали, однак усе ж вчинили саме так, а не інакше, то кризовий статус-кво на рівні прийняття рішень є ще більш загрозливим, ніж могло здатися спочатку, оскільки віднині реальна критеріальна шкала вже

не має пріоритетного значення, а її місце посіла популістська кон'юнктура, чії наслідки для бізнесу, економіки й суспільства в цілому неважко спрогнозувати.

Зрештою, найбільш резонансною PR-технологією, яка істотно визначила не лише тектонічні зрушення на Олімпі американської влади, а й переформатування сучасного політичного світопорядку в цілому, була експлуатація міфу системного расизму. Чому саме міфу? Та тому, що фактам байдуже до маніпулятивно викликаних почуттів, а факти в даному разі доволі прості: коли расизм не був міфом, то не існувало чорношкірих мультимільйонерів і загалом успішних чорношкірих; зараз же в США одні чорношкірі заробляють мільйони, а інші продають крек (між іншим, інколи не поступаючись і в цьому випадку заробіткам мільйонерів). Зрештою, за бажання можна ознайомитися зі значно розлогішою аргументацією [68].

Однак найбільше поживи для аналітичних і рефлексійних потреб надає осмислення феномену BLM та його поліаспектних наслідків. Якщо ґрунтовна аналітика втомлює, то можна обмежитися з'ясуванням відповіді на запитання: куди пішли пожертви для BLM? [102]. Показовим у цьому сенсі є резонансний твіт популярного аналітика Енді Нґо за назвою «*Black Lives Manors*» [272], в якому здійснено саркастичне перефразування останнього слова: замість «*Matter*» вжито термін «*Manors*», що в перекладі українською означає середньовічні маєтки. Автор твіта висвітлює карколомні перевтілення фундаторки BLM: спочатку, будучи в класичному сенсі Ніким, вона зробила безпрецедентний репутаційний і кар'єрний стрибок завдяки привласненню авторських прав на епатажне гасло «*Capitalism doesn't love Black peoples*» (тобто «капіталізм не любить чорношкірих»), а згодом здійснила й фінансово-бізнесовий злет, прикупивши лише в другій половині 2021 року чотири будинки загальною вартістю \$3 млн.

Така сукупність фактів не може не викликати когнітивного дисонансу, бо очевидно, що деякі позиції абсолютно несумісні: **або** первісний засновок «капіталізм не любить чорношкірих» є все-таки

хибним, бо не кожен білошкірий може собі дозволити розкіш купувати нерухомість у таких обсягах; **або** фундаторці BLM вдалося шахрайським способом обдурити капіталізм щодо кольору своєї шкіри й усе-таки домогтися його любові; **або** ця «підприємлива» бізнес-вумен тривіально й цинічно паразитувала на ідеологічних гаслах з метою організації збору коштів на одні потреби, а використання їх на зовсім інші – як іронізують у таких випадках у тих же США, *«this is nothing personal, it's just business»* (тобто, нічого особистого – просто бізнес).

Очільників BLM та того політико-бізнесового конгломерату, що стоїть за цим громадським рухом, часто й небездоказово звинувачують у неприхованих симпатіях до соціалізму. Проте це лише незначна частина ідеологічного діагнозу, позаяк практиці BLM категорично не притаманний фундаментальний принцип соціалізму «від кожного – за здібностями, кожному – за трудовим внеском»: на їхню думку, американське суспільство зобов'язане їх утримувати на високому рівні соціальних стандартів лише з тієї причини, що кілька сотень років тому їхні родини «казнали моральних, матеріальних і фізичних збитків як невід'ємного атрибуту рабського статусу». Тому в цьому разі доводиться мати справу навіть не із соціалізмом, а з вульгарним буддизмом у форматі спотвореної і редукованої до вузькополітичних потреб ідеї реінкарнації, перевтілення.

Що далі? Яким є подальший порядок денний транснаціонального капіталу та їхніх проксі в політичній сфері? Невже ритуальне спалювання книг політичних опонентів і врочиста факельна хода довкола якогось символу, нашвидкуруч номінованого на сакральний статус? Таку ситуацію Такер Карлсон номінував термінологічним ідентитетом «безум епохи пізньої імперії», а назва легендарного хіта групи *«AC/DC» «Highway to Hell»* (тобто «Дорога в пекло») є напрочуд влучною.

Стан речей усе більше уподібнюється антиутопії Олдоса Хакслі «Дивовижний новий світ», а Сполучені Штати в цілому – принаймні їх інтелектуальна складова – опинилися перед викликом, сутність якого Ніколай Бердяєв наприкінці Другої світової війни

сформулював так: «Культурний прошарок загалом, а інтелігенція зокрема й насамперед стоять на порозі виразної необхідності рішуче відмовитися від утопій на користь неутопічного суспільства – нехай і менш «досконалого», зате вочевидь більш вільного» [231, с. 262].

Високий рівень світоглядного масштабування й критеріальної виразності дозволив Бердяєву створити універсалістський концептуально-методологічний продукт, тому його повчальні рекомендації виявляться доречними в епохи найрізноманітніших часів і народів, а ситуація в сучасних США та довкола них є лише «однією з». Натомість наші сучасники, навіть не володіючи інтелектуальною оптикою Бердяєва, мають у своєму розпорядженні інші важливі опції – максимальну повноту фактів, інсайдерську інформацію тощо. Тому їхній аналіз сьогочасної симптоматики є не настільки глибоким, проте достатньо широким і поліаспектним.

Зокрема, Венді Браун аналізує прагнення неолібералізму, з одного боку, закріпити регламентні норми, які «дисциплінують ринки», а з іншого – змусити традиційну мораль і автентичну демократію поступитися місцем бюрократично-технократичним протоколам [234]. На думку автора, фетишизація неолібералізмом індивідуальної свободи неухильно призводить до фактичного заперечення цінності суспільства та легітимачії нерівності. Це породжує апокаліптичний популізм, посилює тенденцію нігілізму та поглиблює соціальну невдоволеність. Чи може світ, побудований на таких принципах, вважатися взірцевим і бажаним – запитання риторичне.

У свою чергу, Найл Фергюсон і Фарід Закарія на багатьох прикладах ілюструють, як невдоволеність глобалізацією і страхи перед її наслідками все частіше беруть гору навіть на Заході: відновлюються кордони, а недовіра до партнерів і союзників щоразу поновлює історичні максимуми. Це може виявитися кінцем ліберального світопорядку [244]. На думку двох знакових мислителів сучасності, уникнути краху теперішньої глобальної парадигми можна лише внаслідок її ґрунтового критичного переосмислення й своєчасного засвоєння повчальних уроків.

У резонансній книзі «Міф про помірного демократа: як Партія джексонівської демократії перейшла до марксистського державного колективізму» Леррі Робінсон досліджує дивовижні перетворення, яких ідейний каркас Демократичної партії США зазнав у соціально-економічній та зовнішньополітичній сферах [278]. Автор виразно проілюстрував, як очільники Демократичної партії еволюціонували від вимог *laissez faire* й обмеження урядового впливу на всі сфери суспільної життєдіяльності до своєї ледве не концептуально-ідеологічної протилежності – де-факто марксистських регламентних норм і вимог максимального домінування колективізму під егідою (чи пак – пильним наглядом) держави. Іронічною ілюстрацією такого карколомного перетворення може слугувати той курйозний факт, що найбільш виразного репрезентанта Демократичної партії США ХХ століття президента Джона Ф. Кеннеді теперішні демократи все частіше відрекомендують правим екстремістом.

Не менш резонансною є книга Марка Левіна під недвозначною назвою «Американський марксизм» [269]. Якщо у його маніфесті 2009 року «Свобода та тиранія» були систематизовані філософські, історичні та практичні основи для викриття ліберальних нападів на фундаментальні конституційні цінності США, то в новітньому виданні аналізуються загрози прогресизму американській свободі. В «Американському марксизмі» Марк Левін пояснює, як основні елементи марксистської ідеології нині поширюються в американському суспільстві та культурі – від шкіл, преси та корпорацій до Голлівуду, Демократичної партії та президентства Байдена – і як це здебільшого маскується оманливими ярликами на кшталт «прогресизму», «демократичного соціалізму», «соціального активізму» тощо. Автор досліджує ескалацію цілої системи репресій та цензури, яка має на меті змусити замовкнути опонентів і забезпечити відповідність усього й уся «генеральній лінії лібералізму». Марк Левін з неспростовними фактами викриває чимало установ, інтелектуалів, науковців та активістів, які очолюють цю революцію, а також пропонує низку ідей щодо протистояння їм.

1.3. Криза глобального лідерства як наслідок самоусунення США

Для сфери політики загалом, а для політиків і політологів зокрема бажання керувати світом чи хоча б якимось його сегментом є трюїзмом, чимось самоочевидним, універсальним і трансчасовим мегатрендом – не випадково група «*Tears For Fears*» у своїй культовій пісні наполягала: «*Everybody Wants To Rule The World*». США опинилися в когорті великих держав світу в перший рік XX століття. З цієї нагоди президент Теодор Рузвельт у 1901 році висловив афористичну сентенцію: «*Speak softly and carry a big stick*» (тобто «говоріть тихо й носіть при собі велику палицю»). Цей вислів ось уже понад століття має статус афористичного кредо Сполучених Штатів у їхніх взаєминах зі зовнішнім світом.

Деякі аналітики наполягають на необхідності відкоригувати претензії США на статус глобального лідера майже на століття – у часи прийняття Доктрини Монро (1803), інша частина експертного середовища вважає такий перегляд некоректним, оскільки Доктриною Монро Сполучені Штати виказували претензії на лідерський статус не на глобальному рівні, а лише в межах країн Західної півкулі. Не применшуючи теоретико-концептуальне значення аргументаційних акцентів кожної зі сторін, зазначимо, що в такому разі для нас має значення лише сам факт того, що ось уже понад два століття США перебувають у вищій лізі країн, що визначають ієрархії, особливості й закономірності політичного світопорядку. Причому, на відміну від інших претендентів на статус *Superpower*, які втрачали свій статус лише внаслідок програних воєн та неефективної соціально-економічної політики, Сполучені Штати якщо й відходили на другий план у глобальному статусі про ранги, то лише з власної волі, на угоду певним тактичним міркуванням.

Так трапилося, наприклад, у проміжку між Першою та Другою світовими війнами: тоді в політичному бомонді США існував консенсус з приводу «очевидних переваг рівновіддаленої політики», сутність якої полягала в доцільності нейтралітету, котрий

дозволяв отримувати марсимальний торговельно-економічний зиск від взаємин із протиборчими сторонами. Однією з найбільш драматичних ілюстрацій такої «рівновіддаленості» може слугувати ситуація з відмовою президента США Франкліна Делано Рузвельта здійснити поставку Великобританії півсотні літаків восени 1940 року.

Неприємний для офіційного Лондона підтекст цього дражливого історичного кейсу полягає в тому, що, по-перше, за рік до цієї події Великобританія повністю сплатила контракт щодо постачання вказаних літаків; по-друге, йдеться про пік коврових бомбардувань Лондона гітлерівською авіацією, а відтак – про вочевидь відчайдушне становище, як зараз прийнято казати, «вічного союзника»; по-третє, прохання було висловлене особисто прем'єр-міністром Великобританії Вінстоном Черчиллем. Попри всі ці фактори, президент США був неблаганним: офіційний Вашингтон керується законом, який забороняє постачання зброї країнам, що перебувають у стані війни одна з одною; особисто ж він – Рузвельт – не збирається ні порушувати федеральний закон, ні бути лобістом відкликання такої законодавчої норми, позаяк це суперечить його уявленням про політичну доброчесність та етикет.

Про реальну вірогідність того, що «уявлення про політичну доброчесність та етикет» цілком могли завершитися абсолютним руйнуванням Лондона, загибеллю сотень тисяч мирних жителів і, врешті-решт, капітуляцією Великобританії, сьогодні в коридорах американської влади намагаються не рефлектувати. Зрештою, з огляду на «делікатність» наведеного історичного прикладу представники британського політичного олімпу також, висловлюючись у термінах психоаналізу, витісняють згадку про цей неприємний випадок зі сфери свідомості на далеку периферію підсвідомості. В своїх мемуарах Вінстон Черчилль зауважив, що був вражений сухістю логічних викладок американського візаві: Рузвельт порадив або офіційно вийти зі стану війни з Німеччиною, або «почекати кілька місяців», доки Сенат та Конгрес «визріють для перегляду чинної законодавчої норми». За словами британського прем'єра, вислуховувати подібні «мудрі рекомендації» в ситуації, коли навіть

у підземному бункері підлога тремтить від вибухів півтонних бомб, «було нестерпно».

Як твердить мудра албанська приказка, чужий біль не болить. Іншими словами, біль починає боліти лише тоді, коли він докорінно змінює своє екзистенційне реноме – переходить із буттєвої категорії «просто біль» у статус «*твій біль*». Сполучені Штати переконалися в справедливості такого причинно-наслідкового зв'язку 7 грудня 1941 року – після жахливих наслідків бомбардувань японською авіацією Перл-Харбора. Нейтральний статус було оперативно анульовано, й США перетворилися на ледве не визначальну сторону конфлікту в Другій світовій війні. Відтоді й упродовж наступних понад сімох десятиліть статус Сполучених Штатів в архітектоніці глобального політичного світопорядку лише зростав, сягнувши пікових позначок у часи падіння Берлінського муру, скинення Саддама Хусейна та вторгнення в Афганістан.

Нині доводиться мати справу з істотно іншими реаліями: з-під пера знакових політичних аналітиків з'являються сентенції на кшталт того, що «деморалізуюча ейфорія перемоги в Холодній війні призвела спочатку до «ефемерності колективного Заходу», а згодом і до «геополітичного самоусунення США», до чогось на кшталт «трагікомічного пострілу самому собі в ногу як способу позбутися статусу *Superpower*». Спроби переглянути цей тренд з'явилися після того, як «новообраний президент США Джоозеф Байден проголосив, що Сполучені Штати «готові вести за собою світ, а не втікати від нього», вказавши на відхід від гасла президента Дональда Трампа «Америка – насамперед». Готуючись перебрати президентські обов'язки 20 січня 2021 року, Байден сказав, що Америка «готова протистояти нашим суперникам, не відкидати наших союзників і відстоювати наші цінності» [13].

Рік, що минув із часу оприлюднення наведеної сентенції, неспростовно підтвердив фундаментальні максими політичної теорії і практики: по-перше, між симбіозом передвиборчої політичної риторики й інаугураційної патетики, з одного боку, та жорсткими реаліями політичної дійсності – з іншого часто пролягає

нездоланне провалля; по-друге, така проблема зумовлена навіть не стільки стереотипізованим на рівні громадської думки фактором «апріорного цинізму політичного наративу» (Ален Бадью), скільки об'єктивністю й закономірністю кожного суспільно-політичного статус-кво (як казав у таких випадках Гегель, «все, що дійсне, те розумне, а все, що розумне, те дійсне»), а це неможливо одним махом докорінно змінити навіть президентам США.

Тому можна мати цілком щире бажання «вести за собою світ, а не втікати від нього», проте виявитися неспроможним утілити цей намір на практиці. Єдиний закид, якого Джоозеф Байден заслуговує в цьому контексті, стосується усвідомлення ним можливих колізій між політичними бажаннями та їх імплементацією: якщо він це розумів, то повинен був принаймні якось натякнути своїм виборцям про те, що їм, правдоподібно, доведеться мати справу з такими специфічними розбіжностями політичної теорії та практики; якщо ж, перебуваючи півстоліття у великій політиці, він так і не засвоїв окресленої специфіки, то рівень його політичної кваліфікації заслуговує лише на співчуття. Зрозуміло, що сформульований висновок цілком коректно поширюється і на «готовність протистояти нашим суперникам», «не відкидати наших союзників», «відстоювати наші цінності» і т. д. і т. п.

Репрезентуючи неоліберальний експансіонізм, теперішній президент США позиціонує глобалістську спрямованість свого політичного кредо як «прогресивний експансіонізм», а політичних опонентів звинувачує в згубному для Сполучених Штатів «ізоляціонізмі». Щоправда, аргументаційна складова цього кредо вочевидь не вражає, позаяк не наведено переконливих аргументів і фактів ні на користь переваг для США «прогресивного експансіонізму», ні з приводу недоліків «ізоляціонізму». Між іншим, ізоляціоністський тренд зовнішньої політики є не таким уже й екстраординарним: він майже урівноважує за сумою часових відтинків експансіоністський тренд. У цьому сенсі варто пригадати афористичну максиму шостого президента США Джона Куїнсі Адамса з приводу того, що «Сполучені Штати не відправляють свої

збройні сили за кордон лише для того, щоб полювати на чудовиськ». У ті часи наведене кредо було настільки переконливим у своїх аргументаційно-ілюстративних засновках, що не викликало спроби подебатувати навіть у найбільш безкомпромісних політичних опонентів.

У бестселері «Ізоляціонізм: історія зусиль Америки відго-родитися від світу» Чарлз Капчен зауважив, що в прощальному зверненні 1796 року президент Джордж Вашингтон закликав молоду націю «унікати постійних союзів з будь-якою частиною іноземного світу» [266, с. 17]. Після цього ізоляціонізм став однією з найвпливовіших політичних тенденцій американської політичної історії. З моменту заснування й до нападу Японії на Перл-Харбор Сполучені Штати уникали стратегічних зобов'язань за кордоном, здійснюючи лише незначні відступи від цієї парадигми під час іспано-американської та Першої світової війни. На тлі Другої світової війни та Холодної війни американці відмовилися від ізоляціонізму; вони намагалися керувати світом, а не тікати від нього. Але ізоляціонізм об'єктивно й закономірно повертається тоді, коли американці втомлюються від іноземних перипетій.

Чарлз Капчен розповідає захоплюючу історію ізоляціонізму за всім периметром американської історії. Він простежує місце ізоляціонізму в ідеології американської винятковості: стратегічна відстороненість від зовнішнього світу мала захистити унікальний експеримент нації, яким Америка потім поділилася б з іншими силою власного прикладу. З 1941 року Сполучені Штати віддавали перевагу інтервенціоністському інструментарію для зміни світу в своїх національних інтересах. В оглядовому майбутньому США навряд чи судилося повернутися до жорсткого формату ізоляціонізму, проте стратегічний відступ неминучий.

Загалом же, як наполягає Ч. Капчен, «Сполученим Штатам належить нарешті знайти золоту середину між експансіонізмом та ізоляціонізмом» [266, с. 427]. На перший погляд, така рекомендація з огляду на свою популістську самоочевидність не повинна викликати ні заперечень, ні застережень. Однак насправді окреслена місія

не лише складна, а й значною мірою нездійсненна, оскільки будь-яка «формула золотой середини» може бути ефективною лише для вузьких часових меж конкретно-історичного статус-кво; натомість варто архітектоніці глобального світопорядку зміститися на кілька мікрон – і доведеться знову докладати титанічних зусиль для віднайдення золотой середини, адекватної новому статус-кво. Мимоволі виникає запитання: чи варта гра свічок?

У книзі «Світ завтра: народження глобального верховенства США» Стівен Вертхайм простежує трансформацію Америки до тигля Другої світової війни, особливо в останні місяці перед нападом Японії на Перл-Харбор [290]. Коли нацисти завойовували Францію, архітектори нової зовнішньої політики американської нації дійшли висновку, що США повинні назавжди досягти першості в міжнародних справах. Науковці неодноразово намагалися пояснити рішення про потребу світового панування. Деякі вважають, що Сполучені Штати відмовилися від ізоляціонізму «випадково» – лише після того, як усі потенційні конкуренти лежали в руїнах. Інші стверджують, що США завжди прагнули світового панування, а свої амбіції реалізували за першої ж нагоди. Насправді ж обидва погляди якщо й відповідають принципу наукової коректності й верифікованості, то лише частково. Ще в 1940 році прошарок службовців та експертів, що становили американський зовнішньополітичний клас, хотів, щоб британське переважаання продовжувалося у світових справах, або принаймні сподівався, що жодна влада не буде домінувати в усьому світі. Однак війна змела їхні припущення, привівши до висновку, що Сполучені Штати повинні розширити свій контроль правопорядку по всій земній кулі.

На сторінках резонансної книги «Новий імперіалізм» Харві Девід окреслює концептуальну основу для змалювання чинників, що лежать в основі докорінних змін політики США в перші два десятиліття після перемоги в Холодній війні [256]. Чому США раптово перейшли від політики консенсусу до політики примусу на світовій арені: що насправді було поставлено на карту у війнах проти Іраку? Чи все визначив фактор нафти? Чому вторгнення в

Афганістан було апоріорі помилковим і водночас практично неухильним? До яких принципів і каузальних автоматизмів зводиться зв'язок між мілітаризмом США за кордоном та внутрішньою політикою? Відповіді на ці запитання спроможні значною мірою пролити світло на причинно-наслідкові зв'язки, які зумовили еволюцію глобального світопорядку після падіння Берлінського муру.

У бестселері «Як приховати імперію» Деніел Іммервар на прикладі США з'ясовує, що означають імперія та глобалізація в наш час [262]. Після Другої світової війни, зазначає автор, Сполучені Штати відійшли від парадигми класичного колоніалізму, а натомість усе частіше віддавали перевагу інструментарію *soft power*, досягаючи своєї мети здебільшого засобом умілого використання інновацій в електроніці, транспорті та культурі. Так почав домінувати новий вид впливу, який не потребував жорсткого контролю колоній, регламентуючи взаємини з ними лише в тих аспектах і секторах життєдіяльності, які найбільшою мірою відповідають національним інтересам колишньої метрополії і є критичними для повноцінного функціонування США. Решта «непрофільних активів» була віддана «на відкуп» колишнім колоніям і теперішнім проксі задля створення видимості їхнього суверенітету й прийняття ними владно-управлінських рішень нібито на власний розсуд.

Амбітна книга Ребекки Лісснер та Міри Рапп-Хупер «Відкритий світ: як Америка може виграти конкурс на замовлення XXI століття» репрезентує нове бачення американської зовнішньої політики та міжнародного порядку в період історичних потрясінь [270]. На тлі політичної поляризації, технологічної трансформації та великих глобальних зрушень влади переконливо стверджують, що лише стратегія відкритості може захистити безпеку та процвітання США. Стратегія відкритості протистоятиме авторитарним конкурентам, запобігаючи появі закритих сфер впливу, підтримуючи доступ до загальних цінностей, демократії та зберігаючи економічну взаємозалежність.

У «Кінці міфу» Грег Грандін досліджує значення кордону впродовж усієї історії США [252]. Як зазначає автор, ідея відкритого кордону завжди була ключовою в системі американської політичної ідентичності, позаяк саме вона мала вирішальне значення для аргументації на користь винятковості американської нації як достеменно демократичної, індивідуалістичної і спрямованої в майбутнє. Протягом століть так званий динамічний фронтір і навіть фактичне заперечення кордону як легітимного обмеження забезпечувало США щонайменше двома важливими перевагами: по-перше, це створювало необхідні передумови для перманентної експансії Сполучених Штатів в усіх можливих формах (військовій, господарсько-економічній, політико-аксіологічній тощо), по-друге, попередній концептуальний підхід дозволяв своєчасно амортизувати внутрішні політичні та економічні конфлікти, «випускаючи пар» назовні.

Однак фінансовий крах 2008 року, зростаюче невдоволення наслідками глобалізації для США та сумнівні за своїми наслідками війни в Іраку й Афганістані закономірно спонукали до перегляду класичного політичного кредо США щодо аспектів кордону та міграцій – як наслідок, ознак ключового символу США все виразніше набуває прикордонна стіна на кордоні з Мексикою. І тут не має особливого значення прізвище президента США та передвиборча риторика: стіна в цьому разі є не так фактичною, як метафоричною реакцією на певні проблемні виклики й загрози. Отже, її потреба зникає лише у випадку ефективної відповіді на такі виклики й загрози – ті відповіді, вірогідність яких в оглядовому майбутньому залишається вкрай низькою.

Зрештою, категорія публікацій не завжди тісно корелює з відповідним рівнем інтелектуального продукту, бо навіть на рівні оперативного реагування на певні політичні події в соціальних мережах часто можна натрапити на теоретично більш ґрунтовні й концептуально евристичні висновки й рекомендації. Прикладом може слугувати промовистий твіт Ніала Фергюсона [243], основним меседжем якого є достеменна потреба відмови Сполученими

Штатами від нарцисизму в зовнішній політиці. На думку автора, така потреба зумовлена принаймні двома факторами: по-перше, відсутністю в офіційного Вашингтону морального авторитету та дієвих інструментів з реалізації нарцисизму; по-друге, згубністю такої поведінкової стратегії для США, оскільки менторсько-нарцисична тональність зовнішньої політики автоматично провокує її негативістське сприйняття в багатьох частинах світу й посилення антиамериканських настроїв та дій.

Осмислюючи стратегічні виклики на адресу зовнішньої політики США в епоху трансформації, Роберт Зеллік виокремлює п'ять визначальних факторів, які існували дотепер і зберігатимуть свій детермінативний вплив для Сполучених Штатів в оглядовому майбутньому: по-перше, важливість Північної Америки; по-друге, особлива роль торговельних та технологічних відносин; по-третє, спосіб і стиль міждержавних взаємин; по-четверте, необхідність державної підтримки пріоритетних напрямів розвитку американського суспільства; по-п'яте, формалізоване й символізоване кредо, відповідно до якого американська політика слугує величній меті, бо лише так вона може виказувати претензії на харизму, необхідну для «вірусного поширення» й регулярного рекрутування все більших обширів симпатиків і апологетів у всьому світі [294].

Загалом логіка аргументації Роберта Зелліка цілком переконлива, хоча, за великого бажання, окремі риторичні закиди не лише можливі, а й бажані з огляду на недотримання аргументаційних балансів. Перш за все варто зазначити, що кількість визначальних факторів може бути як більшою, так і меншою п'яти. Також не зайвим виявилось б семантичне увиразнення концепту зі симбіотичною назвою «пріоритетні напрями розвитку американського суспільства»: те, що такі напрями потребують пріоритетної підтримки, ні в кого сумнівів не викликає – інша річ, який саме діапазон смислових маркерів потрапляє під такий концепт.

Якщо взяти до уваги різнотлумачення з цього приводу в політизованому секторі суспільної свідомості сучасних США, то потреба семантичного уточнення виявиться вочевидь не зайвою.

Так само варто було б конкретизувати принципи й напрями торговельних та технологічних відносин, адже значна частина проблем Сполучених Штатів сучасного формату є наслідком не того, що ігнорувалася «особлива роль торговельних та технологічних відносин», а того, що вибір торговельних партнерів, номенклатурних пріоритетів та цільових преференцій здійснювався лише крізь призму егоїстичного прибутку, а не послідовного й неухильного дотримання національних інтересів США.

Заслуговує на увагу низка праць професора історії та міжнародних відносин Гарвардського університету Ендрю Дж. Бацевича. Зокрема, в одній із таких праць автор піддає критичному аналізу упередження так званого Вашингтонського консенсусу, що лежить в основі всеосяжної віри політичного істеблішменту США у військову силу й уявлень про те, що військова перевага так чи інакше змусить зовнішній світ відповідати потребам і бажанням Америки практично в будь-якому аспекті – чи то в питанні ціни на нафту, чи якісних, але дешевих товарів народного споживання, чи преференціях для американського бізнесу за кордоном [230]. Бацевич наполягає на необхідності переглянути принципи, що формують американську зовнішню політику з метою надання їй більш реалітичних, комплексних і системних ознак.

Однією з ключових суперечностей, які неухильно призводять до занепаду США, Ендрю Бацевич вважає, з одного боку, низький репутаційний рівень збройних сил та ведення ними воєнних дій на рівні масової свідомості; з іншого боку, надання американським урядом таким інструментам зовнішньої політики ледве не ключового значення, починаючи з часів запровадження Доктрини Монро [228]. Ще в часи війни у В'єтнамі наведена суперечність призвела до того, що збройний конфлікт перетворився на «абстракцію», створену ЗМІ, а військова служба – на «щось для інших, але не для мене». **Країна, яка функціонує в силовому полі таких суперечностей, не може бути ефективною впродовж тривалого часу, а її війни навіть якщо й матимуть ознаки переможних, насправді завершуватимуться не перемогою, а в кращому разі**

невизначеністю результатів і грандіозним рівнем витрат, вочевидь несумірним із отриманим зиском від піррової перемоги.

У черговому бестселері «Епоха ілюзій: як Америка втратила свою перемогу в Холодній війні» Ендрю Бацевич досліджує фактори, що впродовж трьох попередніх десятиліть призвели до втрати Сполученими Штатами провідних економічних позицій, посилення морально-вольової розгубленості, поглиблення соціально-економічної нерівності та все більшого відчуження громадян від влади [229]. Автор переконливо аргументує концептуальний засновок, згідно з яким ключовою причиною слід вважати необачність опинитися в полоні ілюзій: перемога в Холодній війні була сприйнята політичним керівництвом як вирішальна й безповоротна, тому США отримали не лише право, а й обов'язок «довести справу до логічного завершення» – будь-яким способом придушити спорадичні безлади та запровадити американські цінності по всьому світу. Жорстка реальність не змусила себе довго чекати: нині вже очевидно, що «переформатування» світу під модель американського розуміння виявилось надто затратним для самих США, а результати такого «переформатування» не йдуть у жодне порівняння із затратами. Як наслідок – астрономічні збитки та найбільші репутаційні втрати з часів завершення війни у В'єтнамі.

Осмисленню кризи глобального лідерства та біфуркації сучасного світопорядку присвячена низка праць культового інтелектуала сучасності Ноама Хомскі. Він осмислює небезпеки, які гегемоністичне прагнення США до «домінування у повному обсязі» містить як для світопорядку загалом, так і для національної безпеки США зокрема [238]. Саме тому, що ці загрози й виклики тривалий час ігнорувалися американським урядом, США почали не лише зазнавати репутаційних втрат, а й девальвувати чи навіть зводити нанівець свої лідерські позиції в різних секторах життєдіяльності.

У книзі «Реквієм за американською мрією» Ноам Хомскі на прикладі десяти принципів концентрації багатства та влади ілюструє різючі відмінності між теоретико-концептуальним забезпеченням неолібералізму та реаліями практики, несумісними з

теоретико-пропагандистським антуражем [239]. З чимось подібним кілька десятиліть тому довелося мати справу у випадку з комунізмом, практика функціонування якого виявилася радикально несумісною з декларованими стандартами й нормативами. Якщо неолібералізм не зробить самокритичних висновків, то цілком вірогідно, що невдовзі він повторить траєкторію історичної долі комунізму.

У резонансному дослідженні «Невдалі держави» Ноам Хомські здійснив поліаспектний аналіз США крізь призму їх претензій на роль світової наддержави й світового арбітра в питаннях демократії [237]. Попри те, що офіційний Вашингтон неодноразово заявляв про своє право «переформатовувати невдалі країни» з огляду насамперед на «нехтування ними канонами демократії», демократичні інститути самих Сполучених Штатів тривалий час перебувають у кризовому стані. Автор осмислює суперечливі, а почасти й небезпечні наслідки окупації Іраку та Афганістану, дистанціювання Вашингтону від міжнародних норм (зокрема, Женевської конвенції та Кіотського протоколу), а також фундаментальні недоліки виборчої системи США, спрямованої на унеможливлення справжніх політичних альтернатив, що стає на заваді функціонуванню повноцінної демократії.

Професор історії в Університеті Вірджинії і співробітник Центру Міллера Мелвін Леффлер у співавторстві з Джеффри Легро написав книгу «В неспокійні часи: американська зовнішня політика після Берлінського муру і 9/11», у якій здійснив поліфакторний аналіз геополітичних резонів США після Другої світової війни. На його думку, «по завершенні війни комуністичні й соціалістичні партії почали набирати популярність, здобуваючи від 20 до 35% голосів на виборах у Франції, Італії та Фінляндії, та близько 10% голосів – у Бельгії, Данії, Норвегії, Нідерландах та Швеції. По всій Європі люди вимагали земельної реформи, націоналізації і соціального захисту. Йосип Сталін в 1946 році відмовився виводити війська з Ірану і тиснув на Туреччину, щоб отримати доступ до проток Босфору й Дарданелли. У 1946 році в Греції спалахнула

громадянська війна між роялістами та комуністами. Британці оголосили про виведення своїх військ зі Східного Середземномор'я, що призвело до загострення конфлікту. Трумен побоювався, що успіхи комуністів у Греції викличуть «ефект переможців», який за принципом доміно пошириться більшістю країн Європи. Через бездіяльність США «росіяни можуть отримати величезні території, які поки їм не належать»» [111].

На думку М. Леффлера, «зіткнувшись із перспективою стратегічної поразки, Трумен провів перестановки в своєму кабінеті. Джордж Маршалл, який щойно повернувся додому після невдалої спроби зупинити громадянську війну в Китаї, став держсекретарем. Його масштабна програма відновлення Європи передбачала величезні витрати й переозброєння Америки. Потрібно було робити вибір. З одного боку, за розрахунками військових, можна було віддати пріоритет відновленню Європи, не займаючись переозброєнням, принаймні доти, доки Радянський Союз залишатиметься надто слабким, щоб загрожувати Сполученим Штатам безпосередньо. З іншого боку, відновлення Європи ставило під загрозу внутрішньополітичні пріоритети. У той день, коли Дж. Маршалл презентував деталі свого плану в Гарварді, Трумен визнав, що «програма допомоги посилить економічні проблеми вдома». Допомога Європі призведе до інфляції, підірве купівельну спроможність і створить дефіцит бюджету в США. Врешті-решт, аналітики дійшли висновку, що переваги за кордоном варті нефатальних недоліків удома» [111].

Аналізуючи причинно-наслідкові зв'язки, які призвели до еволюціонування геополітичної ситуації в сучасний статус-кво, директор Королівського інституту міжнародних відносин (Чатем-Хаус) Робін Ніблетт пише: «Після завершення Другої світової війни західні політики, особливо в Сполучених Штатах і Об'єднаному Королівстві, вирішили створити систему міжнародних відносин, котра гарантує, що катастрофічні прорахунки міжнародного співробітництва в період між двома світовими війнами більше не повторяться. Вони виходили з того, що найбільш високі шанси для

перспектив такого суспільного ладу забезпечують вільні ринки, дотримання прав людини, верховенство права та обрання урядів, діяльність яких обмежується незалежною судовою владою, вільною пресою та енергійним громадянським суспільством» [273, с. 121].

Консенсус політико-управлінських еліт щодо такого цілепокладаючого орієнтиру привів до того, що «в 1947 році 16 країн Західної Європи на Паризькій конференції підтвердили своє бажання отримати американську допомогу. Через рік у США розробили чотирирічну програму, на яку витратили \$13,5 млрд. Основна частина цих коштів дісталася Великобританії, Франції, Італії, Західній Німеччині та Голландії. При цьому США в межах плану Маршалла активно продавали в Європу свої товари» [209].

Між іншим, «американці запропонували долучитися до їх ініціативи державам Східної Європи, однак Йосип Сталін заборонив країнам, які опинилися в зоні впливу СРСР, відгукуватися на пропозицію США, небезпідставно вважаючи, що ця програма послабить вплив комуністів і зашкодить авторитетові Радянського Союзу. Особливо драматично склалася історія з планом Маршалла для Чехословаччини. Третину її уряду становили комуністи, але навіть вони голосували за програму американської допомоги. У червні 1947 року прем'єр-міністра Чехословаччини Клемента Готвальда і міністра закордонних справ Яна Масарика терміново викликали в Кремль, де Сталін недвозначно пояснив їм: участь чехословацької делегації в Паризькій конференції загострить відносини між Москвою та Прагою. І чехословаки поступилися. Таким чином, до плану Маршалла долучилися лише західноєвропейські країни, а з умовно радянського табору допомогою скористалася одна лише Югославія. Останньою в той час майже одноосібно керував Броз Тіто, який не звертав уваги на позицію Кремля, – офіційний Белград отримав від США \$150 млн» [209].

Прологом плану Маршалла можна вважати доктрину Г. Трумена – зовнішньополітичну програму «стримування» СРСР, ініційовану президентом США Г. Труменом 12 березня 1947 року. Тоді, з огляду на загрозу поширення радянського впливу на Грецію

та Туреччину, цим країнам було виділено \$400 млн (Греції – \$300 млн, Туреччині – \$100 млн). Уже на початку 1949 року економічна ситуація в цих країнах відчутно поліпшилася, що негативно позначилося на підтримці населенням прорадянських політичних сил.

Безперечно, концептуалістика плану Маршалла не належала до когорти непересічних, а інтрига стосувалася лише обсягів допомоги і форми, в якій така допомога надаватиметься. Доцільність цього, висловлюючись сучасним терміном, *soft power* механізму геополітичного впливу була очевидною також у зоні радянської окупації: Сталін усвідомлював, що для ефективного контролю Польщі, НДР, Чехословаччини, Угорщини, Румунії, Болгарії, СФРЮ та Албанії потрібні не лише штики й кулі, а й рівень життя, який виявиться щонайменше сумірним тому рівню, який матимуть країни, котрі на момент завершення Другої світової війни перебували в зоні американсько-британсько-французької окупації.

Тому СРСР організував у країни Східної Європи поставки зерна, лісу, вугілля та нафти. Зокрема, «Румунія в 1946-му отримала 350 тис. тонн радянського зерна, а Польща та Чехословаччина в 1947-му – 900 тис. тонн і 600 тис. тонн відповідно» [209]. Ці спроби СРСР позмагатися зі США за ефективністю застосування механізму *soft power* для потреб геополітичного впливу призвели до того, що в самому Радянському Союзі виник голод 1946–1947 років. Жертви, на які Кремль пішов у 1945–1950 роках, за великим рахунком, виявилися марними, оскільки здобутки в зовнішньополітичній сфері були мізерними, а все тому, що, порівняно з американською допомогою, ресурсний потенціал та номенклатура радянської допомоги були значно меншими, біднішими. Істотною інструментальною перевагою Вашингтону виявився долар, який на той час уже мав статус основного валютного еквівалента міжнародної торгівлі: це зробило засоби американської допомоги гнучкими, багатоманітними й своєчасними.

Під егідою неоконсервативної ідеології в 1999 році була створена неурядова організація «Нове американське століття», яка проголосила амбітну максиму: глобальне лідерство США є бажаним

як для самих США, так і для всього світу. Сьогодні країна-лідер західного світу залишається не лише надзвичайно потужною економікою, а й силовим фактором, якому не в змозі кинути серйозний виклик жоден новий центр сили [207; 233; 260; 271; 284; 286; 293].

Чарльз Бірд іронічно охарактеризував зовнішню політику США після 1945 року як «вічну війну заради вічного миру». Згідно з Робіном Ніблеттом, логіка геополітичних трансформацій після Другої світової війни полягала в наступному: «США надали економічну, військову та дипломатичну допомогу Німеччині та іншим державам Західної Європи, а також Японії, завдяки чому тим вдалося швидко відновитися після руйнівної війни. Західні політики були впевнені, що перехід до відкритих ринків неминуче приведе до поширення демократії, і в багатьох випадках так і відбувалося. Ліберальна демократія поступово утверджувалася в Європі, Азії, Латинській Америці та Африці на південь від Сахари, особливо після завершення Холодної війни. Згідно з некомерційною американською організацією *Freedom House*, кількість демократичних урядів збільшилася з 44 у 1997 році до 86 у 2015 році; в цих країнах проживає 40% населення планети і на їх частку припадає 68% світового ВВП. Однак фінансова криза 2008 року похитнула віру в ліберальний уряд, а Велика рецесія змусила відмовитися від підтримки відкритих ринків капіталу, які приносили відчутні переваги лише вузькому прошарку світової еліти. Перемога Д. Трампа, рішення більшості британських виборців на користь виходу з ЄС і прихід до влади популістських партій – лише видимі симптоми глибокої невдоволеності глобалізацією» [273, с. 121–122].

Аналіз місця й ролі національних інтересів у сучасному політичному процесі дає підстави для висновку, що пріоритетним для більшості країн є гарантування національної (державної) безпеки, політичної стабільності й справедливих міжнародних відносин, а також контроль над територіями й ресурсами, що мають стратегічне значення. Оцінюючи національні інтереси держав, необхідно враховувати нові фактори розгортання глобального політичного процесу – зокрема, економічні й культурно-

цивілізаційні, детермінативний вплив яких на еволюцію світопорядку набуває дедалі виразніших ознак. Це пов'язано з підвищенням ролі цих чинників у житті світової спільноти, з глобалізацією економічних процесів і культурно-цивілізаційних взаємодій.

Національні інтереси держав здебільшого й насамперед прагматичні. У боротьбі інтересів мета досягається за рахунок удосконалення засобів захисту своєї безпеки, насильства й війни. Безпека держави і суспільства є домінантним національним інтересом. Якщо національна безпека – це ключовий елемент національного інтересу держави, що забезпечує поряд з іншими елементами (внутрішньою стабільністю, економічним розвитком, людським капіталом, позитивним міжнародним іміджем) оптимальне існування, то міжнародна безпека є станом відносин між державами, що характеризується їх співпрацею з метою підтримання миру, запобігання військовій небезпеці й усунення її, захисту держав і народів від посягань на їхнє існування, незалежний розвиток і суверенітет.

Істотною теоретико-праксеологічною проблемою є труднощі визначення глобальної та регіональної складових національних інтересів, їх імплементації в контексті взаємодії з іншими факторами та взаємозумовленості ними [259, с. 77–78]. Змістовна аморфність і прaxeологічна (кейсова) невизначеність національних інтересів та концептуальні різнотлумачення щодо них можуть призводити до курйозних наслідків, коли політична практика держави де-факто суперечить її національним інтересам, а зовнішні загрози цій державі не є загрозами її національним інтересам. Приміром, «підтримка Вашингтоном Саддама Хусейна у 1980-х роках призвела до появи регіонального чинника, який загрожує США. Відносини США зі Саддамом Хусейном були започатковані в 1963 році, коли ЦРУ в співпраці зі Саддамом Хусейном вчинило державний переворот з метою повалення уряду генерала Абделя Каріма Кассема, який за п'ять років до цього скинув проамериканську монархію в Іраку. Зв'язки США зі Саддамом Хусейном істотно зміцнилися в лютому 1982 року, коли адміністрація Рейгана

викреслила Ірак зі списку країн-терористів, проклавши шлях для надання військової допомоги цій країні. Це сталося невдовзі після вторгнення Саддама до Ірану, коли іракські війська окупували багату нафтою південно-західну іранську провінцію Хузестан, яку Ірак прагнув анексувати» [247].

Додаткову інтригу ситуації з «перевихованням» Іраку додає та обставина, що «використання Саддамом хімічної зброї під час ірансько-іракської війни як проти іранських військових і цивільних цілей, так і проти його власного народу не стало на заваді отриманню підтримки з боку США. Коли Іран почав великий наступ на початку 1988 року, який загрожував прорвати іракські лінії, Рейган написав своєму міністру оборони: «Перемога Ірану неприпустима». Напередодні вторгнення Іраку в Кувейт Саддам був переконаний, що Сполучені Штати його підтримують беззастережно. Це враження посилилося за результатами зустрічі Саддама з тодішнім послом США в Іраку Ейпріл Гілеспі за тиждень до іракського вторгнення в Кувейт. Згідно з дипломатичною телеграмою, що підводить підсумки зустрічі, Гілеспі підкреслила «бажання президента Джорджа Буша дружити» і що «президент доручив їй розширити і поглибити відносини з Іраком». Коли Саддам порушив питання Кувейту, Гілеспі заявила, що Сполучені Штати «не мають жодної категоричної позиції з цього питання»» [247].

Неакцентованою, однак латентно притаманною навіть масовій свідомості вимогою забезпечення національних інтересів є критерій рентабельності. Економічний фактор цілепокладання на будь-якому політико-управлінському рівні й етапі прийняття рішень здебільшого залишається на далекій периферії суспільної уваги і набуває розголосу лише внаслідок докорінного перегляду попередніх стратегічних пріоритетів. Наприклад, для США таким виразним поворотним пунктом стала відмова півстоліття тому від програми освоєння Місяця і подальшої космічної експансії в напрямі Марса та Венери.

Причина такого кроку тривіальна: країні довелося вибирати між амбітною космічною програмою та вкрай затратним веденням

бойових дій у В'єтнамі. Сучасні аналітики визнають хибність такого вибору, оскільки через п'ять років після закриття програми з освоєння Місяця війна у В'єтнамі все-таки була програна, а замороження на невизначений термін космічних проєктів призвело до стагнації найбільш перспективної технологічної галузі США, яка могла б стати локомотивом розвитку американської економіки на принципово новому та якісно вищому, ніж нині, технологічному рівні.

Суть проблеми полягає в тому, що не існує методичних посібників, які роблять можливим чітке апіорне розуміння того, реалізація якого з інтересів рентабельна, а якого – ні. Однак існують практичні відхилення, які заперечують факт рентабельності навіть на рівні неспеціалізованої, масової свідомості. Для прикладу: «Війна в Іраку, яку в 2003 році розпочав Джордж Буш-молодший, обійшлася в \$ 3 трлн. «Не можна витратити три трильйони доларів на невдалу війну за кордоном і не відчувати болю вдома», – зауважив Нобелівський лауреат, економіст Джозеф Стігліц. Мало того, що війна була вкрай руйнівною – вона стала причиною політичної катастрофи. Окупувачи Ірак, змістивши антиіранський сунітський режим Саддама Хусейна, американці привели до влади в цій країні представників шіїтської більшості, значна частина яких орієнтується на союз з Іраном. Парадоксально, але саме США створили умови для появи сучасної «Перської імперії»» [114].

За критерієм рентабельності справи США із захистом своїх національних і геополітичних інтересів в Афганістані є не набагато кращими, ніж в Іраку. Частковим виправданням негативних результатів може слугувати ефект психологічної пастки, в який офіційний Вашингтон потрапив після подій 11 вересня 2001 року: безперечно, США не могли не відреагувати, а реагування у форматі тривіального бомбардування опорних баз Талібану було б сприйняте шокованою масовою свідомістю Америки як нееквівалентна помста, тому довелося розгортати наземну операцію, результати якої президент Ради з міжнародних взаємин (США) Ричард Хаас вважає близькими до катастрофічних: «Понад 2000 американських

солдатів загинули в Афганістані, а ще 20 тисяч були поранені. Війна, що почалася після терактів 11 вересня, коштувала значно більше \$ 1 трлн» [205].

Між іншим, в Афганістані, як і в Іраку, після грандіозних фінансових і людських втрат США, врешті-решт, опинилися ще далі від очікуваної мети, ніж на початку військової кампанії [151]: Вашингтон був змушений вести офіційні переговори з Талібаном про поетапність остаточного виведення своїх військ із цієї країни [224]. Безпрецедентність цього кроку полягала вже хоч би в тому, що йдеться про той Талібан, який свого часу був звинувачений офіційним Вашингтоном у покриванні Усами бен Ладена – натхненника й організатора терористичної атаки на США 11 вересня 2001 року. Втім, на такий «делікатний підтекст» Сполучені Штати вирішили увагу не звертати, бо, як висловився тодішній президент Дональд Трамп, його країні треба врешті-решт почати витратити гроші розумніше, ніж доти, оскільки щорічні витрати \$ 50 мільярдів на війну лише в Афганістані не задовольняють ні америнський політикум та істеблішмент, ні пересічних американців.

Уроки так званого демократизаційно-модернізаційного транзиту Афганістану є надзвичайно багатоманітними, а ширина їхнього діапазону й глибина проблемних викликів спроможна дати як фактографічну, так і фактологічну поживу політичному аналізу, здійснюваному за всім периметром політологічної повчальності – від теорії до практики й знову до теорії, замикаючи коло концептуального перегляду попередніх стереотипів, їх істотного коригування й перезавантаження на новій семантичній і причинно-наслідковій основі [258].

Приклад подій в Афганістані доводить, що політика сучасного гатунку перетворилася на тенденційний і маніпулятивний ілюзійонізм безпрецедентних масштабів: упродовж двох десятиліть абсолютна більшість політичного істеблішменту й ЗМІ переконувала (і, за великим рахунком, переконала) громадську думку не лише США, а й усього світу, що влада в Афганістані узурпована терористичним угрупованням, що варто надати необхідну

військову та фінансово-економічну підтримку – й абсолютна більшість населення цієї країни з радістю обере модель західної демократії, модернізації всіх сфер суспільно-політичного життя й т. ін, а натомість з'ясовується, що ні експедиційний корпус, який в окремі періоди нараховував 140 тисяч командос, ні сотні мільярдів доларів інвестицій в інфраструктурні та інші соціально-економічні проєкти не в змозі «перевиховати» Афганістан, вибір якого на користь «прогресивного й ліберально-демократичного розвитку» чомусь зникає разом із останнім транспортним літаком до США.

Відео кількогодинних спроб цього літака злетіти в оточенні тисяч бажаючих опинитися на його борту раптово стало вірусним, легко подолавши позначку мільярд переглядів, а окремі епізоди цієї епічної, драматичної і водночас трагікомічної події перетворилися на автономні меми, з якими за глядацькими симпатіями не в змозі конкурувати ні інаугурація Джозефа Байдена, ні фінал футбольної Ліги Чемпіонів. Поза конкуренцією опинився епізод, коли транспортний літак США злітає з людиною на шасі й ця людина падає на землю з висоти кількох сотень метрів. Символізм цього випадку настільки багатоманітний, що окремі його евристичні аспекти аналітики виявлятимуть навіть через десятиліття.

За критерієм символічного навантаження з наведеним епізодом могла б посперечатися хіба що евакуація президента Ашрафа Гані на борту американського військового гелікоптера: за свідченням очевидців, колишній очільник Афганістану «не взяв нічого зайвого, навіть особистих речей», зате він намагався протягти на борт гвинтокрила кілька десятків валіз, натрабованих доларами, а оскільки кілька валіз не помістилися, то вони залишилися лежати на летовищі. Такий собі апофеоз і водночас Судний день «прогресивного й ліберально-демократичного розвитку» та верифікатор того, що «абсолютна більшість населення Афганістану з радістю обере модель західної демократії і модернізації всіх сфер суспільно-політичного життя».

Зрештою, навіть після виведення військ коаліції Афганістан усе ще залишається для США й усього західного світу тим украй

незручним фактором, який можна назвати «цугцванг в умовах цейтноту». Йдеться насамперед про необхідність продовження фінансування цієї країни навіть попри фактичну владу Талібану в ній. Річ у тім, що раптове припинення фінансування може призвести до істотних репутаційних збитків: мовляв, Заходу байдужі країни і народи як такі – він готовий надавати підтримку лише тим країнам і народам, де при владі знаходяться його маріонетки.

З огляду на ризики такого інформаційно-пропагандистського ефекту, «впродовж чотирьох наступних років після виведення військ коаліції Афганістан отримає допомогу в розмірі \$ 12 млрд. Під час донорської конференції світова спільнота висловила намір підтримати та зберегти демократію в цій країні, передає DW. За словами міністра міжнародного розвитку та зовнішньої торгівлі Фінляндії Вілле Скіннарі, у 2021 році Афганістану нададуть \$ 3 млрд. Очікується, що в наступні три роки обсяг підтримки зберігатиметься на тому самому рівні» [9]. Сюрреалізм – та й годі: Україні доводиться півроку із сервільною запопадливістю доводити свою лояльність і адекватність, щоб отримати від МВФ \$ 1-1,5 млрд, а Афганістан, керований Талібаном, гарантовано забезпечив собі фінансування обсягом щонайменше \$ 12 млрд на наступні чотири роки. От вам різниця між ілюзіями сучасної суспільно-політичної теорії та жорсткими реаліями практики.

Загалом регіон Іраку та Афганістану є найбільш виразним ілюстративним маркером геополітичних зусиль США початку XXI століття. «Перед початком війни 2003 року в Саддама Хусейна була сильна й досвідчена армія, яка за деякими кількісними параметрами перевершувала коаліцію США та Великобританії. Наприклад, іракські збройні сили більш ніж у чотири рази перевищували суперників за танками (2200 проти 500) і артилерією (4000 проти 900). Зате в американців, окрім потужної авіації, яка керувалася з допомогою літаків AWACS, на озброєнні також були радіолокаційна система J-Stars і система управління й зв'язку FBCB2. Завдяки їм командири американських підрозділів могли безпосередньо взаємодіяти з авіацією і артилерією. Виходило переконливо:

наприклад, після перших пострілів, виявивши за допомогою радіолокаційних станцій іракські гармати, передові частини надавали повітряним силам відповідну інформацію, а ті, в свою чергу, завдавали удару по противнику ще на етапі його зосередження» [164].

Хоча на момент вторгнення в Ірак та Афганістан абсолютна більшість громадян США підтримувала ці ініціативи офіційного Вашингтону, «згідно з опитуваннями, проведеними в листопаді 2011 року, половина американських громадян визнала, що усунення Хусейна від влади не варте витрачених на це життів і ресурсів. Кожен п'ятий американець був переконаний, що після виведення американських військ в Іраку розпочнеться громадянська війна. Лише 4% вірили, що там буде створена повноцінна демократія, а 7% вважали, що Ірак стане більш стабільною і мирною країною. Аналітик дослідницького Центру американського прогресу Пітер Джул вважає, що реальним переможцем у цій війні слід визнати Іран, який істотно зміцнив свою фактичну присутність в Іраку. Американській скарбниці іракська авантюра влетіла «в копійчку»: за офіційними даними – це \$802 млрд, за неофіційними – \$1,5–3 трлн. За різними експертними оцінками кількість загиблих серед іракців (військових і цивільних) становить від 100 тис. осіб до півмільйона» [45].

Згідно з іншими аналітичними даними, «конфлікт в Іраці обійшовся США в 2 трильйони доларів. Конфлікт в Афганістані – в 1 трильйон. Це без врахування витрат на оборону. Тоді, 10 років тому, в США ці гроші були, а сьогодні навіть про половину трильйона доларів навіть на дуже потрібну війну в американському Сенаті не зможе заїкнутися жоден генерал» [137]. Справа навіть не в астрономічних фінансових витратах, а в тому, що завдяки цим засобам фактично досягнуто мети геополітичних суперників і відвертих ворогів: сучасний Ірак із різних причин (насамперед демографічних) перетворився на васала сусіднього шіїтського Ірану – геополітичного противника й безкомпромісного антипода США. В це важко повірити, адже ще зовсім недавно між Іраком та Іраном тривала запекла й кровопролитна війна. Втім, за час, який

рівнозначний життю менш ніж двох поколінь, відбулися безпрецедентні демографічні зрушення: кількість шіїтів у загальній етно-конфесійній структурі населення Іраку зросла з 40% до 55%. Таким чином, шіїти автоматично перемагають за результатами будь-яких більш-менш демократичних електоральних процедур. Сьогодні вони не педалюють питання про доцільність державного об'єднання зі сусіднім шіїтським Іраном лише тому, що й далі отримують отримувати значну фінансову та військово-технічну допомогу США, але як тільки ця допомога зійде нанівець, «іракське яблуко впаде в руки Ірану». Зрештою, офіційний Вашингтон усе більше усвідомлює безперспективність і навіть абсурдність іракського проєкту, тому прискорено моніторить ситуацію з метою виходу з Іраку з найменшими іміджевими втратами.

Схожою за рівнем неприйнятності для Вашингтону є ситуація стосовно Афганістану. «Починаючи з 2001 року Сполучені Штати витратили понад 800 мільярдів доларів тільки на асигнування на війну в Афганістані. Додамо до цієї цифри пов'язані витрати, наприклад, пенсії ветеранів Афганістану, і отримаємо реальну цифру понад 1 трлн доларів США. В Афганістані загинуло понад 2200 американських військовослужбовців, а також тисячі союзників. Крім того, в конфлікті загинули десятки тисяч афганських мирних жителів і військових» [10].

У 2011 році, коли в Афганістані були присутні 140 тис. солдатів США і НАТО, в Афганістані все одно залишалися території, не контрольовані союзними військами [80]. Станом на січень 2018 року «кількість збройних сил Афганської національної оборони й безпеки (ANDSF), в яку входять армія, військово-повітряні сили і поліція, становила 296,4 тисячі осіб» [185]. Навіть після виведення військ західної коаліції особовий склад збройних сил, що перебували в розпорядженні офіційного Кабулу, принаймні вдвічі перевищував кількісні показники Талібану. Що стосується якісних показників – тобто зброї і військового обладнання, яке перебувало на озброєнні протиборчих сил, то тут перевага армії Афганістану, оснащеної Сполученими Штатами, була настільки очевидною, що

жодне моделювання подальшого розгортання подій, здійснене провідними мозковими центрами, не залишало Талібану шансів на успіх [187].

Тим не менше, цей успіх не просто прийшов, а відбувся майже миттєво за принципом доміно: ще за місяць до офіційного виведення останніх американських підрозділів у підпорядкування Талібану без жодного пострілу почали переходити цілі гарнізони, опорні пункти й військові частини армії Афганістану. В окремих випадках незначний спротив чинили лише сили спецпризначення – та й то лише з причин побоювання за своє майбутнє: якщо звичайним регулярним підрозділам збройних сил Талібан обіцяв амністію (і, між іншим, дотримав цю обіцянку), то 50 тисяч спец-призначенців завжди перебували в оперативному підпорядкуванні американських командос, тому щодо кожного члена цих військових формувань здійснюватимуться подальші розслідування владою Талібану.

Принагідно зазначимо, що «24 вересня 2019 року Дослідницька служба Конгресу США представила для ознайомлення американським конгресменам і комітетам Конгресу доповідь зі статистики військових втрат Збройних сил США у війнах і військових операціях протягом усієї історії Америки, починаючи з революційної війни за незалежність 1775–1783 років і аж до останніх військових операцій в Іраку та Сирії. Так от – загальні втрати Збройних сил США в операції «*Enduring Freedom*» (*OEF*), («Непохитна свобода») в Афганістані впродовж 2001–2019 років становили загиблими 2349 чоловік, пораненими 20144 особи» [128].

Загалом «за попередні 18 років США скерували на так звану глобальну війну з тероризмом близько 6,4 трильйона доларів. Про це свідчить дослідження, проведене Інститутом міжнародних і громадських відносин Томаса Ватсона при Браунівському університеті. Його автори підраховали всі витрати країни, пов'язані з протидією тероризму, після терактів 11 вересня 2001 року. У цю суму входять не лише видатки на проведення військових операцій, а й витрати для догляду за ветеранами бойових дій, які отримали поранення під час служби. Оскільки уряд не розкриває всіх

справжніх витрат на боротьбу з тероризмом, то їхній реальний рівень може бути ще вищим» [139]. Запитання «чи є така сума видатків адекватною меті й результатам?» чимало аналітиків вважає риторичним із огляду на очевидність негативної відповіді. Значна частина експертного середовища констатує ефемерність самої терористичної загрози і значну корупційну складову витрат, яка в подальшому потребує тривалих розслідувань і судових вироків.

Очевидно, ми є свідками підведення результуючої ризику під цілою епохою американської політики, започаткованої подіями 11 вересня 2001 року. Це не означає, що питання терористичних загроз закриті раз і назавжди – ні, терористичні акти можуть виникати і з високою вірогідністю регулярно виникатимуть і надалі, але реагування на них буде значно більш стриманим і без застосування методик глобальної істерії. В основі перегляду стратегіями реагування лежать щонайменше дві причини: по-перше, усвідомлення масовою свідомістю кардинальної несумірності астрономічних видатків ефемерним загрозам, по-друге, наявністю для США (і загалом для НАТО і Заходу) значно більш реалістичних і небезпечних загроз в особі навіть таких політичних режимів, як Іран, КНДР і Венесуела, не кажучи вже про Росію та Китай.

Найбільш дошкульним для США залишається перспектива терористичних загроз із Афганістану, адже 20 років тому Сполучені Штати ввели свої війська в цю країну саме з причин терористичної атаки, організованої тими, хто переховувався в цій країні. Коректніше навіть говорити не про перспективу терористичних загроз, а про їх реальне втілення: наприклад, 26 серпня 2021 року (за декілька днів до остаточного виведення американських військ) представники Ісламської Держави (ISIS) здійснили терористичний акт в аеропорту Кабула, внаслідок якого стали жертвами понад 170 осіб, 13 з яких – військовослужбовці США.

Отже, зовсім не випадково, що після виведення військ з Афганістану влада Сполучених Штатів пообіцяла \$10 млн за інформацію про місцезнаходження (нехай навіть тимчасове) керівника афганського філіалу Ісламської Держави Санаулли

Гафарі (*Sanaullah Ghafari*). Однак треба розуміти, що йдеться не стільки про чіткий план із розв'язання проблеми Ісламської Держави в принципі, скільки про її символічне й пропагандистське обігрування: мовляв, ми приділяємо належну увагу боротьбі з тими, хто є символом наших ворогів.

На жаль, евфемізм «приділяти належну увагу» часто має дуже мало спільного зі спроможністю здолати ворога цілком і остаточно. Санаулла Гафарі – не перший і, за всіма ознаками, не останній лідер, якого, врешті-решт, буде знищено, а натомість буквально наступного дня Ісламська Держава оприлюднить прес-реліз, в якому зазначатиметься не лише прізвище чергового лідера, а й, цілком імовірно, його портфолію, селфі з видатними особистостями сучасності й недалекого минулого, реквізити особистих сторінок у соціальних мережах тощо.

У гірших традиціях запущеної хвороби вся ця сукупність символічної ритуалістики починає набувати ознак якогось ексцентричного збочення, тієї «гри на публіку», котра не має нічого спільного з перспективами реального розв'язання проблеми. Інколи створюється враження, що про сутність проблеми ніхто з тих, хто нібито намагається її розв'язати, насправді навіть не пам'ятає чи не надає цьому значення, натомість скеровуючи всі зусилля на «інформаційне забезпечення», на зовнішній «антураж» і створення «димових завіс» за допомогою демагогії, лицемірства, постправди, чорної риторики, вікон Овертона, маніпулятивних можливостей НЛП і т. ін.

Повертаючись до масштабного теракту 26 серпня 2021 року, зауважимо, що президент США Джоозеф Байден відреагував на цю резонансну подію в той спосіб, що, мовляв, Сполучені Штати вистежать і знищать усіх причетних до вбивства американців, проте зроблять це не одразу, а лише там і тоді, де й коли визначать самі. Далі були розумування на кшталт «вишукана помста – це страва, яку справжні гурмани споживають холодною» і т. п. Безперечно, з одного боку, намагання президента США елегантно уникнути раптового удару у відповідь цілком вкладається в логіку контраверсійних наслідків «виховних уроків міжнародному тероризму» після

11 вересня 2001 року, однак, з іншого боку, вся аргументаційна еквілібристика Байдена була сприйнята як безпорадність і трагікомічне «*blah-blah-blah*» навіть американськими аналітиками, не говорячи вже про російських, китайських, іранських та їм подібних, які відверто кепкували й зловтішалися, намагалися ледве не в прямому ефірі робити ставки на те, до яких відмовок вдасться Байден, щоб не завдати удару по терористах після їх удару по громадянах США вже на території Сполучених Штатів.

Майкл Беклі в статті для часопису «*Foreign Policy*» зазначає «фундаментальну асиметрію воєнних цілей США та їх противників; якщо Китаю і Росії необхідно захопити контроль над територією (наприклад, Тайванем або частиною Прибалтики) для досягнення своєї стратегічної мети, то Сполученим Штатам просто потрібно не дати їм встановити такий контроль – завдання, яке сучасні ракети й безпілотники можуть ефективно виконати» [5]. Між іншим, «Сполучені Штати володіють технологіями, які дозволяють реалізувати цю стратегію, однак впливові внутрішні гравці не наважуються взяти її на озброєння. Флот хоче великих військових кораблів, а не барж для перевезення ракет. ВВС воліють мати в своєму розпорядженні пілотовані літаки, а не безпілотники. Підприємства оборонних відомств бажають будувати дорогі платформи для перекидання військ і військової техніки, а не дешеве озброєння. Чимало членів Конгресу погоджуються з цією точкою зору, оскільки підхід, який триває десятиліттями, створює робочі місця в їхніх округах. Щоб вийти з цього глухого кута й зробити американський спосіб ведення бойових дій когерентним новій епосі, необхідна тверда рішучість з боку високопосадовців Міністерства оборони та постійний тиск освіченої громадськості» [5].

Як бачимо, навіть у Сполучених Штатах, які вважаються взірцем ефективного підходу до потреб національної безпеки й оборони, є чимало вагомих чинників, які стоять на заваді такій ефективності, перетворюючи військовий бюджет на задоволення потреб, що не мають нічого спільного з обороноздатністю країни. Причому, ця ситуація є навіть гіршою, ніж корупційне

«розпилення» асигнувань на оборону, оскільки в цьому разі має місце нерациональне, невиправдане реальними потребами й неефективне за найбільш вірогідного розгортання подій військове замовлення. Результатом виконання таких замовлень будуть значною мірою озброєння «для галочки», а не для реальних театрів бойових дій.

Зрештою, попри лобістські труднощі, що стоять на заваді формуванню ефективних військових замовлень, а також локальні геополітичні невдачі, які є результатом хибних кроків попередніх адміністрацій США, в цілому ця країна залишається безперечною *Superpower*. У цьому сенсі доволі показово, що в наш час втратив регламентаційне значення навіть так званий геополітичний трикутник Ніксона–Кіссінджера, відповідно до якого Сполученим Штатам Америки треба мати кращий рівень міждержавних стосунків з СРСР (Росією) та Китаєм, ніж СРСР (Росія) та Китай мають між собою. Така концептуальна рекомендація керувалася метою унеможливити союз СРСР (Росії) та Китаю проти США, оскільки воєнний сценарій такого протистояння був доволі ризикованим для США. Щоб забезпечити дотримання такої вимоги, в минулому Сполученим Штатам доводилося йти на чимало болісних і не надто прийнятних поступок та компромісів. Нині ж США досягли такого рівня переваги у військовій сфері, що готові перемагати у війні одночасно на двох фронтах – китайському та російському. Відповідно офіційний Вашингтон має цілком розв'язані руки в прийнятті будь-яких принципових рішень міждержавних взаємин – чи то йдеться про санкції проти Росії, чи про торговельну війну з «Піднебесною».

Високотехнологічна специфіка сучасної військової техніки і озброєнь полягає в тому, що навіть якщо ваші суперники випередили вас за обсягами ВВП, це зовсім не означає, нібито в оглядовій перспективі вони виявляться спроможними подолати гандикап відставання в сфері ключових факторів, які визначають якісний рівень і потужність військової сили. Тому, наприклад, не варто дивуватися, що хоча Китай майже зрівнявся зі США за параметром обсягів економіки, перевага США у військовій галузі з року в рік лише посилюється.

Тим більше, що США не збираються інфантильно споглядати за тим, як Китай чи інша країна прискореними темпами скорочують від них відставання у сфері військової техніки і озброєнь. Зокрема, «наступного десятиліття військово-повітряні сили Сполучених Штатів збільшать кількість ескадрилій бойових літаків на 24%. Це необхідно, щоб США зберегли першість у секторі військової авіації, зокрема, над Китаєм та Росією. Про це заявила міністр військово-повітряних сил США Хізер Вілсон, передає «*The Washington Post*». Такі цифри поки є попередніми, а рішення приймалося на основі даних розвідки про військові загрози на період 2025–2030 років. Аналіз свідчить, що якщо ВПС США залишаться у нинішньому вигляді, Штати не зможуть зберегти світову перевагу. Міністр додала, що також для майбутніх 386 оперативних ескадрилій необхідно ще близько 40 тис. осіб. Це збільшить склад ВПС США до 717 тисяч службовців» [184].

За станом «на початок 2018 року сумарний тоннаж усіх бойових кораблів провідних військово-морських держав мав приблизно такий вигляд: ВМС США – 3170 тисяч тонн; ВМС Китаю – 870 тисяч тонн; ВМФ Росії – трохи менше 800 тисяч тонн; ВМС Японії – 420 тисяч тонн. Далі – флоти Індії, Франції та Великобританії (від 290 тисяч до 260 тисяч тонн). У наведених підрахунках враховані спискові склади лише бойових кораблів основних класів з тоннажністю не менше 2 тисяч тонн – починаючи з корветів і закінчуючи авіаносцями. Тобто тільки ті, за допомогою яких провідні держави світу здатні «проектувати силу» далеко від рідних берегів» [192].

Що стосується сил спеціального призначення США (*United States Special Operations Forces*), підпорядкованих Командуванню спеціальних операцій США (*United States Special Operations Command*), то «з приходом президента Дональда Трампа вони активізували свої дії не лише в Іраку та Сирії, а й в інших регіонах світу – Сомалі, Ємені, Афганістані – там, де зростає небезпека тероризму з боку ісламських фундаменталістів. Нині спеціальні сили США постійно присутні в десятках країн у всьому світі, виконуючи здебільшого консультативно-навчальну діяльність (контртерористичну або у боротьбі з наркотиками). У 2014 році підполковник

Роберт Бокхольт офіційно заявив, що ці сили розміщені в 133 країнах у всьому світі» [157].

Сучасні озброєння – це сфера високих технологій, яку не можна підкорити мобілізаційними методами: скільки б грошей і фахівців не було кинуте для задоволення таких потреб, бажані результати з'являться не одразу. «Росс Хол, офіцер ВМС США, експерт з протичовнової оборони авіаносців класу «Німіц», вважає, що більшість людей, не знайомих з особливостями цих кораблів, послуговуються спрощеним уявленням про обсяг завдань, як проєктних, так і виробничих, які необхідно виконати, щоб спустити на воду такий гігант. Насправді ж простіше створити нову автомобільну корпорацію, що випускає один мільйон хороших автомобілів у рік, ніж освоїти випуск того ж «Німіца». Інакше авіаносець буде приречений на постійні ремонти й сумнівну військову цінність» [170].

У наш час «автоматизоване зварювання навіть подвійного корпусу корабля, хоча зовсім недавно це здавалося неможливим через обмежений простір. Крім великих зварювальних комплексів до справи підключені малі зварювальні роботи розміром 0,7 метра. Причому, практично весь процес суднобудування переведений на «цифру», починаючи з 3D проєктування й закінчуючи фарбувальними роботами. Як наслідок – вартість нового 100-тисячотонного американського авіаносця, побудованого за новими технологіями, знизилася майже вдвічі. Якщо раніше контракт оцінювався в \$11 млрд, то нині – не більше \$6 млрд. Таким чином, «занепад російського флоту – це не просто зменшення кількості військових кораблів, а занепад промисловості та інфраструктури», – констатує американське видання «*Jalopnik*», що спеціалізується на інноваційній промисловості й технічних новинках» [170].

Щоб збагнути принцип дії, а тим більше – тонкощі функціонування технологічно складного військового виробу, треба осягнути його функціонал – як конкретно-прикладний, так і перспективний. Звичайне піратське копіювання формальних ознак є абсолютно неефективним, оскільки технологічно складний

комплекс є системною єдністю не формальних, а змістовних, якісних ознак, які взаємодіють на синергетичних принципах. Більші шанси на успіх виникають у разі залучення висококваліфікованих фахівців у цій галузі, але навіть це не гарантує успіху, бо, як свідчить практика, Китай понад двадцять років тому купив у Росії декілька зразків літака Су-27 (саме тому, що йшлося не про сотні чи десятки, а лише кілька одиниць цього літального апарату, висновок про спробу копіювання основних вузлів і агрегатів не підлягав сумніву), однак Піднебесній так і не вдалося створити аналогічного за потужністю двигуна.

Результати політики США з часів розпаду СРСР також викликають чимало нарікань: як зазначає видання «*The National Interest*», «якби ми дотримувалися продиктованого здоровим глуздом підходу Рейгана до Росії, то світ сьогодні був би зовсім іншим. У відносинах з Росією була потрібна така сама політика і дипломатія, як і в стосунках з Китаєм, Іраном і будь-якою іншою проблемою міжнародного масштабу – і будувати її потрібно на принципах сили, послідовності й відвертості» [285].

Як стверджують експерти Центру геополітичних досліджень «Борисфен Інтел», «аналіз основних тенденцій розвитку сучасної геополітичної ситуації свідчить, що формується нова багатополярна модель світопорядку, в межах якої поряд зі США з'являються нові центри сили, в т. ч. КНР, ЄС, Індія, Бразилія, Росія тощо» [134]. В цьому разі ми маємо справу зі ситуацією, коли коректність аналізу девальвується внаслідок некоректності висновків з такого аналізу, а саме: той факт, що «з'являються нові центри сили», не є гарантією, що «формується нова багатополярна модель світового устрою», адже на статус геополітичного полюсу можуть претендувати не просто «нові центри сили», а лише явище, яке англійською мовою маркується понятійним конструктом *Superpower* – тобто наддержавою, яка володіє безпрецедентними військово-політичними та господарсько-економічними ресурсами. Насправді ж під такий критеріальний маркер підпадає лиша одна країна сучасності – США. Такого висновку доводиться дійти, якщо взяти до уваги, що

ефективна присутність у всіх статусних геополітичних регіонах є критеріальним маркером і функціональним імперативом країни, чії претензії на статус *Superpower* вважаються виправданими [19; 20; 190; 206; 232].

Попри безперечне домінування США в сучасній глобальній геополітичній диспозиції чимало аналітиків стверджують про фазу кризи глобального лідерства США, підкріплюючи свої концептуальні викладки багатьма ілюстративними даними. Вони, зокрема, зазначають, що «сьогодні Штати фактично опинилися на периферії лівійської політики. З ними сталося рівно те ж саме, що і в Сирії. Помилкова ставка, відсутність стратегії, а потім серйозні прорахунки в спробі нав'язати власний однобічний суспільно-політичний дискурс посилив вплив ворогів, витіснивши США за межі визначальних процесів» [105].

Інші аналітики стверджують, що теза про кризу глобального лідерства США більшою мірою алармістсько-тенденційна, ніж узгоджена з фактичними даними. На підтвердження наводяться емпіричні дані, які важко заперечити й спростувати – зокрема, «за найскромнішими даними, наявними у відкритому доступі, на африканському континенті несуть службу понад 7000 солдатів і офіцерів ЗС США, розміщених на 46 військових базах. За період з моменту трагедії 11 вересня 2001 чисельність американського контингенту за межами країни збільшилася з 33 000 до 70 000 чоловік. Тільки за три роки правління Дональда Трампа кількість країн, чію територію на цілком легальній підставі топче черевик солдата-янки, зросла з 138 до 149. Також відбувається перерозподіл сил: у 2010 році 81 % складу іноземного контингенту США знаходився в країнах Великого Близького Сходу (з урахуванням Афганістану та Пакистану); сьогодні ж на Великий Близький Схід припадає 54 % чисельності «експортованих» військовослужбовців. Частина підрозділів була перекинута в Європу, а також (меншою мірою) – у регіон Тихого океану та Латинську Америку. Найбільш помітний за відсотковим параметром приріст кількості військовослужбовців США зафіксовано в Африці, на частку якої в 2010 році припадав

лише 1% розміщеного за кордоном контингенту спецслужб США, а нині – 16%. Те, що США збільшують свою присутність на Чорному континенті, помітно також за критерієм зростання сум фінансування «програм боротьби з тероризмом у країнах Африки на південь від Сахари». У 2011–2014 роках урядом Штатів на це було виділено \$ 327 млн; у 2015–2019 роках – уже \$ 954 млн» [66].

Істотним фактором, який ставить під сумнів претензії США на статус глобального лідера, є тенденція інтенсивної розвідувальної і підривної діяльності геополітичних противників і опонентів. Наприклад, «Росія, Китай та Іран використовують своїх громадян, які навчаються в США, щоб отримати доступ до секретних американських технологій. Це впливає з доповіді, яку співробітник однієї з підвідомчих міністерству внутрішньої безпеки США струк-тур Луїс Роді представив фінансовому комітету Сенату. Зокрема, Росія, Китай та Іран активно використовують безліч різних схем, щоб незаконним шляхом отримати в США технології військового та подвійного призначення, які підлягають експортному контролю. Одним з таких способів є проникнення в університетське середовище США, в якому панує атмосфера надмірної відкритості. Противники США, на кшталт Росії, Китаю та Ірану, використовують цю можливість для отримання доступу до стратегічно важливої інформації та технологій. За твердженням Луїса Роді, ці країни прагнуть отримати секретні дані, щоб посилити власний військовий потенціал та досягти певних економічних цілей. Станом на травень 2019 року в США нараховувалося понад 1,3 млн іноземних студентів, у тому числі майже 6,2 тисячі росіян, понад 357,8 тисячі китайців і 11,3 тисячі іранців» [35].

Недооцінка наведених фактів дуже дорого обійшлася Сполученим Штатам, завдаючи колосальних збитків, посилюючи противників і зміщуючи глобальний баланс сил на користь конкурентів і суперників. Більше того, навіть спроби приділити цим аспектам увагу, адекватну формату загроз, не зможуть знівелювати інерцію зазначеного тренду ще впродовж тривалого часу. Натомість поки що не простежуються навіть натяки на належне осмислення викликів, не говорячи вже про реагування на них. Чому?

Насамперед і в основному тому, що відповідальне й адекватне реагування суперечитиме ключовому постулату неолібералізму – відкритості. Саме завдяки гіпертрофованому, а почасти вибірково застосуванню постулату відкритості верхівка транснаціонального капіталу отримує безпрецедентні прибутки, а той факт, що такий гешефт часто здійснюється за рахунок національних інтересів США, їх не бентежить і докорів сумління не викликає. За умов, коли політична влада є лише незначним профільним відгалуженням влади неолібералізму й транснаціонального капіталу, розраховувати на принциповий і рішучий перегляд згубної тенденції не доводиться.

1.4. Претензії Росії та Китаю на статус *Superpower*: проблема відповідності бажань можливостям

Доволі показовим є міркування старшого наукового співробітника Німецького інституту міжнародної політики й безпеки (SWP) Петера Рудольфа: «Чи є Росія та Китай «ревізіоністськими силами» з відповідним набором уявлень про світовий політичний лад і чи хочуть вони поховати міжнародний ліберальний порядок і лідерство США за допомогою власних сфер впливу – це спірне питання. Однак неможливо ігнорувати той факт, що вони претендують на власну сферу впливу, яка суперечить американському баченню світоустрою» [165, с. 131].

З причин інерційності мислення та ангажованості деякі аналітики не припиняють поширювати статус *Superpower* на Росію. З огляду на тривалість і за багатьма ознаками показовий імперський досвід Росії її позиціонування у форматі геополітичної надпотуги за формальних міркувань є доволі логічним і переконливим. Справді, якщо брати за великим рахунком, то еволюція Росії з початкового статусу Московського улусу імперії монголо-татар до Російської імперії початку ХХ століття чи навіть теперішнього статус-кво є наслідком послідовного й майже невинного геополітичного експансіонізму, ефективності якого в багатьох аспектах можуть позаздрити навіть США, яких абсолютна більшість незаангажованих аналітиків відреконують усе ще єдиною *Superpower* сучасності.

Об'єктивістський полюс західних аналітиків здебільшого скептично оцінює перспективи Росії повернутися у велику політику, пов'язуючи майбутнє нашого північно-східного сусіда з поступовою, проте неспинною втратою офіційною Москвою міжнародної ваги і реальних повноважень в архітектоніці нового світопорядку [59; 113]. Такі висновки обумовлені насамперед і в основному технологічною стагнацією Росії, що простежується практично за всією номенклатурою: зокрема, можна констатувати відчутне відставання від топрівня в сегменті електронної компонентної бази (за профілем оптоелектроніки таке відставання є взагалі безнадійним – північно-східний сусід України поступається основним конкурентам у 5-6 разів; для радіокомпонентів воно не настільки недосяжне, проте також дорівнює цілому циклу техно-логічного покоління, що рівнозначно часовому діапазону від 10 до 20 років).

Натомість російські дослідники й ангажована Кремлем частина експертного середовища Заходу намагаються думати про щось більш приємне, тому ось уже три десятиліття поспіль працюють за «методичкою» Доктрини Примакова, сутність якої полягає в намірах будь-що спростувати факт однополярного світу та теоретико-концептуально дискредитувати його доцільність [11; 124].

Поява такої аргументаційної парадигми постала наслідком усвідомлення не лише програшу СРСР у Холодній війні, а й кричущого дисбалансу військового, фінансово-економічного та технологічного потенціалів на користь США, тим більше – колективного Заходу. За таких умов і обставин максимум, на що можна було претендувати, – це не повноцінне протистояння Сполученим Штатам, а пропагандивна девальвація перемоги Заходу в Холодній війні за рахунок популяризації ідеї багатопольярного світу, одним із рівнозначних полюсів у межах якого є, «звичайно ж», Росія. За рахунок такого «елегантного тлумачення» Кремль намагається досягти мети поновлення «символічного паритету» зі США, позаяк у межах наведеної інтерпретативної системи координат як Сполучені Штати, так і Росія репрезентують нібито еквівалентні геополітичні ареали, центри сили й полюси світопорядку.

У цьому разі доводиться мати справу із класичною маніпулятивною технологією, яка має на меті завуалювати фактичний статус-кво і нав'язати у споживачів інформаційної продукції вигідні для Росії уявлення про реалії нового світопорядку. Звичайно, окрім маніпулятивної тенденційності Доктрина Примакова не може не містити певних концептуальних засновків – щоправда, їх реалістичність є ще більш сумнівною, ніж переконливість інтерпретативної складової.

Зокрема, ключовим фактором, який забезпечує неможливість повернення до однополюсного світу в особі чи принаймні під егідою США є тісна союзницька взаємодія між Росією, Китаєм та Індією [181]. В цій конфігурації внесок Росії обмежується ресурсами її ще не зовсім деградованих збройних сил і озброєнь, а на плечі Китаю та Індії лягає тягар фінансовий, демографічний і навіть технологічний. Суто гіпотетично така умоглядна доктринальність має право на існування, адже кожна країна бере участь у такому проєкті з уже наявними в неї ресурсами, а як перспективний бонус отримує статус *Superpower*, спроможної кинути виклик не лише США, а й навіть колективному Заходу. Однак, як слушно зазначає в подібних випадках російська приказка, «гладко было на бумаге, да забыли про овраги»: насамперед наведена доктрина ігнорує величезний рівень недовіри між гіпотетичними союзниками – і якщо між Індією та Росією ця недовіра базується лише на сумному взаємному досвіді недотримання торговельних і контрактних зобов'язань, то між Росією та Китаєм упродовж століть у латентному стані перебуває територіальний та природно-ресурсний конфлікт у діапазоні від Маньчжурії на сході й до Уралу на заході [149]. Що ж стосується взаємин між Індією та Китаєм, то тут узагалі можна констатувати де-факто стан війни, який триває ще з моменту захоплення Китаєм Тибету й відбувається не лише по всій довжині спільного кордону, а й на лімітрофних територіях – в Непалі, Бутані, Сіккімі [77; 85].

Зрештою, навіть істотність наведених факторів не є основною проблемою: непереборні труднощі пов'язані з іншим – з практичною неможливістю знівелювати причини конфлікту, а отже, – з

нереалістичністю трансформувати статус війни в статус стратегічного союзницького партнерства. Річ у тім, що повернення Китаю до *status quo* зразка жовтня 1950 року, коли його війська окупували Лхасу й офіційний Пекін проголосив фактичний аншлюс Тибету, чи, тим більше, до 13 лютого 1913 року, коли Далай-лама XIII видав Декларацію незалежності Тибету, для Піднебесної є категорично неприйнятним із багатьох міркунь – геополітичних, ідеологічно-пропагандистських, репутаційно-статусних тощо.

З огляду на сукупність наведених факторів, Доктрина Примакова перетворюється на апіорі нездійсненний проєкт, який залишає лише інтригу щодо доцільності його появи: справді, якщо окреслені аспекти не були втаємничені для самого Примакова та його adeptів (а це саме так!), то навіщо взагалі оприлюднювати нереалістичну модель пріоритетів зовнішньої політики Росії на кілька наступних десятиліть? Тим більше, що очевидна нереалістичність завжди наражає на ризик фактичної дискредитації і значних репутаційних втрат не лише для Росії як суб'єкта світопорядку, а й для ключових персоналій політичного істеблшменту Кремля, що для Примакова та його послідовників має вочевидь більше значення, ніж «абстрактна репутація Росії в цілому».

Правдоподібно, укладачі Доктрини Примакова стали заручниками (не виключено, що навіть мимовільними) «державного замовлення» оперативно сформулювати зовнішньополітичне кредо Росії за результатами фіаско в Холодній війні. Потреба оперативності в цьому разі зумовлена репутаційними втратами й психологічними збитками в глобальному масштабі – і чим довше тривала б мовчанка, тим на більші втрати й збитки наражався Кремль. Тому виник запит на «термінову підбадьорюючу версію майбутнього з наукоподібним аргументаційним супроводом». А оскільки заперечувати нищівну поразку Росії в Холодній війні неможливо, то вирішили зосередити вістря уваги на другорядних факторах і суто віртуальних альтернативах, вірогідність утілення яких є хоч і мізерним, проте цілком придатним для алібі, покликаного підтвердити професійну придатність авторів доктрини – мовляв,

суто теоретично запропонована модель реалістична, а той факт, що її апіорна можливість так і не була реалізована апостеріорно на практиці, є наслідком багатьох факторів, вплив на які нам, авторам і послідовникам Доктрина Примакова, невіддільний.

На рівні «політики близького й середнього радіусу дії» Доктрина Примакова зосереджує пріоритетну увагу на триванні під контролем країн і процесів у «ближнем подбрюш'ї» Росії [150], а також в активному інформаційному пресингу з метою монополізації символічних ідентитетів, з якими себе ототожнює російська цивілізаційна (де-факто політико-популістська) модель [138]. Усе й усі, що і хто стоять на шляху такої монополізації, підлягають знищенню – якщо не фізичному, то принаймні інформаційно-пропагандистському, маніпулятивному, дискредитаційному [33; 88].

Що ж стосується предметного ареалу, то його можна структурувати за трьома кластерами й напрямками. Перший пропагандистський напрям стосується «зачистки» факторів і фактів, які кидають тінь на офіційну кремлівську версію заснування Москви та еволюціонування Московії в «Государство Российское» за критерієм етнічних та демографічних ресурсів [166; 212]. Другий напрям спрямований на дискредитацію, деморалізацію та подальше поглинання тих етнічних ареалів, за відсутності яких Росії неможливо демографічно претендувати на статус Superpower. Під цим кутом зору пріоритетного значення набуває боротьба з будь-якими виявами українського самостійництва [199]. Третій пропагандистський пазл Кремля пов'язаний з намірами монополізувати право спілкуватися зі світом від імені слов'янства: тут має значення як позиціонування Росії єдиним надійним захисником слов'янського цивілізаційного фактору, так і дискредитація можливих конкурентів – тих же українців, болгар та сербів (щоправда, дискредитація сербів з різних причин відбувається найбільш делікатним способом, а саме: здійснюючи максимально пафосний інформаційний «захист Сербії від зазіхань НАТО», Росія опосередковано підкреслює «незможність сербів захистити навіть самих себе, не говорячи вже про світове слов'янство») [22].

Певною мірою вибір Росії на користь агресивного інформаційного пресингу, пропаганди, тенденційності, маніпуляцій і відвертого шахраювання з історичними фактами можна якщо не підтримати, то принаймні зрозуміти, адже як інакше довести цивілізаційну суб'єктність країні, абсолютна більшість розпіарених ідентитетів якої насправді є класичним фейком, безпардонним привласненням чужого: зокрема, «російська гармонь» походить із Німеччини, матрешка – з Японії, балалайка – із Середньої Азії, горілка – з Польщі, автором «найбільш патріотичного російського маршу» (йдеться про «Варяг») є німець, а «найбільш ліричного російського романсу» («Вечерній звон») – англієць, авторство символів Петербурга належить «рафінованим росіянам і слов'янам» Доменіко Андреа Трезіні та Бартоломео Карло Растреллі, а символів Москви – П'єтру Антоніо Соларі.

Приклади можна наводити ледве не до безмежності: найбільш східну точку Росії відкрив данець, російську кругосвітню подорож здійснив німець – зрештою, як і російське відкриття Антарктиди. Париж російські війська брали під керівництвом шотландця. Найкраще «російську пейзажну автентіку» відтворив єврей Левітан, а «найбільш досконало віддзеркалив душу російської мови поетичними засобами» нащадок абіссінської знаті Пушкін.

Навіть така, здавалося б, тривіальність, як шлях із варяг у греки через Новгород – це також не більше, ніж стереотип, нав'язаний із політичною метою і за допомогою фальсифікації наукових фактів. Він цілеспрямовано сформований для задоволення політичних і геополітичних потреб Росії. Насправді ж варіантів такого шляху було аж чотири: по-перше, Дунайський з волоками на Ельбу та Рейн, по-друге, Дніпро та Німан з волоком через Мінськ, по-третє, Дністер та Вісла з волоком через Львів. Версія шляху з варяг у греки через Новгород гіпотетично можлива, однак вона лише четверта й найгірша з-поміж усіх попередніх, бо зайві 1000 кілометрів у справах торгівлі в абсолютній більшості випадків є визначальним фактором на користь відмови від подібної альтернативи – подобається це комусь чи ні, проте в таких ситуаціях практично

завжди спрацьовують резони рентабельності й економічної ефективності, а не політико-пропагандистської доцільності.

Зрештою, якщо зрозуміти пропагандистську безвихідь Росії ще якось можна, то підтримати тенденційну й агресивну стилістику взаємин зі зовнішнім світом – аж ніяк. А те, що до Росії варто застосовувати «виховні засоби» на принципах сили, доводять поведінкові алгоритми самого Кремля в царині зовнішньої політики: «Користуючись загальною політичною нестабільністю у світі й уміло її підживлюючи, Росія послідовно схиляє шальки безпеки у свій бік, створюючи в стратегічних точках земної кулі зони, до яких потенційний противник має «заборону на в'їзд». У військовій номенклатурі НАТО стратегія створення так званих «бульбашок», або «куполів», які не допускають противника на певну територію, окреслюється як *A2/AD від Anti-Access/Area Denial*, що в загальному розумінні можна перекласти як «відсутність доступу чи пак – заборонена територія». Елемент *A2* повинен повністю чи принаймні частково обмежити доступ противника до певної зони проведення операцій, а метою елементу *AD* є обмеження свободи дій противника на зайнятій ним території» [21].

За великим рахунком, концепція «відмови у доступі» не є новою: «Китайці збудували легендарну стіну, вожді османської імперії встановлювали гармати на берегах Босфору, щоб не пропускати кораблі противника із Середземного моря в Чорне, французи звели Лінію Мажино. Російська тактика *A2/AD* є технічним розвитком цієї концепції як горизонтально, так і вертикально: горизонтально – тобто на суші й на морі, а вертикально – в повітрі та космічному просторі. Ця тактика ефективно вдарила по концептуальних основах американської стратегії. Військові сили Сполучених Штатів де-факто експедиційні, тому основою їхніх дій є свобода перекидання солдатів, забезпечення та заповнення театру воєнних дій для самостійного проведення операцій чи для підтримки союзника. З часів війни в Іраку в 1991 році в кожній наступній військовій операції американські повітряні сили панували в повітрі, також ніхто не перешкоджав їх діям у космосі. Але часи комфорту минули й одночасно з тактикою *A2/AD* «почалася нова партія гри в

шахи між Заходом та Росією: так само, як під час Холодної війни театром гри є Європа», – констатував Фабріс Потьє, донедавна керівник планування політики штаб-квартири НАТО» [21].

Нещодавно в Швеції розгорівся скандал, в епіцентрі якого опинився головнокомандувач збройними силами країни генерал Сверкер Йорансон, а точніше – цивілізаційна й геополітична несумісність Європи та Росії. Приводом слугувало висловлювання генерала, згідно з яким його країна не зможе самостійно захистити себе у разі нападу Росії, тому Швеції потрібна допомога НАТО. «Навіть у роки Холодної війни, коли Швеція вкладала в оборону набагато більше коштів, наші можливості були обмежені. Ми ніколи не були озброєні достатньо для самостійного протистояння СРСР чи Росії. Нам у кожному разі знадобиться допомога ззовні – НАТО чи США. Наші політики не допускають мілітаризації суспільства, тому ми не можемо своїми силами відбити загрозу зі Сходу» [98], – заявив Сверкер Йорансон в резонансному інтерв'ю газеті «*Svenska Dagbladet*».

Генерал не вважає «загрозу зі Сходу» химерною і спекулятивною. Тим більше, що, відповідаючи на запитання, чи може Швеція розраховувати на допомогу Північноатлантичного альянсу в разі зовнішньої агресії, головнокомандувач НАТО Андерс Фог Расмуссен чітко відповів: «Ні, оскільки не можна бути трохи вагітною». Згідно зі ст. 5 статуту НАТО напад на одного з членів розглядається як напад на весь альянс. Що ж стосується країн-партнерів (на кшталт Швеції), то питання про можливу допомогу в разі нападу обговорюватиметься в робочому порядку.

Тим часом опитування громадської думки, проведені на замовлення *SVT Nyheter*, свідчать: прихильників того, щоб довірити безпеку країни НАТО на тлі «загрози зі Сходу», в шведському суспільстві стає все більше. 29% респондентів вважають, що Швеція має вступити до НАТО (два роки тому на це питання ствердно відповіли лише 22%). Це трохи менше, ніж кількість противників членства в альянсі – 32%. Однак варто враховувати тенденцію: ще в позаминулому році проти приєднання до НАТО висловлювалися понад 50% шведів.

Схожі процеси відбуваються також на рівні політичної еліти і суспільної свідомості сусідньої Фінляндії: в 2021 році ця країна не лише витратила безпрецедентні 10 млрд євро на купівлю в американської корпорації *Lockheed Martin* 64 багатоцільових винищувачів п'ятого покоління *F-35 Lightning II* як засобу стримування зазіхань з боку Росії, а й розглядає можливість вступу до НАТО як безальтернативної за критерієм надійності гарантії своєї національної безпеки [204].

Наведені тенденції не випадкові й небезпідставні: політика Кремля сама дає безліч приводів для побоювань у раціональній прогнозованості його намірів і дій. Приміром, Державна програма «Космічна діяльність Росії на 2013–2020 роки» рясніє повідомленнями на кшталт: «Росія починає здійснювати космічну програму з бюджетом 70 мільярдів доларів». У програмі зазначено, що її головною метою є «забезпечення гарантованого доступу та необхідної присутності Росії в космосі». Та попри позірну амбіційність, мета доволі скромна й легкодосяжна, бо забезпечити «гарантований доступ і необхідну присутність» у космосі можна навіть запускаючи супутники, що наш північно-східний сусід навчився робити ще в 1957 році.

Щоправда, у програмі підкреслюється, що цей доступ буде здійснюватися зі «збереженням провідних позицій Російської Федерації в пілотованих польотах». Нині ці «провідні позиції» зберігаються за допомогою однойменних кораблів і ракет-носіїв «Союз». Першим через два роки піде шостий, а другим – сьомий десяток років з моменту народження. В цьому контексті варто зауважити, що вже невдовзі виповниться десять років успішних польотів китайських кораблів «Шеньчжоу». Хоча ці машини концептуально базуються на тримісному «Союзі», вони значно місткіші, володіють більшою універсальністю й енергооснащеністю, ніж російський корабель.

Що стосується російських модулів для МКС, то всі фахівці сходяться на думці, що американські, європейські та японські модулі відрізняються кращою якістю розробки і виготовлення, а також більш високим комфортом для роботи екіпажу. Варто також взяти до уваги, що в США розробляються одразу шість (!) нових

типів пілотованих космічних кораблів, один з яких – семимісний «Дракон» – вже зробив свій перший пілотований політ.

У програмі «Космічна діяльність Росії на 2013–2020 роки» прописано «створення перспективної пілотованої транспортної системи, здатної забезпечити польоти людини до Місяця». Російські ЗМІ рясніють статтями на кшталт: «Місячна програма Росії: космічна битва за ресурси розпочалася». Подібні заголовки мають намір створити враження про Місяць як про неземний Клондайк, на якому прихований найпотужніший ресурс, здатний забезпечити стратегічним запасом енергії». Йдеться насамперед про гелій-3, з яким російські апологети освоєння Місяця пов'язують такі ж наївні надії, як всередині минулого століття пов'язувалися з атомною енергією. Крім того, за кадром постійно опиняється «дрібниця завбільшки зі слона»: жодна держава не може «експропріювати» ресурси Місяця або частину її території, бо це забороняє Договір про космос від 1967 року.

Очевидно, основним (якщо не єдиним) раціональним мотивом «місячного пріоритету» є можливість витратити впродовж кількох наступних років \$ 70 млрд. А оскільки чітких цілей і персонально відповідальних немає, то персональних санкцій за фактом астрономічних витрат не буде навіть попри не зовсім девальвовану репутацію «сильної руки» В. Путіна.

Формально розпад у 1991 році СРСР призвів до державної суверенізації Російської Федерації, насправді ж ця подія означала геополітичну катастрофу Росії. В Кремлі це дуже добре розуміють, тому намагаються якщо не поновити статус-кво часів Радянського Союзу, то принаймні залишити новоутворені країни в підлеглому, де-факто васальному статусі. Здебільшого використовуються економічні й ресурсні важелі впливу. Все більшого значення набуває також пропагандистська складова досягнення Росією мети безроздільного домінування на пострадянському просторі. В інформаційному просторі підконтрольними Кремлю ЗМІ поширюються переважно ті факти, які слугують ілюстрацією недоцільності розпаду СРСР не стільки для Росії, скільки для країн, що утворилися на пострадянському просторі.

Для прикладу: російські ЗМІ немов мантру повторюють тезу про те, що близько 10% молдаван, 7-8% грузинів та понад 2 млн українців мешкають у Росії на постійній основі – тобто перебувають там більшу частину року. Ілюстрацією втрат Молдови має слугувати інформація з приводу того, що в 1990 році на території нині невизнаної Придністровської Молдавської Республіки проживало 730 тисяч чоловік, у 2019 році – близько 435 тисяч. Разом із 16% населення Молдавія втратила 40% ВВП і більшу частину свого промислового потенціалу. Росіяни також зазначають, що в 2019 році Грузія втратила від \$100 до \$300 млн внаслідок призупинення прямого авіасполучення з Росією. Якщо в 2018 році з туристичною метою Грузію відвідало понад 1,1 млн росіян, то в 2019 році відповідний показник скоротився до 300 тисяч осіб – таким чином, загальні недоотримані прибутки туристичної галузі можуть скласти \$700 млн, що становить 5% ВВП Грузії. Такі інформаційні повідомлення латентно підводять до думки про недоцільність для Грузії її дистанціювання від Росії й загалом диверсифікації тотальної залежності від Росії часів СРСР. Аналогічний за принципом дії аргументаційний механізм застосовується практично до кожної суверенної країни, утвореної на уламках СРСР.

Аргументаційну виправданість поширення статусу *Superpower* на Росію здебільшого пояснюють геополітичною активністю Кремля в регіоні пострадянських країн, у Сирії, Венесуелі, М'янмі та інших знакових регіонах і країнах [78]. Слід враховувати й те, що «Російська Федерація укладає військові угоди, налагоджує стосунки з лідерами й будує мережу агентів під прикриттям у 13 країнах Африки. Операцію впливу очолює Євген Пригожин – близький до Путіна олігарх. Мета дій в Африці – протидіяти впливу США, Великобританії і Франції в регіоні, стримувати «прозахідні повстання»» [161].

Якщо пояснити точніше й детальніше, то «Росія присутня (у форматі військової компоненти й приватних військових компаній) на півночі Судану, а ця територія відома своїми покладами золота, потенційними родовищами нафти в Дарфурі та рідкоземельними металами на шельфі Червоного моря. Озброєні росіяни присутні

також у Південному Судані, багатому золотом, нафтою та ураном. На шельфі Середземного моря Єгипту відкриті величезні поклади газу. І якось так «випадково» сталося, що вже в наступному році почне функціонувати російська військова база в єгипетському порту Сіді-Баррані, а військові радники Росії і угруповання Вагнера вже знаходяться там. У Сенегалі, на самому заході Африки, на океанському шельфі в минулому році також виявили значні газові родовища. І знову російська приватна консалтингова військова компанія «РСБ Груп» «надає послуги» Дакару» [16].

Для довідки: впродовж кількох попередніх років «Росія уклала угоди про військову співпрацю з 19 країнами Африки та Близького Сходу. У тому числі в 2017 році – з Нігерією (запаси нафти, газу, золота, міді), Нігером (запаси урану, молібдену, нафти), Чадом (алюміній, перспективи на марганець, хроміти), Свaziлендом (залізо, золото, вугілля), Замбією (мідь, кобальт, цинк). У 2018 році до друзів Росії по військовій лінії в Африці додалися Танзанія (алмази, золото, нікель, газ), Буркіна-Фасо (золото, цинк, марганець, молібден), Ефіопія (газ, золото, платиноїди), Бурунді (15% всіх світових запасів нікелю), Гвінея (алюміній, золото), Ботсвана (мідь, нікель, кобальт). Показово, що майже всі африканські друзі Росії по військовій сфері не дуже відрізняються за критерієм добробуту народу. Висловлюючись прямо, вони належать до найбідніших країн світу. Ось рейтинг 149 країн світу за 2019 рік за рівнем життя, а також позиції, які в ньому посідають партнери Росії: Танзанія – 104-те місце, Замбія – 105-те, Буркіна-Фасо – 109-те, Нігерія – 129-те місце, Свaziленд – 130-те, Гвінея – 134-те, Ефіопія – 137-те місце; Нігер – 139-те, Бурунді – 140-те, Чад – 146-те» [16].

Утім, за словами французького аналітика Арно Каліли, який спеціалізується на питаннях геополітики, «повернення Росії в Африку скоріше гіперболізоване, ніж відповідає дійсності. Нехай навіть за кілька попередніх років товарообіг РФ з країнами континенту зріс із \$ 5 млрд до \$ 17 млрд, це не має переконливого вигляду на тлі \$ 275 млрд Європи, \$ 200 млрд Китаю та \$ 53 млрд США» [66].

Одним із інструментів досягнення геополітичної мети є списання боргів. Зрештою, цей засіб має всі ознаки універсального, а що стосується Росії, то вона «списала країнам Африканського континенту борги на суму близько \$ 20 млрд. Списання поширилося на велику групу країн – Замбію, Мозамбик, Гвінею-Бісау, Танзанію, Екваторіальну Гвінею, Сан-Томе і Принсіпі, Мадагаскар та інші. На частку кожної з них довелося не так вже й багато, якщо взяти до уваги, що Кубі пробачили заборгованість обсягом \$ 35,3 млрд, Іраку – 12,9 млрд, Північній Кореї і Монголії – по \$ 11 млрд, В'єтнаму – \$ 9,5 млрд. Росія списувала кредити, надані ще Радянським Союзом. На початок 1990-х років за оцінкою Олександра Шохіна, який обіймав на той час посаду віцепрем'єра, обсяг таких кредитів сягав \$ 150 мільярдів. Мотивацій для списання боргів декілька. По-перше, вибачалися кредити, на які була поставлена вже застаріла військова техніка (наприклад, танки Т-34, Т-54 Т-55). По-друге, списувалися так звані «мертві борги», тобто ті, за якими не було реальних перспектив повернення. Нарешті, списання радянських боргів у деяких країнах відкривало Росії нові можливості для подальшого торгового співробітництва. Так було з Алжиром, якому в 2006 році повністю списали радянський борг обсягом \$ 5,7 млрд і тут же підписали контракт на постачання російської військової техніки на \$ 7,5 млрд» [58].

За словами міністра закордонних справ Росії Сергія Лаврова, «з 2000 року було списан \$ 140 млрд. На першому місці за показником списаних боргів перебуває Куба. Острову Свободи Росія пробачила понад \$ 30 млрд. На другому місці за сумою списаних боргів Ірак. Багдад був винен Москві \$ 21,5 млрд. Третє місце – понад \$ 20 млрд – ділять між собою різні країни африканського континенту. Тільки в період з 2000 по 2013 роки Росія списала борги Ефіопії на \$ 5,9 млрд, Алжиру – \$ 4,7 млрд, Лівії – \$ 4,5 млрд. Крім африканських країн, Росія списала борги Монголії на \$ 11,1 млрд, Афганістану – на аналогічну суму, Північній Кореї – на \$ 11 млрд, Сирії – на \$ 9,78 млрд, В'єтнаму – на \$ 9,53 млрд, Лаосу – на \$ 960 млн, Киргизстану – на \$ 500 млн, Нікарагуа – на \$ 344 млн» [140].

Утім, аспект списання Росією боргів як інструмент досягнення нею певної геополітичної мети потребує додаткових роз'яснень і конкретизацій. Коли Кремль приймав рішення про списання того чи іншого безнадійного боргу (а саме таких боргів – абсолютна більшість), то він не надто розраховував на істотний результируючий ефект, оскільки фактор безнадійності очевидний для всіх – включно з тими, кому борг вибачають. Якщо ж політичне керівництво усвідомлює, що його країні списують борг, який так чи інакше не доведеться віддавати, то в такому випадку розраховувати на отримання значних преференцій не варто.

Інший приклад боргових взаємин демонструють стосунки Росії з Вірменією: коли борги закавказького союзника Кремля перетнули психологічну позначку мільярд доларів, то, замість скасування боргових зобов'язань, офіційна Москва наполягла на приватизації ключових інфраструктурних об'єктів стратегічного партнера. Негативну реакцію суспільної свідомості Вірменії спрогнозувати було неважко: спочатку почалися запальні дискусії щодо «викручування рук Росією» та «спроб уповноважених Кремлем російських олігархів отримати нееквівалентні боргам обсяги вірменської інфраструктури», а згодом піднялася хвиля обурення тарифами, які встановили підпорядковані росіянам сегменти вірменської промисловості й економіки.

Наслідки такої недалекоглядної політики виявилися фатальними для обох сторін. Для Росії очевидні втрати полягають у тому, що внаслідок «шашличної революції» до влади у Вірменії прийшли прозахідні сили, в Єревані нині розташоване найбільше посольство США в світі (для країни, населення якої ледве сягає двох мільйонів осіб, це безпрецедентно), а регулярні мітинги в центрі вірменської столиці завершуються вже традиційним «прощай немьтая Россия». Збитки Вірменії не менш разючі: без військової підтримки Кремля вона зазнала дошкульної поразки у 44-денній війні за Карабах, її інфраструктура фактично їй не належить, а єдиним гарантом від остаточного розгрому в протистоянні з Азербайджаном слугує російська військова база в Гюмрі, на якій Кремлем делеговано

близько 5000 військовослужбовців. Щоправда, враховуючи рівень стосунків між теперішніми політичними елітами обох країн, відрекомендувати російських військовослужбовців гарантом національної безпеки й оборони Вірменії наважується лише незначна частина аналітиків.

У вересневому номері 2019 року «*Foreign Policy*» геополітичним перспективам Росії в Африці присвячена ґрунтовна аналітична розвідка Стівена Падуано: «Коли Росія фліртує з правлячими елітами й намагається підірвати демократичні вибори, вона ігнорує базові тенденції на континенті. В останньому раунді опитувань від *Afrobarometer*, провідної державної компанії з проведення опитувань громадської думки в Африці, 75% респондентів висловлюють прихильність вільним і справедливим виборам», – ідеться в статті. «Цей ступінь філософської різниці між Кремлем та чорним континентом зробив ключовий внесок у політичну та ідеологічну нерелевантність Росії в Африці, незважаючи на її потужну присутність там під час Холодної війни, – вважає автор статті. – Нині лише 0,0005% африканців вважають, що Росія є найкращою моделлю розвитку для їхніх країн, повідомив «*Foreign Policy*» представник *Afrobarometer*. Більше того, за його словами, відсоток африканців, які вважають, що Росія має найбільший вплив в їх країні, взагалі розчиняється в пункті «Інші»» [248].

Реалістично оцінюючи наміри Кремля протистояти Білому дому в Африці [163] та на інших континентах, також слід враховувати, що нікуди не зникло кричущє відставання Росії від США у військово-технологічній сфері [34]. За словами Владислава Іноземцева, «в 2016 році Росія зробила 30 цивільних літаків проти 194, випущених Радянським Союзом у 1988-му. Не помітно прогресу навіть у нафтовій і газовій галузях: у 1990–2015 роках обсяг видобутку в них, відповідно, зріс на 4,8% і скоротився на 2,9%. В результаті, якщо в 1990 році частка РРФСР в світовому видобутку нафти становила 16,2%, а газу – 29,8%, то за підсумками 2015 року ці показники знизилися до, відповідно, 12,4% і 16,3%. Якщо в американській компанії *Lockheed Martin* в 2014 році на одного

співробітника припадало \$ 407 тис. виручки, то в російській Об'єднаній авіабудівній компанії – 404 тис. рублів. У 1980 році номінальний ВВП СРСР оцінювався в \$ 1,2 трлн, тоді як ВВП Китаю – \$ 226 млрд. У 2017 році російський ВВП наблизився до \$ 1,6 трлн, в той час як ВВП Китаю становив \$ 12 трлн» [130].

Як зазначають навіть наближені до Кремля аналітики, «візит у червні 2019 року в Середземне море відразу двох американських авіаносців класу *Nimitz*, чого не відбувалося з 2016 року, є сигналом для Москви. Про це заявив посол США в Росії Джон Хантсман. Він попередив, що кожен авіаносець – це «сто тисяч тонн міжнародної дипломатії». Звичка вимірювати дипломатію в тоннах бере свій початок від одного зі слоганів будівельників американських авіаносців класу *Nimitz* – великих навіть для цього класу військово-морських суден (два представники цього сімейства якраз дефілюють в складі угруповання НАТО в Середземному морі – *USS Abraham Lincoln* і *USS John C. Stennis*). Усі авіаносці цього типу мають водотоннажність близько 100 000 тонн, за що отримали від розробників лихе прізвисько «100 000 тонн дипломатії». Згодом ця фраза стала мемом, який використовується, наприклад, для друку на футболках. У Середземному морі розпочалися спільні операції двох авіаносних груп американського флоту. До операцій залучено понад 130 літаків, 10 кораблів, включаючи два авіаносці, а також дев'ять тисяч моряків і морських піхотинців» [129].

У таких випадках кремлівські «говорящие головы» прогнозовано зникають з інформаційного поля: з огляду на несумірність військових потенціалів Росії та США навіть найбільш одіозні проросійські політичні коментатори вважають за краще взяти таймаут, аби період пропагандистської безнадійності присвятити чомусь іншому – засмаганню на Мальдівах, шопінгу в Мілані або лижним прогулянкам в Куршавелі. За аналогією з образом троянд та винограду Максима Рильського, якщо нема приємного, то чому б цей недолік не гіперкомпенсувати корисним?!

Договір між СРСР та США про ліквідацію ракет середньої і малої дальності був підписаний Михайлом Горбачовим і Рональдом

Рейганом у Вашингтоні 8 грудня 1987 під час радянсько-американського саміту. Учасники зобов'язалися не виробляти, не випробовувати та не розгортати наземних балістичних і крилатих ракет середньої (від 1000 до 5500 км) і малої (від 500 до 1000 км) дальності. Втім, 2 лютого 2019 року США почали процедуру припинення дії договору, який забороняє Москві та Вашингтону мати на озброєнні й розробляти ракети наземного базування середньої і меншої дальності (понад 500 км і менш ніж 5500 км). За станом на кінець 2019 року «в Росії нараховується 286 шахтних установок, у яких знаходяться міжконтинентальні балістичні ракети різного типу і неважливо якого – Ярс, Тополь чи ще давніші. Важливо інше – стояти вони стоять, але чи полетять за потреби? Чимало з цих шахт перебувають у жахливому стані, тому вести мову про якесь бойове чергування не доводиться. Там або не замінювалося паливо, а воно токсичне й дороге, або не оновлювалися тригери детонаторів, що теж технологічно непросто й затратно, або просто нічого не робилося, а лише охоронялося» [132].

Зрештою, ядерну зброю також можуть нести літаки: «На озброєнні у Росії перебувають турбогвинтові бомбардувальники ТУ-95, які побачили небо ще в 1952 році. Мало того, що ці динозаври будуть летіти до цілі 10 годин, їх ще треба готувати до польоту 3 години! Тепер скажіть: що від них залишиться, якщо почнеться військовий конфлікт між Росією та США? Ці 55 убогих чудовиська, які сьогодні перебувають на бойовому чергуванні в РФ, не встигнуть навіть відірватися від злітної смуги! Тобто стратегічні ВВС Росії викреслюються як практично не існуючі в разі будь-якої військової загрози Заходу» [132]. Наведена аргументація настільки виразна й переконлива, що вочевидь не потребує додаткових коментарів чи уточнень.

Залишаються військово-морські сили. «Сьогодні у Росії на бойовому чергуванні перебувають 11 атомних підводних човнів, здатних нести міжконтинентальні балістичні ракети з ядерною боеголовкою. В середньому на кожному підводному човні 16 шахт. Це немало, але справа не в кількості, а в тому, що може зробити такий атомний підводний човен – дати одночасний старт лише двом

міжконтинентальним балістичним ракетами: наприклад, одній – попереду зліва, а другій – позаду справа. Якщо буде дано старт усім 16 міжконтинентальним балістичним ракетами, то човен гарантовано потоне, і не факт, що всі ракети злетять. Ще не було жодного подібного випробування! Старт усіх міжконтинентальних балістичних ракет з атомного підводного човна розрахований на командира-камікадзе. Навіть якщо всі 11 атомних підводних човнів випустять по дві міжконтинентальні балістичні ракети в бік США, це в сумі становитиме лише 22 міжконтинентальні балістичні ракети. Їм назустріч полетять ракети ПРО НАТО і США в кількості не менше 200–300 одиниць. Таким чином, шанси, що російські міжконтинентальні балістичні ракети з підводних човнів досягнуть мети в Америці, практично дорівнюють нулю» [132].

За таких обставин очевидно, що ядерний паритет між Росією та США існує лише на папері, а жахливе технологічне відставання нашого північно-східного сусіда робить його підтримку ілюзій паритету абсурдною й економічно фатальною, оскільки щороку на життєзабезпечення своєї ядерної тріади Кремль змушений витратити грандіозні обсяги фінансування – понад чверть військового бюджету. Це запускає механізм фінансового знекровлення стратегічних галузей російської промислості та їх ще більшого технологічного відставання. Саме такий метод свого часу ефективно застосував президент США Рональд Рейган, а фінальним акордом його стратегіями був розпад Варшавського договору та СРСР. Сучасна Росія сама себе загнала в пастку аналогічної інерції, подальше збереження якої означатиме одне-єдине: розпад Росії – лише питання часу. Іншої альтернативи в цій системі координат не передбачено.

Окрім істотного військово-технологічного відставання від США ще однією системною перешкодою на шляху Росії до статусу *Superpower* є високий рівень хабарництва і злочинства в середовищі її політико-управлінської еліти. З цього приводу Андрій Піонтковський наводить вражаючі дані: «Особам, які перебувають у так званому кремлівському списку, в США належать активи обсягом 1 трлн доларів. Це астрономічна цифра, яка свідчить про пограбування Росії в неймовірних масштабах. Ті дані, які містяться в

закритій частині документа, цілком достатні, щоб застосувати закон про боротьбу з відмиванням грошей. Це – заморожування коштів і їх конфіскація. Такою є пряма і цілком реальна загроза. Я б ще порекомендував американцям опублікувати дані фінансової частини – передовсім із метою інформування росіян з приводу тих, хто вкрав ці величезні кошти. Це викличе тектонічні політичні наслідки в Росії» [160]. Цілком вірогідно, що США не прислухаються до рекомендації оприлюднення даних щодо конкретних персон і сум украденого, бо в такому разі в «нової, демократичної влади» Росії з'являться формальні підстави вимагати повернення конфіскованих коштів як таких, що «були вкрадені в народі Росії». Простіше їх без зайвого галасу вилучити на користь закритих програм бюджету США.

Росія – це, послуговуючись аналогією з бестселером Віктора Суворова, проксі-«Криголам» Китаю, якого Піднебесна використовує в повній відповідності принципам, викладеним Сунь Цзи в «Мистецтві війни»: перемагай чужими руками (інша термінологічна версія цього принципу – перемагай, не оголюючи меча). І не можна сказати, що хоча б якась із башт Кремля цього не усвідомлює – просто Росія сучасного зразка має дуже обмежений діапазон геополітичної поведінки, а у випадку з Китаєм цей діапазон узагалі обмежується лише двома можливими альтернативами: **або** діяти в інтересах Китаю, час від часу заперечуючи це й намагаючись справити враження гідного суперника США (нехай навіть у форматі не надто рівноправного і взаємовигідного союзу з Китаєм), **або** наполягати на пріоритетності своїх національних інтересів і «залишитися без селфі з Китаєм», поставивши під удар окозамилювальний ефект своїх стосунків із Піднебесною і остаточно звівши нанівець перспективи забезпечення своїх національних інтересів на практиці. Як сказали б у таких випадках росіяни, «куда не кинь – всюду клин», але позаяк «клин» міфу про «рівноправні союзницькі відносини з Китаєм» не настільки фрустраційний, як друга альтернатива, то вибір Кремля зупинився саме на цій поведінковій моделі.

Кидаючи виклик глобальному домінуванню США в сучасному світопорядку, Китай постає своєрідним концептуальним антиподом

Росії – у тому сенсі, що він апелює до таких засобів досягнення мети (де-факто тотожної кремлівській), які в багатьох аспектах є діаметрально протилежними російським. Зокрема, якщо офіційна Москва в абсолютній більшості випадків апелює до значущості інерції минулого (ядерний і загалом військовий паритет зі Сполученими Штатами і т. п.), то Піднебесна обумовлює свою претензійність не минулим, а оглядовим майбутнім, яке з високою вірогідністю (відповідно до логіки динаміки двох попередніх десятиліть) принесе їй пальму першості щонайменше за критерієм сукупного ВВП; якщо Кремль пов’язує реалістичність протистояння зі США з таким концептуальним засновком Доктрини Примакова, як союзницька тріада Москва–Пекін–Делі, то Китай демонстративно уникає навіть коментарів щодо такої геополітичної вірогідності, поперше, вважаючи її неможливою в принципі, по-друге, чітко позиціонує себе як самодостатній центр сили сучасного й перспективного світопорядку.

Наведені концептуальні відмінності забезпечують репутаційну перевагу Китаю над Росією, надають реноме Піднебесної більшого респекту й готовності до співробітництва саме з Пекіном чи насамперед із Пекіном (ідеться принаймні про ті політичні режими, які ще не входять до орбіти впливу жодного глобального центру сили) [38].

Змістовну квінтесенцію світоглядної матриці Китаю утворює спільна справа як головна цінність соціального буття, дотримання ustalених упродовж тривалого часу правил і субординації, шанобливе ставлення до влади й довіра до соціальних інститутів, готовність до інтенсивної праці та конкурентної боротьби, відносно замкнений спосіб життя китайської сім’ї, реалістичне сприйняття дійсності, прагматизм, оптимізм і віра у досягнення поставлених цілей. Можливо, світоглядна матриця сучасного Китаю й не відповідає канонам універсальної та транскультурної прийнятності, проте в абсолютній більшості випадків висновки експертно-аналітичного середовища збігаються: єдиною країною, яка в оглядовому майбутньому може поставити під сумнів глобальне геополітичне домінування США, є Китай [265].

Свого часу Наполеон відрекомендував цю країну «сплячим гігантом». «Насправді Китай практично ніколи не перебував у стані сплячки. Зокрема, в період з 1879 по 1889 роки ця країна за обсягом торгівлі поступалася світовою першістю лише Великобританії. Основний критерій, згідно з яким можна визначити, «спав» народ (держава) в той чи інший період чи ні, – це наявність або відсутність мислителів, які відповідають вимогам часу. У період після Опіумних воєн Китай асоціюється з іменами таких інтелектуалів, як Лі Хунчжан, Цзен Гофань і Лян Цічао, які детально обґрунтували шлях політичних реформ і «пробудження Китаю». На початку ХХ століття Китай «будили» вже Сунь Ятсен, Лі Дачжао, Мао Цзедун та інші виразні мислителі. Наприкінці ХХ століття особистість Ден Сяопіна засвідчила, що для Китаю почався новий етап розвитку. Практично в кожен епоху Китай володів виразними мислителями й реформаторами. З такої критеріальної точки відліку Китай ніколи не впадав у сплячку» [267, с. 88].

Зрештою, применшення внеску Китаю в сукупний цивілізаційний баланс історії людства – лише один зі способів нехтування науковою об'єктивністю й неупередженістю: на іншому полюсі інформаційно-пропагандистської тенденційності перебуває щедро профінансований і ретельно підігнаний китайським офіціозом під канони постправди мегатренд «розчищення місця в світовій історії для китайського феномена» [81; 86].

І якщо в ситуації з концепцією «сплячки Китаю» маємо справу лише з інтерпретаційною незбалансованістю й недостатньою переконливістю, то концептуальний візаві цієї ситуації у форматі гіпертрофії цивілізаційного внеску й статусу Китаю навіть не збирається претендувати на науковий статус: розрахунок робиться лише на дієвість розтиражованих фейків – за принципом «чим більш масованим зробити інформаційний пресинг щодо будь-чого, тим вища вірогідність, що під вплив оприлюдненої брехні потрапить більший сегмент суспільної свідомості».

Важливим фактором для перспектив Китаю кинути виклик домінуванню США в прийдешньому світопрядку є демографічна

складова китайської ойкумени – щоправда, значення цього чинника не є лінійним у тому сенсі, що як зростання, так і зниження показників чисельності населення за одних обставин може мати позитивні наслідки для Піднебесної, а за інших – негативні й навіть фатальні. Якщо ж зупинитися на суто формально-об’єктивістському статус-кво, то за станом на 2019 рік «населення Китаю становило 1 млн 404 тис. осіб, що дорівнює майже п’ятій частині всього населення нашої планети. Населення Китаю безперервно зростає понад 70 років. У середині ХХ століття в Китаї мешкало близько 570 млн чоловік, і відтоді цей показник зріс у понад 2,5 раза. Такою динамікою можуть похизуватися лише одиниці провідних країн світу. Зокрема, у Великобританії за аналогічний період населення зросло лише в 1,24 раза (з 53 до 66 млн), в США – в 2,15 раза (з 152 до 327 млн), в Росії – в 1,4 раза (з 102 до 144,5 млн)» [211].

Принагідно зазначимо, що ще Конфуцій пов’язував основні сподівання на домінування Китаю в майбутньому саме з демографією: на його думку, війни виникають не в останню чергу тому, що між протидіючими сторонами існує приблизний паритет за кількістю людських ресурсів, тому епоха воєн безповоротно відійде в минуле тоді, коли людський потенціал певної країни істотно переважатиме аналогічні показники її суперників. Саме такою країною, на переконання Конфуція, врешті-решт буде Китай. Кілька попередніх десятиліть внесли в цей концептуальний маркер великого китайського мислителя дві діаметрально протилежні корекції. Перша нібито девальвувала демографічну конфуціанську детермінанту майбутнього світопорядку, позаяк у часи високотехнологічних воєн як людські ресурси загалом, так і кількісні параметри збройних сил зокрема втрачають статус вирішального значення для перспектив перемоги в збройних конфліктах. Натомість друга корекція парадигми майбутнього світопорядку Конфуція поновлює значущість демографічного фактору – щоправда, в модернізованому (у форматі не *hard power*, а *soft power*) рівні латентної експансії.

Перспективи такої експансії пов’язуються як із лобізмом, так і з перспективами набуття китайськими мігрантами громадянства в

різних країнах для реалізації поточних і стратегічних інтересів Піднебесної. Правдоподібність втілення такого сценарію на рівні суспільно-політичної практики стає можливою завдяки більшій лояльності цієї категорії населення не стільки своїм новим державам, скільки Китаю [120]. У випадках, коли лояльність Піднебесній виявляється недостатньою, застосовуються «інші методи переконання»: широкий набір інструментів дискредитації і компрометації, тиск і навіть репресії щодо родичів, які залишилися в Китаї. Таким чином, демографічна складова в кожному разі не втрачає свого детермінативного значення для перспектив забезпечення національних інтересів навіть у високотехнологічну епоху.

Як зазначає директор Інституту експертних оцінок В. Бутко, «товарообіг Китаю та США за підсумками 2017 року становить 600 млрд доларів. Товарообіг Росії та Китаю за підсумками 2017 року – 84 млрд доларів. Обсяг американо-китайської торгівлі в 7 разів більший, ніж російсько-китайської. Китайський експорт у США в 2017 році – 505 млрд доларів. Китайський експорт у РФ в 2017 році – 42,9 мільярда доларів. Обсяг китайського експорту в США в 11,8 раза більший обсягу експорту КНР в РФ. Торговий дефіцит Штатів у торгівлі з Китаєм у 2017 році становив 375,2 млрд доларів. Тобто торговий дефіцит США в торгівлі з КНР в 4,7 раза більший обсягу зовнішньої торгівлі Китаю та Росії і в 8,7 раза перевищує обсяги експорту з КНР у РФ. Позиції КНР в торговельній війні зі США програшні – Китай незрівнянно більше залежить від американського ринку, ніж США – від китайських товарів. Китаю потрібен колосальний ринок США, щоб збувати свою продукцію, а не обмежений ринок РФ, який і в кращі часи був у багато разів меншим американського» [30].

Ключовою точкою відліку сучасного піднесення Китаю більшість аналітиків вважають радянську військово-технічну допомогу 1945–1954 років. Безперечно, ця допомога не вивела КНР до когорти світових лідерів, але вона заклала передумови такого розвитку подій об'єднанням Китаю в єдину країну – попри те, що по закінченні Другої світової війни в це мало хто вірив. «1 жовтня 1949

року була утворена КНР, очолювана Мао Цзедуном. Хоча в усьому світі це було сприйнято як історична перемога комунізму, однак Сталін не сприйняв такий стан речей з великим задоволенням, бо вбачав у новому статус-кво появу величезного конкурента, який невдовзі може кинути виклик СРСР. Тим не менше, до кінця 1950-х років обидва комуністичні режими офіційно притримувалися в своїх відносинах «принципів братерського соціалістичного співробітництва». Це пояснюється тим, що на той час ні СРСР не міг собі дозволити втрату такого важливого союзника, як Китай, ні КНР, яка потребувала допомоги, не могла відмовитися від союзницьких зобов'язань із СРСР. Однак, починаючи з другої половини 50-х років, партнерські стосунки між Москвою та Пекіном переродилися у взаємну недовіру й ненависть, яка призвела до розриву стосунків між двома країнами. Це пояснюється взаємодією геополітичного та ідеологічного факторів. Ідеологічний аспект полягав у тому, що процес десталінізації в СРСР і його тлумачення багатьма лідерами прокомуністичних режимів як буржуазного ревізіонізму відкрив для КНР можливість претендувати на статус країни, котра посідає ключову позицію в міжнародному комуністичному русі» [267, с. 91].

Ще одна істотна (а, можливо, й визначальна) «причина розриву відносин між СРСР та КНР мала геополітичний характер і полягала в тому, що Кремль володів двома стратегічними перевагами (Варшавським пактом та ракетно-ядерною зброєю), якими вважав за потрібне розпоряджатися одноосібно. Тому, попри те, що 15 жовтня 1957 року Москва уклала з Пекіном угоду про надання допомоги в створенні китайської ядерної зброї, вже 20 червня 1959 року договір Кремль денонсував, оскільки передавання «абсолютної зброї» навіть дружньому режиму було визнано недоцільним, позаяк ніхто не наважиться гарантувати дружній характер відносин на тривалий період. Китай образився на такий крок СРСР, проінтерпретувавши його як підступну спробу Кремля позбавити Піднебесну основного інструменту гарантування національної безпеки» [267, с. 91]. Так розпочалася самостійницька траєкторія Китаю у Великій політиці.

Вона супроводжувалася багатьма екцесами (на кшталт винищення горобців як нібито основних винуватців недостатніх запасів зерна) та проблемами (голодом, від якого померло від 15 до 30 млн китайців, а також репресіями освіченого прошарку населення під час так званої «Культурної революції»).

Зрештою, після реформ Ден Сяопіна і майже двозначного приросту ВВП упродовж двох попередніх десятиліть Китай нарешті реалізував потенціал *Superpower* на практиці. В наш час «вплив Китаю у Південно-Східній Азії найбільш сильний. Деякі динамічні країни регіону – Малайзія, Таїланд і В'єтнам – талановито розігрують партію «попутника наддержави». Хоча в урядів цих країн є угода про військове співробітництво зі США, за ниточки їхніх економік уже давно смикають китайські емігранти. Попри те, що Малайзія і Таїланд проводять спільні навчання з Америкою, однак купують зброю і підписують нові угоди саме з Китаєм. На побудову військових зв'язків з Китаєм пішла й Індонезія, яка в часи Холодної війни була одним з найважливіших союзників США в регіоні. В'єтнам, пам'ятаючи історію непростих відносин як з Америкою, так і з Китаєм, вочевидь не хоче потрапляти в сферу впливу жодної з наддержав» [267, с. 92].

Слід враховувати, що, «окрім ринку геополітики, в світі існує ще й ринок зразків успіху, який активно копіюють країни «другого світу». Один з них – китайська модель економічного зростання, яка не супроводжується політичною лібералізацією. Стосовно західної теорії модернізації це звучить як блюзнірство. Як зауважив півстоліття тому Арнольд Тойнбі, хоча західний імперіалізм справді об'єднав світ, проте він не створив умов для вічного домінування Заходу» [267, с. 92]. Відсутність гарантій домінування Заходу зовсім не означає приреченість на домінування опонентів і антиподів Заходу – зокрема, Китаю. Якщо тягар глобального геополітичного домінування в змозі підірвати сили Заходу, то Китаю він може виявитися взагалі не до снаги.

На відміну від США та Росії, для яких фактор простору вже набув дещо архаїчних і рутинізованих ознак, для Китаю просторова

складова суспільно-політичного життя і особливо його перспектив зберегла сакралізований, визначальний статус. Об'єктивність і закономірність такого стану речей слід шукати як в історичному досвіді цієї країни, так і в чинному статус-кво початку XXI століття. Починаючи з часів Опіумних війн Китай був змушений відстоювати свій територіальний суверенітет від зазіхань Росії, Японії, США, Великобританії, Нідерландів, Німеччини, Іспанії і Португалії. Це була класична боротьба за життєвий простір і за право бути повноправним господарем у межах свого життєвого простору.

У часи Другої світової війни Китай практично припинив своє існування в статусі суверенної країни, і вірогідність його відродження в цьому статусі аналітиками оцінювалася не дуже високо в перспективі найближчих десятиліть. Лише тому, що всі країни-переможниці в перші роки після війни мали геополітичні пріоритети, які безпосередньо не пов'язані з територією Китаю, Мао Цзедуну вдалося за допомогою радянської зброї і військових радників до середини 1949 року об'єднати країну (за винятком Тайваню, Сянгану і Макао).

Чергова фаза загострення територіально-просторової інтриги функціонування Китаю припала на злам XX – XXI століть і триває донині. Вона пов'язана з поглибленим дисбалансом між кількістю населення (майже півтора мільярди) й прискореним економічним зростанням – з одного боку, та ресурсними обмеженнями, зумовленими територіально-просторовим дефіцитом – з іншого боку. Цю проблему Китай поки що намагається розв'язати за допомогою інструментарію *soft power* – китайського глобального проекту «Один пояс – один шлях» («*One road – one belt*»), в основі якого фінансово-економічне стимулювання й культурно-пропагандистський вплив на країни й регіони світу, які насамперед володіють тими ресурсами, котрих бракує Китаю. Це різновид розширення геополітичного простору способом посилення гео економічного впливу.

Якщо виокремити пріоритети, які визначають геополітичні перспективи Китаю (здебільшого в сфері *soft power*), то «трьома головними принципами китайської мрії є «те, що має витоків в Китаї», «належить Китаю» і «зроблене в ім'я Китаю». Основним

елементом є ідея «належати Китаю», яка концептуалізована в триєдності з «азіатської мрією» і «глобальною мрією». Спочатку необхідно здійснити ідею «китайський Китай» – тобто в розвиток мрії про всесвітній соціалізм побудувати соціалізм із китайською специфікою. Ідея «азіатський Китай» полягає в тому, щоб не допустити занурення Азії в деструктивізм унаслідок західного впливу. Ідея «глобального Китаю» полягає в універсальній ефективності китайської моделі» [267, с. 90]. На забезпечення привабливого реноме ідеї «глобального Китаю» та її популяризацію останнім часом Піднебесна не шкодує ні коштів, ні лобістських та пропагандистських зусиль у різних сегментах глобального інформаційного простору.

У резонансній статті «Ще раз про занепад США» у *«Foreign Policy»* Гідеон Рахман зазначив, що загроза для США й західного світу в цілому з боку економічної могутності Китаю є наслідком насамперед наївного уявлення американського істеблішменту першого десятиліття після Холодної війни, згідно з яким глобалізація автоматично поширює західні цінності й перетворює колишніх ворогів і суперників на надійних союзників. Насправді ж уявлення про такий причинно-наслідковий зв'язок мало значно більше спільного з міфологемністю, ніж з науковою верифікованістю.

З аргументацією Г. Рахмана важко не погодитися, адже ще «в 1999 році (за два роки до вступу Китаю до Всесвітньої організації торгівлі) Джордж Буш наполягав, що економічна свобода спонукає до свободи у широкому сенсі слова, а звичка до такої свободи створює небезпідставну надію на демократію. Його висновок полягав у наступному: якщо забезпечити вільну торгівлю з Китаєм, то час працюватиме на США. Такий концептуальний підхід базувався на двох сумнівних тезах. Перша: економічне зростання неминуче призведе до демократизації. Друга: нові демократичні країни обов'язково будуть союзниками Сполучених Штатів. Жодна із наведених гіпотез на практиці не отримала підтвердження» [107, с. 347].

Наприкінці 90-х років ХХ століття «на Заході була поширена думка, що Китаю доведеться обирати між політичною лібералізацією та економічним крахом, оскільки жорстко контрольована одно-

партійна держава не може досягти успіху в епоху мобільних телефонів та Інтернету. Насправді ж Китаю вдалося поєднати цензуру і однопартійну систему з тривалим трендом економічного зростання. І тепер цілком реально припустити, що коли Китай стане найбільшою економікою світу, то його однопартійна система на чолі з компартією нікуди не зникне. Втім, навіть якщо Китай стане демократичною країною, немає жодної гарантії, що це полегшить життя США і сприятиме пролонгації глобальної гегемонії Вашингтону» [107, с. 347].

Справді, яким би не був Китай – ультрадемократичним, ліберальним, популістсько-авторитарним чи тоталітарним, – він гарантовано залишиться істотним суб'єктом світопорядку, який керуватиметься насамперед власними національними інтересами (на відміну від США, де цілком може домінувати демагогічна парадигма міфологізованого «глобального мегатренду», за яким приходять свої егоїстичні й меркантильні інтереси представники транснаціонального капіталу, внаслідок чого прискореними темпами розвиватиметься щонайменше фінансово-економічний потенціал Сполучених Штатів).

Китай, як третій за геополітичним статусом суб'єкт міжнародних відносин, також не позбавлений експансіоністських амбіцій. Він, зокрема, «претендує на 80% акваторії Південно-Китайського моря, територіальними правами на яке володіють Філіппіни, Малайзія, Індонезія та Бруней. Маніла звернулася в Постійну палату третейського суду в Гаазі зі скаргою на Китай. Суд визнав територіальні претензії Пекіну повністю необґрунтованими. Рішення на користь Філіппін додало оптимізму іншим країнам регіону в протистоянні Пекіну. Однак новий філіппінський президент Родріго Дутерте замість того, щоб скористатися спадщиною попередника, зробив розворот майже на 180 градусів. Він вирішив піти на компроміс і відправився в Пекін покращувати відносини. Р.Дутерте навіть заявив китайським співрозмовникам, що Філіппіни готові відмовитися від Америки в сфері економіки й оборони» [115].

Крім того, «Китай завершує будівництво в південно-західній частині Південно-Китайського моря трьох військово-морських

авіабази зі злітно-посадковою смугою завдовжки в три кілометри. На таку смугу можна посадити будь-який сучасний ударний або військово-транспортний літак. На архіпелаг Спратлі пред'являє претензії не лише Китай, а й Тайвань, В'єтнам та Філіппіни. Однак військова сила нині на боці Пекіну. Китай ігнорує як протести Тайбея, Ханоя і Маніли, так і «глибоке занепокоєння» США. Китай фактично поставив під свій контроль усе Південно-Китайське море, через яке проходить близько \$5 трлн світового торгового обороту, і впритул підбирається до берегів Індонезії та Малайзії» [50].

Для Піднебесної має значення щонайменше символічна присутність на вузлових торговельно-економічних та геополітичних перехрестях, тому офіційний Пекін доклав титанічних зусиль для відкриття військової бази в маленькій африканській країні Джібуті [64]. Навіщо? Бо Джібуті є ключем до Баль-ель-Мандебської протоки – другого місця на нашій планеті за обсягами світового торгового обороту. Дехто з аналітиків іронізує з цього приводу – мовляв, база величиною лише кілька сотень гектарів із чисельністю військового контингенту менше тисячі осіб априорі неспроможна виконувати не лише експансіоністських, а й навіть стримуючих функцій, тому її відкриття зумовлене хіба що пропагандистськими потребами, бажанням «відзвітувати» перед китайським народом «готовністю захистити його інтереси в будь-якій точці світу». Не заперечуючи правдоподібності такої логіки міркувань у цілому, все ж слід зазначити, що кожна військова база – це класичний форпост, який має істотне значення вже самим фактом свого існування. Наявність форпосту робить подальшу експансію не лише оперативною можливою, а й логістично вивіреною, менш затратною і більш ефективною. Сукупності наведених переваг Китаю цілком достатньо, щоб сплачувати Джібуті щороку кілька десятків мільйонів доларів за мізерний клаптик землі, з якого добре проглядається вхід з Індійського океану в Червоне море.

Спецслужби Австралії, Нової Зеландії та США з великим занепокоєнням спостерігають за тим, як «Пекін посилює свій вплив на уряди тихоокеанських острівних держав, видаючи цим країнам

кредити та інвестуючи в будівництво інфраструктури. Китай обговорив з владою Вануату, невеликої держави в Меланезії, можливість забезпечення своєї постійної військової присутності в південній частині Тихого океану, повідомляє «*The Sydney Morning Herald*». Держава Вануату розташована далеко від ключових судноплавних шляхів, і в цьому сенсі його територія не настільки важлива, як порти Індійського океану, пише *Reuters*. Однак, забезпечивши військову присутність у цій країні, Китай демонстративно наблизиться як до узбережжя Австралії, великого союзника США, так і до американської військової бази на острові Гуам в західній частині Тихого океану» [133]. Як і у випадку з військовою базою в Джібуті, опорний пункт у Вануату має переважно символічне значення, проте він змушує нервувати геополітичних суперників і опонентів Китаю, спонукаючи їх до компромісного визнання певних пріоритетів і переваг Китаю, а також до готовності рахуватися з ними.

На розвиток інфраструктури в крихітному Вануату Китай виділив безпрецедентні сотні мільйонів доларів. У цьому контексті цілком зрозуміло, чому саме Вануату виявилася першою і поки що єдиною країною Тихоокеанського регіону, яка офіційно підтримала позицію Китаю в Південно-Китайському морі. «Якщо Китай відкриє базу у Вануату, то вона стане другим військовим об'єктом країни за кордоном. Свою першу базу за кордоном Китай офіційно відкрив в Джібуті. На ній будуть дозаявлятися військово-морські судна, які беруть участь у миротворчих і гуманітарних місіях поблизу узбережжя Ємену та Сомалі. В Джібуті також знаходиться Кемп-Лемоньє – найбільша постійна військова база США за кордоном. За даними «Бі-бі-сі», її утримання обходиться американцям в \$63 млн на рік. Китайці збираються вкладати в свою базу по \$100 млн щорічно» [133]. Експансіоністська динаміка Піднебесної об'єктивно й закономірно запускає механізм аналітичних моделей вірогідного протистояння Китаю зі США та союзниками Вашингтону [47; 97].

Згідно з аналітичною розвідкою Ніка Турса, розміщеною у виданні «*The Intercept*», «за попередні 40 років товарообіг між

Китаєм та Африкою зріс із \$765 млн до більш ніж \$170 млрд. 39 із 54 африканських країн приєдналися до програми КНР «Один пояс – один шлях» – плану на трильйони доларів для об'єднання інфраструктури й торгівлі за допомогою величезної нової мережі автомобільних доріг, залізниць, портів і трубопроводів через Євразію, Близький Схід та Африку. Товарообіг Росії з Африкою збільшився з \$5,7 млрд у 2009 році до \$17,4 млрд у 2017 році» [196].

Проте «в багатьох країнах (Бразилія, Малайзія, Шрі-Ланка, Мальдіви) новообрані влади все частіше говорять про необхідність перегляду проєктів, розпочатих разом з китайцями в рамках ініціативи «Один пояс – один шлях», а інколи й узагалі відмовляються від подальшого співробітництва та повернення кредитів. Подібне може статися ще в низці країн (Кенія, Замбія, Таїланд), якщо там виграє опозиція, яка критикує китайські проєкти, або в балансуючих на межі дефолту через китайські кредити Пакистані, Лаосі, Монголії і Джибуті (остання країна знаходиться в Африці, де вже були спроби влаштувати масову різанину китайських робітників)» [43].

Це ще один фактор ризику для Китаю: Піднебесна здійснювала фінансово-економічну і технологічну експансію в основному в країни, політична визначеність і передбачуваність яких перебувають під великим знаком питання. Для початкових інвестиційних кроків це непогано, оскільки такі політичні режими гостро потребують допомоги і сприймають її з вдячністю. Однак якщо впродовж декількох років таку країну не вдається перетворити на «вітрину китайського прогресу», то істотно підвищуються шанси на успіх політичної опозиції, яка, за логікою політичної боротьби, позиціонує китайську допомогу як неоколоніалізаційний інструмент і засіб геополітичної експансії. Тож не викликає подиву висока вірогідність того, що в разі перемоги опозиційних сил відбудуватимуться анулювання всіх угод із Китаєм без жодного відшкодування збитків інвестору.

Предметна оцінка реалістичності претензій на світове лідерство практично неможлива за відсутності порівняльного

аналізу збройних сил і озброєнь. «Китайські збройні сили ще з кінця 1990-х років будувалися, виходячи з неминучої зміни місця КНР у світі й, відповідно, конфлікту зі США. З другої половини 1990-х років намітилося випереджаюче щодо ВВП зростання китайського військового бюджету. З 1997 по 2015 рік військовий бюджет в реальному вираженні зріс більш ніж у п'ять разів. При цьому з 1998 по 2007 роки китайська економіка зростала в середньому на 12,5%, а військовий бюджет – на 15,9%» [91].

Утім, проблема Китаю полягає у відсутності автоматичної (в онлайн режимі) кореляції між зростанням військового бюджету та якісним рівнем збройних сил і озброєнь: чимало ключових факторів, які визначають інструментальні можливості високотехнологічної зброї, неможливо ні придбати на зовнішніх ринках (оскільки на цю стратегічну номенклатуру поширюються експортні заборони), ні в стислі терміни виробити на основі власних науково-технічних потужностей. Наприклад, ефективність двигуна літаків п'ятого покоління визначається більш ніж сотнею взаємопов'язаних параметрів. Що це означає? Ви можете довести сотню параметрів до філігранного рівня досконалості, але варто одному параметру не вкладатися в необхідні вимоги – і двигун буде непридатним для ефективного функціонування. Також слід розуміти, що поки Китай упродовж півтора десятиліття намагається зробити двигун для літаків, які відповідали б вимогам першої половини XXI століття, його геополітичні суперники й опоненти (насамперед США) не сидять, склавши руки, а поглиблюють прірву технологічного відставання Китаю.

У випадку з Китаєм проблема якісно-структурних дисбалансів не підлягає розв'язанню кількісним способом: наприклад, якщо за рівнем ВВП країна посідає першу позицію в світі, а якість її збройних сил знаходиться в третьому десятку, то в оглядовій перспективі їй важко розраховувати на потрапляння навіть до першої десятки. «Китай, який став найбільшою економікою в світі, сьогодні є геополітичним карликом, що довго тривати не може. Офіційним початком гонки озброєнь, яку КНР розв'язав проти

США, можна вважати 2012 рік, коли на воду був спущений перший китайський авіаносець – головний інструмент прориву морської блокади в розумінні командування Народно-визвольної армії Китаю. Нині тривають інтенсивні роботи з будівництва другого та третього авіаносців, які покликані привести до паритету в цьому ударному вигляді озброєнь на регіональному театрі військових дій між КНР та США. Китай уже досяг часткового паритету в повітрі: він закупив у Росії велику кількість найсучасніших засобів ППО (ракетні комплекси С-300 і С-400), які розташовані практично по всьому узбережжю й повністю перекривають увесь регіон від Японії до Індонезії, набагато перевершуючи за кількістю все, що є у США та всіх їхніх союзників разом узятих» [89].

Якщо порівняти військово-морську силову компоненту, то, згідно з даними дослідницького відділу Конгресу США, «за станом на 2020 рік Китай має два авіаносці, 34 есмінці, 58 фрегатів, 30 корветів, 64 дизель-електричних підводних човнів, вісім атомних субмарин, п'ять атомних субмарин з балістичними ракетами, понад 150 сторожових кораблів у прибережних зонах. Що є у США? У американців розгорнуто 11 авіаносців, 22 крейсери, 65 есмінців, 12 корветів, 52 атомні субмарини, близько 100 сторожових кораблів» [39].

Аналітики вважають доволі симптоматичним «уповільнення економічного зростання Китаю, який знизився до 6,2% в річному численні. Це все ще доволі високий рівень зростання, однак за китайськими мірками – найнижчий за попередні 27 років. Статистичні дані щодо ВВП Китаю не є надійними, оскільки влада маніпулює цифрами, а на місцях завищують показники. Згідно з однією з оцінок, реальний обсяг економіки Китаю на 12% нижчий від того, який оприлюднює офіційна статистика. Глобальний бізнес уже починає відмовлятися від своїх поставок до Китаю, виходячи з припущення, що в кращому разі мита протримаються ще довго, а в гіршому – США та Китай узагалі ввійдуть у фазу Холодної війни. І навіть якщо мрії Трампа про те, що все виробництво повернеться додому, так і залишаться мріями, Китай перейшов до етапу тривалого низхідного розвитку» [158].

У 2020-х роках окреслений тренд може набути ознак не просто виразних, а визначальних для подальших претензій Китаю на статус повноцінної *Superpower*. Він із великою вірогідністю буде посилений дестабілізуючими факторами політичних претензій та критичних закидів суперників і конкурентів на адресу Піднебесної з приводу порушення прав людини та інших гуманітарних аспектів, яких від часів трагічних подій на площі Тянаньмень у 1989 році вочевидь не стало менше [96].

Попри те, що суперники й конкуренти Китаю укладатимуть між собою союзницькі угоди, які матимуть здебільшого не стратегічний, а кон'юнктурний статус, зумовлений тактичними та ідеологічними міркуваннями за принципом «ворог мого ворога – мій друг», однак для офіційного Пекіну такий перебіг подій усе-таки буде вкрай небажаним, оскільки йому доведеться протистояти цій загрозливій тенденції наодинці. Якщо в таких ситуаціях деякі маргінальні політичні режими й виказуватимуть підтримку Китаю, то вона зводитиметься виключно до риторики й театральньо-пропагандистських жестів, розрахованих, так би мовити, «для внутрішньо-політичного вжитку», а не для надання Піднебесній дієвої допомоги в протистоянні з черговою коаліцією ситуативних противників.

Зрозуміло, що критичні закиди суперників і конкурентів на адресу офіційного Пекіну – лише пролог до економічних санкцій, які можуть мати по-справжньому болісні наслідки для Китаю, оскільки заборона провідних країн світу на торгівлю з ним навіть за невеликим сегментом товарної номенклатури може впродовж кількох місяців звести його виробничо-економічну активність нанівець.

Офіційний Пекін звинувачує своїх опонентів і недоброзичливців у подвійних стандартах і недобросовісній конкуренції – мовляв, фактори, щодо яких Китай стає об'єктом нещадної критики, існують на приблизно однаковому статус-кво впродовж десятиліть, а кампанії зрежисованої критики виникають лише тоді, коли Піднебесна досягає максимальних економічних успіхів, саме тому виникає потреба її «підступно пригальмувати». Можна вдаватися до поліаспектного політичного аналізу аргументів протиборчих

сторін у цьому протистоянні, а можна з огляду на брак часу цього й не робити, обмежившись правдоподібним твердженням, згідно з яким наведена модель взаємин збережеться ще впродовж тривалого часу – принаймні доти, доки не відбудеться докорінного переформатування сучасного світопорядку.

Варто враховувати, що ключовим фактором розвитку сучасної економіки є ресурси, ресурсне забезпечення, а найважливішим ресурсом у нашу епоху є нафта, «дві третини від необхідних обсягів якої Китай завозить з-за кордону, а 83% цих поставок відбуваються через море. Ситуація дуже схожа на ту, яка була напередодні початку війни між Японією та США. Тоді азіатська країна також потребувала нафти, а більша її частина імпортувалася морем. Саме спроби США блокувати поставки нафти в Японію змусили японців атакувати. Японія тоді програла – і програла саме на морі» [39].

Нестача ресурсів є чи не основним фактором, який ставить під сумнів перспективи набуття Китаєм статусу наддержави. Звичайно, більшість із цих ресурсів Піднебесна може придбати, адже ми живемо в епоху відносно вільної торгівлі, в межах якої попит в абсолютній більшості випадків доволі оперативно врівноважується пропозицією. Проте є два істотні «але»: по-перше, не всі ресурси можна купити, тому для отримання деяких із них Китаю доводиться вдаватися до кроків, вочевидь небажаних із міркувань добросусідських, партнерських і союзницьких взаємин [93; 94].

В інших випадках Китай стає прогнозованою жертвою завищених цін на товарну номенклатуру, яку він потребує: знаючи критичну залежність Піднебесної від деяких ресурсних позицій, його потенційні торгові партнери цілеспрямовано грають на підвищенні ф'ючерсних ставок, заганняючи офіційний Пекін у фактичну безвихідь і змушуючи його істотно переплачувати, аби не втратити темпів економічного зростання. З метою хоча б часткової мінімізації такої тенденції Китай змушений вдаватися до знову-таки небажаної агресивної й експансіоністської зовнішньої політики, яка прогнозовано викликає протидію і генерує створення антикитайських регіональних коаліцій [213]. Китаю достеменно відомі ризики

політики такого типу, проте в більшості випадків у нього елементарно відсутні ефективні альтернативи, тому він змушений ступати на тонкий лід ризиків, які за інших обставин вважалися б невиправданими й категорично неприйнятними.

Відповідно до більшості прогнозів, Китай може обігнати США за рівнем економічного зростання до 2030 року. Але, як слушно зауважують провідні аналітики, «бути регіональною наддержавою – не те ж саме, що бути глобальною наддержавою. Цю концепцію вперше використовували для опису Британської імперії, Радянського Союзу і США: згідно з визначенням, «наддержава» є крайньою, спроможною поширювати домінуючу владу і вплив у будь-якій точці світу, в більш ніж одному регіоні земної кулі одночасно, тому може домогтися статусу глобального гегемона. Це вимагає успіху в багатьох сферах, де необхідна демонстрація сили: економічної, військової, політичної та культурної. Китай вже є економічною наддержавою. Він витрачає на оборону в три рази більше, ніж Росія, а також намагається компенсувати все ще великий розрив за цим показником зі США. Хоча витрати на оборону Китаю виросли з приблизно \$19 млрд в 1989 році до \$228 млрд в 2016 році, вартість у відсотках від ВВП змінилася неістотно, залишаючись нижчою 2%» [125]. Це означає, що в оглядовій перспективі Китай може розраховувати на статус не глобального, а лише регіонального гегемона. Більше того, враховуючи специфіку й амбітність багатьох політичних режимів Південно-Східної Азії, Піднебесній буде непросто навіть утвердитися в статусі гегемона цього регіону.

Попри те, що Китай відповідає статусу наддержави (*Superpower*) лише за критерієм сукупного потенціалу економіки, навіть такий відносний успіх слугує достатньою підставою для протидії йому з боку Сполучених Штатів, які усе ще відповідають усім критеріям наддержави. З цієї причини «президент США Дональд Трамп розв'язав торгову війну проти Китаю, ввівши 25% мито майже на половину всього китайського експорту на американський ринок. Це посилює темпи китайського економічного уповільнення. Рівень зростання ВВП Китаю виявився найнижчим за

попередні три десятиліття. І хоча темп на рівні 6,2% можна вважати надійним, це викрило слабкість китайської економіки, адже реформи зупинилися, а натомість повернулася неефективність. Китайський експорт до Америки розвалився. Експорт країни до інших частин світу теж скоротився. Тим часом десятки великих компаній – від *Google* до *Dell* – скорочують чи закривають своє виробництво в Китаї, посилюючи уповільнення та змінюючи глобальні ланцюги постачання. Найгіршим для майбутнього китайської економіки є те, що загальний борг країни, включаючи корпоративний, державний та борг домогосподарств, тепер досягає 300% від ВВП. І більша його частина застрягла в трясовині непрозорих і вкрай складних транзакцій, які можуть виявитися справжньою бомбою» [246].

На щастя Китаю, йому сприяє сама логіка функціонування глобалізаційної кон'юнктури сучасного гатунку, відповідно до якої зі стратегічними національними інтересами Піднебесної в багатьох аспектах збігаються тактичні інтереси транснаціонального капіталу – зокрема й насамперед в аспекті перенесення виробництва в Китай та прискореного інвестування в чимало секторів його економіки. А оскільки транснаціональний капітал уже давно має своє представництво в коридорах влади ледь не всіх країн «золотого мільярда», то офіційний Пекін без зайвих труднощів уникає консолідації негативістської економічної політики щодо нього провідних країн Заходу. Зрозуміло, що основні надії Китай покладає на спроможність транснаціонального капіталу мінімізувати санкційний режим з боку США. Інструменти реалізації таких сподівань у коридорах американської влади також добре відомі: «Глава Державного департаменту США Майк Помпео заявив, що Китай просуває свої інтереси, працюючи з Демократичною партією США. Представники Китаю просували свої інтереси, ведучи переговори з демократами на Капітолійському пагорбі (Конгрес США, – ред.)» [154].

Згідно з повідомленням «*The Epoch Times*», «навколо телеканалу CNN та Джозефа Байдена не вщухають звинувачення у тісних зв'язках із Комуністичною партією Китаю (КПК). Головною метою заходу стало розширення співпраці між КПК та рештою світу.

Організатори конференції знайшли таких «західних діячів» в особі Фаріда Закарія, ведучого CNN та колумніста «*The Washington Post*», а також Лоуренса Саммерса, радника кампанії Байдена. Саммерс працював міністром фінансів США при Клінтоні та директором Національної економічної ради при Обамі, тепер Байден призначив його «радником президентської кампанії», зазначає *Reuters*» [173].

Якщо не зважати на сегмент політиків і політичних сил, котрі де-факто виконують функцію маріонеток чи, висловимося політкоректніше, «довірених осіб транснаціонального капіталу», то в цілому на політичному олімпі західних країн уже простежується розуміння проблем і небезпек, що сягнули загрозливих масштабів унаслідок потурання егоїстичним інтересам окремих центрів політичної та фінансово-економічної сили сучасного світопорядку, яким упродовж трьох попередніх десятиліть вдавалося маніпулятивно навіювати масовій свідомості тезу, нібито їх вузькокорпоративні інтереси є стратегічними інтересами всього людства або принаймні безальтернативною закономірністю еволюціонування глобального суспільства сучасного гатунку.

Показовою ілюстрацією наведеного висновку може слугувати така сентенція: «Глобалізація у формі надмірної залежності від Китаю пішла в поганому напрямі, а спровокована пандемією рецесія створила необхідні передумови для коригування курсу. «Ми всі знаходимося на етапі переоцінки цінностей, які голова Єврокомісії Урсула фон дер Ляйєн назвала поверненням до «зваженої глобалізації». Бізнесмени більше не можуть оперувати торговими шляхами, ланцюгами поставок і місцями виробництва лише з позицій формальної економіки. Вони не можуть приймати рішення, ігноруючи політичні аспекти, в тому числі фактор національної безпеки. Вже зрозуміло, що **епоха космополітичного капіталу, який не враховує критерій національних інтересів, підходить до свого завершення**» [75].

Нині ніхто з-поміж кваліфікованих і незаангажованих аналітиків не виказує сумнівів з приводу того, що в оглядовому майбутньому «Китай буде однією з найпотужніших держав у світі. Він

справлятиме значний вплив на формування політичного порядку денного XXI століття. Однак чи вдасться Китаю наздогнати США як наддержаву – залишається питанням відкритим. Зменшення кількості населення і його старіння є найбільшим ризиком для амбіцій Сі Цзіньпіна. Коли США знаходилися в аналогічному становищі – зростали й ставали заміною для Великобританії як домінуючої наддержави, – кількість американського населення в період з 1880 до 1950 роки зросла втричі» [125].

Крім того, слід враховувати, що Китай змушений не лише перейматися тим, як наздогнати й перевершити США за ключовими критеріями *Superpower*, а й подбати про захист теперішнього статусу. Це стає очевидним у контексті того, що Індія дедалі виразніше перетворюється на реального конкурента та дієву протизагрозу Китаю. «Найбільш важливою за значущістю подією геополітичного порядку денного є економічний бум в Індії. Для більшості спостерігачів у різних країнах це поки що виражається в індійських ліках, програмному забезпеченні та в смартфонах індійської збірки. Насправді ж Індія вже набрала темпи зростання, які можна порівняти з китайськими, а з огляду на низку причин економічного й політичного характеру – вона обганятиме Китай за темпами зростання економіки протягом декількох найближчих десятиліть. Власне, випередження почнеться вже в 2020 році: зростання ВВП Індії очікується на рівні 7,8%: це показник є вищим аналогічних показників КНР. Більш довгостроковий прогноз ще більш песимістичний для Пекіну: до 2030 року прогнозується 5% зростання, натомість Індія на зазначеному десятирічному відрізку збереже (як мінімум) зазначені темпи. До 2030 року ВВП Китаю за паритетом купівельної спроможності (ПКС) становитиме \$64 трлн, а Індії – \$46,3 трлн. Таким чином, за обсягом ВВП за ПКС Індія може обігнати навіть США, економіка яких, за очікуваннями експертів, до цього часу досягне \$31 трлн» [103].

Чимало аналітиків притримуються переконливо аргументованої позиції, згідно з якою «Китай уже знаходиться в поворотній точці Льюїса – тобто коли надлишок робочої сили змінюється її

браком. Це велике випробування для наздоганяючих економік, бо з цього моменту вони вже не можуть розраховувати на дешеву робочу силу, на копіювання технологій і на зростання, засноване на експорті. Успіх часто залежить від невлених і непередбачуваних факторів. Той, хто не зуміє вчасно пристосуватися, потрапляє у пастку стагнації» [267, с. 90]. Висловлюючись коректніше, доводиться констатувати не просто відсутність робочої сили, а відсутність робочої сили певного кваліфікаційного рівня, а натомість сектор кваліфікованої робочої сили потребує вищого рівня оплати, що негативно позначається (і чим далі, тим більше негативно позначатиметься) на цінній конкурентоздатності китайських товарів.

Оглядач «*The Wall Street Journal*» Уолтер Рассел Мід провів виразні асоціативні паралелі між КНР та «змальованими Володимиром Леніним імперіалістичними державами початку ХХ століття, які, «зіштовхнувшись із надлишком капіталу та виробничих потужностей у національній економіці», намагалися знайти ринки збуту й інвестиційні можливості за кордоном (в тому числі в колоніях, спроби перерозподілу яких стали однією з причин Першої світової війни). На думку Міда, перед Китаєм стоїть загроза, аналогічна тій, що стояла перед імперіалістами століття тому: якщо розширення його економіки на нові зарубіжні ринки припиниться, можливий економічний обвал, сотні тисяч банкрутств і мільйони безробітних» [43]. Під таким кутом зору спроби екстраполяції ВВП Китаю і загалом рівня розвитку цієї країни навіть на десятиліття є профанативними й апіорі некоректними з огляду на непередбачуваність результатів, що залежать від взаємодії багатьох факторів.

На заваді перспективам набуття Китаєм статусу наддержави стоїть також його демографічна, регіонально-кліматична та соціокультурна специфіка. Йдеться насамперед про те, що лівова частка населення сконцентрована в 150–200-кілометровій прибережній зоні, яка за рівнем життя й економічного розвитку відрізняється від решти територій у 3–6 разів [146]. Іншими словами, де-факто існує два істотно різні Китаї: один за рівнем життя не поступається Японії і Південній Кореї, а інший не лише не припиняє стагнувати, а й у

принципі позбавлений перспектив розвитку з огляду на демографічні, природно-кліматичні та географічні особливості, яких практично неможливо ні усунути, ні навіть мінімізувати.

У такій ситуації є лише дві реалістичні альтернативи: одна полягає в дезінтеграції, в державному виокремленні й суверенізації економічно розвинених регіонів, які, щоправда, в такому випадку визнають апріорі нездійсненними будь-які перспективи на отримання статусу *Superpower*; інша перспектива зберігає надії на статус наддержави, однак такі надії і надалі жеврїтимуть завдяки грандіозному перерозподілу коштів на користь депресивних територій. Поки що Китай робить вибір на користь другої перспективи [148], проте аналітики більшості «мозкових центрів» виказують консенсус з приводу того, що нинішній тренд може зазнати докорінного перегляду: зокрема, якщо в найближчому майбутньому динаміка набуття Піднебесною статусу *Superpower* у різних сферах життєдіяльності вповільниться й сподівання на реноме наддержави набудуть вочевидь ілюзійних ознак, то відпаде основна й, за великим рахунком, єдина причина державно-територіальної єдності двох малосумісних Китаїв.

Сумніви щодо реалістичності набуття Піднебесною в оглядовому майбутньому статусу *Superpower* ще більше посилюються, якщо взяти до уваги, що «Китай фундаментально вичерпав себе – відновлювальне економічне зростання скоро завершиться, а інвестиційний попит, який привів до побудови надлишкової інфраструктури, поступово рухається до вичерпання. Розуміння цього владою Піднебесної призводить до того, що Китай хоче стати технологічною державою з ендогенними інноваціями. Якщо вірити Фелпсу, Мокіру і Голдстоуну, то це в них навряд чи вийде. І я з ними згоден – з огляду на відсутність ендогенної схильності до інновацій перехід до зростання за «шумпетерівським» типом у Китаї малоймовірний» [29].

Треба розуміти, що між щирим бажанням стати технологічною державою з ендогенними інноваціями та можливістю втілити такий намір на практиці може знаходитися нездоланна прірва у вигляді сукупності багатьох факторів, котрі, як у випадку з двигуном для

літаків п'ятого покоління, спрацьовують за синергетичним принципом лише в разі синхронізованої взаємодії всіх чинників. Забезпечення такої вимоги доволі проблематичне, тому перспективи набуття Китаєм статусу повноцінної *Superpower* не більш, ніж химерні.

1.5. Багатополюсна реструктуризація як глобальний мегатренд сучасності

Істотна особливість системи сучасного політичного світопорядку полягає в тому, що з часів завершення епохи Холодної війни градус протистояння військово-політичних блоків і країн, які їх очолюють, значно знизився, а натомість приблизно пропорційно підвищився рівень регіональної напруги. З огляду на наочність, така симетрична залежність цілком очевидна, однак вона все ще не доведена в статусі закономірності, оскільки чимало дослідників заперечують існування прямого причинно-наслідкового зв'язку між обома феноменами.

У багатьох випадках суперництво геополітичних суб'єктів на регіональному рівні є відлунням суперництва їхніх союзників у статусі *Superpower*. Утім, було б некоректно сприймати вузли регіональної напруги як звичайну проєкцію зусиль геополітичних акторів глобального рівня на рівень локальний: насправді чимало суб'єктів регіональних протистоянь зовсім не підпадають під ознаки маріонеток: вони приймають рішення цілком суверенно, на власний розсуд, не озираючись на інтереси і побажання носіїв статусу *Superpower*.

Країни-сателіти зовсім не обов'язково мають маріонетковий статус: чимало з них не позбавлені амбіцій регіональних центрів сили. Щоправда, подібні амбіції не завжди афішуються: здебільшого суб'єкт такого самоусвідомлення здійснює зазначене позиціонування лише тоді, коли має в своєму активі територіальні, ідеологічні та господарсько-економічні здобутки: саме за таких умов виникає сприятлива нагода кинути виклик «несправедливому статус-кво», а відтак і «поновити історичну справедливість».

Мотивація суверенного прийняття геополітичних рішень на регіональному рівні зумовлена тією особливістю, що в разі успіху геополітичний суб'єкт локального рівня переходить у ранг провідної регіональної країни, істотно підвищуючи свій міжнародний статус. Доволі поширеними є також випадки, коли, діючи спочатку в інтересах сильного союзника, геополітичний суб'єкт досягає регіонального успіху і в подальшому все більше дистанціюється від впливового партнера чи навіть кидає йому виклик на своєму регіональному рівні.

Попри те, що після Другої світової війни питома вага європейських країн у переформатуванні та реструктуризації політичного світопорядку невпинно знижувалася, фактор Європи й у наші дні зберігає істотне (а в багатьох аспектах і процесах навіть вирішальне!) значення. Упродовж попередніх 100 років Європа пройшла три цикли, що віддзеркалюють еволюцію втілення концептуальних уявлень про надійність і ефективність безпеки, а також доцільність певного типу взаємин як із територіально найближчими сусідами, так і зі світом загалом.

Перший цикл пов'язаний із Першою світовою війною, початок якої об'єктивно й закономірно спонукав до інтенсивного пошуку союзників і якомога тіснішої взаємодії з ними, а завершення цієї епохальної події запустило механізм діаметрально протилежної тенденції – намірів проводити політику рівновіддаленості й балансування: саме ці інструментальні чесноти позиціонувалися як критерії, що віддзеркалюють квінтесенцію ества політики та кваліфікаційний рівень її виконавців – політиків.

Другий цикл ледве не в найдрібніших деталях повторив перший, а почався він із територіальних загарбань гітлерівської Німеччини, що зумовило відмову від парадигми рівновіддаленості на користь прискороного пошуку надійних союзників і взаємовигідних коаліцій. Щоправда, спочатку був незначний період спроб усунути загрози за допомогою компромісів і незначних поступок Гітлеру, проте жорсткі реалії швидко розвіяли ці ілюзії й змусили здійснювати пошуки союзників ледве не в авральному режимі.

Однак, як відомо, де аврал, там висока вірогідність не лише неприродності союзів і їх нетривалості в часі, а й також багатьох «але», які неухильно з'являються в кожній зі сторін щодо своїх ситуативних партнерів і щирості виконання ними союзницьких зобов'язань.

Наприклад, якщо західні партнери Радянського Союзу постійно тримали в полі зору фактор пакту Молотова-Ріббетропа як символічне, ілюстративне й фактичне підтвердження принципової можливості союзу Сталіна з Гітлером, то СРСР постійно нарікав на недостатню й несвоечасну підтримку – мовляв, таким підступним способом Захід намагається перекласти основний тягар протистояння Німеччині на плечі Радянського Союзу. Аналізу таких фобій і аргументації сторін просвячено сотні різнопланових статей і десятки кваліфікованих монографій, тому не будемо на цьому аспекті зупинятися детально, а лише зауважимо кричуще замовчування офіційною Москвою обсягів і номенклатури допомоги Радянському Союзу за програмою ленд-ліз (*lend-lease*); так само в кваліфікованому середовищі не витримують критики нарікання на надто пізні відкриття другого фронту в Італії, Греції, Франції та Нідерландах.

Зрозуміло, що невдовзі після перемоги над Гітлером союзницька коаліція з таким рівнем взаємної недовіри розпалася – причому, тихо й неафішовано, без зайвих театральних ефектів. Як і після завершення Першої світової війни, Європа знову повернулася до політичної парадигми рівновіддаленості й балансування між різними альтернативами та центрами сили. Так була підведена результуюча риска під другим циклом еволюції втілення концептуальних уявлень колективної Європи про надійність і ефективність безпеки, а також про доцільність певного типу взаємин із територіально найближчими сусідами і зі світом у цілому.

На думку більшості аналітиків, хронологічно точкою відліку третього циклу означеної парадигми слід вважати організаційне оформлення Варшавського договору в 1955 році, внаслідок чого СРСР отримав можливість розміщувати на територіях сателітів свої збройні сили практично в будь-якій кількості. Ця обставина надала

реалістичного статусу доти не надто переконливим аналітичним викладкам про «спроможність радянських танкових колон вийти на рубіж Ла-Маншу впродовж тижня». Усвідомлення таких загроз змусило Європу втретє за півстоліття відмовитися від пошуку ситуативних переваг на користь надійних союзницьких взаємин.

Розпад спочатку Варшавського договору, а невдовзі й СРСР призвів до чергових тектонічних змін у сфері парадигмальних пріоритетів політики абсолютної більшості європейських країн: попри формальне збереження й навіть розширення блоку НАТО, а також натужний наратив «об'єднаної Європи» таке об'єднання виявилось суто формальним, бюрократичним і протокольним. Натомість на рівні змістовних реалій посилюються тенденції егоїстичної і навіть безвідповідальної політики, коли, наприклад, попри передбачені 2% ВВП відрахувань на підтримання колективних збройних сил і озброєнь, деякими країнами виділяється менше 1%.

Зрозуміло, що подібні «вольності» рештою країн-членів НАТО сприймаються з ледь прихованим роздратуванням і призводять до «симетричної відповіді» в інших сферах. Навіть не вдаючись до глибокоешелонованої аналітики, можна дійти цілком очевидного висновку, що продовження такої практики взаємин прирікає логіку цього процесу до активації принципу доміно й «обнулення» всіх взаємних зобов'язань.

Це означатиме парадоксальну й неймовірну за мірками 1991 року річ: для Росії як правонаступниці СРСР поразка в Холодній війні виявиться більш виграшною, ніж для колективного (чи, радше, умовного) Заходу, позаяк у розпорядженні Кремля все ще залишаються 50 тисяч танків, яким жоден суперник поодиноці не зможе завадити реалізувати давню мрію – вийти на рубіж Ла-Маншу впродовж тижня. Можливо, враховуючи кепський технічний стан законсервованих російських танків, часові орієнтири доведеться дещо підкоригувати, внаслідок чого рубіж Ла-Маншу росіянам підкориться не через тиждень, а лише через півмісяця чи навіть місяць, проте для Кремля це не буде великою прикрістю, як і для колективного Заходу не виявиться великою втіхою.

У листопаді 2009 року тодішній держсекретар США Генрі Кіссінджер сформулював безпрецедентне за критерієм семантичної ємності запитання: «Якщо мені треба буде оперативно дізнатися про позицію Європи щодо тієї чи іншої доленосної проблеми, то за яким номером телефону слід подзвонити?» Намагаючись сформулювати риторичну фігуру з іронічним підтекстом, патріарх американської зовнішньої політики навіть не сподівався, що з часом його вислів «заграє щоразу новими барвами» й нині – після сегментизації глобального світопорядку на регіональні кластери, після все більш виразного виокремлення регіональних полюсів сили, після гіпертрофії факторів регіональної і глобальної кон'юнктури, після істотного перегляду уявлень про межу компромісів і доцільність (чи недоцільність) «червоних ліній» між головними суб'єктами й основними центрами сили новітнього світопорядку, після болісного переосмислення ступеня надійності й ефективності парасольок безпеки, послуги якої поширює на своїх союзників і проксі той чи інший глобальний та регіональний центр сили – після усіх цих чинників, кожен з яких спроможний відіграти роль визначальної детермінанти перегляду політичного кредо як окремих європейських країн, так і Європи в цілому, легендарне запитання Кіссінджера набуває ознак не лише риторичного й іронічного, а й також комічного, саркастичного, викривальницького, своєрідного тролінгу, кепкування з приводу того, що росіяни називають влучним висловом «не по Сеньке шапка».

Як стверджує В. Дергачов, попри усталений стереотип щодо Європи як взірця геополітичного етикету й політкоректності «головною геополітичною метою Європейського Союзу було створення нової Римської імперії на західно-християнському фундаменті, де православним християнам з нових східних членів ЄС відведена другорядна, підпорядкована роль. А зі вступом до ЄС Туреччини остаточно вирішувалося б східне питання, яке в широкому сенсі є не лише боротьбою за контроль над Чорноморськими протоками, а насамперед проблемою Другого Риму (православної імперії). Однак Європейський Союз не володіє значною і

самостійною військово-політичною потугою, тому не може претендувати на роль світової імперії» [61].

Три десятиліття тому доволі популярною навіть на рівні кваліфікованого аналізу була теза про високу вірогідність закріплення статусу *Superpower* за колективним суб'єктом – найвірогідніше в особі НАТО і/або Об'єднаної Європи [189]. Однак із часом все більшої виразності набув висновок, що ні організаційна єдність НАТО, ні інтегративні процеси в межах парадигми Об'єднаної Європи не повинні вводити в оману: з одного боку, східноєвропейські члени ЄС невдоволені вкрай повільним скороченням відставання рівня життя в їхніх країнах від країн-фундаторів Старої Європи; з іншого боку, рішучий розрив із ЄС можливої Великобританії дає зрозуміти, що суть проблеми значно глибша: **перевірку часом не витримала сама ідея Об'єднаної Європи, яка досі не зазнала остаточного краху лише тому, що кожна з наявних альтернатив для більшості членів ЄС просто є гіршою, ніж теперішні недоліки цієї організаційної структури.**

За великим рахунком, ідея Об'єднаної Європи трималася на трьох китах: Німеччині, Франції та Великобританії. Решта країн-членів мають доповнююче значення. Коли уряд Великобританії обгрунтував необхідність виходу з ЄС економічними аргументами, то він оприлюднив лише політкоректну частину правди, яка насправді має й іншу складову: Великобританія не володіла в ЄС тим статусом, який відповідає її амбіціям. Власне, драматичні розбіжності між амбіціями Великобританії та реаліями її міжнародного статусу набули виразних ознак ще по закінченні Першої світової війни, коли основну валюту тогочасного світу – англійський фунт стерлінгів – почав тіснити американський долар, і відтоді ситуація для Лондону лише погіршувалася впродовж століття [203, с. 314–315].

Будучи континентальними країнами, Франція та Німеччина об'єктивно мають міцніші позиції на європейському континенті, ніж Великобританія, тому вони найбільшою мірою зацікавлені якщо не в успіху, то хоча б у формальному продовженні проєкту

Об'єднаної Європи. Втім, у кожної з цих країн свої амбіції, фобії та історичні неврози, які можуть призвести до перегляду доцільності їхнього членства в ЄС та НАТО. Франція вже мала прецедент імпульсивного виходу з НАТО, а Німеччина під тягарем «комплексу вини за нацизм» поступово перетворюється на країну, неспроможну виконувати свої союзницькі зобов'язання у військовій сфері [168, с. 272].

У 1966 році тодішній «президент Франції Шарль де Голль вивів країну з військової організації НАТО, що призвело до припинення участі французьких офіцерів в інтегрованому командуванні, перенесенні штаб-квартири організації з Парижа до Брюсселя, виходу 33-тисячного контингенту країн-членів з республіки» [106]. Теперішній господар Єлисейського палацу Емманюель Макрон «публічно розмірковує про те, що НАТО «перебуває в коматозному стані», що його «мозок помер», а між країнами-членами немає координації дій. Він підкреслив, що настав час ЄС ставати «самостійною геополітичною силою», інакше «неможливо контролювати свою долю»» [106].

Попри те, що більшість аналітиків називають таку позицію «спекулятивною спробою наростити електоральний ресурс», наміри Шарля де Голля також спочатку сприймали як «передвиборчу кон'юнктуру», котра насправді мала далекосяжні наслідки, тому недооцінювати риторику Емманюеля Макрона не слід. Тим більше, що йдеться про доволі небезпечну для організаційної ефективності НАТО тенденцію: «Згідно з рейтингом *Global Firepower*, у 2019 році Франція посіла 5-те місце в світі за рівнем військової потужності, а її збройні сили (388 тисяч) є найбільш боєздатними в Європі. Після Брекситу Франція залишається єдиною країною-членом ЄС, яка володіє ядерною зброєю і військово-морським флотом відкритого моря, спроможним мобільно діяти в будь-якій точці земної кулі. Французька армія мобільна і володіє досвідом швидкого розгортання на території третіх країн. Франція збільшила витрати на оборону з 1,81% до 2,3% від ВВП. За даними *Business Insider*, французький контртерористичний підрозділ «Група

втручання Національної жандармерії» (*GIGN*) посідає п'яту позицію з восьми найсильніших підрозділів спеціального призначення, поступаючись лише ізраїльським, британським і американським спецпризначенням» [106].

Вихід Франції з НАТО виявиться відчутною втратою для цієї структури. Для повноти вражень варто врахувати також непевну ситуацію з Туреччиною, яка зазнала обструкції через свою миротворчу місію на півночі Сирії, а тепер перебуває буквально за півкроку від виходу з Північно-Атлантичного Альянсу з тієї причини, що більшість членів НАТО в суперечках із Грецією щодо розподілу континентального шельфу в Егейському та Середземному морях без жодних раціональних пояснень стають на бік Афін.

Між іншим, саме офіційний Париж очолює прогресцьку «групу підтримки» в Європі й НАТО. Причина такої підтримки зумовлена не тим, що, як сентиментально висловився Емманюель Макрон, «Греція є втіленням душі, основи-основ європейської античності», адже, за цією логікою, в Європі за великого бажання можна знайти «основи-основ» не лише «європейської античності», а й будь-чого: європейського фашизму, європейської чуми, європейської гільйотини, європейського розпинання на хрестах і спалювання на багаттях тощо. А знайшовши все це, в повній відповідності зі «священною сентиментальністю», почати не менш ніж «священну» війну всіх з усіма, яка за часовим критерієм зможе дати фору навіть горезвісній Столітній війні – от тільки, враховуючи, що сучасна війна вестиметься іншою зброєю, в Європі з причини тотального знелюднення просто не буде кому пожинати плоди перемоги.

Скоріше за все Е. Макрон керується не так сентиментальними, як прагматичними та меркантильними міркуваннями: він не стільки підтримує Грецію, як протистоїть (точніше, намагається протистояти) Туреччині, котра останнім часом асоціюється з безперечними успіхами Туранського цивілізаційного проекту. Саме в безкомпромісному протистоянні офіційній Анкарі (і байдуже, якого саме проблемного кейсу це стосуватиметься – Греції, Лівії, Сирії, континентального шельфу тощо) Емманюель Макрон вбачає свій

основний електоральний ресурс на чергових президентських виборах у Франції. Для досягнення такої мети він декілька разів ледь не приводив ситуацію в Середземному морі до відкритого збройного притистояння військово-морських сил Франції та Туреччини.

Більшість політичних аналітиків і оглядачів вважають такий ризик невиправданим, оскільки за якісними параметрами турецькі збройні сили не поступаються французьким, а за кількісними переважають їх. Більш адекватними для теперішніх можливостей Франції та стану її збройних сил були б плани з опанування ситуацією в зоні Сахелю, де вже друге десятиліття поспіль комфортно почуває себе ісламський радикалізм в особі підрозділів Ісламської Держави, Боко Харам та союзницьких їм угруповань. Проте навіть тут Франція де-факто виявила свою недієздатність, свідченням чого є виведення частини п'ятитисячного військового контингенту, а в найближчій перспективі – повна заміна його або об'єднаними європейськими силами, або (і це – найбільш реалістично) контингентами африканських країн [46; 162].

Якщо взяти до уваги, що якісний рівень збройних сил Франції є чи не взірцевим у сучасній Європі, то не важко збагнути загальноєвропейський стан справ за цим параметром. Коли країнами-членами НАТО було прийнято рішення підтримати зусилля США в Афганістані, німецький парламент півтора роки розглядав питання щодо дозволу використовувати два взводи (250 солдат і офіцерів) Бундесверу за межами національної території. Цей курйозний випадок було покладено в основу багатьох політичних коміксів, а газета «*Washington Post*» в'їдливо іронізувала, що коли Росія розпочне війну в Європі, німецькі парламентарі зберуться для визначення стратегії участі своїх збройних сил тоді, коли російські танкісти вже форсуватимуть Ла-Манш і митимуть запилені гусениці в районі Гібралтару.

Морально-психологічний та технічний стан НАТО в цілому також далекий від оптимуму: зокрема, «в 2014 році в НАТО дійшли згоди про те, що кожна держава-член збільшить свої власні витрати на оборону до 2% від їх валового внутрішнього продукту лише до 2024 року. Нині до складу НАТО належить 29 членів, і лише 7 членів досягли цієї мети. Тим часом, США витрачають близько

3,4% свого ВВП на оборону, і це становить приблизно 69% загальних витрат на оборону держав-членів НАТО. США також витрачають на оборону набагато більше, ніж будь-яка інша країна в світі – тільки в 2018 році приблизно \$649 млрд (36% від загальносвітового показника). У липні 2018 року Д. Трамп написав у «Твіттері»: «Що хорошого в НАТО, якщо Німеччина платить Росії мільярди доларів за газ і енергію? США платять за захист Європи, а потім програють мільярди в торгівлі» [194].

За словами Дональда Трампа, американські платники податків не можуть збагнути, чому деякі європейські країни не виконують своїх зобов'язань щодо безпеки. Д. Трамп також згадав зростаючий інтерес Альянсу до південного флангу і зауважив, що в 2017 році Іспанія виділяла на оборонні витрати лише 0,92% ВВП. «Президент США Дональд Трамп напередодні саміту НАТО у 2018 році закликав членів Альянсу збільшити військові витрати. Про це він написав у «Твітері» 9.07.2018 року: «США витрачають на НАТО набагато більше, ніж будь-яка інша країна. Це нечесно і неприйнятно». Він зазначив, що країни почали витрачати більше, але цього недостатньо. «Витрати Німеччини становлять 1% ВВП, США витрачають 4%, при цьому переваг від НАТО Європа отримує більше, ніж США», – пояснив президент. Він додав, що за деякими розрахунками США сплачують близько 90% витрат НАТО» [193].

Нарікання тодішнього президента США цілком справедливі, адже якщо НАТО є органом колективної безпеки, то фінансове забезпечення цього спільного інтересу також повинно бути спільним і відбуватися воно має без десятилітніх затримок і зволікань – інакше кожному президенту США дуже важко пояснити природу такого дисбалансу своїм виборцям. Утім, як не дивно, за наявності бажання можна зрозуміти й політичне керівництво Німеччини та Іспанії, суспільна думка в яких категорично заперечує доцільність відрахувань на НАТО понад 1% з національного бюджету. Якщо взяти в союзники позицію чесності й принциповості, то країни-члени НАТО, які впродовж тривалого часу своїм недофінансуванням ставлять під сумнів боєздатність Північноатлантичного альянсу, мали б бути виключені зі складу цієї структури або повинні

за власним бажанням подати заяву про вихід з огляду на неготовність відповідати основоположним вимогам цієї оргструктури.

Такого узгодження стану справ з вимогами здорового глузду не відбувається лише з причин політкоректності й репутаційних ризиків, оскільки відцентрові тенденції можуть почати розгортатися за принципом доміно, внаслідок чого від НАТО залишиться лише вивіска. Між іншим, на відміну від своїх попередників, Дональд Трамп майже не обтяжував себе умовностями політкоректності: він уже кілька разів публічно і в «Твітері» «рубонув із плеча» – мовляв, якщо європейські партнери найближчим часом не подолають у питанні фінансування НАТО хронічний інфантилізм, то їм доведеться зупиняти 10 тисяч російських танків без підтримки США.

Критика Дональдом Трампом усталених підходів до фінансування НАТО значною мірою зумовлена значними змінами, які останнім часом відбулися на рівні масової свідомості США і які президент не може не враховувати, якщо він прагне переобрання на другу каденцію. Зокрема, як свідчить листопадове 2019 року соціологічне опитування фірми «*Rasmussen*», «лише 35% американців вважають, що США повинні давати НАТО більше грошей, ніж будь-яка інша країна», – йдеться в релізі *Rasmussen*. При цьому 49% з таким станом речей категорично не згодні, а 16% не визначилися зі своєю позицією з цього приводу. До тих пір США сплачували 22% з порівняно скромного прямого бюджету НАТО обсягом \$2,5 млрд. Раніше члени НАТО погодилися, щоб США і Німеччина платили по 16%. Однак лєвова частка витрат – це непрямі видатки, пов'язані передовсім із тим, яку частку свого ВВП учасники альянсу витрачають на оборону. США тут поза конкуренцією – їхні військові витрати становлять 3,4% ВВП, а в абсолютних цифрах бюджет Пентагону наближається до 700 мільярдів доларів на рік. Чимало інших членів альянсу не виділяли навіть 2% ВВП, а їхні економіки значно менші, ніж американська. Це дало підстави Дональду Трампу заявляти, що США витрачають близько 70% і вище всіх витрат на НАТО» [277].

Проблеми НАТО не вичерпуються аспектом квотного фінансування: наприклад «новий уряд Греції хоче розпочати переговори

з Німеччиною щодо репарацій за збитки, завдані країні в роки Другої Світової війни. Створена грецьким парламентом експертна комісія оцінила такі збитки в 292 мільярди євро. У Берліні вважають питання репарацій закритим» [131]. Понад те, німців обурило той факт, що так звана «сума репарацій за збитки» підозріло збігається зі сумою фінансової допомоги, яку Німеччина надала Греції під час дефолту 2015 року. Тепер публічний простір німецької політики переповнений вимогами вимагати від Греції в разі її наступного дефолту розрахунок за фінансову допомогу островами, «більшу частину яких греки в будь-якому разі неспроможні довести до ладу». Зрозуміло, що така риторика не йде на користь поліпшенню міждержавних стосунків.

Зрештою, сардонічний гумор – не найбільша проблема міждержавних відносин країн-членів НАТО: після вторгнення збройних сил Туреччини на Кіпр і подальшого утворення Турецької Республіки Північного Кіпру відносини між Грецією та Туреччиною перебувають у стані перманентного протистояння, яке балансує між Холодною війною та її повноцінною гарячою версією. Тобто йдеться не про тимчасові непорозуміння, а про майже півстолітнє балансування членів НАТО на межі повномасштабної війни.

У цьому контексті напрошуються деякі аналогії та аргументаційні паралелі з Україною, а саме: нарративу й риториці багатьох вітчизняних політиків та підконтрольних їм ЗМІ притаманна маніпулятивна міфологема про неприпустимість для кандидата в члени НАТО внутрішньонаціональних і міжнаціональних конфліктів. Така теза спочатку використовувалася для потурання відверто сепаратистським настроям у Криму, а згодом – з метою піти на поступки Росії в питаннях окупованого Криму й частини Донбасу. Насправді ж єдиною критеріальною вимогою для членства в НАТО є готовність бути надійним і ефективним партнером у виконанні завдань і функцій цієї безпекової організації.

Членів НАТО непокоїла не стільки конфліктна ситуація на Південному Сході України, скільки той факт, що через півроку після втечі Януковича ледве не всі елітні автомобілі з його

автопарку опинилися в Донецьку, Луганську та Ростові-на-Дону. Точніше, непокоїв не так сам факт, як аналогії і припущення, що виникають у його контексті: іншими словами, якщо надати Україні новітню зброю, то чи не опиниться вона згодом за тими самими адресами, де знаходяться елітні авто з Межигір'я? А якщо Україна отримає повноцінне членство в НАТО і – відповідно – доступ до документообігу найвищого рівня цієї структури, то чи не лежатимуть усі плани стратегічного й оперативно-тактичного планування НАТО наступного дня в Кремлі?

Деякі західні колумністи взагалі відстоювали інтерпретаційну позицію, згідно з якою захоплення Росією Криму та конфлікт на Донбасі інспірований політичними елітами Росії й України з метою доступу Кремля за посередництва «троянського коня України» до військових технологій НАТО, насамперед до технологій та документообігу топрівня.

Ось уже понад століття епіцентром геополітичної напруги Європи залишаються Балкани. Здавалося б, після Першої світової війни такий *status quo* європейською геополітикою мав би бути переглянутий на користь іншого регіонального осередка. Частково на користь такого міркування свідчив перебіг Другої світової війни: Балкани не були її причиною, а бойові дії, які тут розгорталися, мали лише другорядний статус і не справили істотного впливу на остаточний результат протистояння світового рівня. Однак Балканський регіон лише тимчасово поступився пальмою першості геополітичної напруги: латентно він і далі залишатиметься осередком принципів і непоступливих протистоянь доти, доки проблему територіального розмежування етнонаціональних середовищ не буде розв'язано прийнятним для суб'єктів такого розмежування способом.

Наприклад, у Македонії проживає понад півмільйона албанців (близько 25% населення країни), в Чорногорії їх – понад 50 тисяч (8%), а в трьох громадах в Прешевській долині на Півдні Сербії – 60 тисяч. У 10-мільйонній Греції в Північно-Західному регіоні Епір албанське населення становить майже 500 тисяч, а в Чамерії – вже більшість (за рахунок і більш високої народжуваності, і гастарбайтерів, і незаконних мігрантів з Албанії). У Косово трохи менше

2 млн албанців, що становлять близько 90% населення краю. Сербія стверджує, що така етнічна пропорція є результатом витіснення, вигнання і навіть геноциду сербів. Це не відповідає дійсності, адже, згідно з переписом населення 1971 року, албанці становили 71,8% населення Косово, а в 1991 році їхня етнічна частка вже дорівнювала 86,9%, що, враховуючи вищу динаміку приросту албанського населення, практично збігається з теперішнім демографічним співвідношенням.

Якщо розмежування за критерієм прийнятності досягти не вдасться, то другим способом стабілізації геополітичної напруги є фактор остаточності такого розмежування: він полягає в тому, що парламенти і уряди країн, щодо яких застосовуються процедури й механізми територіального розмежування, мають офіційно (так би мовити «раз і назавжди») закріпити певний *status quo* за результатами розмежування, інакше щодо цих країн буде застосовано механізм санкцій або – щонайменше – ці країни й уряди опиняться в міжнародній політичній і господарсько-економічній ізоляції.

У загальних рисах принцип дії такого «виховного процесу» можна простежити на прикладі Сербії, яку ЄС і НАТО змушують визнати міжнародну суб'єктність Республіки Косово в обмін на перспективи членства в Європейському Союзі. Досвід попередніх двох десятиліть доводить, що такий засіб впливу є доволі дієвим: попри те, що фантомний біль Сербії від втрати Косово залишається відчутним для масової свідомості Сербії (а прецінь – для її політизованої складової), дані соціологічних досліджень одно-значно констатують зростання в сербському суспільстві популярності ідеї членства цієї країни в ЄС – навіть за рахунок визнання суверенітету Косово.

Своєю непоступливістю офіційний Белград може істотно погіршити власні перспективи, оскільки Косово починає схилитися до ідеї об'єднання з Албанією [3]. У цьому випадку Приштина нарешті припинить виснажливу епопею з міжнародним визнанням своєї державної суб'єктності, позаяк така легітимність пошириться на неї автоматично як на складову частину об'єднаної Албанії.

Натомість для Сербії це означатиме не лише дипломатичне фіаско в питанні остаточної втрати Косово, а й 5-мільйонну Албанію, яка має безліч історичних «рахунків» із Белградом, є членом НАТО і за потреби може розраховувати на оперативну підтримку Туреччини за найширшим діапазоном послуг і військової допомоги.

Істотним фактором напруги і протистоянь завжди були географічні особливості Балкан: ідеться про регіон, який розташований на межі Європи та Азії – причому, саме ця межа здавна була основною транзитно-міграційною магістраллю, яка поєнувала Європу з Малою Азією, Близьким Сходом та Закавказзям. Власне, саме з цієї причини на Балканах настільки строкатим є етнонаціональний склад, який на додаток ще й часто перемижується, утворюючи чимало чужорідних етнічних анклавів.

У попередні півтисячоліття геополітична інтрига Балкан пов'язувалася в основному з експансіоністськими намірами Туреччини (Османської імперії), яким протистояли православні регіональні центри сили – спочатку Болгарія, а згодом Сербія і спорадично Російська імперія. В наш час конфесійний аспект значною мірою відійшов на другий план, але оскільки перелік геополітичних суб'єктів залишився тим самим, то відбулося істотне переформування союзницького *status quo* навіть порівняно з 1990 роком, не кажучи вже про часи XVII – XVIII століть: зокрема, нині Болгарія перебуває в значно тепліших міждержавних стосунках з Туреччиною, ніж зі Сербією та навіть Північною Македонією, яку політизована частина масової свідомості Болгарії завжди вважала невід'ємною складовою частиною болгарського етносу і болгарської культури.

Як і Греція, Болгарія вважає етнодержавне еволюціонування Північної Македонії цілеспрямованою провокацією югославських комуністів і особисто Йосипа Броз Тіто, який намагався одним ударом убити одразу двох зайців: з одного боку, зазіхнути на історичний спадок Олександра Македонського чи принаймні тієї частини Греції, якою правив великий завойовник епохи античності (йшлося про перспективи створення під югославським

протекторатом так званої Великої Македонії: територіально мала складатися з Вардарської Македонії – тобто тієї частини, що в 1970–1980-х роках перебувала в складі СФРЮ, а також Пірінської Македонії як південно-західної частини Болгарії та Егейської Македонії як північної провінції Греції); з іншого боку, відколоти від свого слов'янсько-православного суперника Болгарії частину його етносу і присвоїти його культурний спадок – зокрема, кириличну писемність і весь культурно-цивілізаційний пласт, що пов'язаний із цим явищем і процесами у його фарватері [23].

Із зазіханням на лаври Олександра Македонського все більш-менш зрозуміло: етнографам і археологам достеменно відомо, що в північній частині грецької Македонії перші слов'янські племена з'явилися лише через 800 років після завойовницьких походів Олександра, тому великий полководець ніяк не міг бути ні слов'янином загалом, ні, зокрема, представником того слов'янського етносу, який у наш час уперто не припиняє відрекомендовувати себе македонцями. Чверть століття македонський політикум заплющував очі на такі вперті історичні факти і, цілком вірогідно, що й далі робив би це, якби не бажання абсолютної більшості населення стати членом ЄС та НАТО. Тому довелося піти на поступки Греції й перейменувати свою країну на Північну Македонію.

У взаєминах із Болгарією все трохи складніше: як відомо, існує дві слов'янські абетки: глаголиця та кирилиця. Якщо автором глаголиці є етнічний грек Константин-Кирило, то кирилицю створив Климент Охридський – учень іншого грецького провісника Мефодія. Климент був етнічним болгариним. Саме тому в Болгарії абетку, яка нам відома як кирилиця, завжди називали белгариця [41]. За сприяння і підтримки саме болгарського царя Бориса етнічний болгарин Климент створив у другій половині IX століття в місті Охрид школу слов'янської писемності, випускниками якої було понад 3500 осіб. Ідеться про безпрецедентне культурно-просвітницьке явище на зламі IX – X століть, яке мало величезний цивілізаційний резонанс і вплив на всіх слов'янських теренах.

Не випадково «Болгарська академія наук (БАН) заявила, що македонської мови не існує, оскільки це письмово-регіональний стандарт болгарської мови. Заява Болгарської академії наук стала реакцією на ухвалений Македонською академією наук і мистецтв статут Македонії про мову. БАН звернулася з цього приводу до окремої думки трьох установ: Інституту болгарської мови, Наукового центру Кирила та Мефодія та Інституту історичних досліджень. Болгарські вчені вважають, що «македонська позиція є помилковою та неприйнятною і стає на заваді відносинам двох сусідніх держав». «Головною характерною якістю нашої спільної мови є її аналітичність – серед усіх інших слов'янських мов лише болгарська є аналітичною», – зазначають у Інституті болгарської мови» [2].

Нещодавно «міністр оборони Болгарії Красімір Каракачанов закликав голосувати проти вступу Північної Македонії в ЄС. Він аргументував свою позицію тим, що президент Північної Македонії Стево Пендаровскі назвав македонцем революціонера Гоце Делчева, якого в Болгарії вважають національним героєм. «В Євросоюзі неприпустимо легітимізувати історичну неправду», – заявив К. Каракачанов. Аналогічну думку висловив історик Мілен Міхов, який заявив, що «цивілізована Європа не може визнавати політичну фальсифікацію, здійснену югославськими комуністами в соціалістичні часи». Революціонера початку ХХ століття Гоце Делчева в Болгарії завжди вважали болгариним за походженням, однак у Північній Македонії наполягають на тому, що він – македонець» [121].

Болгари цілком обгрунтовано вважають македонців спорідненим субетносом, а сучасне македонське місто Охрид свого часу навіть було столицею Болгарського царства. Отже, не виключено, що для втілення в життя ідеї членства в ЄС та НАТО очільникам Північної Македонії, окрім Греції, тепер доведеться порозумітися ще й із Болгарією, хоча, як це зробити в практичній площині, сказати важко – не віддавати ж Болгарії 80% своєї території включно з Охридом.

Між іншим, для політизованої частини масової свідомості Болгарії цілком очевидно, що не з волі Візантії, а всупереч її намірам цар Болгарії послав болгарського патріарха наверхтати Русь

у християнство. Болгарська церква на той час уже була автокефальною – цілком самостійною, третьою в цьому статусі після римської та візантійської. Патріарх хрестив руського князя, який отримав титул царя, а також хрестив руський народ у православну віру. Болгарський патріарх був не лише першим руським патріархом, він також подарував Русі болгарську абетку.

За версією болгарської історіографії, княгиня Олена Болгарська (внучка Бориса I) вийшла заміж за київського князя Ігоря I і взяла ім'я Ольга Київська. Саме вона є матір'ю князя Святослава. Боян Маг разом з Ольгою привезли тисячі болгарських книг, які в подальшому становили основу бібліотек Ярослава Мудрого, а також Бориса і Гліба. Принагідно зазначимо, що, за переказами, під час монгольської навали на Київ цю бібліотеку було закопано у Вишгороді, десь у районі Ольгиної гори. За станом на сьогодні саме цей утрачений на українських теренах скарб є найціннішим і найбільш бажаним не лише для вітчизняних істориків і культурологів, а й для культурного надбання всього людства. Завершуючи стислий огляд історично-культурних зв'язків України та Болгарії, зазначимо, що саме Боян Маг разом з Ольгою зробили найбільший внесок у християнізацію Русі та опанування белгарицею – де-факто болгарською мовою. Св. Константин-Кирило Філософ та його брат Мефодій сформували глаголицю, а їхній болгарський учень св. Климент Охридський зробив транскрипцію на болгарсько-фракійське рунічне письмо, яким спілкувалися фракійці-болгари. Так белгариця (кирилиця) і глаголиця набули ознак повністю взаємозамінних азбук.

Починаючи з XIV століття основним суперником Болгарії в слов'янсько-православному сегменті Балкан була Сербія. Обидві країни намагалися не надавати резонансного значення своїм розбіжностям і суперництву за культурно-цивілізаційну та геополітичну першість, однак таке латентне протистояння ніколи не припинялося. Результати конкурентної боротьби між цими країнами минулого століття були в основному на користь Югославії, яка отримала не лише державний суверенітет, а й створила у форматі СФРЮ щось на кшталт Великої Сербії.

Основний здобуток Сербії у протистоянні з Болгарією – включення до складу СФРЮ Македонії, на яку претендувала Болгарія. У 1945 році декілька делегацій болгарських комуністів умовляли Сталіна розпорядитися віддати Македонію Болгарії. Болгари апелювали до історичного братерства болгар і росіян, стверджували, що такий крок відновить історичну справедливість і т. ін. Сталін увесь час мовчав, а потім усе-таки зробив свій вибір на користь Сербії. Приймаючи остаточне рішення щодо Македонії, він керувався двома резонами: по-перше, якщо сербські партизани інтенсивно воювали проти гітлерівців, то Болгарія була союзником Німеччини і її територіальний приріст за результатами війни мав би дивні ознаки; по-друге, на той час одна з ідей-фікс Сталіна полягала в тому, щоб створювати на передових рубежах протистояння світовому капіталізму міцних підконтрольних партнерів з метою можливості ефективного оперативного реагування у разі раптового загострення ситуації. З цією метою на Далекому Сході всіляко підтримувався Китай, а на Балканах аналогічну функцію мала виконувати Сербія у максимально розширеному державному форматі.

Утім, у 1950–1952 роках очільник СФРЮ Йосип Броз Тіто почав виходити на міжнародну арену з надто автономістськими політичними ініціативами, а щоб вони справляли більший ефект, сам собі присвоїв звання маршала. Сталін зрозумів, що в питанні територіальної належності Македонії зробив помилку, однак вже було пізно. Зрештою, аналогічним чином Сталін припустився помилки і з Китаєм на чолі з Мао Цзедуном.

Для офіційного Кремля фактор Македонії мав ще один негативний наслідок: з 1945 року політична еліта Болгарії почувається зрадженою – з усіма витікаючими наслідками. В 1970-х роках лідер болгарських комуністів Тодор Живков удався до ще кількох відчайдушних спроб приєднати Македонію – зокрема, в спосіб входження розширеного формату Болгарії шістнадцятою республікою до складу СРСР. Однак радянський генсек Леонід Брежнєв відхилив ці пропозиції, слушно вважаючи, що розчленування СФРЮ значно більш ризиковане, ніж вторгнення в Афганістан.

Урешті-решт, СФРЮ розпалася без втручання Кремля, й відтоді геополітичні акції Сербії зазнають усе більш істотного падіння. Сербія практично повністю усунута з Косово, і тепер об'єднання цього регіону з Албанією є лише питанням часу. В результаті виникне потужна албанська держава, яка з різних історичних і геополітичних причин протистоятиме насамперед і в основному Сербії. Зрештою, по всьому периметру державних кордонів у Сербії не залишилося не лише жодного союзника, а й загалом країни, з якою офіційний Белград перебував би в добро-сусідських відносинах.

Чи не єдина перспектива територіального розширення Сербії пов'язана з розпадом Боснії і Герцеговини за етнічним принципом, унаслідок чого Белград може розраховувати на приєднання сербського анклаву. На підтвердження такої перспективи є чимало свідчень – зокрема, «президент Автономної Республіки Сербської Мілорад Додік заявив, що він хоче виходу регіону зі складу Боснії і Герцеговини» [169].

Політичне керівництво Сербії виходить із тих міркувань, що, в разі неможливості отримати союзника, варто подбати про дестабілізацію суперника і конкурента. З цією метою Белград використовує етнічний та конфесійний фактор. Наприклад, «сербські націоналістичні партії, а через них і Росія, не припиняють зберігати значний вплив у Чорногорії. Це зумовлено передовсім тією обставиною, що 28,7% жителів країни згідно з переписом 2011 року визнали себе етнічними сербами. Чорногорців близько 45%, а деякі з них тяжіють до відновлення федерації зі Сербією. 75% громадян Чорногорії є православними і 70% з них відвідують єпархії Сербської православної церкви. У цієї церкви напружені відносини із чорногорською владою і Чорногорською православною церквою, на яку припадає 30% православних віруючих. Незважаючи на прозахідний курс Чорногорії, в 2008–2013 роках багаті росіяни масово скуповували нерухомість у країні. За даними перепису 2011 року в Чорногорії росіяни становили 0,15% громадян – близько 1 тис. чоловік із 620 тисяч жителів. Чорногорські ЗМІ повідомляють

про 15–20 тисяч росіян, які постійно проживають у країні і володіють бізнесом у прибережних містах» [153].

Сутнісна й статусна спорідненість регіону Близького Сходу з Балканами полягає в тому, що впродовж ось уже понад століття обидва територіальні сегменти перебувають в епіцентрі перестроювання політичного світопорядку навіть попри те, що жодна з країн цих територіальних кластерів не має статусу не лише наддержави, а й безперечного регіонального лідера. Тим не менше, абсолютна більшість глобальних політичних криз і протистоянь або зароджуються в цих регіонах, або проходять у них своєрідну попередню апробацію. На відміну від Балкан, де основним конфліктогенним генератором є етноконфесійна мозаїчність та колізії протистоянь упродовж попереднього тисячоліття, основним яблуком розбрату й джерелом напруги Близького Сходу небезпідставно вважаються поклади нафти та газу – точніше, специфіка залягання цих корисних копалин у надрах, яку можна проілюструвати на прикладі анексії Іраком Кувейту в серпні 1990 року. Тоді Саддам Хусейн поставив ультиматум: або Кувейт віддає половину коштів, отриманих унаслідок експлуатації нового нафтородовища, або Ірак анексує не лише це родовище, а й сусідню країну в цілому.

Пікантність ситуації полягала в тому, що навіть правляча еліта Кувейту не відкидала претензії Іраку як абсолютно безпідставні, оскільки кожен, хто більш-менш обізнаний з питаннями нафто- і газовидобутку, добре розуміє, що родовище, яке здійснює промисловий видобуток у кількох кілометрах від кордону зі сусідньою країною, де-факто присвоює корисну копалину, що доти була спільною для обох країн. Єдине, проти чого заперечували кувейтці, це ультимативність і безапеляційність вимог поділу вже отриманих ними прибутків за принципом 50/50.

Очевидно, не варто розлого пояснювати, що наведена специфіка залягання корисних копалин і їхнього видобутку запускає за принципом доміно й відповідну реакцію союзників та груп підтримки різних країн Близького Сходу, призводячи до вибухової суміші несумісних інтересів та потреб їх пріоритетного забезпечення. Це

виразно простежується на прикладі тієї ж воєнної кампанії Саддама Хусейна проти сусіднього Кувейту 2–3 серпня 1990 року, яку чимало аналітиків відрекомендовують «непорозумінням» на тій підставі, що ще кілька днів до її початку ніхто не наважився б спрогнозувати причинно-наслідкові зв'язки, які *post factum* усім здаються очевидними й навіть безальтернативними.

Річ у тім, що з часів ірано-іракської війни й до нападу Саддама Хусейна на Кувейт Ірак був основним отримувачем американської військової допомоги на Близькому Сході. США, безперечно, не мали ілюзій щодо сумнівної поведінкової адекватності Саддама Хусейна, однак його протистояння з Іраном і перспективи позбавити режим аятоли Хомейні основного нафтодобувного регіону Хузестан схиляли шальки терезів на користь підтримки Багдаду.

Звичайно, в історії світової політики застосування принципу «ворог мого ворога – мій друг» не є чимось екстраординарним, однак у випадку з Іраком 1980-х років США пішли значно далі формальної підтримки «ворога їхнього ворога»: вони демонстративно заплющували очі на неймовірні зловживання політичного режиму в Багдаді (на тортури іранських військовополонених, на репресії і застосування хімічної зброї проти курдської меншини на півночі країни і т. п.). А оскільки приказка «апетит приходить під час їжі» зберігає свою екстраполятивну коректність і в сфері зловживань владою, то не варто дивуватися, що після переведення конфлікту з Іраном у позиційну фазу з невиразними перспективами на успіх Саддам Хусейн звернув увагу на сусідній Кувейт, який володів двома спокусливими опціями: мав мільярдні прибутки від продажу нафти і був неспроможний тривалий час протистояти військам Іраку.

За кілька днів до вторгнення Саддам повідомив високопосадовців Держдепу США щодо бажання «застосувати до самовдоволеного й безвідповідального Кувейту ефективний виховний механізм», а оскільки в реакції співрозмовників іракський диктатор не розгледів жодної незгоди, то 2 вересня 1990 року чотири дивізії Іраку вторглися в сусідню країну і впродовж двох днів повністю припинили спротив її нечисленних збройних сил. Потім експертне середовище розділилося

в своїх версіях причинно-наслідкових зв'язків на два концептуальні табори. Представники одного стверджували, що такий перебіг подій виявився не більш ніж трагічною іронією: почувши про наміри «застосувати до Кувейту виховний механізм», високопосадовці Держдепу США не зрозуміли, про що саме йдеться – і, замість того, щоб уточнити предмет розмови й справжні наміри Іраку, вони дипломатично промовчали, приховавши своє нерозуміння за підбадьорливими посмішками, які ще більше утвердили в Саддамові впевненість у правильності вибору на користь інтервенції.

Представники іншого концептуального табору стверджують, що США не заперечували проти часткового «розкулачення» Кувейту. Річ у тім, що Ірак потребував компенсації за збитки, завдані війною з Іраном, а за таких обставин поведінкова варіативність Сполучених Штатів була дуже обмеженою: або надати кошти з власної кишені, або спробувати закрити цей проблемний кейс за рахунок Кувейту чи навіть усіх нафтових королівств Перської затоки, які будуть змушені сформувати для Іраку «стабілізаційний фонд» в обмін на виведення його військ із Кувейту.

Однак ситуація почала розгортатися за принципом «щось пішло не так»: нафтові королівства в ультимативній формі зажадали від США «відновити справедливий статус-кво в Кувейті» й «створити режим міжнародного контролю за іракським режимом, який забезпечить від подібних ексцесів у майбутньому». Тиск, здійснений нафтодобувними монархіями на Сполучені Штати, виявився настільки консолідованим і категоричним, що офіційному Вашингтону не залишилося нічого, окрім того, щоб створити міжнародну коаліцію й звільнити Кувейт із застосуванням такого обсягу збройних сил і озброєнь, мобілізація якого в США не здійснювалася з часів війни у В'єтнамі.

Відтоді Ірак отримав статус країни Близького Сходу, яка зазнала найбільше докорінних еволюційних (а в деяких аспектах інволюційних) трансформацій: окрім двох військових кампаній, проведених проти неї міжнародними коаліціями, було скинуто Саддама Хусейна, проведено не надто вдалий і грандіозно затратний

експеримент з лібералізації економіки та демократизації суспільно-політичного життя. Апофеозом іронії можна вважати істотні демографічно-конфесійні зміни: опосередкованою жертвою зміщення Саддама Хусейна виявилася сунітська частина іракського суспільства, значна частина якої зазнала репресій, була змушена емігрувати та поповнити загони Ісламської Держави; натомість шиїти впродовж двох попередніх десятиліть подвоїли свої кількісні демографічні параметри і за станом на 2021 рік становлять уже близько 60% населення Іраку.

У чому ж, власне, полягає іронія? Вона в тому, що шиїтська частина населення Іраку має *de-facto* проксі-статус – у тому сенсі, що її лояльність режиму аятол у сусідньому Ірані є вищою, ніж лояльність Іраку – країні, громадянами якої вони формально усе ще залишаються. Так США опинилися в безпрецедентно трагікомічній ситуації: якщо в 1990 році вони мали в особі Саддама Хусейна хоч і не надто адекватного, проте надійного союзника в протистоянні Ірану, то після трьох десятиліть, двох воєн і витрат трильйонів доларів офіційний Вашингтон не просто втратив інструмент протистояння Ірану, а й змушений фінансувати політичний режим в Іраці, який, за великим рахунком, є маріонеткою офіційного Тегерану, а сам Тегеран уже вийшов на фінішну пряму зі створення ядерної зброї і володіє балістичними ракетами з дальністю враження понад 5000 кілометрів.

Тут виникає розлоге поле для ретроальтернативістики: наприклад, яким був би сучасний світопорядок, якби консультації Саддама Хусейна з преставником Держдепу США напередодні інтервенції в Кувейт завершилися не протокольними посмішками й киваннями головою американських високопосадовців, а все-таки спробами деталізувати суть справи й сформуванню чіткої позиції офіційного Вашингтону? Або, приміром, якою сьогодні була б архітектура близькосхідного й глобального світопорядку у випадку дотримання Сполученими Штатами попереднього плану, в основі якого – не розрив стосунків із Саддамом Хусейном, а умиротворення його засобами фінансового стимулювання? Тому, хто стверджує про

апріорну неприйнятність для США такого альтернативного сценарію, не варто поспішати з висновками, оскільки тодішні потреби Іраку були мікроскопічними, порівняно з обсягами фінансових збитків, яких Сполучені Штати зазнали в Іраці та довкола нього впродовж трьох попередніх трьох десятиліть.

Для адекватного розуміння явищ і тенденцій у цій частині світу треба враховувати той факт, що, починаючи із середини ХХ століття, жодній країні Близького Сходу не вдалося створити стабільний політичний режим, який був би, по-перше, неавтократичним, по-друге, не залежав би від нафтових прибутків. Регіон Близького Сходу постає виразною ілюстрацією «дуги нестабільності» Збігнева Бжезінського та «ліній цивілізаційного розлому» Семюеля Хантінгтона. В таких регіонах «підвищеної геополітичної турбулентності» класичні політичні принципи й механізми стримувань і противаг часто-густо не спрацьовують, не можуть вважатися засобом, достатнім для досягнення мети.

Геополітична напруга в регіоні як Балканського півострова, так і Близького Сходу зумовлена насамперед проблемою критеріальних маркерів: який етнічний (конфесійний тощо) субстрат вважати ендемічним для тієї чи іншої території? Різномісність сторін із цього приводу слугують невичерпним джерелом конфліктогенності. Упродовж століть і навіть тисячоліть Балкани і Близький Схід є своєрідною світовою лабораторією геополітики: саме тут відбувається апробація геополітичних інструментів і підходів, котрі згодом набувають універсального значення і поширення, а невдачі й поразки, яких зазнавали в цих локальних середовищах, з часом набували статусу глобальних пересторог і повчальних хрестоматійних уроків. Значно більша кількість геополітичних гравців на одиницю геополітичного простору, а також істотно вищий, ніж в інших регіонах світу рівень конфліктогенності відносин призводить до того, що з Близьким Сходом пов'язують найвищу вірогідність державно-територіальної реструктуризації в наступні 10 – 20 років.

Найбільш заплутаним і тривалим у часі є вузол проблемних взаємин між двома течіями ісламу – сунітами та шиїтами. Цей

перманентний конфлікт має безліч форматів втілення – від побутового й до геополітичного, глобального. «Один з керівників Саудівської Аравії сказав дослівно таке: «Терпіння мільярда сунітів щодо 150 мільйонів шиїтів добігає кінця. Тільки Аллах зможе допомогти їм». Ця фраза хоч і лаконічно, проте доволі вичерпно передає сутність поточного стану справ в одному з найстаріших конфліктів людства. Лінія фронту в протистоянні між сунітами та шиїтами сьогодні проходить Сирією, Іраком, Ліваном та Єменом. Наприклад, в Ємені на 25 мільйонів жителів припадає 50 мільйонів одиниць стрілецької зброї. Хоча сунітів у світі набагато більше, ніж шиїтів, проте у шиїтів є одна вагома перевага: історично склалося так, що вони проживають у регіонах, де розташовані основні поклади нафти. Це стосується насамперед трьох найбільших країн регіону – Ірану, Іраку та Саудівської Аравії. Така близькість до нафти значною мірою компенсує їх нечисленність, врівноважуючи боротьбу між двома таборами» [183].

Аналізуючи становлення впродовж 40 попередніх років шиїзму як геополітичного фактору, В. Євсєєв зазначає: «У 1979 році заявила про себе і відтоді незмінно присутня на арені третя сила – радикальний іслам. З моменту закінчення Другої світової війни все зводилося до протистояння США та СРСР, в інших країнах політичний спектр поділявся на прихильників та противників цих наддержав. Іранська революція стала повною несподіванкою і для Москви, і для Вашингтону, бо не відповідала інтересам ні тих, ні інших. Режим Пехлеві був зручний для Заходу – зокрема, підтримував хороші відносини з Ізраїлем. Стосовно Радянського Союзу він теж проводив досить дружню політику. Ні в кого не було бажання дестабілізувати Іран, тому ніякого зовнішнього втручання не було. Іранська нація консолідувалася під впливом релігійного фактору. Шах його недооцінював. Він відірвався від дійсності, особливо на тлі ейфорії від нафтових багатств і золотого дощу, що пролився на країну після різкого подорожчання вуглеводнів у 1973 році. Треба було побудувати ефективні стосунки з духовенством – можливо, використовувати суперництво між двома релігійними

школами. Одна мала своїм центром місто Кум (до неї належав Хомейні), а інша – Мешхед. Але спрямувати розвиток у цивілізоване еволюційне русло шаху не вдалося» [87].

Практично в кожному збройному конфлікті на Близькому Сході простежується підґрунтя протистоянь шіїтів та сунітів. Не була винятком і громадянська війна в Сирії: «перед початком війни шіїти (алавіти) тут становили близько 15% населення, але тримали владу в країні в своїх руках, посідаючи всі ключові пости як в уряді, так і в збройних силах. У країні також проживали кількісно незначні національні меншини курдів та християн. Вони здебільшого виступають союзниками шіїтів, побоюючись домінування сунітів-фундаменталістів» [183]. Тим не менше, варто було курдам зазіхнути на статус національно-територіальної автономії, як режим Башара Асада почав вдаватися до методичного коврового бомбометання територій, населених ними.

Додатковий вузол напруги утворює та обставина, що «належність алавітів до ісламу визнається не всіма мусульманами. Їхня віра поєднує принципи шіїзму, елементи християнства, зороастрійський містицизм і віру в реінкарнацію чоловіків. Алавіти зберігають у таємниці свої звичаї, тому про них відомо здебільшого зі слів недоброзичливців. Вважається, що вони роблять намаз двічі на добу, відзначають Різдво й Великдень, не поширюють на себе заборону на алкоголь, заперечують шаріат і хадж, моляться рідними мовами. Становлячи близько 12% населення Сирії, алавіти здавна були найбільш бідною і найбільш пригнобленою кастою. Отримавши захист французької адміністрації, чимало алавітських сімей почали шукати вихід з бідності у виборі військової кар'єри для своїх синів. Так з часом вони утворили кістяк офіцерського корпусу, який привів до влади сім'ю Асадів» [171]. Як бачимо, за умов умілого використання наявних ресурсів і реалізації існуючого потенціалу можна захопити й утримувати владу в країні Близького Сходу, де факто спираючись лише на восьму частину населення країни.

Що стосується сунітів, то вони взагалі «не вважають алавітів, або, як їх ще називають по імені засновника, нусейритів,

мусульманами (так само як і шиїтів) і в минулому не раз піддавали їх остракізму. У Сирії алавітів лише близько двох мільйонів – цей стан речей змусив їх шукати більш численних і впливових союзників. Ними стали іранські шиїти, які шукали союзників з-поміж несунітського населення регіону. У 1973 році видатний іранський богослов Муса Садр видав фетву про те, що алавітів слід вважати мусульманами-шиїтами. Релігійним обґрунтуванням цієї фетви вважався той факт, що алавіти, як і шиїти, шанують Алі (по суті, це мало не єдина обставина, яка поєднує алавітів та шиїтів). А оскільки Садр на той час уже більше десяти років проживав у Лівані, це стало початком формування осі Бейрут – Дамаск – Тегеран, що почала працювати на повну потужність після Ісламської революції 1979 року в Ірані» [90].

Історична, культурно-цивілізаційна й конфесійна іронія полягає в тому, що «вибір іранських релігійних діячів припав на алавітів не випадково. Шиїтів у Сирії меншість – навіть менше, ніж християн: близько 750 тисяч осіб. Але Хафез Асад, який у 1970 році прийшов до влади, був якраз алавітом, і йому потрібно було легітимізувати свій військовий переворот в очах сунітів, які становлять у країні більшість. У третій статті прийнятої в 1973 році Конституції Сирії було зазначено, що президент країни повинен бути мусульманином. Завдяки фетві, що робить алавітів мусульманами (нехай і шиїтами), Асаду вдалося відповідати цьому пункту» [90]. Осмислюючи наведену специфіку становлення політичного режиму в Сирії впродовж попереднього півстоліття, вкотре знаходиш підтвердження тому, що близькосхідна політика – це дивовижний симбіоз радикальної принциповості та цинічної безпринципності, альтруїстичної жертвовності та готовності принести в жертву кого завгодно, окрім себе. Таке поєднання неpojєднаного закріплює за близькосхідною політикою статус чи не найбільш непередбачуваної з-поміж усіх інших регіонів світу.

Схожою за багатьма ключовими маркерами до протистояння сунітів і шиїтів у Сирії є ситуація в Ємені, де також триває громадянська війна, яка насправді є більшою мірою війною, яку в

Ємені й руками єменців інспірують зовнішні чинники. Такий стан речей «зумовлений географією та історією: кордони всередині Ємену завжди домінували над політичними процесами, в які той був втягнутий. Якби державні кордони не вигадували для Ємену честолюбні й самовпевнені правителі Лондону, Парижу та Вашингтону, його природне єство переважало. Це приречило Ємен на виконання ролі вічної арени проксі-протистоянь великих держав – так само, як свого часу розпорядилася доля (і кілька англійських джентльменів) з Афганістаном» [104].

Можна погодитися з аргументацією, що «сунітсько-шиїтський розкол породжує ілюзорні цілі. Спроба створити арабське НАТО з метою об'єднання сунітських арабських держав проти Ірану потонула в міжусобних чварах країн Затоки. Хоча віра США в те, що їх войовнича риторика здатна об'єднати арабів-сунітів в антиіранський альянс превалює, проте значна частина сунітських режимів занепокоєна викликами, джерелом яких є Туреччина. На відміну від Ірану, неоосманські мрії несуть реальну загрозу. Історичні витоки протистояння османів та арабів налічують сотні років: Османська імперія правила Меккою і Медіною протягом чотирьох століть, у той час як Персія – ніколи» [226].

Тут з авторами резонансної статті в «*The New Yorker*» можна й треба посперечатися – принаймні з приводу істотності протистояння османів та арабів: насправді має значення рівень запеклості протистояння, а не сам його факт. А от за цим критерієм протистояння арабів практично з усіма іншими історичними суперниками й конкурентами було значно більш принциповим і безкомпромісним; якби, наприклад, Меккою і Медіною правили не османи, а перси, то, найімовірніше, нині сунітам довелося б обирати для здійснення хаджу інші міста, оскільки ці святині були б зруйновані або, щонайменше, експропрійовані.

Якщо ж автори статті «*The Middle East's Great Divide*» мали на увазі, що Ірану апіорі чи апостеріорі не притаманний експансіонізм на сунітські терени, то така теза тим більше не відповідає ні реаліям еволюціонування світопорядку в його близькосхідному

сегменті, ні сучасному статус-кво, адже, починаючи з ірано-іракської війни, офіційний Тегеран унаслідок цілеспрямованої політики стимулювання народжуваності здійснює латентну експансію проти своїх сусідів за посередництва шийтського демографічного фактору. З цієї причини вплив Ірану на формування політичних пріоритетів і прийняття доленосних політичних рішень істотно посилюється в таких країнах, як Ірак, Сирія, Ліван, Бахрейн, Ємен і навіть Саудівська Аравія, а самі пріоритети й рішення впродовж попередніх чотирьох десятиліть або зазнали відчутної корекції, або (і це щонайменше!) їхні ініціатори й виконавці змушені постійно тримати на периферії уваги шийтський фрустраційний фактор.

Проблемний вузол недовіри й протистоянь ще більшою мірою заплутується й ускладнюється під дією конфлікту інтересів у середовищі сунітів: найбагатша сунітська держава – Саудівська Аравія – перебуває аж ніяк не в теплих стосунках із найсильнішим у військовому сенсі сунітським режимом – Туреччиною. На Аравійському півострові гегемонії Саудівської Аравії кинув виклик Катар, а після не надто вдалим союзницьких взаємодій у Ємені від саудитів усе більшою мірою дистанціюються Об'єднані Арабські Емірати. Що стосується чи не найважливішої держави за ознакою геостратегічного розташування на Аравійському півострові – Оману, то його державною релігією є іслам ібадитського гатунку, який вважається третім напрямом в ісламі: він істотно відрізняється як від сунізму, так і від шийізму.

Щоправда, в 2021 році відбулося значне потепління стосунків між доти протиборчими сунітськими режимами та реалістичне переосмислення ними своїх бажань і можливостей. По-перше, відчутної нормалізації зазнали відносини двох найбагатших країн Перської затоки – Саудівської Аравії та Катару. По-друге, Об'єднані Арабські Емірати як перша за геополітичними амбіціями й третя за фінансовими ресурсами країна Близького Сходу зрозуміла контрпродуктивність подальшого протистояння Туреччині й уклала угоду, за якою офіційна Анкара найближчими роками отримає безпрецедентні \$100 млрд у вигляді інвестиційних проєктів

та сплати за придбану зброю. Основною детермінантою докорінного перегляду попереднього формату міждержавних відносин у цьому регіоні є насамперед і в основному усвідомлення ризиків, які актуалізуються практично перед кожним сунітським політичним режимом у разі успіху Ірану на шляху створення ним ядерної зброї.

Сунітсько-шіїтські протистояння часто призводять до того, що основні геополітичні гравці планети, які з тих чи інших причин беруть участь у близькосхідних конфліктах, отримують навіть попри формально успішний перебіг дипломатичних та воєнних кампаній зовсім не той результат, на який вони розраховували. Наприклад, у США, які в новітній історії двічі в блискучому стилі перемогли Ірак, суспільне неприйняття війни в цій країні з кожним роком лише посилюється: «Згідно з даними Інституту громадської думки *Gallup*, у 2019 році 79% громадян США негативно ставилися до війни в Іраку. Результати опитування *Pew Research Center*, проведеного в 2018 році, доводять, що чимато громадян США вважають, що Вашингтон прийняв «неправильне рішення», коли розпочав військову інтервенцію в Ірак у 2003 році» [17].

Так само на межі розриву перебувають стосунки США з донедавна основним союзником у Центральній Азії – Пакистаном. Зокрема, на початку 2018 року «Пакистан припинив співпрацю зі Сполученими Штатами по лінії військових і розвідувальних служб, повідомляє місцева газета «*Dawn*» з посиланням на міністра оборони країни Хуррама Дастьгіра Хана. «Ми призупинили широкомасштабне співробітництво зі США по лінії військових відомств і розвідки», – підтвердив глава міноборони. Як зазначає видання, про це глава оборонного відомства заявив, виступаючи в Інституті стратегічних досліджень в Ісламабаді. За словами Хана, США «зазнають поразки в Афганістані, незважаючи на витрати сотень мільярдів доларів». Міністр припустив, що Вашингтон намагається використовувати Пакистан як «цапа відбувайла» за свої військові невдачі в Афганістані» [172].

Єгипет також має чимало проблем, насамперед репутаційних. Згідно зі звітом, оприлюдненим міжнародною правозахисною

організацією *Human Rights Watch*, «єгипетська армія вчиняла військові злочини на Синайському півострові, де вона вже тривалий час веде війну з різними терористичними угрупованнями, включаючи Ісламську Державу. Як пишуть автори звіту, йдеться про злочини в найширшому діапазоні, включаючи військові злочини проти цивільного населення в північній частині півострова. Звіт звинувачує єгипетську армію в масових арештах, включаючи арешт дітей, викраденнях людей, катуваннях, втратах без суду й слідства, колективних покараннях і примусовій евакуації» [152].

Також не варто ігнорувати сумнівну легітимність теперішньої політичної влади Єгипту: як відомо, генерал Абдель Фаттах ас-Сісі прийшов до влади внаслідок військового перевороту і подальших репресій, спрямованих проти політичного руху «Брати мусульмани». Для багатьох країн (зокрема, Туреччини) це виявилось достатньою підставою для практичного розірвання стосунків із офіційним Каїром, а от більшість західних країн зробили вигляд, ніби нічого екстраординарного не трапилося, хоча в інших випадках військовий переворот майже напевне означав би жорсткий режим санкцій чи навіть інтервенцію з метою «відновлення демократичних прав і свобод». Очевидно, що вирішальне значення має не сам факт порушення демократичних прав і свобод, а союзницькі зобов'язання політичного режиму, який прийшов до влади внаслідок такого порушення.

Не бракує репутаційних ризиків і такому потужному гравцю близькосхідної політики, як Ізраїль. Зокрема, громадськість отримала інформацію про те, що «ШАБАК приховує матеріали, які документують його діяльність у таборах для нових репатріантів-«маабарот» в перші роки після створення держави. Ця діяльність була спрямована на придушення протестів серед репатріантів – вихідців зі східних країн – проти суворих умов життя» [1]. Зрозуміло, що для об'єктивної оцінки рівня зловживань треба враховувати конкретно-історичні реалії, виклики й загрози на адресу молодшої країни, змушеної перебувати у фактичній облозі, в оточенні вороже налаштованих до неї країн. За тих обставин політика

Ізраїлю в багатьох сферах суспільно-політичного життя була такою і лише такою тому, що вона не могла бути іншою в принципі, що інша політика автоматично перекреслила б державність цієї країни.

У 2017 році «історик Адам Раз звернувся у військовий Апеляційний суд, вимагаючи розкрити з архіву ЦАХАЛа документи про бійню в арабському селі Кфар-Кассем, здійснену ізраїльськими прикордонниками в 1956 році. Під час слухань військові заявили, що розсекречення протоколів «завдасть шкоди безпеці держави, її міжнародним відносинам, а в деяких випадках і недоторканності приватного життя». Суд ще не виніс свого рішення. Держава також приховує матеріали, пов'язані зі ще одним найбільш кривавим інцидентом, що стався в 1948 році в арабському селі Дейр-Ясін. Дотепер історики сперечаються, чи можна назвати це «бійнею». На слуханні в БАГАЦ представники держави заявили, що публікація фотографій жителів села, вбитих бійцями Ецел, може завдати шкоди не тільки міжнародним відносинам країни, а й гідності загиблих. Судді вивчили ці фотознімки в 2010 році й вирішили справу на користь держави» [1].

Упродовж кількох попередніх років чи не найбільш популярна ізраїльська газета «Гаарец» «опублікувала декілька випадків, у яких, поза будь-яким сумнівом, було доведено, що за «міркуваннями державної безпеки» приховані зовсім інші міркування – такі, як бажання уникнути ганьби або підриву репутації Ізраїлю. «Безпека – це не самоціль, а засіб, тоді як мета полягає в тому, щоб підтримувати демократичний режим, який відповідає індивідуальним свободам, – ідеться в судовому позові. – Не вся інформація містить реальну загрозу безпеці, тому не може перебувати під грифом секретності. Поряд з аспектом безпеки існує суспільний інтерес, якому слід віддавати перевагу за правилами демократичної держави» [1].

На жаль, межу між міркуваннями державної безпеки та суспільним інтересом як імперативною вимогою демократичного статусу навіть у наш час неможливо провести за допомогою чітких верифікаційних механізмів, які консенсусно чи хоча б конвенційно погоджені на рівні фахового дискурсу, тому з цього предметного виводу і далі тривають запальні дискусії, на рівні яких сторони оперують парадигмально несумісними системами аргументації і доказів.

Загалом треба визнати, що ідея винятковості (етнічної, національної, культурно-цивілізаційної, расової тощо) лежить в основі будь-яких претензій на статус геополітичної *Superpower*, а відтак – будь-яких спроб і намірів геополітичного експансіонізму. В цьому сенсі сам факт використання ідеї винятковості й навіть політичного та геополітичного паразитування на ній не є чимось екстраординарним і категорично неприйнятним з погляду етикету сучасного політесу. Інша річ, коли ідею винятковості беруть на озброєння не політичні маргінали й окремі політичні сили, а державний офіціоз, партія влади – в цьому разі в сусідів такої держави (та й не лише сусідів) об'єктивно й закономірно виникає бажання довести зворотний стан справ. Саме таку ситуацію маємо у випадку сучасного Ізраїлю [82]. Як зазначає ізраїльська колумністка Аншель Пфедфер, «тоді, коли за наказом Біньяміна Натаньяху в блок «Альянсу правих партій» були включені неокаханісти, ідея єврейської расової зверхності дістала підтримку з боку майже всіх правих і ультраортодоксальних кіл Ізраїлю» [155].

Ізраїль слугує класичним прикладом того, як і наскільки геополітичні особливості зумовлюють певний тип внутрішньої, зовнішньої і насамперед безпекової політики. Причому, така зумовленість є жорсткою і безальтернативною, тому зовнішньополітичний курс різних прем'єр-міністрів відрізняється лише стилістично, а не стратегічно. Вся річ у тім, що «з півночі на південь Ізраїль можна перетнути за якихось п'ять-шість годин. Найвужче місце зі сходу на захід сягає лише 15 кілометрів – цієї відстані вистачить на хорошу вранішню пробіжку. Коли тебе з усіх боків оточують вороги, розмір має значення. Ізраїльтяни добре усвідомлюють: якщо на них нападуть, а армія не зможе оперативної дати відсіч, то через декілька годин усе буде закінчено. В докторській дисертації, захищеній в Гамбурзькому університеті в 2008 році, Штефан Альсведе (*Stefan Ahlswede*) довів, що геополітична стратегія Ізраїлю добре продумана: її сутність полягає в тому, щоб володіти значною військовою перевагою» [159].

Попри те, що у військовому сенсі Ізраїль залишається найбільшою потугою Близького Сходу і хоча ця країна не програла жодної

війни, ефективність її майбутнього протистояння регіональним суперникам і ворогам (насамперед Ірану і його проксі в Сирії та Лівані) викликає чимало сумнівів і запитань. Для прикладу, «оборонне відомство Ізраїлю чимало років присвятило розробці протиракетних систем для перехоплення балістичних ракет, які можуть бути випущені з Ірану (вартістю в мільйони доларів), і систему протиракетної оборони «Залізний купол» (вартість запуску кожної ракети – 100 тисяч доларів). Однак створюється враження, що ті, на кому лежить відповідальність за прийняття важливих рішень, знехтували тим, що стосується розробки недорогих і ефективних засобів протистояння десяткам тисяч ракет, які будуть випущені по тилу в майбутній війні. За яким би сценарієм не розгорталася війна, в нашому розпорядженні немає і не може бути арсеналу, достатнього для захисту від усіх ракет, і, таким чином, ми можемо опинитися у важкій ситуації» [108].

Ідеться про погрози Ірану «стерти Ізраїль у дрібнодисперсний пил». З цією метою офіційний Тегеран навіть не приховує намірів здійснити одночасний запуск тисяч ракет різного класу й потужності. Проблема Ізраїлю полягає в тому, що навіть для її за більшістю ознак взірцевої системи протиракетної оборони це – надто жорстке випробування. І якщо хоча б десяту частину цієї ракетної хвилі не вдасться зупинити, то доведеться сподіватися лише на недостатню точність влучання іранської «зброї Судного дня», бо враження іранськими ракетами передбачених цілей призведе не лише до жахливих людських втрат та інфраструктурних збитків, а й поставить Ізраїль на межу чи навіть за межу існування.

За свідченням генерала Яакова Амідрора, «Ізраїль не має часу на роздуми й ресурсів для тривалого протистояння. Він повинен бути готовий завдати удару у потрібний момент. Попри всі спроби світової спільноти, скеровані на стримування Ірану, Ізраїль повинен бути готовим до того, щоб самостійно завдати удару для запобігання створенню Іраном атомної зброї» [142]. Зрозуміло, що ініціювання війни в односторонньому порядку – доволі ризикований крок, який апріорі позбавляє Ізраїль союзницької підтримки ззовні

(принаймні в найближчий період, який у таких випадках є визначальним для результативного перебігу подій).

Вочевидь не зайвим буде згадка про те, що регіон Близького та Середнього Сходу є другим за значущістю після НАТО напрямом геополітичних зусиль США. «13 вересня 2018 року в Конгресі Сполучених Штатів утвердили закон, згідно з яким Ізраїлю буде надана допомога на потреби оборони в розмірі 38 мільярдів доларів. Закон декларує гарантовану фінансову допомогу протягом наступних 10 років незалежно від того, який президент перебуватиме при владі» [36]. Такий крок Конгресу засвідчує стратегічний союзницький статус обох країн, який не в змозі девальвувати ні специфіка політичної риторики політичних сил, що приходять до влади, ні зміна рельєфу світопорядку, ні особливості політичної кон'юнктури.

З огляду на давні союзницькі відносини між США та Ізраїлем, «влада США готова не лише відновити переказ коштів Палестинській адміністрації, а й збільшити суму до 5 мільярдів доларів, якщо Рамалла погодиться повернутися до переговорів з Ізраїлем. Автор публікації Дані Закен повідомляє, що такий план був схвалений президентом США Дональдом Трампом. Джаред Кушнер та Джейсон Грінблат змогли переконати Дональда Трампа в тому, що повинен бути план, який дозволяв би Палестинській автономії «бачити світло в кінці тунелю». У публікації сказано, що аналогічні суми Палестинській автономії готові виділити Європейський Союз і країни Перської затоки. Нагадаємо, що весь бюджет Палестинської автономії на 2018 рік становив 16,5 мільярда шекелів (приблизно \$4,6 млрд)» [56].

Чи не основний виклик чинному державно-територіальному статус-кво в регіоні Близького Сходу кидає фактор Курдистану: «Курдської держави не існує, але є Курдистан як історико-географічне поняття і територія, населена переважно курдським етносом. Із заходу на схід Курдистан простягається на 1 тис. км, а з півночі на південь – на 500 км. Загальна площа становить приблизно 450 тис. кв. км. Нагадаємо, що територія України становить трохи більше 600 тис. кв. км. Понад 200 тис. кв. км курдських поселень входять до складу Туреччини, понад 160 тис. кв. км – Ірану, близько 75 тис. кв. км – Іраку,

15 тис. кв. км – Сирії. Кількість курдів по країнах така: в Туреччині – майже 20 млн, Ірані – близько 8 млн, Іраку – 6,5 млн, в Сирії – в межах 2,5 млн. Якщо додати зарубіжну діаспору, то матимемо 40 млн чол. – майже населення України» [186].

Курйозність курдського феномену полягає в тому, що йдеться, з одного боку, про рівень самосвідомості на рівні політичної нації, якій бракує лише формальних ознак державного статусу, а з іншого боку, курди не можуть вважатися навіть повноцінним етносом, оскільки не мають ні єдиної мови, ні писемності. Тобто йдеться про унікальний феномен етнічної групи, якій притаманна політична свідомість нації і наявність не просто парамілітарних підрозділів, а збройних формувань на рівні повноцінної армії близькосхідного регіону.

Для підкріплення цієї тези не завадить стисла емпірична довідка: «Єдиної курдської мови немає. Близько 60% курдів у Туреччині, Північно-Західному і Східному Ірані, в Сирії, в частині Північного Іраку спілкуються і пишуть на діалектах курманджі з латинською та арабською графікою. Близько 30% курдів у Західному і Південно-Західному Ірані, Східному та Південно-Східному Іраку використовують діалекти сорані, що мають лише арабську графіку. В Турецькому Курдистані є особлива група Заза, яка використовує мову Зазакі з латинською графікою. Спорідненим із цією групою є діалект Гурану в курдів регіону Керманшах в Ірані. Курди поліконфесійні. Більшість (75%) – мусульмани-суніти. Шіїти становлять приблизно 20%. Особливу групу утворюють езиди (200 тис.), які сповідують особливий культ, що поєднує елементи іудаїзму, християнства, ісламу, маніхейства та зороастризму. Частина курдів належить до алавітів, поєднуючи елементи шиїзму та християнства» [186].

Ще одна особливість курдського статус-кво і перспектив на майбутнє полягає в тому, що «держави, в яких живуть курди, жорстоко їх пригнічують, але, як правило, охоче допомагають іноземним курдам. Наприклад, Іран допомагав іракським курдам, тому що ворогував з Багдадом, а сирійці виявляли прихильність до турецьких курдів, які боролися проти Туреччини. У Сирії теж живуть

курди – близько чотирьох мільйонів. Це 15% населення, але курдів не вважали національною меншиною, забороняли публікації курдською мовою, розповсюдження творів національної культури тощо. Словом, своїх курдів династія Асадів тримає в іжакових рукавицях, а турецьким курдам таємно допомагає, оскільки Асади люблять турецьких політиків ще менше, ніж курдів» [123]. Якщо врахувати багатоманітність наведених факторів, то факт відсутності своєї держави у 40-мільйонного курдського народу вже не викликає великого здивування – радше навпаки: здивування викличе поява повноцінної держави курдів хоча б на теренах однієї з чотирьох країн, у яких вони компактно мешкають за станом на сьогодні (йдеться про Туреччину, Іран, Ірак та Сирію).

Важливим територіальним кластером, на рівні якого виразно простежується динаміка переформатування сучасного політичного світопорядку, є регіон Південно-Східної Азії та Далекого Сходу. За багатьма сутнісними ознаками він споріднений із Близьким Сходом – ідеться, по-перше, про надзвичайно високу концентрацію несумісних інтересів регіональних суб'єктів, а по-друге, про перетин торговельних шляхів, які за обсягами й значущістю номенклатури для найбільш розвинених країн світу не поступаються близькосхідному регіону. Понад те, територіальний сегмент Південно-Східної Азії та Далекого Сходу володіє додатковою статусною перевагою: тут мешкає більше третини населення людства (а якщо врахувати Індію, то навіть більше половини).

Хоча Андре Гюнтера-Франка й відрекомендовують дослідником виразних лівих поглядів («*left-wing economist and political activist*»), його аргументація щодо настання епохи Азії в глобальній економіці [253] є доволі переконливою, тому в цілому не викликає заперечень навіть у політичних опонентів, які в таких випадках зазвичай не ухиляються від можливості виявити концептуальні чи фактологічні вади. Тим не менше, системний аналіз, здійснений у межах респектабельного видання «*Foreign Policy*» доводить, що, «на противагу популярній точці зору, майбутнє не буде азійським. Занадто багато ключових індикаторів у регіоні рухаються у

неправильному напрямі. Зіткнувшись із хронічними проблемами, народам Азії буде важко побудувати найкращі умови життя, а уряди, врешті-решт, будуть змушені визнати, що їхні можливості обмежені структурними слабкостями й контрпродуктивними дипломатичними дискусіями» [246].

Зрештою, навіть якщо й погодитися з тезою Андре Гюнтера-Франка, що «майбутнє не буде азіатським», тим не менше, регіон Південно-Східної Азії та Далекого Сходу гарантовано залишатиметься важливим фактором еволюціонування світопорядку на оглядову перспективу. Попри наявність багатьох амбітних «південноазійських тигрів», єдина країна, яка може кинути геополітичний виклик Китаю в регіоні Далекого Сходу, – це Японія [222]. Такому статус-кво істотно посприяв прагматизм геополітичної доктрини США під керівництвом Дональда Трампа, який полягав у тому, **щоб не стільки Сполучені Штати воювали за чийсь інтереси, сподіваючись на закріплення на нових територіях власної версії демократії і соціального прогресу, скільки навпаки – щоб інші країни воювали за інтереси США.** В регіоні Далекого Сходу Японія придатна для відповідальної місії заповнення «стратегічного вакууму» найкраще: її природними геополітичними суперниками й противниками є суперники й противники США – Росія, Китай та КНДР. Крім того, на рівні військово-промислового комплексу Японія міцно прив'язана до США, тому жоден успіх її регіонального протистояння не приведе до перегляду тісних союзницьких стосунків із Вашингтоном. [221].

Щоправда, ще якихось два десятиліття тому кидання Японією силового виклику Росії чи Китаю здавалося чимось неможливим, адже офіційний Токіо не мав у своєму розпорядженні навіть повноцінної армії, використовуючи для захисту 50-тисячний контингент американських військових баз та Сили Самооборони, які виконували функції військової поліції чи максимум – локальної відсічі агресії ззовні. Однак на зламі XX – XXI століть стало очевидним, що на успіх може розраховувати лише захист на далеких підступах до країни, а не безпосередньо на її території, тому прийнято

положення Військової доктрини, згідно з яким Сили Самооборони Японії повинні бути в змозі ефективно зустріти ворога на віддалі 1000 миль від берегової лінії країни. Відповідно до такого завдання відбулося докорінне переоснащення Сили Самооборони, які нині спроможні вирішувати бойові завдання в територіальному діапазоні від Камчатки до Малакської протоки.

Зокрема, «за оцінкою генерал-полковника Анатолія Зайцева, економічний потенціал Японії нині становить 61% від рівня США, показник виробництва на душу населення ще вищий, а всі підприємства, як приватні, так і державні, мають мобілізаційні завдання. Це означає, що, маючи населення 126,5 мільйона чоловік, поставити під рушницю кожного десятого цілком реально. Найближчим часом Японія збирається закупити в США винищувачі п'ятого покоління F-35 (кількістю 42 одиниць), у планах ще 1626 винищувачів, оснащення есмінців ЗПК SM-3 з дальністю враження до тисячі кілометрів, модернізація і переоснащення зенітно-ракетних комплексів *Patriot (PAC-3)*, створення ПРО з двох ешелонів, закупівля конвертоплана V-27 для висадки десанту на віддалені острови» [141].

Що стосується непоступливості Кремля в питанні повернення Японії чотирьох островів Південно-Курильської гряди, то загалом «на далекосхідному театрі воєнних дій Росія може протиставити японцям небагато: 25 підводних човнів, 10 бойових кораблів океанської морської зони і 32 прибережної. У Японії – 66 кораблів, у тому числі п'ять есмінців-вертольотоносців із суцільною польотною палубою і ангаром для літаків типу F-35B, 18 підводних човнів, з них третина – нові. В наявності також 7 ракетних, 8 десантних, 25 мінно-тральних катерів, 5 морських танкерів, 2 кораблі управління, 2 пошуково-рятувальних суден, 1 мінний загороджувач, 3 БДК і 2 малих десантних, 180 літаків і 140 вертольотів» [141].

У контексті наведеної фактографії шапкозакидацькі настрої російського офіціозу та його інформаційно-пропагандистської обслуги мають вочевидь дуже мало спільного з існуючими реаліями, а зумовлені виключно фактором політичного замовлення й бажанням

отримати певний інструмент маніпулятивного впливу на масову свідомість лише Росії. Чому лише Росії? Та тому, що масова свідомість інших національно-державних середовищ має до своїх послуг значно більш об'єктивний і аргументаційно збалансований інформаційний діапазон, у межах якого маніпулятивна ефективність «кремлівських методичок» автоматично втрачає шанси на успіх.

Тверезомислячі російські аналітики зазначають, що «справа навіть не в простому зіставленні сил Японії та Російської Федерації на Далекому Сході, а в тому, що в динаміці й перспективі ситуація з російською військовою потугою, передовсім на морі, й надалі невблаганно погіршується. За показником надводних кораблів Росія формально поступається лише вдвічі, але з них майже половина – відвертий мотлох, який іржавіє біля причальної стінки, а заміна іншої половини в найближчі 5–10 років не передбачена. Простіше кажучи, через 8–10 років у Росії не буде взагалі ніякого більш-менш серйозного флоту на Далекому Сході з кораблями дальньої морської зони. Ситуація з авіацією на далекосхідному театрі воєнних дій у Росії трохи краща, однак у разі японської агресії прикрити Курили вона надійно не зможе» [48].

Якщо підбити стислий підсумок, то доведеться констатувати наступне: «Японія методично нарощує свою військову міць, яка може найближчим часом скласти конкуренцію навіть Китаю, а інформаційно-розвідувальну допомогу їй на правах союзника надають США. Якщо японці завдадуть швидкого удару по Курилах і Сахаліну, то протистояти йому зможуть лише розквартировані на цих островах військові частини. З урахуванням можливостей японського флоту вирішити питання з «північними територіями» на свою користь японці зможуть за декілька днів: на придушення опору 18-ї артилерійсько-кулеметної дивізії і двох-трьох інших нечисленних з'єднань на Курилах (нехай навіть посилені проти-корабельними ракетними комплексами) більше часу не потрібно» [48]. Показово, що авторство наведеного аналітичного висновку належить не японському генералітету, зацікавленому в поданні реалій гіпотетичного протистояння Росії в оптимістичній для

офіційного Токіо тональності, а кваліфікованому російському експерту, який розпачливо констатує не лише програшний для Кремля статус-кво, а й ще гірші перспективи на оглядове майбутнє.

Причину безнадійно зіпсованих стосунків Японії та Росії слід шукати в незаконному привласненні островів Південно-Курильського архіпелагу, адже захоплення відбулося вже після завершення Другої світової війни – 4 і 5 вересня 1945 року. Зрештою, сама війна СРСР проти Японії була також незаконною, позаяк Кремль порушив «Пакт про нейтралітет», укладений у квітні 1941 року. У листопаді 1941 року, коли «німецькі офіцери розглядали Москву в біноклі, Японії було саме час напасти. У Сталіна залишалася надія лише на чесність японців і їх готовність дотриматися договору. Справа в тому, що в квітні 1941 року СРСР та Японія уклали «Пакт про нейтралітет» з важливим застереженням: якщо якась зі сторін захоче вийти з договору раніше, вона повинна сповістити іншу про це, а договір вважатиметься таким, що припинив дію, через рік після сповіщення. Це вкрай важливий і дуже вигідний Радянському Союзу пункт: якби японці розірвали договір, то напасти вони могли тільки в листопаді 1942 року. Однак японці не розірвали договір і не діяли всупереч йому. Вони не вдарили СРСР у спину – і Сталін зняв далекосхідні дивізії, які прибули на західний фронт під виглядом «сибірських», що й внесло перелом у битву за Москву» [83].

Натомість після капітуляції Німеччини в 1945 році «ситуація повторилася з точністю до навпаки: вже Японія виявилася в скрутному становищі. Найгірше, що для неї могло бути, – це «удар в спину» від Радянського Союзу. Зауважимо: той самий «Пакт про нейтралітет» у серпні 1945 року все ще діяв. Щоправда, в квітні 1945 року Молотов викликав японського представника в Москву і оголосив йому, що договір розірвано. Але юридично він зберігав свою силу до 25 квітня 1946 року. Втім, квітня 1946 року СРСР вирішив не чекати: в серпні був завданий удар по Квантунській армії, захоплено сотні тисяч полонених солдатів японської армії, яких потім використовували «на будівництвах народного господарства», тобто в ГУЛАГу, а відпустили додому в Японію тільки через 10

років. Між іншим, відпустили не всіх – рівень смертності серед полонених був жахливим. Варто визнати очевидне: напад СРСР на Японію в 1945 році був взірцем підступності. Він особливо ганебний, оскільки самі самураї в аналогічній ситуації від нападу утрималися, дотримавшись духу й букви підписаного договору» [83].

Позиція Росії як історичної спадкоємниці СРСР має в стосунках із Японією ще один фундаментальний недолік за критерієм міжнародного права: Радянський Союз був єдиною країною, яка захопила землі, котрі до початку Другої світової війни належали Японії; натомість решта країн воювали з Японією під гаслом відновлення суверенітету народів, колонізованих імперською машиною Токіо.

Зрештою, з Японією та СРСР пов'язаний ще один непримітний епізод, який насправді істотно позначився на термінах воєнної операції США проти Японії і, відповідно, остаточного завершення Другої світової війни. Відразу після капітуляції Німеччини охоронець Сталіна Олександр Контракт утік в американську зону окупації, прихопивши надсекретні документи, що стосуються планів СРСР щодо «звільнення Японії» і подальшому її розділу на окупаційні сектори за аналогією з Німеччиною. Саме на підставі цих матеріалів офіційний Вашингтон вирішив прискорити «завершення японської кампанії», яка за попередніми планами мала розпочатися лише через півроку або могла й узагалі не розпочатися (за умов, що японці впродовж півроку капітулювали б без бою).

Останнім часом Росія намагається віднайти будь-які додаткові аргументи на користь неповернення Японії чотирьох островів Південно-Курильської гряди або повернення їх зі значним зиском для себе. Здебільшого пропонується передавання островів у спільне користування за умови значних капіталовкладень Токіо в Далеко-східний регіон Росії.

Інколи лунають ще більш екзотичні пропозиції – зокрема, російські історіографи намагаються довести наявність значного боргу Японії, в якій під час громадянської війни в Росії опинилася значна частина царського золота: «Японія була однією з країн, в яку потрапила значна частина золотого запасу Російської імперії. Саме

в Японію царський уряд і всілякі «отамани» скерували величезні суми грошей: «10 мільйонів золотих рублів, 170 тисяч доларів США, 25 тисяч фунтів стерлінгів, 424 тисяч золотих франків, 450 тисяч мексиканських доларів». Японські «Банк оф Токіо» і «Йокогама Сьокін Гінко» отримали на «тимчасове зберігання» 22 ящики золотих монет, що належали російській скарбниці, від колчаківського генерала Петрова, від російського військового аташе в Токіо Подтягіна – 1,5 мільйона рублів золотом, а від отамана Семенова – 10 мільйонів рублів золотом. Усього в Японію зусиллями «білих» безповоротно пішло близько 200 тонн російського золота» [116].

1.6. Постблокові альтернативи сучасного світопорядку

Істотним атрибутом реструктуризації політичного світопорядку сучасності в напрямі генерування нового багатопольного формату є тенденція творення ситуативних (кейсових) регіональних військово-політичних блоків, яким, на відміну від НАТО та Варшавського договору, хоч і не притаманні ознаки повноцінної формалізації взаємин, прав і обов'язків сторін, проте такі організаційні порожнини не справляють негативного впливу на їхню дієздатність, спроможність своєчасно й ефективно відреагувати на підвищення рівня регіональної напруги. В Азійсько-Тихоокеанському регіоні втіленням такого безпекового новоутворення можна вважати поєднання зусиль США, Японії, Австралії та Індії в «протистоянні загрозам міжнародної безпеки» [32].

Попри те, що безпековому об'єднанню цих чотирьох країн не притаманна надмірна формалізація їхніх взаємин і воно не містить чогось на кшталт параграфу №5 Статуту НАТО, згідно з яким напад ззовні на будь-якого члена автоматично запускає протокол спільного реагування у відповідь всієї структури, тим не менше, ні для кого не секрет, що утворення такого квазіблокового формату США, Японії, Австралії та Індії зумовлено намірами стримування двох потенційних противників – Китаю та Росії. Це означає, що, наприклад, якщо Індія опиниться на межі територіального та

воєнного протистояння з Пакистаном (який усе ще вважається союзником США), то в цьому випадку офіційний Делі не зможе розраховувати на допомогу США, Японії та Австралії, однак якщо суб'єктом протистояння Індії буде Китай, то тріумфірат ситуативних союзників Делі засвідчить свою підтримку будь-яким адекватним ситуації способом.

Значна частина експертно-аналітичного співтовариства ще одним прикладом ситуативного (кейсового) регіонального військово-політичного блоку вважає союзницькі зобов'язання Великобританії, Канади, Австралії та Нової Зеландії. Втім, враховуючи територіальне розміщення членів цього об'єднання, коректніше констатувати появу не регіонального, а глобального військово-політичного суб'єкта [257]. Якщо ж проаналізувати склад учасників цього блоку та їхню мотивацію ще більш ретельно, то можна констатувати своєрідну спробу відновлення Британської імперії в її безпеково-конфедеративному форматі [25].

Така вірогідність цілком збігається з популярною нині в середовищі британської політичної топеліти концепції «глобальної Британії», прихильники якої вважають, що за рахунок можливостей «розв'язаних рук» (Брексіт і т. п.), а також умілого й своєчасного застосування дипломатичних та силових інструментів офіційному Лондону цілком до снаги ефективно виконувати функції *Superpower*. Попри нібито рішуче дистанціювання Британії від ЄС упродовж попередніх кількох років паростки парадигми «глобальної Британії» виразно простежуються навіть в Європі: йдеться про ініціативу офіційного Лондону щодо формування безпекового тріумвірату в складі Британії, Польщі та України.

За станом на початок 2022 року це – не повноцінне організаційне утворення, а лише символічний жест і риторичний інструмент, утім, його далекосяжних намірів і перспектив тектонічних зрушень не варто ігнорувати, адже таким кроком Великобританія, по-перше, фактично поставила під сумнів функціональну ефективність НАТО, по-друге, запропонувала механізм розблокування патової ситуації із входженням до складу Північно-Атлантичного альянсу нових членів.

Оскільки другий аспект має безпосередній стосунок до перспектив розв'язання проблем України з Росією, то кількома словами зупинимося на ньому окремо: позаяк перспективи повноцінного входження України в ЄС та НАТО в оглядовій перспективі є вельми примарними, то пріоритетного значення набуває пошук дієвих альтернатив, які виявляться функціонально рівнозначними, проте не потребуватимуть затратного як за часовим, так і морально-психологічним критерієм «оббивання порогів» ЄС та НАТО.

Завдячуючи Великобританії, Україна нарешті отримала можливість розблокування свого геополітичного цугцвангу: з'ясувалося, що насправді ми можемо користуватися союзницькими пільгами НАТО в питанні оборони й територіальної цілісності, не будучи членом цієї структури – варто лишень, щоб декілька ключових членів Північно-Атлантичного альянсу уклали з Україною союзницькі угоди в оборонній сфері. Оскільки статут НАТО не заперечує таку можливість у принципі, то розгортання подій за цим сценарієм цілком імовірно – в усякому разі воно не менш вірогідне, ніж своєчасне й ефективне виконання Північно-Атлантичним альянсом пункту №5 свого статуту, в якому йдеться про те, що агресія проти будь-якого члена НАТО апріорі вважається агресією проти кожної країни цієї структури, а тому отримає адекватну реакцію у відповідь.

Продовжуючи тему геополітичного статусу й перспектив Британії, варто зазначити, що чимало дослідників позиціонують зі статусом конфедерації Британську співдружність націй (*British Commonwealth of Nations*), яка об'єднує 53 держави. Однак насправді діяльність цієї структури зводиться до політико-ритуальних та протокольно-культурних заходів; максимум – до незначних інфраструктурно-економічних та модернізаційних проєктів. Що стосується відповідності конфедеративній критеріальності, то Британська співдружність націй володіє цими ознаками суто формально, а безпекова складова та взаємні зобов'язання на випадок інтервенцій ззовні їй не притаманні зовсім.

Інша річ – союзницькі зобов'язання Великобританії, Канади, Австралії та Нової Зеландії: з ними кожен член угоди пов'язує цілком конкретні безпекові наміри й амбіції. Особливо виразно себе позиціонує Великобританія: її статус наддержави почав танути під час Першої світової війни, а по завершенні Другої світової війни він практично повністю вичерпав себе. І от тепер – на тлі дезінтеграційних тенденцій (ідеться про вірогідність державного усамостійнення Шотландії) та дистанціювання від ЄС (*Brexit*) офіційний Лондон започатковує амбітний безпековий проєкт із країнами, що знаходяться на іншому кінці земної кулі. Це дуже символічно й показово.

І попри те, що Великобританія і далі залишається членом іншого безпекового об'єднання – НАТО, аналітики в один голос стверджують, що основні союзницькі зусилля офіційний Лондон сконцентрує на виконанні своїх обов'язків у межах нового проєкту, бо в межах нього він володіє беззаперечним авторитетом, «грає основну скрипку» і є ключовим ньюзмейкером. Зусилля Великобританії, спрямовані на підвищення її безпекового статусу, простежуються також у контексті модернізації збройних сил і озброєнь – зокрема, її номенклатури та якісного рівня [26]. На тлі істотного скорочення асигнувань на цей сегмент життєдіяльності держави навіть провідними країнами НАТО позиція офіційного Лондона постає доволі виразним наміром і меседжем водночас.

У новому безпековому об'єднанні на Австралію покладається основний тягар протистояння загрозам у південній частині Тихого та Індійського океанів, тому ця країна намагається привести стан своїх збройних сил і озброєнь у якомога більшу сумісність і когерентність британському взірцю. В досягненні такої мети офіційна Канберра не зупиняється навіть перед ризиком зіпсувати стосунки із Францією, якщо з'ясується, що підписані раніше угоди на постачання підводних човнів не повною мірою відповідають новим безпековим зобов'язанням Австралії перед Великобританією, Канадою та Новою Зеландією [76].

Що стосується офіційного Веллінгтона, то він намагається не бути «бідним родичем» у новому безпековому об'єднанні, а

щонайменше гармонійно й ефективно взаємодіяти зі збройними силами сусідньої Австралії. Загалом для Нової Зеландії дуже почесно бути складовою частиною такого респектабельного безпекового представництва. Канада, попри виконання нею вкрай відповідальної безпекової місії в Північній Атлантиці, вважає за можливе й доцільне переорієнтувати значну частину своїх безпекових зусиль і можливостей на Тихоокеанський регіон. Таке розширення безпекових повноважень вочевидь позитивно позначиться на її міжнародній репутації.

Варто зазначити, що специфічною ознакою нового безпекового проєкту Великобританії є не загарбницько-експансіоністська складова, а функція стримування експансіоністських намірів і загроз геополітичних суперників і конкурентів (у цьому разі йдеться передовсім про Китай та Росію). В цьому аспекті простежуються виразні аналогії з британською доктриною стримування під назвою «Велика гра», яка була започаткована й апробована ще в часи Кримської війни 1853–1856 років, а наприкінці XIX століття продовжена в Афганістані, Персії та Османській імперії [24].

Принагідно зазначимо, що доктрина стримування у форматі «Великої гри» базується не на тимчасово-кон'юнктурних міркуваннях, а на фундаментальних стратегемах забезпечення національних інтересів Великобританії на глобальному рівні. Опосередкованим свідченням цього може вважатися той факт, що офіційний Лондон і нині всіляко сприяє намірам Туреччини зібрати воєдино й надати другого дихання османській спадщині, реалізувати проєкт «Великого Турану» [27; 188]. Чому? Та хоча б тому, що втілення на практиці стратегемами «Великого Турану» автоматично означатиме створення нездоланного бар'єра на шляху поширення російського експансіонізму на південь. Такий стримуючий запобіжник російських впливів вочевидь вартий підтримки, бо яких би форм ця підтримка не набувала, її ефект у кожному разі виявиться більш заощадливим для Великобританії, ніж «лобове» протистояння Росії.

Що стосується Туреччини, то попри те, що нині вона не володіє тим обсягом геополітичного впливу, який був у її попередниці – Османської імперії, – тим не менше, залишається впливовим регіональним суб'єктом сучасного світопорядку. «Зовнішня політика

сучасної Туреччини сплітається в унікальний симбіоз ісламізму, пантюркізму та реваншистських настроїв неоімперства, які в ердоганівській версії анітрохи не суперечать один одному, а, навпаки, одне одного доповнюють. Що зовсім не дивно: Реджеп Таїп за нагоди просто дістає з колоди саме ту карту, яка відіграє вирішальну роль у тій чи іншій партії» [216].

На думку А. Мардасова, «позиціонуючи себе під керівництвом Ердогана захисницею мусульманського світу, Туреччина, зміцнює вплив у регіоні, зокрема створюючи бази в Катарі й Сомалі, а також претендуючи на Суакін і тим самим наближаючись до священної Мекки. Вона не тільки демонструє амбіції регіональної наддержави, здатної формувати свій механізм безпеки в районі Баб-ель-Мандебської протоки, через який здійснюється 14% (1,8 трлн дол.) світової торгівлі нафтою, а й підтверджує своє особливе становище в системі НАТО, оскільки така діяльність перебуває поза дужками системи координат альянсу» [182].

Під керівництвом президента Реджепа Таїпа Ердогана Туреччина виказує переконливі претензії на геополітичне кураторство в усьому тюркському світі – від Босфора й до Синцзян-Уйгурського автономного округу в Китаї. Звичайно, на таких значних територіальних обширах не можуть не виникати конфлікти інтересів з іншими регіональними центрами сили: на Кавказі, в Закавказзі та Середній Азії національні й геополітичні інтереси Туреччини перетинаються з інтересами Росії, в Південному Азербайджані – з інтересами Ірану, в Синцзян-Уйгурському автономному окрузі – з інтересами Китаю, а скрізь, де Анкара підтримує організацію «Брати-мусульмани», у неї виникають труднощі взаєморозуміння з керівництвом країн, в яких ця організація функціонує.

За мірками західного раціоналізму, це – не дуже продуктивна стратегема, однак західна логіка в близькосхідному регіоні часто виявляється безпорадною, а в праксеологічному сенсі – й узагалі неадекватною реаліям, оскільки історична пам'ять місцевих етнонаціональних ойкумен доводить, що репутація, повага і велич досягаються аж ніяк не за рахунок жонгливання причинно-

наслідковими силогізмами західного світу. Показовим є приклад Євро-Азійських ігор у 2015 році: після того, як Нідерланди відмовилися від їх проведення, аргументуючи свій крок невиправдано високими витратами на такий захід, ініціативу ентузіастично підхопив Азербайджан, виходячи з тих міркувань, що \$1 млрд – це цілком прийнятна ціна для амбітного позиціонування своєї країни за допомогою різних рекламних опцій, передбачених як бонус для організатора зазначеного спортивного форуму. Іронічний підтекст цієї ситуації полягає в тому, що рівень життя в Нідерландах у декілька разів вищий, ніж у Азербайджані. Це означає, що шкала раціоналізму та уявлень про рентабельність і доцільність на теренах Кавказу, Близького й Середнього Сходу істотно відрізняються від західноєвропейських уявлень.

Показовою ілюстрацією істотних світоглядно-стереотипних та ментальних відмінностей соціокультурних ойкумен Кавказу, Близького й Середнього Сходу від західноєвропейських автоматизмів світосприйняття може слугувати не лише ставлення до таких фундаментальних екзистенціалів, як честь та гідність, а й навіть до вимовлених слів. Недаремно арабська мудрість констатує: якщо ви прагнете надійної угоди, то з турками вам буде достатньо слів турка, з греками на додаток до слів грека варто посилити гарантії виконання письмово, а у разі укладання угоди з вірменами здебільшого недостатньо ні усних слів, ні письмових запевнень вірменина.

Президент Туреччини Реджеп Таїп Ердоган очолює внутрішньополітичний проект «Партія Справедливості й Розвитку» не випадково: якщо в межах усталеної парадигми політичного цинізму Заходу «справедливість» та «розвиток» – це лише формальні фігури політичної риторики й просто слова, якими можна жонглювати в довільний спосіб, коли завгодно і як завгодно, то для ментальності Сходу загалом і Близького Сходу зокрема такі терміни мають бути щоразу доповнені готовністю політика і державного діяча наповнити їх адекватним і якомога виразнішим змістом. Більше того, якщо таке наповнення потребуватиме особистої жертвовності політика (зауважте: не електорату й не народу, а саме політика!), то він

має бути перманентно готовим відповісти на цей виклик – і, за можливості, зробити це з дотриманням усіх вимог і канонів гідності, відповідальності й справедливості.

Така специфіка формує необхідні передумова та повноцінне живильне середовище для фундаментальної переваги демократії східного типу: тут політика загалом, а політика топрівня зокрема й насамперед – це не спокусливий гешефт за рахунок держави й суспільства, не безпрограшна гра з високою вірогідністю отримання надприбутків (як це має місце в західних демократіях та в їх квазі-копіях на кшталт України часів державної незалежності), а справжня особиста й екзистенційна Голгофа, принесення себе у жертву суспільству, на яке типовий репрезентант західного чи українського типу політики навряд чи спроможний наважитися. Східна мудрість стверджує: людина вмирає щоразу, коли боїться сказати правду, бути справедливою або протягнути руку допомоги тим, хто страждає. Продовжуючи цю думку в контексті сучасної практики подвійних стандартів у політиці, президент Туреччини Таїп Реджеп Ердоган сформулював виразне риторичне питання: якщо людина приречена на смерть лише одного разу, то навіщо своєю боязкою байдужістю прирікати себе на смерть по кілька разів на добу?! [219].

Зрештою, для ефективного здійснення політики за лекалами східної демократії недостатньо бути відважним, відповідальним, когерентним канонам гідності й справедливості – потрібна також послідовність і належний кваліфікаційний рівень для досягнення маніфестованої мети, а метою «Партії Справедливості й Розвитку», яку очолює Таїп Реджеп Ердоган, є побудова Великої і Сильної Туреччини. Принагідно зазначимо, що ось уже друге десятиліття поспіль Туреччина демонструє найвищі показники приросту соціально-економічного розвитку в регіонах Європи та Близького Сходу.

І це відбувається всупереч тому, що вона не належить до перебіку нафтових королівств Перської затоки, яким видобуток вуглеводнів щороку гарантує отримання десятків і сотень мільярдів доларів. Туреччина також не може розраховувати на пільги і преференції члена Європейського Союзу і вона так само не володіє

перевагами Ізраїлю – країни, яка, завдячуючи безпрецедентній військово-технічній та фінансово-економічній допомозі США впродовж попередніх понад півстоліття, спромоглася створити досконалий механізм соціально-економічного функціонування й нині вже може дозволити собі розкіш функціонувати на надійних принципах прогресуючого самовідтворення.

Істотність відмінностей автоматизмів світосприйняття Заходу та Сходу має безліч предметних кейсів, які закладають міни вповільненої дії насамперед у сферу конфлікту інтерпретацій, а також у політичне позиціонування та протистояння, в статусі заручників якого опиняються вже не окремі політики та політичні еліти, а етноси, народи, конфесії, суспільства, держави, культури й цивілізації. Наприклад, нещодавня трансформація Ая Софії (Святої Софії) з попереднього статусу музею в мечеть постає символом перетворення Туреччини на лідера ісламського світу, який відкидає диктат Європи, Москви та Вашингтону. Річ у тім, що в ісламі існує пряма вимога: головна культова споруда на теренах, для завоювання яких була пролита кров правовірних, не лише може, а й повинна виконувати релігійно-обрядову функцію, аби належним чином віддати шану тим, хто загинув. Натомість як російська, так і західна пропаганда подає ситуацію з перепрофілювання Ая Софії лише як «агресивний акт» і «зухвалий виклик на адресу цивілізованого світу».

З різних причин попередники Ердогана ігнорували вимогу ісламу надати Ая Софії культових повноважень. Останнім, хто мав намір проігнорувати зовнішні перестороги, був прем'єр-міністр Туреччини Аднан Мендерес, якого внаслідок військового перевороту в 1960 році було заарештовано й повішено на острові Імрали за абсолютно бездоказовим і цинічним як для улюбленця турків звинуваченням у «державній зраді, корупції та порушенні Конституції». Тоді кремлівський офіціоз практично «не помітив» цієї події, а західні ЗМІ замість вимог ввести санкції проти ініціаторів військового перевороту або навіть здійснити інтервенцію з метою відновлення конституційного ладу, демократії й справедливості,

чомусь обмежилися недоречними аналітичними екскурсами з приводу того, що «популістська політика Мендереса супроводжувалася націоналістичною риторикою».

Менторська тональність і пихаті повчання багатьох представників європейської бюрократії на адресу Туреччини з приводу чергових «невідповідностей канонам європейськості» є нічим іншим, як тенденційним пересмикуванням фактів, а також без-пардонною дискредитацією культурно-цивілізаційної спадкоємності та дискримінацією фундаментальних основ туранської ідентичності. За великим рахунком, подібна ультимативна претензійність не має нічого спільного навіть із усталеними європейськими стереотипами демократії, об'єктивності й політкоректності. Неупереджений погляд на суспільно-політичний статус-кво в Західній Європі так само не в змозі приховати на теренах цього «взірця політичної культури й демократії» неухильну тенденцію до зниження рівня толерантності за етнокультурним, цивілізаційним та конфесійним критеріями. Показаво, що цей рівень є найнижчим там, звідки звинувачення на адресу Туреччини лунають найчастіше й найгучніше.

У цьому разі доводиться констатувати своєрідний апофеоз лицемірства, цинізму й дволикостві, який із горем-пополам ще можна якось зрозуміти, проте неможливо виправдати ні логікою внутрішньо-політичної тенденційності на Заході загалом і в Європі зокрема, ні популізмом як наміром заручитися підтримкою деяких верств населення, які набувають критичного значення в контексті чергових виборів, ні істеричною готовністю вдатися до будь-яких засобів задля отримання конкурентних переваг перед турецькою моделлю політичного й соціально-економічного розвитку. Точніше кажучи, це неможливо виправдати з міркувань гідності й справедливості, а от із позицій цинічної «логіки отримання конкурентних переваг» подібна поведінка цілком прийнятна. Така субстанційна несумісність і навіть ідіосинкразія віддзеркалює сучасну специфіку вердикту Редьярда Кіплінга з приводу того, що Захід є Заходом, а Схід є Сходом, тому їх гомогенізація і поєднання за сутнісними й сенсожиттєвими критеріями неможливі апіорі, не кажучи вже про апостеріорі.

Безперечно, антитурецька упередженість, антитюркістська політична демагогія й риторика з'явилася не раптово й не на порожньому місці: вони є об'єктивним і цілком закономірним наслідком геополітичної і риторично-аргументаційної традиції, історична тяглість якої сягає щонайменше початку ХХ століття, коли для обґрунтування намірів розчленувати Оттоманську імперію вдалися до вірусного поширення фрази «*Sick Man of Europe*» («Хвора людина Європи»). Зрештою, це була лише верхівка айсберга чорної риторики: загалом же недоброзичливці османів вдавалися до послуг чого завгодно – тільки не відвертого визнання експансіоністських намірів геополітичних конкурентів Близької Порти.

У наш час ми є свідками ледь не ідентичної політтехнологічної логіки, а єдине, що зазнало незначних змін упродовж попередніх 100 років, – це ілюстративний ряд, який, зрозуміло, має бути когерентним сучасним реаліям, а також модальність залученої інформації, покликана покрити багатоманітність каналів інформаційного споживання, і, звичайно, застосування більш розлогого арсеналу демагогії, маніпуляції, постправди, чорної риторики тощо.

За дивним збігом обставин із часів кемалістського перетворення Туреччини на світську державу тенденція до нехтування елементарними нормами демократії в цій країні зазнала істотної динамізації – причому, в епіцентрі антидемократичних зловживань чомусь завжди перебували ті, хто був уповноважений «цивілізованим світом» «стояти на сторожі дотримання демократичних норм, прав і свобод». Остання спроба чергового «відновлення демократії» уже традиційним для Туреччини способом військового перевороту сталася влітку 2016 року: тоді натхненником і організатором «демократизації за допомогою кулі» був Фетхулла Гюлен – одностудець Джорджа Сороса та інших спонсорів Демократичної партії США.

Невдалі результати кривавого заколоту в Туреччині не надто деморалізували Ф. Гюлена та його прибічників, які оперативно знайшли собі прихисток у США і вже встигли навіть там «засвітитися» своєю «демократизаційною пасіонарністю»: «У телефонній розмові, яка відбулася 8 червня 2020 року між президентом Туреч-

чини Таїпом Реджепом Ердоганом та президентом США Дональдом Трампом, сторони обговорили протести у США, повідомляє *Hurriyet*. Під час розмови Трамп підняв досє, підготовлене турецькими спецслужбами та органами безпеки, в якому йшлося про те, що прихильники Гюлена очолювали протести в США. Раніше прихильники Гюлена фінансово підтримували суперницю Трампа – Хілларі Клінтон. Фетхулла Гюлен звинувачується турецькою владою у підготовці та участі у спробі військового перевороту в Туреччині в ніч з 15 на 16 липня 2016 року, яка завершилася провалом, загибеллю понад 250 осіб і пораненням 2200» [37].

Перехід влади в США до демократів зі зрозумілих причин перекреслив перспективу депортації Фетхулли Гюлена до Туреччини. Втім, офіційна Анкара не знизил рівня своєї принциповості в засудженні практики подвійних стандартів: «Прессекретар президента Туреччини Ібрагім Калин засудив кандидата у президенти США Джо Байдена, який заявив про готовність чинити тиск на Анкару в разі перемоги на виборах у Сполучених Штатах. «Аналітичні висновки Байдена щодо Туреччини ґрунтуються на невігладстві, зарозумілості та дволикісті. Часи, коли Анкара діяла за вказівкою ззовні, залишилися позаду. Однак, якщо у вас є наміри діяти в руслі наказів, то спробуйте. Збитків від цих дій зазнають самі США», – зазначив Калин» [175].

Окрім того, що США надали притулок персонам і структурам, причетним до спроби військового перевороту в Туреччині, ще одним проблемним фактором взаємин офіційного Вашингтону та Анкари є постачання Сполученими Штатами зброї і боєприпасів курдським угрупованням на Північному Сході Сирії. Ця зброя використовується переважно проти Туреччини – формально натівського союзника США. Такий стан речей можна вважати іронічним і навіть курйозним, проте він віддзеркалює реалії, які не можна не враховувати і з якими не можна не рахуватися. Дійшло до відвертих курйозів: серед номенклатури військової допомоги США прокомуністичним (!) курдським підрозділам є опції (зокрема, штурмові гвинтівки), щодо

яких існує заборона на постачання в Туреччину (знову-таки нагадаємо – союзника Сполучених Штатів по НАТО).

Якщо вже під заборону постачання в Туреччину потрапили деякі різновиди штурмових гвинтівків США, то про аналогічне табу на експорт винищувача п'ятого покоління F-35 годі вже й говорити. А втім, дещо сказати все-таки варто – тим більше, що це «дещо» чомусь постійно опиняється поза інформаційним спамом ЗМІ й так само поза коментарями ангажованих експертів і аналітиків.

Перший дразливий аспект стосується розтиражованої версії офіційного Вашингтону про те, що відмова продати Туреччині сотню літаків F-35 пов'язана із попереднім вибором офіційної Анкари на користь купівлі російської протиракетної системи С-400, а не американської «*Patriot*». Дивно, чому в епоху інформаційного суспільства, коли оригінальна інформація та аргументація з приводу резонансних подій нібито є на вагу золота, жодна з інформаційних агенцій США (окрім хіба що *Fox-news*) не поцікавилася мотивацією Туреччини щодо зазначеного проблемного кейса. Бо якби вони все-таки поцікавилися, то отримали б доволі аргументовану силогістику, а саме: попри високий рівень функціональної ефективності в принципі американська система протиракетної оборони «*Patriot*» виявиться абсолютно недієздатною в тому разі, якщо Туреччина зазнає нападу з боку будь-якого члена НАТО, позаяк верифікатор «свій / чужий» у «*Patriot*» автоматично заблокує команду щодо знешкодження натівських ракет.

Тут виникає очевидне запитання: наскільки високою є вірогідність збройного конфлікту Туреччини з якимось із членів Північно-Атлантичного альянсу? Якщо врахувати відверто провокативні спроби Греції делімітувати морські кордони з Туреччиною на апріорі неприйнятних для Анкари умовах, то виключати вірогідність збройного протистояння все-таки не варто, а отже – цілком закономірно, що Туреччині слід подбати про весь діапазон озброєнь у такому поки що суто гіпотетичному протистоянні. І якщо американський «*Patriot*» у подібних випадках справді запрограмує безпорадність Туреччини, то Анкара має суверенне право придбати

іншу систему протиракетної оборони – тим більше, що йдеться не про відмову від «Patriot» узагалі, а лише про очевидну недоцільність розміщення цих протиракетних дивізіонів на кордоні з Грецією.

Другий дражливий підтекст відмови США продати Туреччині сотню літаків F-35 полягає в тому, що Анкара фактично є одним із пайових власників цього проєкту винищувача п'ятого покоління, оскільки свого часу вона зробила внесок обсягом \$1,5 млрд у його розробку. Між іншим, увійшовши інвестором у проєкт F-35, Туреччина не вимагала для себе жодних преференцій чи форс-мажорного виконання замовлення для неї: вона була готова сплатити ту саму суму коштів, що сплачують країни, які не брали участі в інвестуванні проєкту F-35, однак за станом на кінець 2021 року Анкара не отримала ні літаків, ні інвестованих коштів. Вочевидь ця ситуація виходить за межі здорового глузду і не найкращим чином атестує як стосунки між США та Туреччиною, так і рівень взаємної довіри в межах НАТО та безпекових перспектив у Близькосхідному та Балкансько-Середземноморському регіонах.

Між іншим, Туреччина передбачала вірогідність розгортання подій за таким сценарієм, тому впродовж попереднього десятиліття істотно знизила залежність в оборонній промисловості від зовнішніх ринків – з 70% до 30%. Якщо в 2002 році Туреччина виділяла на оборонну сферу \$5,5 млрд і реалізовувала 62 проєкти, то в 2020 році видатки становили \$60 млрд і втілювалося в життя понад 700 проєктів. Кількість фірм, що працюють в оборонній сфері, збільшилася з 56 до 1500 [217].

За багатьма інсайдерськими свідченнями, турецька версія винищувача п'ятого покоління, яка розробляється разом із Пакистаном і має попередню назву TF-X, за багатьма опціями виявиться потужнішою, ніж F-35 [195]. Більше того, невдовзі Туреччина ввійде в елітарний клуб власників ядерної зброї: їй навіть не доведеться особливо мудрувати, бо Пакистан готовий оперативно надати весь технологічний цикл виготовлення ядерної зброї [215]. Враховуючи сукупність наведених фактів і тенденцій, не випадково, що всі мозкові центри топрівня ідентифікують Туреччину сучасного зразка як регіональну супердержаву. Аналогічної

думки притримуються й автори Доповіді Національної ради з розвідки США за 2020 рік [177; 191; 198].

На африканському континенті присутність Туреччини посилюється вже друге десятиліття поспіль: ідеться як про торговельно-економічні, так і безпекові проекти, які охоплюють практично весь континент – від Лівії на півночі до Танзанії на півдні, від Сомалі на сході до Гвінеї на заході [99; 147; 176; 197]. Завдяки тісним союзницьким взаєминам із Пакистаном Туреччина ще до виведення останніх віськових підрозділів США з Афганістану у серпні 2021 року набула статусу фактичного куратора північних провінцій цієї країни, населених тюркськими етносами (насамперед узбеками та туркменами) [287].

Утім, основну увагу Туреччина зосереджує на середземноморському регіоні. Оптимізм офіційної Анкари за цим геополітичним напрямом підживлюється декількома факторами. По-перше, архітектором політики безпеки Туреччини на цих теренах є талановитий і авторитетний контр-адмірал Джихат Яйчі (*Cihat Yaycı*). По-друге, після інтенсивної модернізації військово-морського флоту Туреччина володіє найсучаснішими в цьому регіоні корветами, фрегатami та есмінцями, а впродовж кількох наступних років ще й посилиться трьома авіаносцями класу «*Anadolu-400*», що на тривалий час забезпечить їй статус регіональної наддержави. По-третє, як зазначають в один голос аналітики різних країн і політичних уподобань, сьогодні єдність збройних сил та політичного керівництва Туреччини є найвищою за понад 100 попередніх років, а зовнішньополітичні пріоритети хоч і м'якого, проте невпинного експансіонізму повністю поділяються як політичною, так і військовою елітами. Вперше з часів Кемалю Ататюрка ніхто з обізнаних політичних оглядачів навіть припустити не може чогось на кшталт спроби військового перевороту в цій країні, не кажучи вже про успіх для заколотників подібних намірів.

Провокувати Туреччину в її теперішньому силовому статусі – вочевидь не наймудріше з усіх можливих рішень навіть для тих країн, які ще донедавна вважалися *Superpower*. Реноме регіональної

наддержави Туреччина закріплює за рахунок тісних союзницьких взаємин із Пакистаном та Катаром. За кожним членом цього тріумвірату закріплено свої функції та повноваження: Катар є ледве не безмежним джерелом фінансування спільних потреб і проєктів, Пакистан при нагоді ефективно використовує статус ядерної держави і найбільшого джерела людських ресурсів, а Туреччина має найвищу якість збройних сил і озброєнь, спроможна реалізувати практично будь-який будівельно-інфраструктурний проєкт і на додаток ще й посідає ключове геополітичне становище на перетині Європи та Азії, Близького Сходу та Кавказу, Середземного та Чорного морів.

Такий баланс можливостей і щирість партнерських взаємин цьому союзницькому тріумвірату феноменального потенціалу. Очевидно, це почали усвідомлювати три інші ключові країни цього регіону – Саудівська Аравія, Об'єднані Арабські Емірати (ОАЕ) та Ізраїль. Приміром, ОАЕ збагнули контрпродуктивність протистояння Туреччині на всіх проблемних майданчиках Близького Сходу та Північної Африки, тому, врешті-решт, зробили кроки назустріч Анкарі у формі безпрецедентних закупівель турецької зброї та інвестування перспективних будівельних проєктів. Саудівська Аравія усвідомила, що її розбіжності з Катаром на рівні регіональних амбіцій не йдуть у жодне порівняння з атаками еменських хуситів на її нафтопереробні підприємства, тому зробила щедре замовлення на турецькі безпілотники й погодилася владнати непорозуміння з Катаром. Що стосується Ізраїлю, то він не бажає нехтувати чотирма опціями добросусідських взаємин із Туреччиною: по-перше, можливістю солідарних зусиль у питанні делімітації шельфу Східного Середземномор'я; по-друге, узгодженими кроками в протистоянні режиму Башара Асада в Сирії; по-третє, симетричними діями в напрямі максимального послаблення Ірану та знищення його ядерної програми; по-четверте, відпрацюванням різних аспектів взаємодії з Туреччиною на рівні спільного для обох країн союзника – Азербайджану [218].

Другим за значущістю для Туреччини після Середземноморського регіону є діаметрально протилежний у територіальному

сенсі напрям – Кавказ та Середня Азія. Тут перспективи Анкари пов’язані з геополітичним проєктом Турану – наддержавного об’єднання де-факто турецьких держав [54]. На заваді цим перспективам стоїть інерція непростих міжнаціональних взаємин у цьому регіоні. Зокрема, в кавказькому секторі неозброєним оком простежується погіршення, порівняно з часами СРСР, взаємин між Вірменією та Азербайджаном, а також Вірменією та Грузією; у середньоазіатському секторі загострюється багаторівневе протистояння між Казахстаном та Узбекистаном за статус регіонального лідера, а між Узбекистаном, Таджикистаном та Киргизстаном навіть відбуваються регулярні збройні протистояння, в основі яких – боротьба за ресурси Ферганської долини і фактор незбігу етнонаціонального та міждержавного розмежування (йдеться насамперед про анклав етнічних узбеків у Таджикистані та таджиків у Киргизстані) [67]. Тим не менше, Туреччину не відлякують наведені труднощі й проблемні аспекти: вона поступально нарощує організаційні ресурси туранського проєкту, а в 2021 році до щорічного саміту тюркських держав навіть долучилася Угорщина – член Європейського Союзу з-понад тридцятирічним стажем [71].

Ключову роль у питанні реалізації геополітичного проєкту Турану Анкара відводить Азербайджану. Показово, що і Реджеп Таїп Ердоган, і Ільхам Алієв відреконедовують свої країни ідентитетом «один народ, дві держави». Зрозуміло, що ключовим семантичним маркером тут є фактор одного народу, натомість статус двох держав постає чимось на кшталт історично зумовленого непорозуміння, яке невдовзі має бути подолане. За великим рахунком, воно могло б уже прийти у відповідність до вимог здорового глузду, проте з тактичних міркувань чинний статус-кво і далі зберігається з метою максимального виконання Азербайджаном своєї історичної місії комунікативного й організаційного мосту між Туреччиною та тюркськими народами на пострадянських теренах.

Основною територіальною перешкодою на шляху подальшої консолідації тюркського культурно-цивілізаційного фактору залишається Вірменія, а в перспективах реалізації геополітичного

проекту Турану найменше зацікавлена Росія, оскільки автоматично означає щонайменше послаблення впливу Кремля в цьому регіоні, а найімовірніше – територіальну дезінтеграцію Російської Федерації. Тому цілком закономірним є союзницький тандем Вірменії та Росії, який уже майже два століття функціонує в тісній взаємодії. З тактичних міркувань ця взаємодія не надто афішується, проте вона об'єктивно й закономірно зумовлена безальтернативним збігом геополітичних інтересів, який, у свою чергу, робить безальтернативним союзницький тандем Москви та Єревану.

Оскільки інтенсивне переселення вірмен на Кавказ почалося менше двох століть тому, то вони постали перед альтернативою: або визнати свій неавтохтонний статус і намагатися шукати й знаходити порозуміння з новими територіальними сусідами, або за рахунок лобізму, хабарництва та історичних фальсифікацій спробувати спростувати свій фактичний статус-кво на користь поглиблення свого історичного родоводу і його глибокої вкоріненості в регіоні Кавказу й Близького Сходу. Позаяк перша альтернатива для вірмен була нестерпною, то вибір було зроблено на користь другої. А оскільки апетит приходить під час їжі, то поступово вірменський пропагандистсько-фальсифікаційний механізм почав освоювати все нові предметні обшири, й за станом на сьогодні пересічний вірменин навіть не намагається поставити під сумнів абсурдні для решти світу твердження про те, що міфічний Ной не лише існував, а й був, «звичайно», вірменином; що Ісус Христос «найімовірніше» також був вірменином; що серед першохристиян, які висадилися разом із Марією Магдалиною на півдні Франції (в районі сучасного Перпіньяну), абсолютну більшість, «зрозуміло», становили вірмени; що саме вірмени навчили «дикі народи» Кавказу тримати в руках ложку й виделку, надавати хоча б мінімального значення гігієні, а грузинам ще й цілком альтруїстично «подарували» абетку [84; 126; 203].

І перелік подібних амбітних нісенітниць не знає меж: щороку політизований щабель вірменської суспільної свідомості «відкриває все нові америки». У психіатрії такі симптоми підпадають під критеріальні ознаки псевдоамнезії – це коли пацієнт цілком щиро

стверджує, що «пам'ятає» те, чого не лише не було, а й не могло бути в принципі, апіорі.

Однак комфортному для вірмен перебігу клінічної картини заважають кваліфіковані наукові дослідження історії, емпіричної бази загалом та історичних хронік і свідчень очевидців у форматі щоденників та листів зокрема. Особливо показовим є аналіз цілеспрямованого впливу вірмен на формування світогляду Грибоедова – чи не основного лобіста вірменського цивілізаційного фактору й ініціатора переселення вірмен із Персії та Туреччини на території теперішнього Азербайджану, відвойовані Росією на Кавказі [276].

Чи не найбільш дошкульним інструментом самовикриття було ґрунтовне аналітичне дослідження «Ванские надписи и значение их для истории передней Азии» [135]. Перше видання цієї книги відбулося ще в 1899 році: тоді це був розділ за авторства Керопе Патканяна в книзі Магді Неймана «Армения». Етнічний статус автора слугує доволі переконливим підтвердженням його небажання применшити історично-цивілізаційний внесок вірменського фактору та дискредитувати політичну й загалом цілепокладаючу специфіку вірменства. Отже, згідно з аналітичними висновками К. Патканяна, «Вірменія як держава не відігравала жодної значної ролі в історії людства, її назва є географічним терміном, присвоєним і поширеним хайами (т. зв. вірменами), а сама вона була лише місцем з'ясування стосунків між сильними державними утвореннями асирійців, мідійців, іранців, греків, монголів, тюрків, росіян» [135, с. 38].

Якщо хтось і вчив народи Кавказу тримати ложку й виделку, то це були вочевидь не вірмени, оскільки, як відверто визнає Керопе Патканян, «споконвіків хаї не мешкали на Кавказі. Відразу після укладання Туркменчайського договору (10 лютого 1828 року) під керівництвом Паскевича в Азербайджан було переселено 40 тисяч вірмен з Ірану та 90 тисяч вірмен із Туреччини. Загалом у 1828–1896 роках з Ірану та Туреччини було переселено понад 1 мільйон 200 тисяч вірмен. З них 985 тисяч 460 осіб були розміщені на західних землях Азербайджану (Іреванське ханство), а решта – в Карабасі та Гянджі» [135, с. 39].

Починаючи з 1828 року вірменський фактор регулярно використовується Росією для реалізації політичних проєктів «візантійського» штибу, які сама Росія з різних міркувань здійснювати не хотіла б. Вірменам не варто ображатися на такий вердикт, оскільки він відзеркалює очевидні причинно-наслідкові зв'язки і констатує не менш очевидний статус-кво. Ставлення зовнішнього світу до такого де-факто маріонеткового статусу також потребує розважливості, адже, за великим рахунком, вірмени ніколи не володіли прийнятними альтернативами окресленому функціоналу: майже два століття поспіль вони змушені слухняно діяти виключно за вказівками Росії, втішаючи себе тим, що їхня запопадлива вірність та виконавська старанність із часом відкриє для них чергове вікно можливостей у вигляді територіальних, бюджетних, інфраструктурних та кадрово-управлінських преференцій, освячених російськими можновладцями [180].

Росію завжди влаштовували перспективи тліючих конфліктів по всьому периметру її «національних окраїн». Більше того: такі перспективи Кремль цілеспрямовано культивував, створював і надавав їм бажаної для себе конфігурації і гостроти протистоянь, аби драматургія «миротворчого внеску» Росії отримувала максимальний діапазон можливостей. Надійним інструментом упродовження цієї шулерської політики подвійних стандартів із часів Грибєдова були вірмени, вірменський фактор. У цій підклимній «візантійщині» десятиліттями все ретельно ставилося з ніг на голову – зокрема, неспростовні факти етнічних чисток руками вірмен замовчувалися й табувалися під страхом кримінального звинувачення в наклепах, а натомість гіпертрофованого вигляду набувала сумнівна аргументація щодо нібито «геноциду вірмен» [53].

Бути «на побігеньках» у геополітичних авантюрах Росії – справа в багатьох аспектах ризикована й невдячна. Втім, навіть нечуйна та скупа Росія була змушена час від часу віддячувати своїм старанним маріонеткам. Наприклад, 29 травня 1918 року Вірменії було передано понад 9 тис. км² – зокрема, Іреванське ханство, місто Іревань (Єреван) та Ічміадзин, а 30 листопада 1920 року на користь Вірменії

відторгнуто ще майже 9 тис. км² – західний Зангезур та землі на схід від озера Гейча (*GÖYÇƏ GÖLÜ*), яке вірменською має назву Севан. Фактична анексія азербайджанських земель на користь Вірменії здійснена внаслідок безпардонного протегування, відвертого тиску й залякувань з боку етнічного вірменина Анастаса Мікояна – на той час енергійного більшовицького функціонера, а в майбутньому – кавалера шести (!) орденів Леніна. Слухняним інструментом і водночас ефективним засобом переконання в руках Мікояна була 11-та армія більшовицької Росії, яка здійснювала советизацію Закавказзя. Оскільки понад 70% її особового складу становили вірмени, то в Мікояна зокрема й у вірмен загалом не виникало ні проблем, ні затримок із прийняттям практично будь-яких «потрібних і своєчасних рішень».

Між іншим, у Карабах, на який не припиняють претендувати вірмени, їх почали цілеспрямовано заселяти лише в 1923 році. Населений пункт Ханкенді, або «поселення Хана», було засноване наприкінці XVII століття ханом Панах Алі Джаванширом, очільником Карабаського ханства. Тривалий час ця територія використовувалася ханом лише як місце сімейного відпочинку. Що стосується міста Шуша, то воно було засноване ханом Панах Алі в 1752 році. До відома: навіть у радянські часи там мешкало понад 98% азербайджанців, тому територіальні претензії вірмен тут набувають відверто гротескних ознак.

Так само не зайве нагадати, що на початок 1918 року Азербайджан існував у територіальних межах 130 тис. км²; нині ж площа Азербайджану в межах офіційних кордонів становить близько 86,6 тис. км², а фактично контрольована за станом на кінець 2021 року – 83,5 тис. км² (близько 3 тис. км² території колишньої Нагірно-Карабаської автономної області та Лачинського коридору контролюються так званим миротворчим контингентом Росії). Іншими словами, Азербайджан зазнав територіальних втрат обсягом понад 40 тис. км². Основна частина земель (близько 21 тис. км²) відійшла на користь Вірменії, дещо меншу частину прихопила Росія (Дербент і весь південь сучасного Дагестану) і невеличкий

територіальний сегмент отримала Грузія. Втім, Вірменію обсяги її територіальних здобутків не влаштовують: свідченням чого є висування територіальних претензій до сусідніх держав – особливо до Азербайджану (приблизно 50 тис. км² у межах Нахичевана, Карабаху та Куро-Аракського міжріччя й сусідніх районів) та до Туреччини (приблизно 104 тис. км² у межах вілайетів Вана, Бітліса, Ерзрума та Трапезунду).

Вірменські «пасіонарії» відпрацьовували злочинні замовлення Росії не лише на Кавказі: наприклад, командувачем Першою Туркестанською кавалерійською бригадою був Акоп Мелкумян, а Гаспар Восканян, який у 1922 році змінив на посаді командувача Туркестанським військовим округом Семена Будьонного, за кожної нагоди вихвалявся, що особисто вбив воєнного міністра Османської імперії часів Першої світової війни Ісмаїла Енвера-пашу. Ці аспекти переконливо змальовані Маріо Буттіно в його резонансній книзі «Революція навпаки» [31].

Загалом же на Кавказі та в Середній Азії кадрова політика Кремля робила виразну ставку на етнічних вірмен у проміжку між 1918 та 1941 роками. Лише після нападу Гітлера на СРСР Сталін переглянув цей аспект кадрової політики, оскільки небезпідставно вважав, що «надмірна ретельність» виконання вірменами посадових інструкцій поставить під сумнів не лише лояльність Кремлю цих регіонів, а й мобілізаційну ефективність їхніх ресурсів, що набувало вирішального значення для перемоги над Німеччиною. Втім, навіть після відчутного збалансування кадрової політики за етнічною ознакою в 1941 році вірмени й надалі визначали прийняття чи неприйняття Кремлем багатьох резонансних рішень – зокрема, коли постало питання про перелік населених пунктів, яким буде надано статус міст-героїв, практично ніхто не сумнівався, що в цьому списку опиниться Баку, без нафтопродуктів якого СРСР не переміг би не лише в Сталінградській та Курській битвах, а й війні загалом. Однак іншої думки були впливові вірмени, тому в останній момент під час розгляду цього питання на Політбюро ЦК КПРС столиця Азербайджану для когось незбагненно, а для обізнаних цілком передбачувано «випала з обійми».

Блискуча перемога Азербайджану в 44-денній війні 2020 року за повернення контролю над Карабахом докорінно змінила акцентованість світової інформаційної картини щодо цього регіону: якщо раніше абсолютна більшість експертного співтовариства виказувала скепсис щодо перспектив відновлення Азербайджаном суверенітету над відторгнутими територіями, аргументуючи це хорошим вишколом вірменської армії і де-факто союзницькими взаєминами Вірменії як із Росією, так і з Францією та США, то раптом з'ясувалося, що Азербайджан був ледве не приречений на перемогу, оскільки якість озброєнь і підготовка офіцерського складу його армії цілком відповідає вимогам XXI століття, а Вірменія продовжувала впродовж попередніх тридцяти років спочивати на лаврах радянської армії зразка 1980-х [7]. Що стосується сил спеціального призначення Азербайджану, то після безпрецедентної операції з визволення міста Шуша вони злетіли в світових рейтингах одразу в першу десятку аналогічних підрозділів провідних країн світу [291].

Експерно-аналітична «сліпота» щодо спроможності Азербайджану відновити свою територіальну цілісність закономірно актуалізує аспект якості сучасних інтерпретаційних моделей політики зокрема й суспільно-політичної дійсності загалом. Справді, як коректно оцінити поширений феномен, коли *post factum* з'являється аналітична оптика, яка дозволяє розгледіти не лише необхідні, а й цілком достатні передумови тієї перемоги Азербайджану, в яку доти ніхто, окрім самого Азербайджану та його найближчих союзників, не вірив і передумов такої перемоги не помічав?

Що стоїть за цим феноменом – недостатній обсяг емпіричного матеріалу, невміння його оперативно проаналізувати чи просто незграбні спроби *post factum* пояснити те, що мало очевидні ознаки впродовж тривалого часу? Третій варіант відповіді є найбільш правдоподібним, а це означає, що ми маємо справу з доволі кепською ситуацією, коли рівень політичної теорії і політичної культури є настільки низьким або невиразним, що не дозволяє атестувати його на високому рівні не лише на прикладі експертних (точніше, нібито експертних) коментарів поточних політичних

подій і процесів, а й на рівні претензійних академічних досліджень, в яких нестача переконливої авторської аргументації щодо визначальних причинно-наслідкових зв'язків проаналізованих явищ і процесів гіперкомпенсується громіздким синтаксисом наративу та переважністю інформаційного повідомлення евфемізмами, які, замість прояснення й увиразнення сутності справ, максимально замулюють його за принципом «сказавши все, не сказати нічого». В цій ситуації важко навіть збагнути, де саме знаходиться епіцентр проблеми: він стосується недостатнього кваліфікаційного рівня всіх цих «експертів», «аналітиків» і «коментаторів» чи на рівні політичних замовлень та зони комфорту у вигляді інерції тлумачення політичних процесів за певною узвичаєною калькою фаховий рівень інтерпретаторів узагалі втрачає будь-яке значення, перетворюється на зайву, незапитану, баластову опцію.

Зрештою, зауважений проблемний аспект є надто істотним і поліаспектним, щоб похапцем намагатися окреслити його комплексний характер: він заслуговує на окреме ґрунтовне дослідження, а ми натомість продовжимо розгляд наслідків перемоги Азербайджану в 44-денній війні 2020 року ще одним предметним кейсом, який, за всіма ознаками, має всі підстави для посилення в оглядовому майбутньому свого не лише регіонального, а й глобального значення. Йдеться про вплив наслідків успішних воєнних кампаній Азербайджану на ситуацію в Ірані та довкола нього. Річ у тім, що на азербайджанців чи не найбільшою мірою поширюється ідентитет розділеного народу, оскільки близько 80% цього етносу мешкають у межах не своєї держави, а сусіднього Ірану (якщо в Азербайджані етнічних азербайджанців менше 10 мільйонів, то в Ірані їхня кількість перевищує позначку 30 мільйонів).

Разом із іншими тюркськими етносами азербайджанці становлять близько половини населення Ірану, тому хвиля ентузіастичного натхнення, яка охопила тюрків Ірану, цілком може призвести якщо не до територіальної дезінтеграції цієї країни, то, щонайменше, до повалення влади аятол. Ситуація в Ірані вже набула показово безпрецедентних ознак за критерієм ліберального ставлення до

різноманітних маніфестацій і протестних рухів – якщо раніше корпус стражів ісламської революції оперативно ізолював і піддавав тортурам усіх незгодних із «генеральною лінією партії», то після того, як в адміністративному центрі азербайджанців Ірану місті Тебріз на вулиці почало виходити по півмільйона протестувальників, політична поліція намагається взагалі не афішувати факт свого існування.

І це – лише верхівка айсберга: найбільше галасу наробило вірусне відео бозкуртського (від турецького *Boz Kurt*) салюту, який у соцмережах підтримали сотні офіцерів іранської армії тюркського походження, що засвідчило, м'яко кажучи, непевний морально-вольовий статус силової складової сучасного Ірану. За великим рахунком, за відсутності азербайджанської складової сучасний державний проєкт Ірану взагалі набуває химерних ознак, адже навіть найбільш виразні репрезентанти перської цивілізаційної своєрідності й геополітичної доктринальності на кшталт родини Пехлеві були азербайджанського походження – зрештою, як і теперішній політичний керівник Ірану.

У цій ситуації Ільхам Алієв обрав, скажімо так, зважено-наполегливу поведінкову стратегему: з одного боку, він не педалює аспект об'єднання азербайджанців в одній державі, а з іншого – не лише не заперечує такої можливості й доцільності в принципі, а й, усвідомлюючи підтримку в цьому питанні Туреччини, Ізраїлю, США, Пакистану й загалом абсолютної більшості сусідів, робить надзвичайно виразні символічні жести.

Наприклад, коли Азербайджан відвоював територію довкола Худаферінського (в дослівному перекладі – «Дар Господа») мосту, по якому пролягає сучасний державний кордон між Азербайджаном та Іраном, то Ільхам Алієв зробив вражаючу фотосесію, яка містила чимало підтекстів, розрахованих на обізнану частину публіки, а саме: ключове символічне навантаження Худаферінського мосту, збудованого ще в 1027 році, полягає в тому, що він є своєрідним стовбуром, який поєднує дві гілки азербайджанського етносу (північну та південну), роз'єднані історично, політично й географічно; втім, президент Азербайджану не просто сфотографувався

поблизу цього сакрального для азербайджанців місця – він навмисно заступив на кілька десятків метрів на іранську територію, що було розцінено як символічний сигнал готовності йти в питанні об'єднання розділеного народу так далеко, як цього вимагатиме майбутнє.

Здавалося б, кілька десятків метрів не мають особливого значення, проте вони цілком достатні для того, щоб отримати кулю іранського прикордонника. Власне, саме так могло й бути: вірусної популярності в соцмережах набуло фото, зняте з ракурсу снайперської гвинтівки іранського військового, який тримав на мушці Ільхама Алієва, коли той переступив на іранську територію. Безперечно, президент Азербайджану розумів, що перспектива бути застреленим цілком реалістична, однак він зробив свій вибір свідомо й мужньо, а його усмішка під час фотосесії була природною й невимушеною, ніби йому було взагалі байдуже, що він перебуває в снайперському прицілі.

1.7. Еволюція світопорядку як детермінативний фактор коригування пріоритетів політичного розвитку України та засобів їх досягнення

Початок XXI століття зробив нас свідками нерівномірної, флюктуаційної тенденції переформатування світопорядку як у комплексному форматі, так і в усіх його профільних складових – геополітичній, господарсько-економічній та ресурсно-інфраструктурній. Ця об'єктивна проблема додатково загострюється й актуалізується суб'єктивним супроводом у форматі неспроможності адекватно й своєчасно відрегувати на наявні виклики аналітичним, рефлексійним, концептуальним способом, унаслідок чого доводиться констатувати, що «основною ознакою сучасного «духу епохи» є тотальна розмитість критеріальних маркерів і змістовних ієрархій, унаслідок чого невиразність смислових і функціональних контурів притаманна, здавалося б, абсолютно очевидним і фундаментальним явищам повсякденного буття» [109, с. 83].

У фаховому середовищі існує консенсус щодо значущості (а в багатьох випадках і визначальності) для перспектив територіальної цілісності України соціокультурної своєрідності різних територіальних складових, яка віддзеркалює різновекторність цивілізаційних, геополітичних та інших орієнтацій населення. Принагідно зазначимо, що зовнішня «режисура» відцентрових тенденцій чітко простежується в абсолютній більшості країн, в яких сепаратистські тенденції виразно дають про себе знати. Насамперед це притаманно країнам, чиї етнонаціональні автономістські рухи є діаспорним відгалуженням уже існуючих суверенних держав. Для сучасної України така загроза територіальній цілісності найбільш вірогідна у випадку російського, угорського, словацького, румунського та польського етносів.

Труднощі протистояння таким загрозам територіальній цілісності зумовлені їх багатоетапністю й латентністю переходів від одного етапу до іншого. На перший погляд, початок таких «багатоходівок» узагалі не має нічого спільного зі спробами територіальних зазіхань: кожна країна, яка має діаспору за кордоном, цілком природно повинна її підтримувати в питаннях щонайменше культури і шкільництва, позаяк практично всім діаспорам у всіх країнах розселення можуть гарантувати опцію культури і шкільництва лише в мінімальних обсягах. Отже, якщо діаспора потребує більше, ніж такий *minimum minimorum*, вона повинна сама шукати й знаходити способи досягнення такої мети. Цілком закономірно, що кожна діаспора розраховує передовсім на материнську територію, яка має державний статус, бюджет та інший інструментарій, необхідний до забезпечення різних потреб діаспори.

У деяких країнах для забезпечення потреб діаспори існує окремий рядок у загальнонаціональному бюджеті. Зокрема, в Угорщині законодавчо закріплена підтримка угорців за кордоном на рівні 2% щорічного бюджету (правляча політична сила має намір підвищити обсяг такої підтримки до 5%).

У бюджетах інших країн підтримка діаспори не має окремого рядка і конкретних обсягів фінансування, однак таке фінансування

регулярно відбувається зі споріднених бюджетних сфер – на кшталт «культури», «пріоритетного розвитку» тощо.

Третю групу країн утворюють ті, що з різних причин не підтримують свої діаспорні відгалуження. В абсолютній більшості випадків це відбувається з двох причин: або з огляду на економічні труднощі, або на підставі політичних та інших принципових розбіжностей з керівництвом діаспорних структур. Україна належить до третьої групи країн, але жодна з двох наведених причин їй не притаманна. Це робить ситуацію дивною і незручною як для діаспорних відгалужень українців, так і для країн, в яких ці відгалуження мешкають. Приміром, США з метою хоч би часткового нівелювання такого негативного психологічного фону пішли на безпрецедентний крок, перевищивши для української громади законодавчо регламентовані обсяги фінансування культурних потреб тих етнічних груп, чії материнські території мають державний статус.

Підтримка материнською державою своїх діаспорних відгалужень має декілька послідовних фаз. *Перша* фаза пов'язана із забезпеченням культурних потреб; *друга* – з «адресним фінансуванням окремих соціально незахищених категорій населення» (приміром, Угорщина вже близько десятиліття виділяє щомісяця близько 200 євро значній частині угорців Закарпаття пенсійного віку); *третья* – видача паспортів під приводом надання можливості оперативного соціального забезпечення на материнській території; *четверта* – політична автономізація у форматі федеративного статусу «з огляду на неможливість розв'язання комплексу життєдіяльнісних питань у межах наявного політико-адміністративного *status quo*».

У законодавстві практично кожної країни можна знайти положення, які ставлять поза законом реалізацію другої, третьої і четвертої фаз, адже «фінансування окремих соціально незахищених категорій населення» можна розцінити як спробу їх підкупу й вербування; видача паспортів створює колізію громадянської лояльності та захисту інформації в статусі державної таємниці; політична ж автономізація у форматі федеративного статусу загалом є антиконституційною в тому сенсі, що вона суперечить

чинним нормам конституції і для своєї імплементації потребує щонайменше попередніх конституційних змін.

Виникає запитання: чому в такому разі всі чотири фази автономізації в багатьох випадках стають можливими? Це відбувається з двоєдиної причини: по-перше, для кожної фази зовнішні чинники впливу мають доволі струнку аргументаційну «легенду», в якій йдеться про будь-що, але аж ніяк не про наміри загрозувати територіальній цілісності; по-друге, навіть якщо профанативність такої аргументації є очевидною, будь-який зовнішньополітичний демарш є небажаним, позаяк він реально чи потенційно породжує ризики важкопрогнозованих негативних наслідків – причому, не лише зовнішньополітичних, а й геополітичних, внутрішньополітичних, економічних тощо.

Саме така сукупна непередбачуваність факторів політичного ризику в абсолютній більшості випадків стоїть на заваді своєчасному жорсткому реагуванню на послідовну еволюцію загроз територіальній цілісності. Для прикладу, вище політичне керівництво України володіло достеменною інформацією, що Російська Федерація з кінця 1990-х роздає свої паспорти в Криму (здебільшого в Севастополі), а Угорщина та Румунія почала вдаватися до аналогічної практики в Закарпатській та Чернівецькій областях на початку 2000-х років. Так само не вчора українське політичне керівництво дізналося про «карту поляка» і про планомірні спроби Словаччини нав'язати засобом «підтримки шкільництва» українському субетносу лемків уявлення про те, що ті нібито мають етнічну спорідненість зі словаками.

У випадку з Україною зразка 1991–2014 років ключова причина неадекватного реагування на загрози територіальній цілісності була зумовлена навіть не сукупною непередбачуваністю факторів політичного ризику в разі реагування на випадки некоректних зовнішніх впливів, а фактичним зовнішнім управлінням Росією. Таким чином, проігнорувавши резонансну роздачу російських паспортів Росією в Криму, офіційному Києву було вочевидь алогічно «піднімати хвилі» з приводу аналогічних кроків Угорщини

та Румунії в Закарпатській та Чернівецькій областях. Правдоподібно, Угорщина та Румунія саме на таку «реакцію відсутності реагування» й розраховували.

Після Революції Гідності 2014 року офіційний Кремль вирішив, що «дещо – це краще, ніж зовсім нічого», тому перейшов до плану дезінтеграції вже неконтрольованої ним України з метою фактичної анексії Південного Сходу нашої країни. Загрози територіальній цілісності Україні агресору вдалося втілити лише частково: було окуповано Крим (у подальшому надано статус суб'єкта Російської Федерації) та захоплено близько 40% територій Донецької та Луганської областей (щоправда, на цих теренах мешкало понад 60% населення і знаходилося 75% промислових потужностей Донбасу).

Експертно-аналітичне середовище виказує консенсус з приводу несумісності геополітичних здобутків Росії внаслідок захоплення українських територій тим фінансово-економічним і репутаційним втратам, яких було завдано агресору. Справді, Росія фактично мала можливість використовувати Крим як свій військовий плацдарм і до 2014 року, оскільки щорічна плата обсягом \$40 млн за використання військово-морської інфраструктури Севастополя була суто символічною (для прикладу: сучасні орендні ставки щодо аналогічної військової інфраструктури сягають \$1,5 млрд). Натомість після приєднання Криму Росії довелося взяти на свій баланс надзвичайно затратні інфраструктурні проєкти на півострові та довкола нього (включно з мостом від Таманського півострова до Керчі), вартість яких перевищує \$10 млрд щороку.

Утім, навіть грандіозне фінансування не гарантувало успіху за всіма проблемними напрямками: наприклад, будь-який обсяг фінансування Кремля не забезпечить Крим дніпровською водою, за рахунок якої до 2014 року забезпечувалося понад 90% сільського господарства півострова та понад 60% його комунальних потреб. Для розв'язання цих проблем потрібна або добра воля України у вигляді підписання відповідних господарсько-економічних угод, або

подальша окупація частини України з виходом до Дніпра. Оскільки на добру волю України Кремлю після окупацій українських територій і понад 15 тисяч жертв на Донбасі розраховувати важко, то доводилося міркувати щодо другого варіанта.

Територіальні здобутки на Донбасі також не викликали захоплення в російській правлячій еліті, оскільки впродовж 2014–2021 років промислова інфраструктура підконтрольної Кремлю частини Донецької та Луганської областей була зруйнована або морально деградувала на 70–75%. Це означає, що ці території перетворилися на найбільш затратні, обтяжливі для бюджету РФ, конкуруючи за цією ознакою з тим же Кримом і республіками Північного Кавказу, чію лояльність Москві поки що вдається купувати за гроші.

За різними експертно-методичними оцінками, сукупні прямі й опосередковані (зокрема, зумовлені міжнародними санкціями) втатовили Росії від «української кампанії» за станом на кінець 2021 року склали від \$250 млрд до \$400 млрд. Деякі позиції взагалі неможливо навіть приблизно обрахувати, хоча їхня значущість і навіть визначальність не підлягає сумніву – йдеться, зокрема, про фактор недоотриманих прибутків і труднощів, які технологічний і військовий сектори російської економіки зазнали внаслідок санкційної заборони на постачання країнами Заходу технологій певного рівня й профілю.

Збитковість, надмірна фінансово-економічна обтяжливість геополітичних здобутків в Україні не могло не турбувати Кремль, який здійснював усе більш інтенсивний пошук оптимізації наявної ситуації хоча б за рахунок зняття санкцій, накладених країнами Заходу. Однак неодмінною умовою зняття таких санкцій могла бути лише відсутність в Україні претензій до Росії, тому Кремлю так чи інакше довелося б іти на поступки. Експертне середовище дискутувало лише щодо предмету й обсягу таких поступок.

За станом на 2021 рік однією з найбільш реалістичних «сигнальних моделей», розроблених корпорацією РЕНД (*Reasonable and Non-Discriminatory Corporation*) щодо

розблокування російсько-українських відносин, було повернення Україні Донбасу, а також сплата «репарацій за Крим» обсягом близько \$300 млрд. На думку фахівців РЕНД, ця модель мала найвищий рівень вірогідності, оскільки вона є компромісною – в тому сенсі, що дозволяє сторонам конфлікту «зберегти обличчя», а це вкрай важливо для потреб внутрішньої інформаційної політики кожної зі сторін. Унаслідок такого варіанта нормалізації відносин Кремль пояснював би російській громадській думці, що «вдалося відстояти Крим у складі Росії», натомість Україна могла б експлуатувати тезу про «повернення Донбасу» й отримання коштів, еквівалентних плану Маршалла, а перевага країн Заходу полягала б у тому, що їм не довелося б пролонгувати санкції проти Росії, внаслідок застосування яких суб'єкти санкцій зазнавали сумарних збитків понад \$30 млрд щороку.

Та навіть ця найбільш вірогідна модель містила чимало факторів ризику, кожен з яких може її перекреслити на будь-якому етапі реалізації. Зокрема, Росія могла б намагатися поступитися Україні загарбаною частиною Донбасу на своїх умовах (особливий статус і т. ін.), аби не бути звинуваченою ура-патріотами в зраді національних інтересів. Натомість Україні Донбас на умовах Кремля не потрібен, бо це означало б абсурдну ситуацію: де-факто російський Донбас, який утримувався б за кошти українських платників податків.

Що стосується розблокування кримського питання, то тут основна інтрига полягала в обсязі компенсацій, які, з одного боку, влаштували б Україну, а з іншого – виявилися б прийнятними для Росії, для її бюджету (наприклад, експертне середовище виказує сумніви щодо спроможності Росії сплатити Україні компенсацію за Крим величиною \$300 млрд навіть упродовж наступних десяти років).

Однак у цілому зарубіжні аналітики були налаштовані оптимістично, оскільки превалювало усвідомлення тієї обставини, що для всіх сторін, які так чи інакше беруть участь у конфлікті (Україна, Росія, країни Заходу як суб'єкти санкцій), ситуація вже перетнула позначку цугцвангу, тому продовження попереднього

сценарного плану було збитковим для всіх (зокрема, для України війна на Донбасі обійшлася в 30% падіння ВВП у 2014 році й подальші втрати бюджету, еквівалентні понад \$5 млрд щороку).

Повертаючись до загальнометодологічних аспектів вірогідних загроз територіальній цілісності, треба визнати: той факт, що певна країна вдається до підтримки своєї діаспори, зовсім не означає, що вона має далекосяжні плани територіальної дезінтеграції і анексії тієї країни, де мешкає її діаспорне відгалуження. Приміром, Польща, Словаччина і Румунія недвозначно висловлювали свою дипломатичну підтримку територіальної цілісності України в контексті подій у Криму й на Донбасі. Здебільшого підтримка діаспори має дві основні причини: по-перше, вона здійснюється на вимогу суспільної думки, від якої залежать результати виборів, а відтак і перебування чи неперехування політичної сили при владі; по-друге, поліаспектний вплив на діаспору потрібен у контексті різноманітних форс-мажорних обставин (в діапазоні від стихійних лих і до територіальної дезінтеграції країни, в якій мешкає діаспора), від яких не застрахована жодна держава.

На відміну від інших сусідів України, Росія завжди відштовхувалася від розуміння свого статусу суб'єкта зовнішнього управління Україною, тому коли в 2014 році Київ вдався до спроби переглянути такий стан речей, Кремль одразу перейшов до фази інтервенції і анексії. З огляду на вторгнення в Криму і Донбас Росія закономірно постає джерелом найбільших зовнішніх загроз територіальній цілісності України. Та навіть якщо наш північно-східний сусід у своїх намірах дезінтеграції України покладається в основному на брутальну воєнну силу, він у початковій фазі втілення своїх намірів обов'язково розігруватиме карту «захисту представників російського світу», «забезпечення прав і свобод росіян» тощо.

Здавалося б, для досягнення мети відторгнення тієї чи іншої частини України такі відволікаючі заходи є зайвими, а можливо навіть контрпродуктивними з міркувань перспектив досягнення очікуваного Росією результату. Та попри деяку інструментальну обтяжливість карта психологічно-пропагандивної преамбули в

абсолютній більшості випадків дестабілізації України є виправданою, позаяк вона залишає для її ініціатора експансії надію на те, що його агресії *post factum* вдасться надати міжнародно-правового статусу не воєнної, а гуманітарної операції, яка лише з огляду на незалежні від неї обставини й особливості потребувала залучення силової компоненти.

У такому разі залишається високою вірогідність переведення *de facto* воєнної операції в статусну площину силової спонуки «дотримання міжнародно визнаних прав і свобод». Якщо такий план спрацьовує, то країна-агресор уникає міжнародних санкцій та ізоляції, а єдиний негативний наслідок для неї може бути пов'язаний хіба що з міжнародною вимогою вивести свої війська. Але, як правило, процедура виведення військ не має жорстких часових регламентацій, тому впродовж місяців і навіть років агресор отримує можливість не лише формально здійснювати владні повноваження на окупованих територіях, а й також змінювати на свою користь якісну структуру населення за критерієм політичної і культурно-цивілізаційної орієнтованості. Це відбувається різним способом – засобом як безальтернативної присутності агресора в інформаційному просторі захоплених територій, так і витіснення нелояльних мешканців, а натомість заселення загарбаних територій представниками своєї етнічної групи.

З чимось подібним ми маємо справу в сучасному Криму, в який упродовж 2014–2021 років з Росії було переселено понад 300 тисяч осіб. Для 2-мільйонного Криму це надзвичайно істотна величина. Також варто взяти до уваги, що за вказаний період з Криму в Україну і частково Туреччину відбулася міграція кількох десятків тисяч осіб. Здавалося б, це неістотний показник. Утім, неістотним він є лише у формально-кількісному сенсі, а не у фактично-якісному: річ у тім, що йдеться про той сегмент населення Криму, який був найменш лояльним до російської агресії.

Вибір цих людей на користь міграції в Україну і Туреччину (йдеться про кримських татар) можна зрозуміти: для багатьох із них це була чи не єдина можливість уникнути утисків, дискримінації і

репресій. Але також треба розуміти, що за відсутності цієї категорії населення в Криму зникають останні залишки свідомої опозиції російській агресії, спроможної переконливо донести свою точку зору до різних сегментів масової свідомості півострова. Це ті, висловлюючись у термінах соціології, «комунікатори» й «комунікативні осередки», значення яких для формування суспільної свідомості становить від 1:5 до 1:20. Тобто кожен з них спроможний (особливо в передвиборчій період) вплинути на формування позиції від п'ятох до двадцяти мешканців (передовсім ідеться про тих, хто ще не визначився зі своїми електоральними, політичними та іншими вподобаннями).

Крізь призму вказаної особливості міграція з Криму кількох десятків тисяч такого населення може мати для якісної структури населення півострова за критерієм політичної і культурно-цивілізаційної орієнтованості навіть більш істотні наслідки, ніж методичне заселення в Крим із російської глибинки кількох сотень тисяч осіб, які апіорі лояльні до будь-яких агресивних зазіхань Росії, бо відтепер легітимність і загалом перспективи їхнього перебування в Криму цілком і повністю залежать від визнання чи невизнання Кремля агресором.

Звичайно, йдеться про визнання чи невизнання на міжнародному рівні, але часто міжнародні вердикти набувають чинності на підставі врахування місцевого волевиявлення (тобто визнання чи невизнання на місцевому рівні). У цьому разі треба визнати, що після масштабних «зачисток» окупованих територій від нелояльних мешканців і планомірного заселення адептами «русского мира» результати навіть цілком демократичного волевиявлення спрогнозувати не важко: воно буде на користь Росії. Іншими словами, якщо на попередньому етапі порушені демократичні норми й процедури, то забезпечення демократичної прозорості в процесі виборів втрачає сенс, набуває ознак цинічного фарсу.

Росія робила вигляд, що не розуміє останньої тези або вважає її недоречною в контексті сучасної ситуації з Кримом. Тому останнім часом Кремль здійснював інтенсивне зондування міжнародної

реакції на предмет можливості виведення своїх військ з Криму й надання півострову права «самому визначитися зі своїми політичними вподобаннями». Натомість Росія сподівалася на «обнулення ситуації 2014 року», а відтак – на зняття з неї міжнародних санкцій, які за різними експертними оцінками вже призвели до близько \$250 млрд лише безпосередніх бюджетних втрат (сума недоотриманих прибутків, втрат приватного бізнесу та скасованих інвестиційних проєктів є паритетною офіційним втратам). При цьому Кремль пропонував провести вибори «в стислі терміни, аби уникнути політичних загострень і неконтрольованого посилення екстремістського фактору», а право вибору закріпити «за всіма громадянами сучасного Криму».

Офіційні кола Росії не могли не розуміти, що перелік практичних кроків, які сукупно визначають її «жест доброї волі», в багатьох аспектах не відновлюють *status quo* зразка лютого–березня 2014 року. Та попри розуміння очевидних речей Кремль зробив свій розрахунок на два фактори: по-перше, він готовий піти на нібито «максимально можливі поступки»; по-друге, розрахунок робився на непопулярність санкцій проти Росії у країнах Заходу.

Друга теза потребує більш розлогого пояснення з огляду хоч би на свою нетиповість для українського інформаційного поля. Отже, річ у тім, що безвідносно до адресної спрямованості кожна санкція є двосічним мечем – у тому сенсі, що внаслідок її застосування збитків зазнає не лише об'єкт санкцій (той, проти кого вони застосовуються), а й суб'єкт (той, хто застосовує). Для суб'єкта санкцій застосування будь-якого санкційного списку є своєрідною грою з вогнем: втрати полягають не лише в недоотриманих прибутках від привабливих інвестиційних проєктів, а й в обмеженні своїх експортних можливостей, що тягне за собою згортання виробництва й загрозу звільнення тисяч працівників унаслідок звуження ринку вакансій. Сукупно все це призводить до зростання соціальної напруги, яка, в свою чергу, загрожує негативними електоральними наслідками для тих політичних сил, які ініціювали застосування санкцій.

Іншими словами, Україні як адекватній державі й українцям як обізнаним громадянам цієї держави слід мати на увазі, що застосування санкцій не є самоочевидним автоматизмом, який вступає в силу внаслідок найменших ознак агресії з боку Росії. Так само немає жодних гарантій того, що вже застосовані санкції триватимуть доти, доки Україна не поновить свій територіальний суверенітет над останнім квадратним кілометром своєї території. Контури однієї з причин такого стану справ уже позначені – це громадська думка країн-суб'єктів санкцій, яка не зобов'язана жертвувати своїм добробутом у кожному із сотень випадків агресії, несправедливості чи стихійного лиха, з якими мешканцям Землі доводиться мати справу щороку.

Безперечно, громадська думка (особливо розвинених країн) прагне мати привабливе репутаційне «портфоліо», але вона чітко відчуває ту межу альтруїзму, переступання через яку є неприпустимим. Якщо влада країни-суб'єкта санкцій цю межу ігнорує, переступає через неї, то громадська думка застосовує санкції вже до своєї влади у вигляді негативних електоральних наслідків. Отже, в таких випадках скасування міжнародних санкцій є справою безальтернативною: якщо їх не скасовує нинішня влада, то скасує інша, яка опонуватиме теперішній на наступних виборах.

Саме на такий «ефект втоми від санкцій» і розраховував Кремль, спонсоруючи в знакових європейських і американських виданнях цілі шпальти тенденційних аналітичних розробок, ключовим меседжем яких є недоцільність продовження санкцій з огляду на їх надто високу ціну для Заходу, котра в умовах сучасної глобальної економічної нестабільності матиме відчутні негативні наслідки для країн-суб'єктів санкцій. Якщо врахувати, що цей основний аргумент регулярно доповнювався пікантними подробицями про «тотальну корумпованість української влади», про бізнес знакових постатей українського істеблішменту в окупованому Криму й на Донбасі, а також у Росії, то перспективи тривалого продовження існуючих санкцій є доволі непевними. Принаймні вони залежать виключно від доброї волі країн Заходу, а не від якихось автоматизмів застосування норм міжнародного права.

Треба визнати, що попри тенденційність замовних статей Кремля чимало викладених у них фактів відповідали дійсності, ставлячи ініціаторів санкцій у вкрай незручне становище. Справді, як пояснити західному виборцю необхідність припинення з Росією торговельних операцій, якщо топпредставники українського політикуму і олігархату успішно здійснюють такі операції, щороку підкорюючи в рейтингу *Forbes* нові висоти?! Карту корупційних метастаз у вищих ешелонах влади також важко чимось крити. Вкупі з неефективним управлінням практично всіма сферами суспільної життєдіяльності це ставить під сумнів не лише пролонгацію санкцій щодо Росії, а й будь-які кроки назустріч з боку Заходу – починаючи від траншів МВФ і закінчуючи списанням боргів і поширенням на Україну чогось на кшталт «плану Маршалла».

Та чи найбільшим гріхом української влади була деформація інформаційного поля країни – особливо аргументаційної складової. Це призводило до дезорієнтації і деморалізації громадської думки, що у разі цілком вірогідних форс-мажорних обставин могло мати непередбачувані наслідки. Наприклад, у ЗМІ послідовно культивувався абсолютно неадекватний фактичному статус-кво міф про «гарантії, надані Україні Будапештським меморандумом» і «зраду Заходом України, який недостатньо сприяв Україні після російської агресії». Насправді Будапештський меморандум не надавав і не міг надати Україні жодних міжнародних гарантій територіальної цілісності, оскільки він не належить до категорії угод, які регламентують порядок таких гарантій.

Іншими словами, якийсь український президент помпезно уклав суто символічну міжнародну угоду, яка не має жодних міжнародно-правових наслідків, а наступні українські президенти із самовпевненим виразом обличчя заколисували громадську думку мантрами про «абсолютну захищеність України міжнародними зобов'язаннями ключових гравців світової політики» і безпрецедентним популізмом про «19 (!) стратегічних партнерів України». Насправді ж не існувало жодних міжнародних гарантій територіальної цілісності, а на додаток основний стратегічний

партнер ще й виявився ініціатором демонтажу територіальної цілісності України.

На тлі цього театру абсурду відбувалася прискорена деградація збройних сил і озброєнь, апофеоз якої припав саме на період російського вторгнення в Крим. Згодом, виправдовуючи відсутність збройного опору російській агресії, представники топрівня українського політикуму озвучили цифру «6000 боєздатних солдат і офіцерів, вірних присязі Україні». Це певною мірою пояснює «неможливість реагувати на всі загрози одночасно» й «доцільність визначитися з пріоритетами», до переліку яких, за логікою речей, Крим у березні 2014 року не належав.

Доволі симптоматично, що така аргументація завжди озвучувалася представниками української влади в режимі монологу. Вочевидь, це не випадково, адже подібні пояснення не стільки відповідають на резонансні запитання, скільки породжують безліч нових. Приміром, ким і з якої «стелі» була знята цифра «6000 боєздатних солдат і офіцерів»? Чи були накладені посадові стягнення на ту абсолютну більшість особового складу Збройних сил України, яка не потрапила до переліку «вірних присязі Україні»? На підставі чого отримувала заробітну плату категорія громадян у погонах, не готових бути вірними присязі України? Чому більшість представників цієї категорії усе ще належали до особового складу ЗСУ?

І це – лише верхівка айсберга запитань, що лежали на поверхні, але чомусь вперто ігнорувалися спікерами від української влади. Проте заради справедливості треба визнати, що безвідповідальність, посадова неадекватність і невідповідність покликанню у середовищі української влади генерувалися і набували системних ознак здавна, тому такий кепський стан речей не був чимось екстраординарним: це – закономірний наслідок понад трьох десятиліть не повноцінного європейського керівництва державою, а лише вдосконалення навичок «бігати між краплинками дощу».

Навіть якщо лєвова частка відповідальності за жахливий стан управлінської вертикалі України лежить на попередніх владних елітах, це не може слугувати індульгенцією для бездіяльності влади теперішньої, адже вона – єдина інстанція, яка може і повинна дати

відповідь на запитання про причини неготовності України до переконливих відповідей на загрози її територіальній цілісності. Причому, українське суспільство вже не задовольняють (і чим далі, тим менше задовольнятимуть) пояснення причин негараздів «узагалі»: народ добряче зятамив, що узагальненою і колективною може бути лише безвідповідальність, а відповідальність завжди персоніфікована, тобто вона має посаду, прізвище, ім'я та по батькові. Якщо влада не готова спілкуватися з народом за такими принципами, то невдовзі вона поступиться місцем тим, хто таку готовність має (принаймні маніфестує публічно).

У цьому разі самоціллю є не стільки визначення і покарання винних у минулих прорахунках, невдачах і зрадах, скільки засвоєння повчальних уроків історії, бо країна, яка їх ігнорує, буквально приречена на їх повторення в майбутньому. Зрештою, деякі проігноровані Україною прописні істини ефективного функціонування держави сучасного гатунку настільки очевидні, що не потребують ні поліаспектної аргументації, ні розлогого компаративного аналізу, ні спеціальних детективно-прокурорських розслідувань. Це стосується насамперед тривалої бездіяльності в питанні оптимізації як кількісних пропорцій етнічного складу, так і якісних громадянських параметрів населення південно-східних областей і особливо Криму.

До відома: із 1989 по 2001 роки кількісні параметри українського населення в Автономній Республіці Крим, місті Севастополі та Донецькій області якщо й зазнали позитивних змін, то вкрай незначних. З-поміж інших областей у зазначених регіонах позитивні для України зрушення в етнопонаціональному складі населення мали найнижчі показники. Тому зовсім не випадково, що саме ці регіони були обрані Росією для дестабілізації і дезінтеграції України.

Якщо врахувати якісні (громадянські й лояльнісні) ознаки українців зазначених регіонів, то експансіоністські пріоритети Кремля набувають не лише об'єктивних, а й цілком закономірних ознак. Зокрема, починаючи з 1991 року всі соціологічні опитування свідчили про те, що в середовищі етнічних українців Криму громадянська лояльність Україні нижча, ніж у кримських татар. І чим далі, тим зазначена особливість набувала все більш виразніших

ознак. Важко сказати, наскільки такий стан речей є курйозним, але те, що він не сприяв легітимації української державності в Криму і не сприятиме відновленню суверенітету України над півостровом, не викликає жодних сумнівів.

Після територіальних загарбань Росією Криму та ескалації напруженості на Донбасі в 2014 році стосунки між офіційним Києвом та Москвою перебували на найнижчому дипломатичному рівні з часів набуття Україною державної незалежності в 1991 році. Вельми сумнівно, що Україна могла б погодитися на нормалізацію міждержавних взаємин і відновлення їх у повному обсязі доти, доки не буде відновлено територіальну цілісність.

Формально Кремль не заперечував можливість відновлення територіальної цілісності України, але лише щодо Донбасу – та й то за двох умов: по-перше, якщо таким буде волевиявлення мешканців поки що непідконтрольної Україні частини Донбасу; по-друге, якщо Донбас у цілому матиме безпрецедентно високий рівень функціональної автономії (практично в цьому разі йдеться про конфедеративні взаємини Києва та Донецька). Що ж стосується Криму, то Росія подавала дипломатичні сигнали про готовність фінансової компенсації Україні за цю територію (міжнародні посередники називали суму близько \$300 млрд, що є сумарним еквівалентом видатків України на Крим упродовж 1954–2014 років).

Попри те, що сума \$300 млрд є гігантською для українського бюджету і, навіть будучи сплаченою впродовж 20 років, вона могла б розв'язати левову частку українських господарсько-економічних проблем, тим не менше, офіційний Київ не поспішав давати «добро» на такий сценарій розблокування відносин із Кремлем із двох причин: перша є етичною, і полягає в тому, що в цьому випадку Україна опосередковано визнавала б прийнятність для неї «торгівлі своїми територіями», а це призвело б до значних репутаційних втрат; друга причина зводиться до того, що як тільки Україна погодилася б на сам переговорний процес із нагоди такого сценарного плану, з Росії могли б одразу зняти міжнародні санкції, а Київ не бажав втрачати цей жорсткий засіб міжнародного тиску на Росію. Суто формальне відтворення контролю над Донбасом

також не вигідне Україні, бо в цьому разі на неї ліг би весь тягар відновлення інфраструктури, а політичний і геополітичний контроль над Донбасом був би лише умовним, ефемерним.

Ситуація значною мірою патова. Вирішального значення все більш виразно набував міжнародний контекст: річ у тім, що насправді міжнародні санкції проти Росії (як, зрештою, і будь-які санкції) є двосічним мечем – у тому сенсі, що вони завдають збитків не лише Росії, а й тим країнам, які ці санкції ухвалили. Тому припинення санкційного режиму була доволі бажаною перспективою для міжнародного співтовариства, яке все більш наполегливо підштовхувало б сторони конфлікту (Росію та Україну) до нормалізації відносин (яким саме чином – для Заходу цей аспект є другорядним).

Аргументаційна непереконливість України за багатьма аспектами конфлікту на Південному Сході призводила до курйозних наслідків: на додаток до того, що цей конфлікт щороку виснажував український бюджет на кругленьку суму, міжнародна гуманітарна допомога надходила не в Україну й навіть не у підконтрольні офіційному Києву території Донецької та Луганської областей, а виключно в сепаратистські анклави. Зокрема, «за перше півріччя 2019 року Міжнародним комітетом Червоного Хреста на територію Донбасу, непідконтрольну уряду України, було відправлено 6065 тонн гуманітарної допомоги, яку було перевезено 327 вантажівками», – повідомили в організації. Гуманітарна допомога включала продуктивні, гігієнічні набори та будівельні матеріали, медикаменти та інше, видавалася на безоплатній основі. «Також як гуманітарна допомога було відправлено будівельні матеріали для відновлення пошкодженого внаслідок конфлікту житла – зокрема, шифер і будівельні дошки. Крім цього, гуманітарний вантаж містив медикаменти, корм для свійської птиці та теплиці», – повідомили в Червоному Хресті» [167].

Україна інтенсивно нарощувала свою обороноздатність – як у цілому, так і на південно-східних рубежах насамперед і в основному. Зокрема, як повідомлялося в пресі, «на новій базі в Бердянську зможуть розташовуватися бойові плавці 73-го центру морських спеціальних операцій, що виріс з унікального радянського

підрозділу морського спецназу ГРУ СРСР. До своєї специфічної підготовки (їх готують до диверсій як з моря, так і з повітря) впродовж попередніх п'яти років вони наросили свій досвід військовими операціями на Донбасі, тому для ворогів України утворюють фактор безпеки найвищого рівня» [288].

Утім, основні надії в протистоянні з Росією Україна покладала на асиметричність реакції в разі ворожого вторгнення. Засобом такого реагування мав стати ракетний щит, на побудову якого зосереджувалося вістря основної уваги вітчизняного оборонного комплексу. Участь України в міжнародному Режимі контролю за ракетними технологіями (РКРТ) дозволяло Києву виробляти для потреб української оборони ракети дальністю до 500 км. Зрештою, технічний потенціал України був цілком достатнім для того, щоб виготовляти високотехнологічну ракетну зброю дальністю навіть понад 1500 км. Основні труднощі були пов'язані з фінансовою складовою таких проєктів, оскільки йдеться про гривневий еквівалент мільярдів доларів.

Більшість аналітиків погоджувалися, що «якщо знайти життєздатне в довгостроковій перспективі рішення щодо Криму і Донбасу не вдасться, то в Україні з високою вірогідністю утвердиться ідея, згідно з якою безпека досяжна лише під егідою НАТО. Своєю агресією Росія одного разу вже домоглася ефекту, прямо протилежного її очікуванням, а саме: зміцнила й згуртувала українську державну націю, яка на той момент мала істотні труднощі з визначенням своєї колективної ідентичності. Таким самим чином постійна загроза безпеці (у формі окупації або потенційно можливого продовження інтервенції) може викликати те, чого так боїться Росія, – знищення всіх стратегічних підступів до неї і остаточне примикання України до НАТО» [220, с. 240].

З огляду на специфіку географічного положення й на геополітичну турбулентність сучасності Україні слід ретельно підготуватися до загострення проблеми мігрантів і біженців. Оскільки цей виклик для нашої країни відносно новий, а з його особливостями та алгоритмами дії нам не доводилося мати справу, то потрібно не лише й не стільки старанно засвоювати уроки цієї

сфери суспільного життя в онлайн режимі, скільки ретельно опанувати повчальним досвідом інших країн, механізмами й засобами розв'язання окресленої мети. Для початку потребує істотного увиразнення рамкове сприйняття феномену мігрантів – усвідомлення того, що йдеться не лише про «тестування гуманістичної відповідності», а про складний комплект, систему проблемних факторів різного профілю, гуманітарного, соціокультурного, господарського, фінансово-економічного тощо. Цивілізована країна XXI століття повинна бути готовою до кожного з цих викликів. Якщо ж така готовність відсутня, то вістря уваги доцільно зосередити на мінімізації міграційних викликів.

Чи не основним закидом на адресу емігрантів є поширене на рівні масової і навіть наукової свідомості переконання, що ті сприймають нову країну проживання не як мету свого життя, а як засіб досягнення деякої іншої мети – причому, засіб тимчасовий. Сукупність наведених факторів об'єктивно й закономірно призводить не лише до ксенофобії різного ґатунку, а й до істотного підвищення рівня конфліктогенності етносоціальної та етнополітичної ситуації, яка здебільшого нуртує в підсвідомих глибинах суспільної життєдіяльності, але час від часу виривається назовні соціальної дійсності у вигляді протистоянь, погромів, підпалів тощо.

Ключова проблемна складова полягає в істотності соціокультурних відмінностей. Саме цей фактор регулярно призводить до явища, яке Елвін Тофлер позначив терміном «культурошок». Зазначена особливість буквально запрограмує несумісність сприйняття й тлумачення одних і тих самих явищ та процесів: те, що ви вважаєте неістотним, для представника іншої соціокультурної ойкумени цілком вірогідно може мати непересічне й навіть сакральне значення. І навпаки – те, що ви наділяєте статусом першочергового пріоритету, в репрезентантів іншої культури, конфесії і навіть демографічної групи може викликати скептичну чи іронічну посмішку. Така особливість не випадкова: соціокультурні автоматизми у вигляді традицій, стереотипів, ритуалів і т. ін. є результатом тривалої історичної еволюції, яку неможливо засвоїти «екстерном».

Власне, саме ця обставина й закладає в полікультурне соціальне середовище міну вповільненої дії під назвою «культурошок».

Яким чином слід розв'язувати зазначену проблему, не можуть переконливо пояснити навіть ті розвинені країни, які мають тривалий досвід інкорпорування мігрантів у своє соціальне середовище. Якщо вже навіть США – класична країна емігрантів і успішного втілення на практиці концепції «плавильного казана» – основним інструментом розв'язання окресленої проблеми вважають бетонний мур на кордоні з Мексикою, то цей факт розставляє в тексті сучасної міграції чимало показових розділових знаків.

Не менш ілюстративно повчальною є ситуація в Європі, зокрема в країнах ЄС, де хвилі емігрантів і біженців уже призвели до міждержавної напруги і фінансових претензій, оскільки на кожного переселенця тут законодавчо передбачено певний обсяг фінансового забезпечення, який у разі відсутності емігрантів можна заощадити й спрямувати на більш популярні на рівні громадської думки проекти. Тому основний загальний емігрантів і біженців зосереджені в Туреччині, Італії та Іспанії, країни-сусіди посилюють прикордонний контроль, аби завадити проникненню на свої території небажаних гостей, а країни ЄС роками сперечаються щодо мізерних квот емігрантів, які вони готові прийняти, а також щодо вочевидь недостатньої компенсації тим країнам, які найбільше потерпають від проблем із біженцями та емігрантами.

Саме зовнішні мігранти утворюють те живильне середовище, в якому не лише зароджуються, а й прискорено еволюціонують сепаратистські настрої. Власне, «потенціал сепаратизму залежить передусім від потужності регіональної спільноти, у середовищі якої поширюються чи можуть поширюватися сепаратистські настрої. Йдеться як про її чисельність, так і про привабливість відповідної ідентичності; наявність спільних інтересів, відмінних від інтересів решти населення країни; існування помітних мовних, культурних, конфесійних особливостей, обумовлених історією регіону. Досить часто формуванню такої спільноти сприяє наявність тих чи інших географічних бар'єрів, що ускладнюють комунікації всередині держави (водні перешкоди, гори тощо), як приклад – півострів Крим в Україні» [178].

Крім універсальних факторів активізації сепаратистських рухів практично кожна країна має справу зі специфічними, характерними лише для неї чинниками. У випадку з Україною можна виокремити такі передумови й особливості, що реально чи потенційно загрожують територіальній цілісності: *«Історичний чинник* – тривале перебування окремих частин нинішньої державної території України у складі інших держав, де сформувалася особлива регіональна ідентичність. Лише напередодні Другої світової війни і за її результатами Україні у складі СРСР були повернуті землі загальною площею понад 150 тисяч квадратних кілометрів, тобто чверть нинішньої державної території України. *Релігійний чинник* – ідеться не стільки про глобальне розмежування конфесій по лінії існування домінуючих в Україні двох віросповідань, а відтак і церков – православної і греко-католицької, – скільки про їх прихильність до тієї чи іншої сторони у проявах регіонального сепаратизму, тобто локальне поєднання в окремих регіонах етнічного і релігійного чинників, що значно підсилює регіоналістські практики. *Етнічний чинник* – більш зросійщена південно-східна частина країни і більш українська північно-західна. *Економічний чинник* – наявність значного розриву в рівнях соціального та економічного розвитку між окремими регіонами, який стимулює незадоволеність багатших територій несправедливим, з їхнього погляду, розподілом національного доходу держави» [178].

Імперативною ознакою кризового стану практично кожного суспільства сучасного формату є смислова розмитість базових світоглядних регуляторів суспільного буття – зокрема, уявлень про належне і справедливість, внаслідок чого настає параліч суспільного цілепокладання. Теоретико-методологічна складність оперування зазначеними аспектами полягає в тому, що вони не мають смислу «взагалі»: кожен суб'єкт суспільних відносин формулює щодо них власний смисл, який часто виявляється несумісним, а інколи й узагалі взаємовиключним із точки зору аксіологічних, етичних та інтерпретаційних акцентів. Додаткові труднощі створює та обставина, що часто доводиться мати справу з еквівалентними, але принципово несумісними світоглядними парадигмами.

Коли суспільство зазнає докорінних суспільно-політичних трансформацій, тоді усталені уявлення про дійсність і перспективи поступаються місцем світоглядній аморфності й аксіологічній невиразності. Настає драматичний період, який на початку 1990-х отримав концептуальний ідентитет межичасся. Як зазначали з цього приводу М. Михальченко та З. Самчук, «нині люди відчують, що живуть у надзвичайно хиткому й невиразному часі, затиснені між Вчора і Завтра. Ця аморфність, неостаточність і плинність часу межичасся не може не позначитися на формуванні особистісної та масової стратегії життя, що, певною мірою, пояснює мотивацію тотальної стихійної бездіяльності й безвідповідальності, етичного «плюралізму» та духовного інфантилізму доби межичасся. Принаймні пояснює суто психологічно. Однак безвідповідальність завжди залишиться безвідповідальністю, незалежно від того, наскільки ретельно не підганяли б під неї мотивацію виправдання» [122, с. 4].

Важко не погодитися з В. Левкучичем, коли він стверджує, що межичасся – це «найбільш небезпечний для буттєвих перспектив суспільства історичний етап, оскільки в межах інерції його буттєвих автоматизмів співіснують і безкомпромісно взаємодіють між собою різні парадигмальні уявлення про добро та зло, про справедливе та несправедливе, про праведне та неприйнятне, про Божове та ^{кесареве} і т. ін.» [110, с. 396]. В таких проблемних ситуаціях у край важливо запропонувати суспільній свідомості своєрідне Євангеліє – ту благу вість, котра здійснить необхідну смислово демаркацію семантичної невизначеності нового політичного світопорядку і запропонує низку конкурентних переваг, запитаність яких не підлягає сумніву особливо на початковому етапі кожної нової світопорядкової епохи. З 2014 року статус безроздільного символу віри українських можновладців пов'язаний із цивілізаційною складовою конкурентних переваг сучасного світопорядку.

Між іншим, дилеми й альтернативи цивілізаційного вибору України, які зазвичай пов'язуються з періодом розпаду Варшавського договору й Радянського Союзу, насправді існували й значно раніше – принаймні вже тоді, коли самоусвідомлення українства набуло більш-менш виразних ознак світоглядної, політичної та

ментальної ідентичності й внутрішньої суверенності. Саме на цьому етапі об'єктивно й закономірно виникає потреба цивілізаційної визначеності, з якою має продуктивно узгоджуватися наявний світоглядний, політичний і ментальний статус-кво або під який повинні підлаштовуватися, переформатовуватися світоглядні, політичні й ментальні реалії суспільного буття.

Виразним і дискутивно насиченим етапом аргументаційного позиціонування щодо дилем і альтернатив цивілізаційного вибору України був період ідейного протистояння бандерівців, мельниківців і двійкарів у 1940-х роках (щоправда, необхідним і невід'ємним прологом цього етапу слід визнати політичний полілог під егідою ОУН Євгена Коновальця, а післямовою та риторичним відлунням 1940-х було осмислення цивілізаційних альтернатив у середовищі української діаспори в часовому діапазоні від завешення Другої світової війни й до розпаду СРСР).

На жаль, доводиться визнати курйозний *status quo*: порівняно з аргументаційним сплеском концептуальних баталій кінця 1930-х – початку 1950-х років наше сьогодення постає блідою тінню тих часів: замість аргументованої концептуалістики нині доводиться мати справу зі «спущеною згори» постулативністю, хворобливою одержимістю химерами та грою уяви з надмірним використанням евфемізмів, які не увиразнюють смислові діапазони явищ і процесів, а самі потребують увиразнення, додаткової інтерпретації чи реінтерпретації відповідно до конкретно-історичних обставин і особливостей. Утім, якщо вже повністю відповідати вимогам коректності, то цього потребують не вони, а ті, хто ними користується; що ж стосується власне їх, то вони самою своєю природою покликані приховувати смислові межі, всіляко уникати чіткої змістовної локації і демаркації – інакше вони втрачають функціонально-інструментальний ідентитет евфемізму.

Наслідки такого стану речей цілком передбачувані: «В Україні масова і навіть значною мірою спеціалізована свідомість у галузі суспільних наук усе ще перебуває в полоні спрощувальної і некритичної картини світу, згідно з якою орієнтир, вартий статусу візця вітчизняного розвитку, має узагальнену назву «Європа»,

«Захід», «цивілізований світ», «країни розвинутої демократії» і т. ін. Усі ці назви в багатьох наративах і дискурсах мають споріднену і навіть тотожну змістовну наповнюваність, виконуючи суто синонімічну функцію засобів, за допомогою яких можна уникнути тавтології. І не більше» [156, с. 96].

Як дотепно висловився з цього приводу легендарний американський колумніст Патрік Б'юкенен, «це одна з найбільш лінивих ідей» (*«it's propably is one of the laziest ideas»*) для досягнення мети збереження влади мінімальними популістськими засобами. За замовчуванням ініціаторів цивілізаційного мегатренду в Україні передбачалося, що абстракція «європейського вибору України» повинна була виконати рятівну функцію чародійної пігулки, за допомогою якої наша країна ледве не одним махом розв'яже всі проблемні вузли. Втім, попри те, що минуло вже чимало років, у випадку європейського вибору України ми усе ще маємо справу з голою абстракцією, з якої Україна не отримала зиску навіть у форматі плацебо-ефекту: карго-культ європейського вибору перетворився на чергову кумедну (в стилі барона Мюнхаузена) спробу витягти себе з трясовини за волосся – причому, зробити це, принципово нехтуючи фундаментальними законами фізики й елементарними досвідними даними.

Та патологічна впертість, з якою українська влада не припиняє експлуатувати мантру «європейського вибору України», вочевидь заслуговує на краще застосування. А втім, будьмо реалістами: що значить «заслуговує на краще застосування»? На краще для кого й для чого – для країни в цілому чи для них персонально, для їх особистого збагачення, для їхніх родин і корпоративних зв'язків, які для них тільки й мають сенс, для шахраювання і введення в оману 40-мільйонного народу? Якщо врахувати, що благо України загалом і її репутації й народу зокрема не мало жодного значення для того типу очільників, яких країна змушена дотепер терпіти, то «краще застосування» для своїх зусиль українська псевдоеліта вже давно знайшла, а радше вона такого застосування навіть не шукала, бо завжди керувалася саме такими пріоритетами – для досягнення особистої мети паразитувати на будь-яких ідеях, утопіях і химерах.

Міф цивілізаційного вибору супроводжується діаметрально протилежними концептуальними і пропагандистськими трендами – екзальтованим дискурсом та критичним контрдискурсом. Кожна з цих тенденцій має в своєму розпорядженні легіони адептів, розлогий арсенал аргументаційних лекал, стереотипізованих штампів та інструментів, висловлюючись терміном Карстена Бредемаєра, чорної риторики (*black rhetoric*). Якщо однією частиною масової свідомості України європейський цивілізаційний вибір стереотипно уподібнюється ледве не Едемському саду, в якому торжествує комуністичний принцип «від кожного – за здібностями, кожному – за потребами», то інша частина суспільної думки тяжіє до діаметрально протилежного аргументаційного полюса, ілюстративним свідченням якого можуть слугувати сентенції на кшталт «європейський вибір – це шлях квазі-колоніальної кабали, в яку Україну вганяють продажні й корумповані еліти».

Прикро, проте доводиться визнати, що обидва підходи мають дуже мало спільного з аргументаційною переконливістю, критичним мисленням, системним аналізом та іншим опціями, вкрай бажаними для кваліфікованого й відповідального спілкування з народом. Та по-заяк за станом на сьогодні парадигма європейського цивілізаційного вибору майже безроздільно домінує в інформаційному просторі України, то саме вона потребує першочергових рефлексій і дослідницьких зусиль.

Треба розуміти, що в наш час популяризація тієї чи іншої версії цивілізаційного вибору здійснюється на принципах маркетингової технології, в основі якої – створення ажіотажного попиту саме на такий, а не інший цивілізаційний пріоритет. Європейський вибір апіорі передбачає існування деякої «єдиної Європи», яка насправді є не більше, ніж класичним ідеологізованим міфом, що відвоював собі пріоритетні позиції в суспільній свідомості виключно за рахунок потужної, технологічно синхронізованої бюрократичної підтримки та інформаційного пресингу.

Відповідно до блискучого афоризму Фрідріха Ніцше, ніщо не розчарує настільки, як ситуація, коли сподіваєшся на зустріч із греком, а насправді зустрічаєш німця. Повчальний підтекст цього вислову полягає в наступному: ментальна неоднорідність і навіть несумісність окремих складових того середовища, яке деколи

некритично позначають терміном «цивілізаційна єдність Європи», спонукає до критичного переосмислення існуючих реалій. Проте будьмо реалістами: навіщо вдаватися до некомфортного критичного переосмислення існуючих реалій, якщо можна й далі користатися пільгами (тобто *de facto* паразитувати) безроздільного панування в інформаційній сфері (зрештою, як і в усіх інших сферах суспільної життєдіяльності)? Питання вочевидь риторичне – особливо, якщо врахувати ментальну, морально-вольову та аксіологічну специфіку сьогочасної формальної еліти України.

Як відомо, спроби задовольнити потреби суб'єктів з несумісними інтересами здебільшого завершуються найгіршими з можливих наслідків – незадоволенням жодних інтересів кожного суб'єкта. Та попри праксеологічну ризикованість, а почасти й абсурдність геополітичної парадигми багатовекторності, навіть вона могла б набути більш-менш респектабельного вигляду, якби на рівні політико-управлінських рішень отримала реальний регламентаційний статус, а не продовжувала функціонувати в суто віртуальному режимі, незграбно приховуючи секрет Полішинеля – абсолютну підпорядкованість України інтересам північно-східного сусіда (зрештою, в цьому разі локацію можна конкретизувати до ареалу кількох кремлівських веж, які можуть не мати з інтересами Росії нічого спільного).

Коли вдаєшся хоча б до побіжного аналізу особистісного стрижня типового репрезентанта політичного олімпу сучасної України, то не можеш не віддати належне добірній іронії Мішеля Монтеня: хто не має ніяких думок і переконань, той володіє безперечними конкурентними перевагами, бо може бути будь-ким чи принаймні правдоподібно вдавати, що він цим будь-ким є насправді. Ригідність як нездатність гнучко реагувати на динамічні зміни зовнішнього контексту і форс-мажорні обставини українські можновладці вже традиційно для себе намагаються навіювально гіперкомпенсувати мімікрією та чимось на кшталт «олександритового ефекту» – спроможністю по-хамелеонівськи змінювати колір залежно від освітлення.

У мистецтві перевтілення їм справді немає рівних. Вони постають класичним утіленням флюгерів і театральних маріонеток, а їхня запо-

падлива сервільність багатократно перевершує звичайне прислужництво. Сьогодні вони запопадливо обслуговують інтереси транснаціональних ділків, проте їхній фактичний статус сутнісно нічим не відрізняється від «рабів, підніжок і гязі Москви». В цьому разі змін зазнав лише адресат сюзерена (з Москви на транснаціональних маніпуляторів), а рабська природа обслуговуючого персоналу залишилася непорушною – як розпачливо в таких випадках розводив руками Гаврііл Державін, «осёл останется ослом – хоть ты осыпь его звездами».

Одним із концептуально ключових і політично найбільш дражливих запитань є аспект суверенності цивілізаційного вибору, а саме: наскільки він, здійснений Україною в умовах глобалізованої сучасності, відповідає стратегічним національним інтересам, чи не продиктовані висновки й рекомендації щодо нього конкретно-історичною кон'юнктурою і поточними потребами?

Насамперед слід зазначити, що апріорний недолік цивілізаційного вибору на користь будь-якого зовнішнього взірця полягає в тому, що в такому випадку фактично йдеться про статус добровільного заручника цього цивілізаційного пріоритету, його ключових принципів і преференцій. Крім того, доводиться констатувати, що в сучасній Україні в аспектах як сприйняття цивілізаційної тематики загалом і цивілізаційної суб'єктності зокрема, так і оперування нею на рівні наративів, полеміки й дискурсу превалює не рефлексійний, а суто рефлекторний рівень – за принципом: оскільки цивілізаційна суб'єктність є чимось репутаційно бажаним, то цю аргументаційну лінію треба відстояти будь-що, навіть якщо аргументаційна переконливість заміщається «унтерпришибєєвським» категоризмом оптимістичних постулатів. За рівнем комізму ця ситуація подібна до випадку, коли співак-нездара, не маючи змоги взяти ноту певної висоти, намагається компенсувати свій кваліфікаційний недолік не надто елегантним способом підвищення гучності голосу.

Якщо виходити з тих міркувань, що статусом суб'єктності наділений такий суспільно-політичний кластер (спільнота, країна тощо), який є джерелом власного розвитку чи принаймні прийняття рішень щодо ключових аспектів поточного й перспективного фун-

кціонування, то вся сукупність зусиль, покладених владною вертикаллю сучасної України на вітвар «європейського цивілізаційного вибору», має дуже мало спільного зі суб'єктністю й суверенністю. Значно коректніше констатувати *status quo* проксі, а, як відомо, виразна характерна ознака кожної країни-проксі (як, зрештою, і проксі будь-якого буттєвого формату) полягає в тому, що, будучи частиною чужого стратегічного плану, така неповно-цінна держава апріорі не може мати власного **стратегічного плану**, а тому завжди обмежується *плануванням тактичного гатунку* – в повній відповідності до російського принципу «нам бы день простоять да ночь продержаться».

Країна-проксі – це не суб'єкт, а лише об'єкт. Вона завжди є проєктом певного повноцінного суб'єкта, тим інструментом і моделлю, засобом якої сюзерен-суб'єкт апробує, відпрацьовує на рівні кейсових практик певні теоретико-концептуальні підходи, альтернативи й вірогідності. В цьому сенсі країна-проксі постає класичною розмінною монетою, яка не лише не наділена спроможністю заперечити цей статус, а й навіть можливість вплинути на, скажімо так, «розмінний курс». Тому не варто дивуватися, що Україна сучасного гатунку – це іграшка в чужих руках. Причому, таким є сприйняття на рівні повсякденної рутини, автоматизмів світосприйняття й реагування на сприйняту дійсність масовою свідомістю. На рівні ж спеціалізованої, експертно-аналітичної свідомості наведений вердикт лише посилюється, набуваючи безперечних, а почасти навіть остаточних ознак.

Повертаючись до латентної інерції «окопно-позиційного» протистояння з Росією, слід визнати високу вірогідність того, що невдовзі ми станемо свідками запеклого протистояння колективного (чи пак – умовного) Заходу та Росії «до останнього українця». Навіть якщо вдасться уникнути розгортання подій за таким апокаліптичним сценарієм, то, відповідно до логіки й історичного досвіду розблокування подібних патових ситуацій, Україна буквально приречена на статус жертви компромісу між колективним Заходом та Росією. Чому саме жертви? Та тому, що компроміс майже напевне буде пакетним, тобто не розв'язуванням, а фактичним розрубанням Гордіївого вузла, а в пакетному форматі, як відомо, практично неможливо уникнути тих

«опцій», котрі в автономному форматі категорично неприйнятні для України, проте в пакетному вигляді є нібито доцільними, оскільки «їхні недоліки компенсуються перевагами за іншими позиціями».

Зрозуміло, що на з'ясування еквівалентності й прийнятності такого компенсаторного ефекту можна і, за великим рахунком, треба було б витратити роки й навіть десятиліття рефлексійно-аналітичних зусиль мозкових центрів на кшталт РЕНД-корпорейшн, та оскільки цей часовий ресурс у нашому випадку буде відсутнім, то рішення прийматиметься «без зайвих зволікань із боку України» – так би мовити, «покладаючись на досвід і рекомендації колективного Заходу». З чимось подібним ми вже мали справу у випадку з ухваленням Будапештського меморандуму, проте на Україну принцип дії, закладений у приказку про біду, яка обов'язково навчить, за всіма ознаками, не поширюється...

Для України доволі показовою в аргументаційному та модальнісному сенсі є така сентенція: «Президентка Естонії Керсті Кальюлайд наговорила дуже багато неприємних для України речей, що нам 20 років не вистачить, щоб вступити в ЄС, що естонцям не варто інвестувати в Україну. Але вона забула, що якби не Україна, яка є східним форпостом Європи і стримує російську агресію, якби українці не захищали західні цінності та не проливали кров на війні, то російські війська вже б давно реалізували гібридне захоплення та окупацію Естонії, яка має 383 км спільного кордону з Росією» [28].

До такої не надто політкоректної відвертості можна висловити чимало претензій за критерієм аргументаційної переконливості – починаючи з того, що жоден президент не зобов'язаний говорити приємні для України речі лише на тій підставі, що йдеться про Україну, й закінчуючи тим, що гібридне захоплення й окупацію Естонії Росія цілком може здійснювати безвідносно до перебігу протистояння з Україною. Втім, цінність наведеної сентенції полягає зовсім в іншому: вона – в симптоматиці перегляду суспільною свідомістю України статусу слухняного слухача порожніх мантр про все і про ніщо водночас. Віднині українці хочуть не лише вислуховувати чергові «мудрі настанови», а й самі намагаються дещо сказати й навіть починають вимагати, щоб їх уважно

вислухали. Це означає, що вони на правильному шляху до наповнення свого державного й цивілізаційного статусу ознаками реального суверенітету й суб'єктності.

Продовжуючи свій меморандум відвертості, Роман Бурко пише: «Звісно, у України є багато проблем з олігархами, судовою системою та корупцією. Але водночас Україна – це та яра сила та військова міць, якої не вистачає ЄС та НАТО. Так, у нас поки не має високотехнологічної зброї, але українці мають незламний дух та звитягу, значний людський ресурс, який зупиняє агресора від просування на Захід. Завдяки Україні багато західних країн все ще живуть в мирі. Тому кожного разу, коли я чую демотиваційні виступи деяких західних політиків, що Україна якась не така, недостатньо реформована, то хочеться, щоб вони уявили, як взагалі можна достатньо реформуватись у час, коли одну частину твоєї території окупували, на іншій ведуть війну на знекровлення тактикою «малих порізів» та паралельно гібридно скуповують політиків та просувають ворожі наративи» [28].

Цей сегмент дещо слабший за попередній: у ньому значно більше наївності й того сентименталізму, який лише стоїть на заваді утвердженню повноцінного суверенного й суб'єктного статусу як України в цілому, так і кожного її громадянина зокрема, адже проблеми з олігархами, судовою системою та корупцією піддаються розв'язанню навіть під час гібридної чи повноцінної війни з Росією, а незламний дух та звитяга – все-таки не найбільш надійний засіб протистояння російській агресії на Захід. Та й демотиваційні виступи деяких західних політиків для повноцінної держави й народу, наділених гідністю та історично-цивілізаційною самосвідомістю, не повинні, як кажуть у таких випадках, робити погоду, бо ж «у своїй хаті своя й правда, і сила, і воля».

Нам слід нарешті з'ясувати, що кожен цивілізаційний вибір – це вікно можливостей, уміле використання якого спроможне надати динамічному розвитку країни відчутного поштовху на тривалу перспективу. Разом із тим, повертаючись до висловів президентки Естонії щодо неготовності України до ЄС та НАТО, не варто вдаватися до трагікомічних спроб здійснення вибору на користь

зачинених вікон можливостей: замість таких контрпродуктивних кроків, зусилля доцільно скерувати на пошук справжніх альтернатив, в основі яких – реалістичне бачення мети і засобів її досягнення, а не суцільні міфи, ілюзії і видавання бажаного за дійсне.

На початку 2000-х це добре затимила Туреччина: тоді вона, врешті-решт, втомилася виконувати чергові забаганки Європейського Союзу, які впродовж десятиліть подавалися у вигляді категоричних вимог приєднання цієї країни до ЄС. Збагнувши невизначеність перспектив того, що в Україні номінують евфеміністичним словосполученням «європейський цивілізаційний вибір», Туреччина переорієнтувалася на по-справжньому відкрите вікно можливостей – перетворення своєї країни на центр макрорегіонального об'єднання тюркських народів і етносів. У цьому разі йдеться не про автаркію як політико-управлінське керівництво до дій, а про самодостатність як «третьої шлях», як максимально можливий і доречний за конкретно-історичних обставин автономізм, як спробу уникнути неухильних (як апіорних, так і апостеріорних) недоліків двох основних альтернатив: з одного боку – автаркії, а з іншого боку – абсолютної залежності у форматі проксі-статусу та об'єкта-маргінала міжнародних відносин.

Тут простежується виразна аналогія зі споконвічною полемікою щодо свободи як можливості вибору: представники одного концептуального полюса стверджують, що вибір існує завжди і скрізь, за будь-яких обставин; натомість представники іншого парадигмального підходу наполягають, що вибір – це не більше, ніж ілюзія, оскільки всі наміри, рішення і дії насправді жорстко обумовлені попередніми причинно-наслідковими зв'язками й контекстом взаємопов'язаних подій. І хоча стереотипізована теза про істину, яка знаходиться «десь посередині» між двома крайніми підходами, є хибною, оскільки насправді між двома діаметрально протилежними підходами перебуває не істина, а проблема (точніше, її онтологічна локація), в цьому разі такий узвичаєний вердикт цілком має право на існування, позаяк істина тут справді «десь посередині». Інша річ – де саме: за різних конкретно-історичних

обставин вона може більше чи менше зміщуватися в напрямі одного з означених концептуальних полюсів.

Для ілюстрації наведеного концептуального наголосу вдамося до послуг емпіричного супроводу: остаточний розпад світової системи колоніалізму в 60-х роках ХХ століття виявився можливим не стільки з причин активізації національно-визвольних рухів, скільки тому, що було знайдено цей неокolonіальний спосіб функціонування, який виявився більш ефективним, ніж колоніальне підпорядкування, адже за нової, неокolonіальної моделі метрополія позбувалася будь-яких (інфраструктурних, медичних, освітніх тощо) зобов'язань перед колишньою колонією, а натомість зберігала основні переваги і прибутки завдяки монопольним правам на глобальному ринку.

Подолати зачароване коло зuboжіння вдалося лише двом категоріям країн, які ще століття тому перебували у фактично колоніальному статусі. Одну категорію утворюють країни Південно-Східної Азії, які завдяки особливостям трудової етики перетворилися на «азійських економічних тигрів»: два десятиліття щорічного приросту ВВП в межах 8 – 12% дозволило їм приєднатися до «золотого мільярда». Аналогічного результату досягли країни Перської затоки, які завдяки монопольному становищу на світовому ринку нафти спромоглися підняти ціну на цю сировину з \$13 у 1973 році до \$200 у 2013 році, що забезпечило безпрецедентне зростання рівня добробуту.

Високі фінансові показники допомогли країнам обох наведених категорій розірвати зачароване коло залежності від розвинених країн, унаслідок чого вони не лише убезпечили себе від фатуму відтоку висококваліфікованої робочої сили в економічну орбіту «золотого мільярда», а й навпаки – часто використовують економічну версію закону сполучених посудин на свою користь: з огляду на високий рівень фінансового забезпечення пріоритетних сфер життєдіяльності цих суспільств чимало висококваліфікованих кадрів Західної Європи і Північної Америки роблять свій вибір на користь тривалого «заробітчанства» в регіонах Перської затоки і Південно-Східної Азії.

Наведеними прикладами винятки з неокolonіальних правил сучасного світопорядку вичерпуються: кожна країна, яка не досягла

певного рівня фінансового забезпечення, достатнього для створення конкурентних за світовими мірками умов на ринку праці, й надалі залишається донором тих країн, чий банк вакансій і перспектив є більш привабливим. Та попри значну інерцію причинно-наслідкових сил, що лежать в основі сучасного світопорядку, більшість країн намагається протиставити такому статус-кво певні контрзаходи у вигляді тих чи інших різновидів протекціонізму.

Ця ідея не володіє надто високим рівнем оригінальності: практично кожна країна вдається до протекціоністського захисту свого ринку в цілому та його окремих профільних сегментів зокрема. Останніми десятиліттями пріоритетного значення в системі протекціоністських зусиль набули кроки в напрямі забезпечення освітньо-наукового й загалом інтелектуального капіталу від його розпорошення й міграції до більш привабливих соціально-економічних середовищ. Така профільна особливість зумовлена тим, що в постколоніальну епоху інтелектуальний і освітньо-науковий потенціал країн, що розвиваються, набув статусу чи не основного привабливого ресурсу, який колишні метрополії можуть привласнювати, практично не наражаючи себе на звинувачення в продовженні *de facto* колоніальної політики, адже вони, мовляв, «надають гідні для життя можливості й соціально-економічні стандарти», а це, знову-таки, мовляв, «не постколоніалізм, а гуманізм у рафінованому вигляді». От вам – черговий ілюстративний взірць необмежених навіювально-інтерпретативних можливостей пост-правди, цинізму, демагогії і маніпуляцій в інформаційну епоху.

Протекціонізм в освітньо-інтелектуальній сфері є цілком прийнятним із позиції сучасних цивілізаційних норм механізмом захисту цього профільного сегмента ринку [251, с. 102–103]. Інша річ, що з огляду на об'єктивну специфіку забезпечити ефективні протекціоністські заходи в освітньо-інтелектуальній сфері значно складніше, ніж у випадку із м'ясо-молочною продукцією, овочами, фруктами та лісом. Тим не менше, різні країни накопичили чимало цінного досвіду в цій сфері захисту національних інтересів, тому за бажання його можна ефективно використовувати практично за будь-яких регіональних (і українських у тому числі!) обставин і

особливостей. Проте в разі корупційної сервільності української влади бажання захисту національних інтересів загалом і в науково-освітньому сегменті зокрема практично не простежується. Більше того, в реєстрах пам'яті важко відтворити навіть випадок, коли фатальна тенденція «вимивання мізків» була б предметом суто теоретичного, формально-ритуального, «для годиться» розгляду.

Автаркічні політичні режими вважають протекціоністські заходи недостатньо ефективними, тому вони накладають табу на зв'язки зі зовнішнім світом у цілому або з тією його частиною, яка об'єктивно може зазіхати на якийсь сегмент соціального капіталу автаркії. Однак треба розуміти, що дозволити собі розкіш бути автаркією може аж ніяк не кожна країна. Як правило, така країна повинна володіти або значним природно-ресурсним потенціалом (як Іран), або значною підтримкою деяких зовнішніх чинників (як у випадку із Кубою, КНДР і Суданом, яких у різні часи щедро спонсорували СРСР, Китай і Росія пострадянського гатунку). Варто враховувати й той факт, що кожна автаркія так чи інакше приречена на значні випробовування й труднощі із забезпеченням своєї життєдіяльності. Це зумовлено тією обставиною, що в епоху глобального розподілу праці не існує жодної країни, яка забезпечує себе всім асортиментом, необхідним для повноцінного функціонування своїх громадян.

Утім, ні автаркія, ні протекціоністські заходи не розв'язують проблему відтоку носіїв якісної освіти за кордон у принципі – з таким завданням спроможний ефективно впоратися тільки прискорений розвиток внутрішнього ринку і загалом високий рівень економічного зростання. Лише такі фактори можуть вважатися достатніми передумовами для того, щоб носій якісної освіти з ентузіазмом присвятив своє життя саме цій, а не іншій країні [242, с. 7–8]. Такий висновок важко поставити під сумнів – щоправда, реалізувати на практиці його рекомендації не легше.

Джерела та література до розділу 1

1. Адерет О. Почему ШАБАК засекретил самые громкие дела 50-х годов. URL: <https://detaly.co.il/kastner>
2. Академія наук Болгарії заперечила існування македонської мови. URL: <https://www.eurointegration.com.ua/news/2019/12/12/7104180>
3. Албания и Косово хотят объединиться [CR]. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=bJydf7h9o5Y>
4. Алексеева-Карневали О. Почему мир не становится многополярным, или грамматика международной (не)любви. URL: <https://russiancouncil.ru/analytics-and-comments/analytics/pochemu-mir-neverstanovitsya-mnogopolyarnym-ili-grammatika-mezhdunarodnoy-ne-lyubvi>
5. Американские военные в будущих войнах: спрятаться будет негде. URL: <https://hvylya.net/analytics/geopolitics/amerikanskie-voennye-v-budushhih-vojnah-sprjatatsja-budet-negde.html>
6. Андрианова Т. В. Геополитика и культура. Аналитический обзор. Москва : Директ-Медиа, 2014. 93 с.
7. Армянский военный эксперт: Военная промышленность Азербайджана просто поражает своим развитием. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=kZA34vHFsys>
8. Аткиссон А. Поверьте Кассандре. Как быть оптимистом в пессимистическом мире. Москва : БИНОМ, 2012. 264 с.
9. Афганистан получит 12 миллиардов долларов «для поддержки и сохранения демократии». URL: <https://journalist.today/-afganistan-poluchit-12-milliardov-dollarov-dlja-podderzhki-i-sohraneniya-demokratii>
10. Афганистан: 16 лет войны, тысячи погибших и никакого видимого результата. URL: <http://www.expert.ua/mezhdunarodnaya-analitika/0/815-afganistan--16-let-vojni--tisyachi-pogibshih-i-nikakogo-vidimogo-rezultata>
11. Бажанов Е. П. Неизбежность многополюсного мира. *Мировая экономика и международные отношения*. 2004. № 2. С. 11–16.
12. Байден настаивает на версии о создании коронавируса в лаборатории. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=LQnUNltDXaI>

13. Байден: США «готові вести за собою світ, а не втікати від нього». URL: <https://ukrainian.voanews.com/a/biden-us-reade-to-lead-world/5675809.html>

14. Баталов Э. Я. «Новый мировой порядок»: к методологии анализа. *Полис. Политические исследования*. 2003. № 5. С. 25–37.

15. Бауман З. Глобалізація. Наслідки для людини і суспільства / пер. з англ. І. Андрущенко, М. Винницький. Київ : Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2008. 109 с.

16. Бекиш В. По военной линии. URL: https://mnenia.zahav.ru/Articles/11198/po_voennoi_linii

17. Белов А. National Interest: Как предотвратить войну между США и Ираном? URL: <https://regnum.ru/news/polit/2631992.html>

18. Бернетт Т., Геймз А. Кто на самом деле правит миром? Война между глобализацией и демократией. Санкт-Петербург : ДИЛЯ, 2007. 384 с.

19. Бжезинский З. Выбор: Глобальное господство или глобальное лидерство. Москва : Международные отношения, 2005. 288 с.

20. Бжезинский З. Еще один шанс. Три президента и кризис американской сверхдержавы / пер. с англ. Москва : Международные отношения, 2010. 192 с.

21. Бжескі Р. Як Росія використовує військову тактику створення «куполів безпеки» A2/AD по світу, щоб обмежувати доступ противника. URL: http://texty.org.ua/pg/news/Oximets/read/-73101/Jak_Rosija_vykorystovuje_vijskovu_taktyku_stvorennja_kupoliv

22. БОЛГАРЫ (БУЛГАРЫ). Почему РУССКИЕ считают их ПРЕДАТЕЛЯМИ??? URL: <https://www.youtube.com/watch?v=-K6t9Cv4Gi8A>

23. БОЛГАРЫ и МАКЕДОНЦЫ один народ? И причем тут Александр Македонский??? URL: <https://www.youtube.com/watch?v=5aQxV8H5nGY>

24. Большая игра России и Англии. Борьба империй. URL: https://www.youtube.com/watch?v=3_SLFf2E6Vc

25. Британия может создать имперскую федерацию [CR]. URL: https://www.youtube.com/watch?v=l_fUuDjz02M

26. Британия тестирует самый ДОРОГОЙ КОРАБЛЬ. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=GE-K6FrE6Vg>

27. Британский проект «Великого Турана»: Турецкая экспансия на пространстве бывшего СССР – не пустая угроза. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=IAihtb-w5nA>

28. Бурко Р. Що не так з заявами президентки Естонії про Україну. URL: <https://ua.news/ua/shho-ne-tak-z-zayavamy-prezydentky-estoniyi-pro-ukrayinu>

29. Бутко В. Об экономике, инфраструктуре и нелинейности. URL: <https://www.capital.ua/ru/publication/115432-ob-ekonomike-infrastrukture-i-nelineynosti#ixzz5S7utW8ac>

30. Бутко В. США и Китай: О принуждении к новому экономическому миру. URL: <https://www.capital.ua/ru/publication/-118825-ssha-i-kitay-o-prinuzhdenii-k-ekonomicheskomu-miru#ixzz5S2zbkdf2>

31. Буттино М. Революция наоборот: Средняя Азия между падением царской империи и образованием СССР. Москва : Звенья, 2007. 446 с.

32. В Азии может появиться свой «НАТО» [CR]. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=z1DNkgTenR4>

33. В РОССИИ ДАЖЕ КРЕМЛЬ КРАДЕННЫЙ (У КОГО МОСКВА УКРАЛА ГЛАВНЫЙ СИМВОЛ?). URL: https://www.youtube.com/watch?v=8WjzaG6f_x4

34. В США введен в строй 71-й «Арли Берк», в то время как в РФ всего 2 полубоеспособных эсминца. URL: <https://-www.youtube.com/watch?v=qVT51zgEIT4>

35. В США обвинили РФ, Китай и Иран в использовании студентов для шпионажа. URL: <https://charter97.org/ru/news/-2019/6/6/336784>

36. В США утвердили закон о финансировании обороны Израиля. URL: <https://jewishnews.com.ua/politics/v-ssha-utverdili-zakon-o-finansirovanii-oboronyi-izrailya>

37. В телефонном разговоре с Эрдоганом Трамп заявил, что сторонники Гюлена возглавляли протесты в США. URL:

https://zn.ua/WORLD/v-telefonnom-razgovore-s-erdoganom-tramp-zayavil-chto-storonniki-gyulena-vozglavlyali-protest-v-ssha-357363_.html

38. Вавилов Н. Н. Китайская власть. Москва : Товарищество научных изданий КМК, 2021. 664 с.

39. Ваганов М. Когда начнется война между Китаем и США. URL: <https://vz.ru/world/2018/10/30/948331.html>

40. Валлерстайн И. После либерализма. Москва : Эдиториал УРСС, 2003. 256 с.

41. Введенная в заблуждение кириллица. Какой алфавит мы пишем? URL: <https://www.youtube.com/watch?v=0nEj5NP2pjI>

42. Веллмер А. Модели свободы в современном мире. *Социологос. Социология. Антропология. Метафизика*. Вып. 1. Москва : Прогресс, 1991. С. 11–38.

43. Весел Р. Псевдореформы в Китае. Поднебесная подошла к краю пропасти. URL: <http://crime-ua.com/node/25238>

44. Власть, взаимозависимость и негосударственные субъекты мировой политики: [Текст] / под ред. Хелен В. Милнер и Эндрю Моравчика. Принстон : Принстон Юниверсити Пресс, 2009. 320 с.

45. Военная кампания США в Ираке: постфактум. URL: <http://politika.eizvestia.com/full>

46. Военные базы Франции за рубежом – на карте. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=hj5f0fe2cCQ>

47. ВОЙНА МЕЖДУ США И КИТАЕМ ИЗ-ЗА ОСТРОВОВ В ОКЕАНАХ? URL: <https://www.youtube.com/watch?v=JqRQV20WdsM>

48. Воробьев С. Когда нападет Япония. URL: https://svpressa.ru/blogs/article/223256/?nat=2&ntvk1_source=2076921941

49. Гаман-Голутвина О. В. Преодолевая методологические различия: споры о познании политики в эпоху неопределенности. *Полис. Политические исследования*. 2019. № 5. С. 19–42.

50. Ганжа А. «Сяокан» и военная «дипломатия проливов»: будущее за Китаем? URL: <https://eadaily.com/ru/news/2016/03/30/syaokan-i-voennaya-diplomatiya-prolivov-budushchee-za-kitaem>

51. Гарт Б. Л. Стратегия непрямых действий. Москва : Издательство АСТ, 2016. 512 с.

52. Генон Р. Кризис современного мира / пер с франц. Т. Любимовой. Москва : Алгоритм, 2007. 220 с.

53. Геноцид армян – русский покер против тюрков. – Актуальная тема с Мехманом Исмаиловым. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=I4vfhHDFgJA>

54. Геополитические проекты вокруг Южного Кавказа. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=bEEdFHJDeaM>

55. Глобальное сообщество: новая система координат (подходы к проблеме) / под ред. А. И. Неклесса. Санкт-Петербург : Алетейя, 2000. 320 с.

56. «Глобс»: США обещают ПА \$5 млрд за возвращение к «мирному процессу». URL: http://www.newsru.co.il/mideast/14sep2018/pal_money_103.html

57. Гольцов А. Г. Геополитический порядок в мире: тенденции развития. *Вестник Санкт-Петербургского университета. Сер. 6. Политология, международные отношения.* 2017. Т. 10. Вып. 4. С. 334–347.

58. Грановский Г. Возвращение России в Африку: геополитическая «пиар-акция» или долгосрочная политика? URL: <https://topwar.ru/164039-vozvraschenie-rossii-v-afriku-geopoliticheskaja-piar-akcija-ili-dolgosrochnaja-politika.html>

59. Грэхэм Т. Упадок России и её проблематичное восстановление. *Петров В. Л. Геополитика России (Возрождение или гибель?)*. Москва : Вече, 2003. С. 261–287.

60. Гудби Дж., Бувальда П., Тренин Д. В. Стратегия стабильного мира. Навстречу Евроатлантическому сообществу безопасности. Москва : Международные отношения, 2003. 208 с.

61. Дергачев В. Имперская геополитика. Великий час мировых империй. URL: <http://dergachev.ru/Landscapes-of-life/Imperial-geopolitics/09.html>

62. Дженкинс Р. Глобализация и идентичность: теоретический обзор. *Человек. Сообщество. Управление.* 2007. № 4. С. 81–94.

63. Джерджен К. Дж. Социальное конструирование и трансформация социальных наук. *Симпозиум. Studia humanitatis.*

Ежегодный междисциплинарный журнал. 2005. Вып. 2. Часть 1. Ростов-на-Дону, 2006. С. 112–123.

64. ДЖИБУТИ | Зачем китайцы открыли военную базу в маленькой африканской стране? URL: <https://www.youtube.com/watch?v=fekO-X0pVFI>

65. Дилеммы глобализации. Социумы и цивилизации: иллюзии и риски / под ред. Т. Т. Тимофеева, К. Денчева, Ю. С. Оганисьяна, М. Эмара. Москва : Вариант, 2002. 528 с.

66. Добрынин В. «Русские возвращаются в Африку». Научилась ли чему-то Москва? URL: <https://eadaily.com/ru/news/2019/10/09/russkie-vozvrashchayutsya-v-afriku-nauchilas-li-chemu-to-moskva>

67. Дорошко М. С., Шпакова Н. В. Геополітичне середовище та геополітична орієнтація країн СНД. *Навч. посіб.* Київ : Центр учбової літератури, 2011. 204 с.

68. Достойный аргумент против существования расизма. Коулман Хьюз. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=QYbwLegiQL0>

69. Дракер П. Посткапиталистическое общество. *Новая постиндустриальная волна на Западе: антология* / под ред. В. Л. Иноземцева. Москва : Academia, 1999. 631 с.

70. Друкер П. Новые реальности: в правительстве и политике, в экономике и бизнесе, в обществе и мировоззрении. Москва : Бук Чембер Интерн, 1994. 390 с.

71. ЕС отвергает Венгрию, а Венгрия присоединяется к Тюркскому Союзу. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=-SITjkdprA4>

72. Ефремова К. А. Формирование «нового мирового порядка»: теоретические интерпретации и практическая реализация. *Сравнительная политика*. 2016. Т. 7. № 2. С. 5–13.

73. Жаде З. А. Геополитическая конструкция современного мироустройства. *Вестник Адыгейского государственного университета Регионоведение, философия, история, социология, юриспруденция, политология, культурология*. 2011. Вып. 3. С. 340–348.

74. Желіховський С. Операція «Венесуела»: підтримка Росією владного режиму чи помста за Балкани? URL: [HTTPS://-ECONOMISTUA.COM/OPERATSIYA-VENESUELA-PIDTRIMKA-ROSIYEYU-VLADNOGO-REZHIMU-CHI-POMSTA-ZA-BALKANI](https://-ECONOMISTUA.COM/OPERATSIYA-VENESUELA-PIDTRIMKA-ROSIYEYU-VLADNOGO-REZHIMU-CHI-POMSTA-ZA-BALKANI)

75. Запад разрывает связи с Китаем: глобальный бизнес покидает Поднебесную. URL: <http://expert.in.ua/mezhdunarodnaya-analitika/0/761-zapad--razrivaet-svyazi-s-kitaem--globalnij-biznes-pokidaet-podnebesnuu>

76. Зачем Австралия сорвала сделку с Францией по подводным лодкам [CR]. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=1QTi3ai1f5Q>

77. Зачем Индия и Китай борются за Гималаи [CR]. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=yjL4VKgSDhw>

78. Зачем Путину Мьянма? Россия расширяет зону своего влияния на Юго-Восточную Азию. URL: https://www.youtube.com/watch?v=8ZXgaEEap_s

79. Изобретая капитализм. URL: http://ukrudprom.com/analytics/Izobretaya_kapitalizm.html

80. Исаев М. American Conservative: США должны скорректировать свой курс в Афганистане. URL: <https://regnum.ru/news/polit/2453434.html>

81. ИСТОРИКИ УВОЛЬНЯЮТСЯ, ПОСМОТРЕВ ЭТОТ ФИЛЬМ. КИТАЙСКАЯ ИСТОРИЯ – ФЕЙК. ФАЛЬШИВАЯ ДРЕВНОСТЬ КИТАЯ. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=-4XHZt99zLg4>

82. Иудаизм. 10 Интересных Фактов. URL: https://www.youtube.com/watch?v=4MZ3JF8MC_A

83. Как СССР Японию кинул. URL: <https://ava.md/-2018/11/17/kak-ccsr-yaroniyu-kinul>

84. Как армянский народ стал жертвой своей «древней» истории. Albert Isakov. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=8zD7oriOLWo>

85. Как Индия противостоит Китаю в борьбе за рынки [CR]. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=8tVFd0Ivs0w>

86. Как Китай САМ СЕБЕ придумывает историю. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=If4VwhSC91I>

87. Как радикальный ислам бросил вызов биполярному миру. URL: https://mnenia.zahav.ru/Articles/11365/kak_radicalnyi_islam_brosil_vizov_biopolyarnomu_miru

88. КАК РОССИЯ ВОРОВАЛА У УКРАИНЫ БРЕНД РУСИ. Лекция историка Александра Паляя. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=wVXhZfagnP0>

89. Как США сдерживают Китай? URL: [HTTPS://ECONOMIST.UA.COM/USA-CHINA](https://ECONOMIST.UA.COM/USA-CHINA)

90. Каспийский груз. Кто воюет в Сирии вместе с Россией. URL: https://lenta.ru/articles/2018/05/28/shia_dogs

91. Кашин В. Перерыв подходит к концу? URL: <https://www.globalaffairs.ru/number/Pereryv-podkhodit-k-kontcu-19844>

92. Кессиди Ф. Х. Глобализация и культурная идентичность. *Вопросы философии*. 2003. № 1. С. 76–79.

93. КИТАЙ. Драка за воду (ч. 1). URL: <https://www.youtube.com/watch?v=AiTP4z7df30>

94. КИТАЙ. Драка за воду (ч. 2). URL: https://www.youtube.com/watch?v=lILXgyp_jGo

95. КИТАЙ. Как работает китайский лоббизм? URL: <https://www.youtube.com/watch?v=QM0B2rREIWo>

96. Китай преследует уйгуров! США жестко ответили! URL: <https://www.youtube.com/watch?v=fh2FJ7k8K7Q>

97. Китайцы не способны воевать, поэтому тайваньская операция невозможна? Китаевед Николай Вавилов. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=bsH5vW1i3j0>

98. Комадорова И. В. Символическая антропология Лесли А. Уайта. *Вести Моск. ун-та. Сер. 7. Философия*. 2000. № 5. С. 102–108.

99. КОСМИЧЕСКАЯ ПРОГРАММА СОМАЛИ. URL: https://www.youtube.com/watch?v=aO_-fvNSXUI

100. Кравчук Н. Геополітичні імперативи асиметрій глобального розвитку. *Журнал європейської економіки*. 2011. Т. 10, № 4. С. 353–383.

101. Кругман П. Возвращение Великой депрессии? Мировой кризис глазами Нобелевского лауреата / пер. с англ. Москва : Эксмо, 2009. 336 с.

102. Куда ушли пожертвования Black Lives Matter? URL: <https://www.youtube.com/watch?v=ОбрGydffXCw>

103. Кузовков В. Геополитическое настоящее: незаметные трещины мироустройства. URL: <https://topwar.ru/163423-geopoliticheskoe-nastojashee-nezametnye-treschiny-miroustrojstva.html>

104. Куса И. Безбожная война: Йемен как зеркало истины среди полчища химер. URL: <https://hvylya.net/analytics/bezbozhnaja-vojna-jemen-kak-zerkalo-istiny-sredi-polchishha-himer.html>

105. Куса И. Ливийский узел: кто кого поддерживает и почему? URL: <https://hvylya.net/analytics/geopolitics/livijskij-uzel-kto-kogo-podderzhivaet-i-pochemu.html>

106. Кухалейшвили Г. Раскол в НАТО: Чего добивается Макрон? URL: <https://112.ua/statji/raskol-v-nato-chego-dobivaetsya-makron-515349.html>

107. Лаврук Т. П. Геополітика як елемент соціокультурної системи. *Гілея : науковий вісник*. 2014. Вип. 85. С. 345–349.

108. Лангоцкий Й. Почему Израиль отказался от лазерной системы противоракетной обороны? URL: <https://detaly.co.il/proval-na-domashnem-fronte>

109. Левкулич В. В. Сучасність у смисловому полі дискурсу справедливості. *Науковий вісник. Серія «Філософія»*. Харків : ХНПУ. 2017. Вип. 48 (частина II). С. 82–92.

110. Левкулич В. В. Труднощі перекладу: до питання про соціокультурну зумовленість уявлень про справедливість. *Гілея : науковий вісник*. 2017. Вип. 126. С. 394–398.

111. Леффлер М. Стратегическое мышление, которое сделало Америку великой. URL: <https://www.globalaffairs.ru/global-processes/Strategicheskoe-myshlenie-kotoroe-sdelalo-Ameriku-velikoi-19709>

112. Луман Н. Глобализация мирового сообщества: как следует системно понимать современное общество. *Социология на пороге XXI века: основные направления исследований*. Москва : Русаки, 1999. С. 128–143.

113. Люкс Л. Третий Рим? Третий Рейх? Третий Путь? Исторические очерки о России, Германии и Западе. Москва : Московский Философский Фонд, 2002. 304 с.

114. Магид М. После ИГИЛ. За что может начаться новая война на Ближнем Востоке. URL: <http://argumentua.com/stati/posle-igil-zachto-mozhet-nachatsya-novaya-voina-na-blizhnem-vostoke>

115. Мануков С. Китай и соседи: хрупкое равновесие. URL: <https://eadaily.com/ru/news/2016/12/16/kitay-i-sosedi-hrupkoe-ravnovesie>

116. Маржецкий С. Россия – Японии: Прежде чем думать о Курилах, верните золото! URL: <https://mt-smi.ru/blog/43505209047/-Rossiya-%E2%80%93-Yaponii:-Prezhde-chem-dumat-o-Kurilah,-vernite-zoloto!>

117. Мартин Г-П, Шуманн Х. Западная глобализации. Атака на процветание и демократию. Москва : Альпина, 2011. 188 с.

118. Мау В. Революция: механизмы, предпосылки и последствия радикальных общественных трансформаций. Москва : Институт Гайдара, 2017. 368 с.

119. Международная торговля, глобализация и протекционизм (история экономики // Redroom).

URL: https://www.youtube.com/watch?v=cn8L8PjvM_o

120. Мигранты из Китая в мире. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=O170T8Zeyao>

121. Минобороны Болгарии призвал не голосовать за вступление Северной Македонии в ЕС. URL: <https://telegraf.com.ua/mir/europa/5175710-minoboronyi-bolgarii-prizval-ne-golosovat-za-vstuplenie-severnoy-makedonii-v-es.html>

122. Михальченко М., Самчук З. Україна доби межичасся: Блиск та убозтво куртизанів. Дрогобич : Відродження, 1998. 286 с.

123. Млечин Л. Курды: война на истощение. URL: https://mnenia.zahav.ru/Articles/11333/kurdi_voina_na_istoshenie

124. Многополярный мир – доктрина, определившая внешнюю политику России. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=-KsL6cQEOMJg>

125. Может ли Китай стать сверхдержавой, – Bloomberg. URL: http://news.enovosty.com/news_abroad/full/3008-mozhet-li-kitaj-stat-sverxderzhavoj-bloomberg-infografika

126. Насколько «армянским» был лорд Байрон. Филипп Экозьянц. URL: https://www.youtube.com/watch?v=_eiQ5C81ezk

127. Нассим Талеб: «Патология нашего времени – потеря контакта с реальностью». URL: https://www.rbc.ru/interview/own_business/16/11/2017/5a0c361d9a7947003e4aff7c

128. «Несокрушимая свобода»: потери ВС США в Афганистане в 2001–2014 годах. URL: <https://eadaaily.com/ru/news/2019/10/10/nesokrushimaya-svoboda-poteri-vs-ssha-v-afganistane-v-2001-2014-godah>

129. Нечаев А., Резчиков А., Абакумов И. Чем Россия ответит на «сто тысяч тонн дипломатии» США. URL: <https://vz.ru/world/2019/4/24/974775.html>

130. Нилюк С. Беларусь: из первого мира в третий. URL: <http://belaruspartisan.by/opinions/451640>

131. Новый премьер Греции призывает Берлин к переговорам о репарациях. URL: <https://www.facenews.ua/news/2019/457418>

132. Обухов Г. Ядерные мощи России. URL: <https://www.obozrevatel.com/abroad/94286-yadernyye-moschi-rossii.htm>

133. Океан возможностей: Китай бросил вызов США. URL: <https://news.rambler.ru/asia/39621715-kitay-brosil-vyzov-ssha>

134. Особливості розвитку сучасної геополітичної ситуації в світі. Роль України та її місце у світових і регіональних процесах. URL: http://bintel.com.ua/uk/article/osoblivosti_rozvitku

135. Патканов К. П. Ванские надписи и значение их для истории передней Азии. 1874–1883. Москва: Книга по Требованию, 2015. 260 с.

136. Пекин в панике: перебежчик из Китая и аргумент Байдена. URL: https://www.youtube.com/watch?v=kcoME80SM_w

137. ПЕНТАГОН ВСЕМОГУЩИЙ – ЧАСТЬ 2. URL: <HTTP://ECONOMISTUA.COM/PENTAGON-VSEMOGUSCHII-2>

138. Перші держави слов'ян. Що було До Русі? Що таке Артанія? URL: <https://www.youtube.com/watch?v=KKZdKAs6qGE>

139. Подсчитаны траты США на борьбу с терроризмом в XXI веке. URL: <https://lenta.ru/news/2019/11/28/antiteror>

140. Полонский И. Зачем Россия простила Африке 20 миллиардов долларов долга. URL: <https://topwar.ru/164121-zachem-rossija-prostila-afrike-20-milliardov-dollarov-dolga.html>

141. Полуниин А. Токио вернулся к проекту «Великая Япония до Урала». URL: <https://svpressa.ru/war21/article/223234/?lbq=1>

142. Поляк В. Иран: как загнать джинна обратно в бутылку. URL: <https://detaly.co.il/iran-kak-zagnat-dzhinna-obratno-v-butylku>

143. Поляк В. С. Израиль и Россия в 21 веке: Геополитика – геоэкономика – геокультура. Тель-Авив: Издательство L.I.L. Productions Ltd, 2004. 220 с.

144. Попов В. Процесс дезинтеграции Запада. URL: <https://russiancouncil.ru/analytics-and-comments/analytics/protsess-dezintegratsii-zapada>

145. ПОСТГЕОПОЛИТИКА VS. ГЕОПОЛИТИКА МНОГОПОЛЯРНОГО МИРА. URL: [HTTPS://WWW.GEOPOLITICA.RU/ARTICLE/POSTGEOPOLITIKA-VS-GEOPOLITIKA-MNOGOPOLYARNOGO-MIRA](https://www.geopolitica.ru/article/postgeopolitika-vs-geopolitika-mnogopolynarnogo-mira)

146. Почему 94% китайцев живут на восточной стороне. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=hQ61vD67LyQ>

147. Почему для Эрдогана так важна Африка? URL: <https://www.youtube.com/watch?v=Lb7e--7G8DY>

148. Почему Китай не откажется от коммунизма [CR]. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=-DGX2voLryg>

149. Почему невозможен союз России и Китая [CR]. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=H4w0qdBaY3w>

150. Почему Россия хочет вернуть себе территории СССР [CR]. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=EvV8C3Nn02Q>

151. ПОЧЕМУ США ЗАСТРЯЛИ В АФГАНИСТАНЕ? URL: <https://www.youtube.com/watch?v=2bQGxrwlh74>

152. Правозащитники: военные преступления Египта на Синае. URL: <https://detaly.co.il/as-sisi-4>

153. Провал переворота в Черногории: Запад срывает планы России. URL: http://news.liga.net/articles/world/13365205-proval_perevorota_v_chernogorii_zapad_sryvaet_plany_rossii.htm

154. «Продвигают свои интересы»: Помпео обвинил Китай в поддержке Демократической партии. URL: <https://telegraf.com.ua/mir/usa/5537530-prodvigayut-svoi-interesy-i-pompeo-obvinil-kitay-v-podderzhke-demokraticheskoy-partii.html>

155. Пфедфер А. Год, когда расизм расколол еврейский народ. URL: <https://detaly.co.il/god-kogda-rasizm-raskolol-evrejskij-narod>

156. Рафальський О. О., Самчук З. Ф. Цивілізаційні перехрестя сучасного суспільства. Київ : ІПіЕнД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2018. 688 с.

157. Рахманний О. Американські командос у війні з терором. URL: <http://www.global-analyt.com>

158. Розенберг Д. Китай и Израиль проиграют Трампу. URL: <https://detaly.co.il/kitaj-i-izrail-proigrayut-trampu>

159. Россавик Ф. Об израильской логике и почему люди ненавидят Израиль. URL: http://mnenia.zahav.ru/Articles/10417/-rochemu_ludi_nenavidyat_israel

160. Россию ограбили в невероятном масштабе, только Путин вывел \$243 млрд, – Пионтковский. URL: <http://sprotyv.info/-ru/news/kiev/rossiyu-ograbili-v-neveroyatnom-masshtabe-tolko-putin-vyvel-243-mlrd-piontkovskiy>

161. Россия ведет масштабную, хотя и не очень успешную кампанию влияния в Африке, – The Guardian. URL: https://-censor.net.ua/news/3132088/rossiya_vedet_masshtabnuyu_hotya_i_ne_oc_hen_uspeshnuyu_kampaniyu_vliyaniya_v_afrike_the_guardian

162. Россия входит в Мали, а Франция уходит из Мали. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=hv4qxZsFEfo>

163. Россия начала колонизацию Африки: Франция в гнев. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=1eV5olElqzk>

164. Рощепий И. Советский маршал, у которого Пентагон «украл» стратегию ведения войны. URL: <http://russian7.ru/post/sovetskaya-respublika-v-irane-chto-yeto-b>

165. Рудольф П. Американская политика в отношении России и европейская модель безопасности. *Борьба за Украину. Отстаивание права на самоопределение и схватка геополитических интересов: сборник статей / под редакцией проф. Х.-Г. Юстенхофена; перевод с немецкого; отв. ред. А. Бокотей; Институт эколога-религиозных исследований. Ужгород : «Карпатська вежа», 2019. 243 с.*

166. Русский историк: Если бы не казахи, то и России сейчас не было бы. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=6W0mzwKxiff0>

167. С начала года Красный Крест направил в ОРДЛО 6 тысяч тонн гумпомощи. URL: <https://sprotyv.info/news/s-nachala-goda-krasnyj-krest-napravil-v-ordlo-6-tysyach-tonn-gumpomoshhi>

168. Спратцин Т. Германия: самоликвидация / пер. с нем. Москва : АСТ, 2013. 400 с.

169. Сепаратизм в Боснії: лідер сербської автономії заявив про бажання вийти зі складу країни. URL: <https://rubryka.com/2018/09/18/separatyzm-v-bosniyi-lider-serbskoyi-avtonomiyi-zayavyv-pro-bazhannya-vyjty-zi-skladu-krayiny>

170. Ситников А. Индия быстро строит свой авианосец, а России и фрегаты уже не по силам. URL: <https://svpressa.ru/war21/article/237969>

171. Сияк И. Война в Сирии – что надо знать. 10 главных вопросов. URL: <http://argumentua.com/stati/voina-v-sirii-chno-nado-znat-10-glavnykh-voprosov>

172. СМИ: Пакистан решил прервать сотрудничество с США касательно разведслужб. URL: <https://from-ua.com/news/430168-smi-pakistan-reshil-prervat-sotrudnichestvo-s-ssha-kasatelno-razvedsluzhb.html>

173. Советник Байдена и ведущий CNN посещают мероприятия китайской компартии. URL: <https://www.epochtimes.com.ua/ru/novosti-obshchestva/sovetsnik-baydena-i-vedushchiy-cnn-poseshchayut-meropriyatiya-kitayskoy-kompartii-134414>

174. Сорос Дж. О глобализации / пер. с англ. А. Башкирова. Москва : Изд-во ЭКСМО, 2004. 224 с.

175. Спикер Эрдогана: Байден демонстрирует невежество и двуличие. URL: <https://journalist.today/spiker-jerdogana-bajden-demonstriruet-nevezhestvo-i-dvulichie>

176. Срочно! Уже не остановить, Турция выдавливает – ведущие мировые державы из Африки. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=NW9QWXv6kpY>

177. Станет ли Турция сверхдержавой. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=lvUvyt81GK8>

178. Степико М. Т. Потенційні загрози регіонального сепаратизму в Україні. Аналітична записка. URL: <http://www.niss.gov.ua/articles/1478>

179. Стиглиц Дж. Глобализация: тревожные тенденции / пер. с англ. Г. Г. Пирогова. Москва : Национальный общественно-научный фонд, 2003. 304 с.

180. Страницы истории: Преступления мирового армянства в Туркестане. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=wHvIo95yZ74>

181. Страшный сон США – большой евразийский треугольник (Индия, Китай, Россия): как его построить? URL: <https://www.youtube.com/watch?v=4Mv4kIF3ZTA>

182. Субботин И. Турция и Иран берут аравийские державы в кольцо. URL: http://mnenia.zahav.ru/Articles/11880/turkey_i_-iran_-berut_araviiskie_derjavi_v_kolco

183. Сунниты и шииты. URL: <https://economistua.com/sunniti-i-shiiti>

184. США нарощує число бойових літаків, щоб протистояти Китаю і РФ. URL: <https://ua.news/ua/ssha-naroshhuye-chislo-bojovih-litakiv-shhob-protistoyati-kitayu-i-rf>

185. США стурбовані: Чисельність силовиків Афганістану скоротилася на 11%. URL: <https://nv.ua/ukr/world/geopolitics/ssha-sturbovani-chiselnist-silovikiv-afhanistanu-skorotilasja-na-11-2467269.html>

186. Таинственная история и туманное будущее курдов. URL: <http://politika.eizvestia.com/full>

187. ТАЛИБАН vs армия АФГАНИСТАНА ★ Кто сильнее ? Итоги противостояния. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=-Fk2QH1aDYA8>

188. Теневая поддержка Британии помогает Турции собирать османское наследие. URL: https://www.youtube.com/watch?v=-b_FZelvtzEw

189. Терентьев А. А. «Новый мировой порядок» США или европейское мироустройство? *Мировая экономика и международные отношения*. 2003. № 7. С. 31–42.

190. Тодд Э. После империи. Рах Americana – начало конца / пер. с франц. Москва : Международные отношения, 2004. 240 с.

191. Только что! Турция захватывает Мир – Нарастающая военная гегемония Турецкой Республики. URL: https://www.youtube.com/watch?v=Ay_InkzDB2o

192. Томпсон Л. Пять причин, по которым Россия и Китай не смогут потопить американский авианосец. URL: <http://inosmi.ru/military/20170928/240383634.html>

193. Трамп вновь призвал страны – члены НАТО увеличить военные расходы. URL: <https://russian.rt.com/world/news/534699-tramp-evropa-rashody-oborona>

194. Трамп продолжает критиковать союзников по НАТО за расходы на оборону. URL: https://enovosty.com/news_abroad/full/2708-tramp-prodolzhaet-kritikovat-soyuznikov-po-nato-zarashody-na-oboronu

195. ТУРЕЦКИЙ САМОЛЕТ TF-X БУДЕТ МОЩНЕЕ F-35. ОПАСНЫЙ ПЛАН РОССИИ В КАРАБАХЕ. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=tbV9OIWQefU>

196. Турс Н. Генералы США обеспокоены растущим влиянием Китая и России в Африке. URL: <https://hvylya.net/analytics/geopolitics/general-y-ssha-obespokoeny-rastushhim-vlijaniem-kitaja-i-rossii-v-afrike.html>

197. ТУРЦИЯ НАРАЩИВАЕТ ВОЕННОЕ ПРИСУТСТВИЕ: Турецкий спецназ тренирует армию Гвинеи. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=XeinEXcUZjU>

198. Турция превращается в сверхдержаву нового поколения. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=G-VvdO0AteM>

199. Украинский национализм, откуда он взялся, и почему национализма нет в Белоруссии. Евгений Спицын. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=S8Nej1xPJK4>

200. Фененко А. «Чёрные лебеди» глобализации. URL: <https://russi.ancouncil.ru/analytics-and-comments/analytics/chernye-lebedi-globalizatsii>

201. Фергюсон Н. Империя. Чем современный мир обязан Британии. Москва : Аст-рель : CORPUS, 2013. 560 с.

202. Фергюсон Н. Глобальный закат. Як помирають інститути та економіки. Київ : Наш Формат, 2020. 144 с.

203. Филипп Экозьянц: Сказка об армянском языке. Версия Жака Шагана Джерпета – учителя армянского языка. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=i1vuMvW7VJs>
204. Финляндия хочет вступить в НАТО: Россия в гневе. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=upICtk26IKs>
205. Хаас Р. Афганские мучения американцев. URL: <https://nv.ua/opinion/afganskije-mucheniya-amerikancev-50004064.html>
206. Хабермас Ю. Расколотый Запад / пер. с нем. Москва : Весь Мир, 2008. 192 с.
207. Хлобустов О. М. Доктрина Даллеса в действии. Москва : Эксмо, Алгоритм, 2012. 242 с.
208. Шаклеина Т. Критическое направление исследований миропорядка в США. URL: http://www.perspektivy.info/book/kritichesk_oje_napravlenije_issledovanij_miroporadka_v_ssha_2008-03-28.htm
209. Шама О. Хатина від дядька Сема. Як працював план Маршалла – програма американської допомоги Європі на суму понад \$13 млрд. URL: <https://nv.ua/ukr/world/geopolitics/druga-svitova-viyna-yak-pracyuvav-plan-marshalla-programa-dopomogi-ssha-yevropi-50048057.html>
210. Шепелев М. Проблеми гео економічної безпеки в контексті процесів глобалізації. *Людина і політика*. № 5. 2001. С. 49–57.
211. Шилов А. Население Китая 2019: борьба с рождаемостью оказалась неэффективной. URL: <https://offshoreview.eu/2019/06/01/-naselenie-kitaya-2019-borba-s-rozhdaemostyu-okazalas-neeftivnoj>
212. Що означає назва Москви? URL: https://www.youtube.com/watch?v=1zCtN8CW_JA
213. ЭКСПАНСИЯ КИТАЯ В ЦЕНТРАЛЬНУЮ АЗИЮ. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=jCHgDUbwNQI>
214. Эра Трампа может длиться 30 лет. URL: https://mnenia.zahav.ru/Articles/11444/era_trumpa_mojet_dlitsa_30 лет
215. Эрдоган «Не пугайте! Турция будет иметь ядерное оружие!» URL: <https://www.youtube.com/watch?v=zVhe5ZSasXM>

216. Эрдоган на пути к неоосманскому реваншу. URL: <https://eadaily.com/ru/news/2018/11/01/erdogan-na-puti-k-neoosmanskomu-revanshu>

217. Эрдоган очередной раз бросает вызов США и России: Новые достижения Турецкой военной промышленности. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=cRqJpA7i1io>

218. Эрдоган протянет руку Израилю при 3-х условиях! URL: <https://www.youtube.com/watch?v=A1T5CUzbfam>

219. Эрдоган: ЧЕЛОВЕК УМИРАЕТ ЛИШЬ ОДИН РАЗ! URL: <https://www.youtube.com/watch?v=4WJd89dIo1Y>

220. Этер Ш. Украинский конфликт и международное право. Как обеспечить возврат к положению, соответствующему нормам международного права? *Борьба за Украину. Отстаивание права на самоопределение и схватка геополитических интересов*: сборник статей / под редакцией проф. Х.-Г. Юстенхофена; перевод с немецкого; отв. ред. А. Бокотей; Институт эколога-религиозных исследований. Ужгород: «Карпатська вежа», 2019. 243 с.

221. ЯПОНИЯ. Геополитика в Юго-Восточной Азии. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=ZW1Zva9N2Ys>

222. Япония размещает ракету и солдат возле Китая и Тайваня. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=7Dp9ejH4KIQ>

223. 50 найбагатших американців мають стільки ж грошей, як і 165 млн найбідніших людей країни. URL: <https://mind.ua/news/20216838-50-najbagatshih-amerikanciv-mayut-stilki-zh-groshej-yak-i-165-mln-najbidnishih-lyudej-krayini>

224. 11 сентября. Самый большой провал ЦРУ. Документальное кино Леонида Млечина. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=y0qh33srG3g>

225. Acemoglu D., Robinson J. Why Nations Fail: The Origins of Power, Prosperity, and Poverty. New York : Crown, 529 p.

226. Agha H, Malley R. The Middle East's Great Divide Is Not Sectarianism. *The New Yorker*. March 11, 2019.

227. Ambrose S. E., Brinkley D. G. Rise to Globalism: American Foreign Policy Since 1938. New York : Penguin Books, 2010. 570 p.

228. Bacevich A. J. *Breach of Trust: How Americans Failed Their Soldiers and Their Country*. New York: Metropolitan Books, 2013. 256 p.
229. Bacevich A. *The Age of Illusions : How America Squandered Its Cold War Victory*. New York: Metropolitan Books, 2020. 256 p.
230. Bacevich A. J. *Washington Rules*. New York : Metropolitan Books, 2011. 304 p.
231. Berdyaev N. *Slavery and Freedom*. New York : Semantron Press, 2009. 284 p.
232. Berns E. *The American Idea of Mission*. New York : Columbia University Press, 1957. 385 p.
233. Brooks S. G., Wohlforth W. C. *World Out of Balance: International Relations and the Challenge of American Primacy*. Princeton : Princeton University Press, 2008. 248 p.
234. Brown W. *In the Ruins of Neoliberalism: The Rise of Antidemocratic Politics in the West*. Columbia University Press, 2019. 264 p.
235. Brzezinski Zb. *Second Chance: Three Presidents and the Crisis of American Superpower*. New York: Basic Books, 2007. 234 p.
236. Cassirer E. *The Myth of the State*. Yale University Press, New Haven & London, 2009. 303 p.
237. Chomsky N. *Failed States: The Abuse of Power and the Assault on Democracy*. New York: Holt Paperbacks, 2007. 320 p.
238. Chomsky N. *Hegemony or Survival: America's Quest for Global Dominance*. New York: Farrar, Straus and Giroux, 2004. 304 p.
239. Chomsky N. *Requiem for the American Dream: The 10 Principles of Concentration of Wealth & Power*. New York: Seven Stories Press, 2017. 192 p.
240. Chomsky N. *Who Rules the World?* New York: Picador, 2017. 336 p.
241. Deneen P. J. *Why Liberalism Failed (Politics and Culture)*. Yale University Press, 2019. 264 p.
242. Dooris M. J. Dooris M. J., Kelley J. M., Trainer J. F. *Strategic Planning in Higher Education. New directions for higher education*. 2004. № 123. P. 5–11.

243. Ferguson N. No more narcissism: How history can be applied to US foreign policy. URL: <https://twitter.com/nfergus/status/1355175979761627143>

244. Ferguson N., Zakaria F. The End of the Liberal Order? London : Oneworld Publications, 2020. 96 p.

245. Flassbeck H., Steinhardt P. Failed Globalisation: Inequality, Money, And The Renaissance Of The State. Singapore : World Scientific, 2020. 319 p.

246. Foreign Policy: «Эра Азии» в мире заканчивается быстрее, чем кто-либо мог представить. URL: https://enovosty.com/news_abroad/full/108-foreign-policy-era-azii-v-mire-zakanchivaetsya-bystrye-chem-kto-libo-mog-predstavit

247. Foreign Policy: Мохаммед бин Салман – следующий Саддам Хусейн. URL: https://zn.ua/WORLD/foreign-policy-mohammed-bin-salman-sleduyuschiy-saddam-huseyn-304022_.html

248. Foreign Policy: Путин проиграл свою африканскую игру еще до того, как начать. URL: <https://charter97.org/ru/news/2019/11/2/354049>

249. Fukuyama F. State Building: Governance and World Order in the Twenty-First Century. Cornell University Press, 2004. 160 p.

250. Gladwell M. The Tipping Point: How Little Things Can Make a Big Difference. Boston: Back Bay Books, 2002. 301 p.

251. Gordon G. The Roles of Leadership and Ownership in Building an Effective Quality Culture. *Quality in Higher Education*. 2002. Vol. 8. № 1. P. 97–106.

252. Grandin G. End of the Myth. New York: Metropolitan Books, 2020. 384 p.

253. Gunder-Frank A. ReOrient: Global Economy in the Asian Age. Berkeley, CA: University of California Press, 1998. 416 p.

254. Han Byung-Chul. The Disappearance of Rituals : A Topology of the Present. Oxford : Polity Press, 2020. 186 p.

255. Harari Y. N. 21 lessons for the 21st century. New York : Spiegel & Grau. 372 p.

256. Harvey D. *The New Imperialism*. Oxford University Press, 2013. 288 p.

257. How Canada, Australia, New Zealand, & The UK Are Secretly Forming One Global Superpower: CANZUK. URL: https://www.youtube.com/watch?v=SHglo_N7P_Y

258. How the US failed to rebuild Afghanistan. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=XKVDXbIpW9Q>

259. Huntington S. P. *The Erosion of American National Interests*. URL: *The Domestic Sources of American Foreign Policy: Insights and Evidence*, ed. Eugene R. Wittkopf and James M. McCormick. New York : Rowman & Littlefield, 1999. 434 p.

260. Ikenberry G. J. *Liberal Leviathan: The Origins, Crisis, and Transformation of the American World Order*. Princeton : Princeton University Press, 2011. 392 p.

261. Ikenberry J. G. *After Victory: Institutions, Strategic Restraints, and the Rebuilding of Order After Major Wars*. Princeton, NJ : Princeton University Press, 2001. 293 p.

262. Immerwahr D. *How to Hide an Empire : A History of the Greater United States*. New York: Farrar, Straus and Giroux, 2019. 528 p.

263. Inglehart R. *Modernization and Postmodernization*. Princeton University Press, 1997. 464 p.

264. Jackson T. *Post Growth: Life after Capitalism*. Oxford : Polity Press, 2021. 256 p.

265. Kaplan R. D. *The Geography of Chinese Power*. *Foreign Affairs*. 2010. Vol. 89. № 3. P. 16–42.

266. Kupchan C. A. *Isolationism: A History of America's Efforts to Shield Itself from the World*. Oxford University Press, 2020. 464 p.

267. Lavruk T. THE PRINCIPLE OF REALITY VS. THE PLEASURE PRINCIPLE IN MODERN GEOPOLITICS. *Social and Human Sciences*. *Polish-Ukrainian scientific journal*. 2015. #02 (06). P. 87–94.

268. Layne Ch. *The Unipolar Illusion. Why New Great Powers Will Rise*. *International Security*. 1993. Vol. 17. # 4. P. 5–51.

269. Levin M. R. American Marxism. New York: Threshold Editions, 2021. 320 p.

270. Lissner R., Rapp-Hooper M. An Open World: How America Can Win the Contest for Twenty-First-Century Order. Yale University Press, 2020. 216 p.

271. Mercille J. Mind the gap : Security «crises» and the geopolitics of US military spending. *Geopolitics*. 2008. Vol 13. P. 54–72.

272. Ngo A. «Marxist» BLM founder racks up million-dollar property empire with a least four homes. URL: <https://twitter.com/MrAndyNgo/status/1466963405319905280/photo/1>

273. Niblett R. Liberalism in Retreat: The Demise of a Dream. *Foreign Affairs*. January/February 2017. Vol. 13, No. 1. P. 115–125.

274. Pape R. Soft Balancing against the United States. *International Security*. 2005. Vol. 30. # 1. P. 7–45.

275. Prather C. Am I Crazy? An Unapologetic Patriot Takes on the Insanity of Today's Woke World Hardcover. New York: Humanix Books, 2021. 250 p.

276. Qriboyedov ermənilərini Qarabağa yerləşdirilməsi haqqında. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=1TGKi27zHgU>

277. Rasmussen: 49% американцев не хотят видеть США главным финансовым донором НАТО. URL: <https://mresearcher.com/2019/12/rasmussen-49-amerikantsev-ne-hotyat-videt-ssha-glavnym-finansovym-donorom-nato.html>

278. Robinson L. The Myth of the Moderate Democrat: How the Party of Jacksonian Democracy transitioned to Marxist Statist Collectivism. New York: Brookline Booksmith, 2020. 130 p.

279. Rohde C., Hans J. Morgentau und der Weltpolitische Realismus. Wiesbaden : Humanities, 2004. 254 s.

280. Rosencrance R. Action and Reaction in World Politics: International Systems in Perspective. New York : Praeger, 1963. 278 p.

281. Saul J. R. The Collapse of Globalism. London : Atlantic Books, 2018. 368 p.

282. Schwab K. Stakeholder Capitalism: A Global Economy that Works for Progress, People and Planet. Forlag, John Wiley & Sons Inc., 2021. 304 p.

283. Stiglitz J. E. Globalization and Its Discontents Revisited : Anti-Globalization in the Era of Trump. New York : WW Norton & Co, 2017. 528 p.

284. Stokes D. Trump, American Hegemony and the Future of the Liberal International Order. *International Affairs*. 2018. Vol. 94. # 1. P. 133–150.

285. The National Interest. Перевод ИноСМИ. URL: <http://bit.ly/2jnmKeZ>

286. Tizzard D. A. American Unipolarity : The Uneven Distribution of Power. *Global Politics Review*. 2017. Vol. 3. # 2. P. 10–25.

287. TÜRKLERDEN VE AFGANİSTAN'DAN KOPARILAN PAKİSTAN'A HEDİYE EDİLEN TOPRAKLAR. DURAND HATTI. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=K9G8UP7pmfs>

288. Ukraine: exclusivly. URL: <https://ukraina.ru/exclusive/20181101/1021618525.html>

289. Wayman F. Bipolarity and War: The Role of Capability Concentration and Alliance Patterns among Major Powers, 1816-1965. *Journal of Peace Research*. Vol. 21, #1. 1984. P. 65–79.

290. Wertheim S. Tomorrow, the World : The Birth of U.S. Global Supremacy. Belknap Press: An Imprint of Harvard University Press, 2020. 272 p.

291. YARASA: Эксклюзивные кадры спецназа СБР Азербайджана. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=4g4bwwowAj4>

292. Yergin D. The New Map : Energy, Climate, and the Clash of Nations. London : Penguin Press, 2020. 512 p.

293. Zakaria F. The Post-American World. New York, London : W. W. Norton & Company. 2008. 304 p.

294. Zoellick R. B. America in the World: A History of U.S. Diplomacy and Foreign Policy. New York : Twelve Books, 2020. 560 p.

РОЗДІЛ 2.

ПОЛІТИКА ДЕКОМУНІЗАЦІЇ В УКРАЇНІ: СУТНІСТЬ, ПЕРЕБІГ, НАСЛІДКИ, ПЕРСПЕКТИВИ

*Перш ніж пригадати знане,
пам'ять має в нього повірити
(Вільям Фолкнер)¹*

Мета цього дослідження полягала в аналізі ключових напрямів, суспільної рецепції і наслідків політики декомунізації, що набула нового імпульсу після Євромайдану. Методологічну основу роботи становив міждисциплінарний підхід. Він включав у себе політичну складову, а також врахування того, що декомунізація передбачає світоглядну й культурну трансформацію українського суспільства. Використано принцип історизму, багатофакторності та всебічного підходу. Наукова новизна дослідження полягає у спробі концептуалізації подій 2014–2020 років, пов'язаних з імплементацією політики декомунізації.

Перегляд ціннісних орієнтирів, зумовлений переходом від доби транзиції до розбудови політичної нації європейського зразка, став однією з прикметних ознак розвитку сучасного українського суспільства. Невід'ємною частиною цього процесу є аналіз і всебічна оцінка комуністичного періоду в історії України. Це зумовлено насамперед тим, що зазначений період не можна просто «закреслити» чи «викреслити» з історії України.

Доба комунізму справила есенціальний економічний, гео-політичний, ідеологічний, культурно-символічний та психо-інформаційний вплив на українську державність і суспільну свідомість українців зокрема. Сталою складовою комуністичної спадщини, яка останнім часом трансформувалася в пропаганду імперської ідеї «русского мира», є компліментарне ставлення до Росії, російської історії і культури, росіян як рушійної сили, що спричинилася до розвою України як суб'єкта історичного процесу.

¹ В оригіналі: «*Memory believes before knowing remembers*». Цит. за: W. Faulkner. *Light in August*. New York: Random House, 1968. P. 111.

2.1. Посткомуністичний синдром і декомунізація

Росія, як виразно засвідчили події 2014–2021 років, у різних формах провадить агресію проти української державності, вдаючись не лише до традиційних економічних і геополітичних інструментів тиску, а й застосовуючи нові асиметричні засоби – анексія Криму, окупація частини Донбасу, кіберагресія у віртуальному просторі, піратство в акваторії Чорного моря і міжнародний тероризм. З огляду на те, що Україна впродовж 1991–2013 років *de facto* була «домініоном» Російської Федерації, значна частина українського суспільства зберігала істотні ознаки посткомуністичного синдрому: ностальгійне пригадування радянської доби, лояльність до російської політики, культури, російського інформаційного продукту, мовний «супрематизм» (*supremacism*, від *supremacy* – «вищість», «зверхність») на позначення зневажливого ставлення значної частини російськомовного населення, в тому числі владних еліт, до української мови як начебто неповноцінної й недорозвиненої, а відтак і до її носіїв як людей другого сорту, «фасадна» демократія і вертикальна мобільність влади (за взірцем комуністичної партократії). Дуже вдале визначення політичному режиму в Україні згаданих років дав Микола Рябчук. Він писав, що той режим формально, себто на риторичному та символічному рівні, реалізував аборигенний етнонаціональний проєкт, проте робив це таким чином, аби жодною мірою не ослабити де-факто домінантного становища креольських еліт [31, с. 124].

Неоімперська політика Кремля (в якій активно використовується радянський символічний капітал і радянська історична міфологія), збройна агресія Росії і окупація 7% української території, зрештою, призвели до того, що ядерний проросійський електорат у Автономній Республіці Крим і на Східному Донбасі (тимчасово окупована територія, окремі райони Донецької і Луганської областей, ОРДіЛО – *Ю. Ш.*) опинився за межами українського політичного поля. Проросійські політичні партії

втратили левову частку виборців, їх вплив на українську політику, в тому числі політику пам'яті, суттєво зменшився. Це відкрило додаткові можливості для проведення декомунізації в усіх царинах суспільного життя: люстрація (політикум), заборона комуністичної символіки і топоніміки (соціум), зміна ціннісних орієнтирів у історичній освіті, культурний переворот – від апріорно-компліментарного сприйняття («спільна історія») до конструювання національного гранд-нарративу.

(Нео)комуністичні ідеали й цінності, що їх дотепер послідовно намагається реанімувати чинна російська влада насамперед у форматі «русского мира», вступили у суперечність із нормами міжнародного права й базовими угодами, які регулювали взаємини Києва та Москви впродовж 1991–2014 років (Будапештський меморандум 1994 року, Велика угода про дружбу 1997 року, Договір між Україною та Російською Федерацією про українсько-російський державний кордон 2003 року, Договір між Україною та Російською Федерацією про співробітництво у використанні Азовського моря і Керченської протоки 2003 року). Українське громадянське суспільство, яке виразно заявило про себе у 2004 році (Помаранчева Революція) і 2013–2014 роках (Революція Гідності), постало перед загрозою реваншу і втрати Україною частини території.

На нашу думку, є всі підстави вважати, що «русский мир» перетворився на своєрідну символічну антитезу декомунізації. Понад те, саме цей шовіністичний проєкт почав становити реальну загрозу українській державності, територіальній цілісності й суверенітету України, безпеці й добробуту її мешканців. Так усебічна декомунізація як процес системного аналізу, оцінки й відходу від зразків комуністичного світогляду, засудження комуністичної практики й пропаганди стала актуальним завданням. Його системна реалізація почалася за каденції 5-го Президента України Петра Порошенка.

Декомунізація в широкому сенсі тлумачиться дослідниками як система заходів, теоретична і практична діяльність яких спрямована на звільнення від впливу та наслідків комуністичної ідеології в усіх

сферах життя країни та суспільства після падіння правлячих комуністичних режимів [13, с. 23]. Суть декомунізації полягає не лише в перейменуванні назв населених пунктів, вулиць і провулків, об'єктів культурного значення і знесенні пам'ятників комуністичним діячам. Це – її результати, вихідні параметри. Наріжним каменем декомунізації є свідома відмова від цінностей і ідеалів, що їх продукувало комуністичне вчення і практика радянської доби.

За словами Олександра Гриценка, чи не найавторитетнішого дослідника проблем декомунізації в Україні, це поняття слід трактувати як тривалий і багатогранний соціокультурний процес підваження й навіть усунення з публічного простору та суспільної свідомості політичної, ідеологічної, а почасти й культурної спадщини комуністичного (радянського) періоду в нашій історії. Важливою частиною цієї спадщини є «місця пам'яті» (в сенсі П'єра Нора) цього періоду – монументи, топоніми, музейні експозиції, літературно-мистецький канон «культури соціалістичної нації», сформований у ті часи [8, с. 8].

Ключову роль у здійсненні декомунізації відведено Українському інституту національної пам'яті (далі – УІНП – *Ю. Ш.*) як провідній державній структурі, покликаний надати всебічну фахову оцінку теорії і практики комунізму в історії України ХХ–ХХІ століть. Створений як орган виконавчої влади у 2006 році указом президента Віктора Ющенка, УІНП був реорганізований за президентства Віктора Януковича і у 2010–2014 роках функціонував як науково-дослідна установа. Однак у березні 2014 року УІНП знову став центральним органом виконавчої влади. З 2014 року УІНП спрямовується та координується Кабінетом Міністрів України через міністра культури. Головою Інституту у 2014–2019 роках був Володимир В'ятрович – історик, дослідник ОУН і УПА, громадський діяч, а нині народний депутат. Він активно виступав за відкритість архівів, передовсім архівів радянських спецслужб.

Деякий час він був директором Галузевого державного архіву Служби безпеки України і відчутно сприяв демократизації цієї

установи. Звітуючи про свою роботу на посаді директора УІНП, В. В'ятрович заявив: «Декомунізація публічного простору в Україні відбулася. Мій син – і всі наші діти – більше не підуть у школу вулицями імені вбивць і не читатимуть в підручнику захоплюючу неправду про тюрму народів. Ціна свободи завжди висока, і – як не дивно – глянути правді у вічі іноді найважча з вимог до вільної людини. Україна, як інші вільні країни Європи, нарешті подивилася. І засудила комуністичний і нацистський режими як однакове зло. Це засудження – крок політичний, але політики там обмаль» [3].

Як мовиться у Положенні, яким УІНП керується у своїй роботі (затверджене Кабінетом Міністрів України 12 листопада 2014 року), інститут реалізує державну політику «у сфері відновлення та збереження національної пам'яті Українського народу...» [25]. УІНП із доволі скромним штатом і зовсім не колосальним бюджетом (на відміну, наприклад, від Інституту національної пам'яті Польщі) у 2014–2019 роках здійснював значну нормотворчу роботу, брав участь у проведенні державних заходів та заходів інформаційного характеру з відзначення пам'ятних днів та річниць, у заходах з популяризації історії України, скеровував свої зусилля в напрямі недопущення використання символів тоталітарних режимів в Україні. З метою міжнародної співпраці УІНП приєднався до Європейської платформи пам'яті та сумління, налагодив контакти з подібними до УІНП закладами в інших європейських країнах. Це означає, що Україна трактує політику декомунізації як складову загальноєвропейського процесу поррахунків із тоталітарним минулим Центральної та Східної Європи.

Діяльність УІНП провадиться в межах Закону України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки». Фахові рекомендації щодо втілення практики декомунізації були розроблені співробітниками УІНП у 2015 році [11]. Левова частка з них була втілена на практиці, проте в окремих містах (наприклад, у Харкові) їм чинився значний супротив місцевих владних еліт.

Нових змістовних акцентів юридична практика декомунізації набула 9 квітня 2015 року, коли Верховна Рада України ухвалила 4 закони про декомунізацію:

- «Про доступ до архівів репресивних органів комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 років»;
- «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки»;
- «Про правовий статус та вшанування пам'яті борців за незалежність України у XX столітті» ;
- «Про увічнення перемоги над нацизмом у Другій світовій війні 1939–1945 років».

Ухвалені закони набули чинності 21 травня 2015 року. Відтак розпочалася масштабна декомунізація. Її першим і очевидним наслідком стало очищення публічного простору від тоталітарної символіки, відхід від радянського минулого та його переосмислення. В широкому контексті йшлося про належну оцінку злочинів тоталітарних режимів і їх практик. Імперативом декомунізаційних практик став цілковитий демонтаж усіх комуністичних монументів й засудження комуністичної пропаганди. Функціонально деко-мунізація спрямовувалася на переоцінку статусу України – від держави-сателіта Російської Федерації як метрополії до самостійної суверенної держави з власною геополітичною суб'єктністю [32, с. 61].

В основу концепції декомунізації був покладений підхід з антирадянським наративом, національно-патріотичною риторикою, акцентом на «остаточному» розриві зв'язків з Російською Федерацією, «довгим» мартирологом і «диктатурою жертви», апелюванням до цінностей відкритого суспільства і ліберальної демократії. Відмова від концепції «Великої Вітчизняної війни» також адресована Росії, адже вона вважає себе спадкоємицею СРСР, його претензій на роль чи не єдиного рятівника людства від фашизму, на політичне й цивілізаційне домінування в Східній Європі.

Принциповим кроком декомунізації в Україні стала остаточна заборона Комуністичної партії постановою Вищого адміністративного

суду України (ВАСУ). 25 січня 2016 року ВАСУ відмовив у відкритті касаційного провадження за скаргою Комуністичної партії України. За місяць до того, 16 грудня 2015 року, Окружний адміністративний суд міста Києва задовольнив позов Міністерства юстиції України в повному обсязі, заборонивши КПУ [24].

Ці події не викликали жодних резонансних суспільних акцій. За винятком поодинокого обурення окремих партійців і прихильників Компартії України, її заборона була сприйнята як належне. Із заборонаю КПУ Україна позбулася одного з ключових чинників дестабілізації внутрішньополітичної ситуації. Попри незначну електоральну базу, Компартія України була в авангарді проросійських сил, які прагнули реваншу за Революцію Гідності, підтримували протизаконні загарбницькі дії Російської Федерації у Автономній Республіці Крим і на Донбасі навесні 2014 року.

Упродовж доволі короткого часу декомунізація в Україні набула небачених перед тим масштабів. Саме УІНП взяв на себе тягар реального здійснення проведення декомунізації, хоча і Верховна Рада у 2016–2018 роках ухвалила низку рішень на виконання і розвиток декомунізаційних законів. «Декомунізація не лише очистила наш простір від пропаганди, вона повернула українцям символічну власність на наші міста, села, вулиці. Декомунізація стала реформою, щодо якої відбулося найбільше в країні громадське обговорення. Ми вирішували і вирішили самі, як по-новому назвати чи повернути прадавні імена 52 тисячам вулиць, 989 містам, 26 районам, а поза тим – скверам, горам, річкам», – підкреслював Володимир В'ятрович [6]. За його словами, в цілому в Україні було перейменовано кожен десяту вулицю і демонтовано майже 2,5 тисячі пам'ятників Володимиру Леніну. Паралельно відбувалися численні культурно-мистецькі заходи (вистави, покази, презентації, перформанси тощо), які мали на меті пояснити значущість і нагальність декомунізації, потребу відмови від радянського минулого і його ментально-психологічних маркерів [2].

На відміну від фрагментарних попередніх спроб утілення практики декомунізації за каденції президента Віктора Ющенка (у

2005–2010 роках),² досвід після Революції Гідності засвідчив її всеохоплюючий характер, чіткі акценти, змістовність і парадигматичність. Чинниками, які зумовили широке впровадження практики декомунізації, стали окупація Росією Автономної Республіки Крим, російсько-українська війна на Донбасі, поступова зміна і омолодження політичних еліт, просвітницька діяльність УІНП, активістів, волонтерів, журналістів, інтелігенції, релігійних спільнот. Процес декомунізації набув виразних відцентрових ознак.

Декомунізація почасти стала конвенціональним явищем, хоча й дотепер має неоднозначні оцінки в академічному середовищі, серед громадських організацій і суспільства в цілому. Як і слід було очікувати, змістовне наповнення декомунізації стало (і залишається!) предметом доволі гострих дискусій, викликає полярні оцінки. Їй закидають «етно-символізм» (Дж. Д. Шнейдер [43]), «маніпулювання історичним нарративом» і «монументалізацію» (А. Баздирева [41]), недовершеність в частині дерусифікації (І. Лосев [22]), недосконалість законодавства і «роз'єднавчий вплив» (В. Кулик [20]).

Серед найбільше критикованих елементів «декомунізаційних» законів були обмеження свободи слова шляхом заборони пропаганди й символіки тоталітарних режимів, а також офіційне визнання борцями за незалежність України, серед інших організацій, ОУН та УПА. Критики наголошували загрози довільного трактування багатьох ключових понять (як-от «пропаганда» чи

² Вважається, що чи не найважливішим успіхом політики пам'яті президента В. Ющенка стала значна актуалізація тематики Голодомору та українського визвольного руху в суспільному дискурсі України, розгортання публічних дискусій навколо цих тем не лише в колах істориків, а й у всьому суспільстві. Та водночас, за абсолютно слушним зауваженням О. Гриценка, і в політиці В. Ющенка, і в суспільстві «зберігалось двоїсте ставлення до радянського періоду, зокрема – практично цілком зберігалася радянська міфологія й меморіальні практики «культу Великої Вітчизняної війни», в тисячах міст і сіл далі стояли пам'ятники Леніну; не вдалося добитися ані законодавчого визнання українського визвольного руху (зокрема, боротьби УПА), ані зміни переважно негативного ставлення до нього в суспільстві (поза Галичиною та Волинням)» (Гриченко О. А. Декомунізація в Україні як державна політика і як соціокультурне явище. Київ : ПіЕнд, 2019. С. 41).

«заперечення злочинного характеру»), неправомірну суворість передбачених законами покарань за виготовлення та використання комуністичної символіки, наявність в ухвалених документах норм, що містять загрози серйозних обмежень свободи висловлювання і суперечать Конституції України й Європейській конвенції про захист прав людини та основних свобод [38].

Водночас утверджувалася компліментарна думка про своєчасність декомунізації як частини деколонізації й «остаточної сепарації від «руського мира»» [30, с. 113]. Отже, оцінка декомунізації різниться залежно від того функціонального призначення, яке їй імпліцитно надають: інструменту порахунку з минулим і глорифікації борців за незалежність України у ХХ столітті; символічного ресурсу розбудови нової держави і зміни цінностей з посткомуністичних на українофільські (національний сентимент); рушія політико-правових реформ; елементу контрпропаганди, на противагу русофільським проектам. О. Гриценко виділяє такі головні репрезентації декомунізації: «націєтворчі», ліберальні та ностальгійно-радянські (вони ж – проросійські), зауважуючи, що вони є почасти взаємно антагоністичними, а почасти складаються з тих самих або типологічно подібних структурних елементів [8, с. 266].

Важливим є питання про ставлення громадян України до декомунізації. В цілому це ставлення поволі стає радше позитивним, аніж негативним. Соціологічні опитування засвідчують неоднозначну реакцію на знесення пам'ятників і відмову від комуністичної топоніміки. Так, з 4 до 11 листопада 2016 року соціологічна група «Рейтинг» провела опитування понад 2 тисяч респондентів стосовно комуністичної ідеології та ставлення до демонтажу пам'ятників В. Леніну. Тоді близько 48% опитаних підтримали заборону комуністичної ідеології (78% – на Заході й 33% – на Сході). Водночас, за даними цього самого опитування, 48% респондентів висловилися проти повалення пам'ятників Володимиру Леніну, а 41% – підтримали цей крок. На підтримку перейменування вулиць, селищ і міст висловилися 35% респондентів, а 57% – були проти. Втім, якщо йшлося про перейменування

міст, селищ і вулиць, названих на честь людей, які чинили злочини проти українського народу, 49% респондентів підтримували подібний крок, а 44% – виступали категорично проти [33].

Характерно, що позитивно сприйняли перейменування на Заході, тоді як на Сході і Півдні – здебільшого негативно. Що вищий рівень освіти респондентів, то вища підтримка ідеї перейменування радянських назв міст, селищ та вулиць. Чоловіки підтримали ініціативу порівняно активніше, ніж жінки. Найменша підтримка ідеї перейменування була в найстаршій групі опитаних (від 60 років). Серед мешканців сіл ідея перейменування мала більшу підтримку, ніж серед містян.

Є підстави вважати, що формування точки зору громадян щодо декомунізації здебільшого залежить від телебачення і меншою мірою – від Інтернету. Так, результати опитування, проведеного Київським міжнародним інститутом соціології (КМІС) в лютому 2019 року, засвідчили, що 74% респондентів про стан справ в Україні та в світі дізнаються саме з українських телеканалів. Це на 12% менше, ніж у лютому 2018 року. Друге місце в рейтинзі посіли інтернет-ЗМІ, які є джерелом інформації для 27,5% опитаних. У 2019 році показник майже не змінився (у лютому 2018 року він становив 27,1%). 23,5% респондентів отримують інформацію зі соціальних мереж, а ще 10,6% – від родичів, друзів і знайомих. За даними КМІС, українським телеканалам довіряють 40,6%, інтернет-виданням – 13,9%, соціальним мережам – 12,4%, родичам і знайомим – 6% [12].

Навесні 2017 року були оприлюднені й проаналізовані перші підсумки декомунізації. За даними пресслужби УІНП, було опитано 10071 респондентів. Соціологічні дослідження зафіксували такі настрої громадян: 74% з них визнавали Голодомор 1932–1933 років в Україні геноцидом українського народу, 58% підтримували засудження тоталітарних режимів та заборону використання та пропаганди їхньої символіки: націонал-соціалістичного (нацистського) режиму 1933–1945 років – 58%, комуністичного режиму 1917–1991 років – 52% [4]. Водночас простежувалися істотні регіональні відмінності в питанні ставлення до самого УІНП як органу державної влади. Це засвідчує наведена нижче таблиця.

*Підтримка діяльності УІНП, огляд, весна 2017 р.
(10 071 респондентів, у відсотках) [42].*

	Підтримка	Спротив
Захід	69,0	27,2
Центр	45,1	50,6
Північ	58,1	37,2
Південь	47,4	39,4
Схід	39,8	51,0
у цілому	54,3	39,5

Промовистим прикладом амбівалентності суспільних настроїв стала декомунізація на Закарпатті, провідником якої був тодішній (2015–2016 роки – *Ю.Ш.*) очільник обласної державної адміністрації Геннадій Москаль. Він звітував: «Закарпаття нарешті декомунізовано: всі Леніни, Дзержинські, Кірови, Комсомольські, Жовтневі викинуті на звалище історії. Замість них з'явилися вулиці не тільки Джона Леннона або Енді Воргола. Область стала єдиною в Україні, в якій «декомунізовані» вулиці перейменовані на честь усіх загиблих на Донбасі героїв. Такою була моя принципова позиція» [10]. Такі переконання зумовлені тим, що до свого призначення в Ужгород Геннадій Москаль двічі (у 2005–2006 і 2014–2015 роках) очолював Луганську ОДА і був свідком бойових дій у зоні АТО.

Боротьба з комуністичною символікою і топонімікою дотепер залишається серйозним чинником дискусій і навіть протистояння. Навряд чи можна ігнорувати те, що спротив перейменуванням часом чинять місцеві громади. Наприклад, мешканці Берегового у 2015 році виступали проти перейменування вулиці Кривої на вулицю військового Тимошука, загиблого героя АТО [5].

У травні 2017 року загальнонаціонального розголосу набув скандал через декомунізацію райцентру Більмак Запорізької області, який раніше називався Куйбишеве, на честь радянського партійного діяча. Врешті-решт, селище перейменовували в Більмак. Думки мешканців розділилися – деякі захотіли повернути населеному пункту старовинну назву Кам'янка. У селищній раді дослухалися до зауважень громади і погодилися перейменувати райцентр у Кам'янку.

Справа дійшла до суду, позаяк прихильники назви Більмак виступили категорично проти. Наразі райцентр називається Більмак [27].

Значного резонансу набула ситуація з перейменування проспекту, свого часу названого на честь сталінського маршала Георгія Жукова, на проспект генерала Петра Григоренка³ в Харкові. Миськрада, підтримуючи ініціативи місцевих проросійських кіл, намагалася повернути проспектові стару назву. Спроби зупинити офіційну декомунізацію і демонтувати волонтерський намет на площі Свободи, де збирається, в тому числі, допомога учасникам війни на Донбасі, викликали стихійну декомунізацію. 2 червня 2019 року місцеві активісти повалили бюст маршалові Жукову.

За лічені хвилини з'явилася реакція міського голови Геннадія Кернеса, який пообіцяв відновити бюст. 19 червня 2019 року депутати Харківської міської ради проголосували за повернення проспекту Петра Григоренка імені маршала Георгія Жукова. Тоді ж УІНП звернувся до прокуратури з заявою про відповідальність харківського міського голови Геннадія Кернеса. 11 липня 2019 року бюст радянському маршалові було відновлено коштом проросійської партії Опозиційний блок. У вересні 2019 року окружний адміністративний суд Харкова скасував рішення міської ради про перейменування. Тривалий час ситуація в місті залишалась невизначеною: міська влада вперто чинила спротив декомунізації, а проспект офіційно називали «проспектом маршала Жукова» [14] (це не поширювалося на метро, де з 2016 року були чинні нові назви). 26 лютого 2020 року Харківська міськрада знов перейменувала проспект Григоренка на проспект Жукова. У червні 2020 року Харківській окружний адміністративний суд визнав протиправним лютневе рішення міськради, повернувши проспекту ім'я П. Григоренка [35].

«Топонімічне протистояння» спостерігалось і в Києві. Йдеться про те, що Київська міська рада 7 липня 2016 року перейменувала Московський проспект на проспект Степана Бандери. Проспект

³ Петро Григоренко (1907–1987) – радянський генерал-майор, який став правозахисником, критикував дії партійно-державного керівництва СРСР, виступав на захист кримських татар та інших депортованих народів. Був підданий примусовому психіатричному лікуванню та переслідуванням. З 1977 року мешкав у США.

генерала Миколи Ватутіна рішенням Київради 1 червня 2017 року отримав нову назву – проспект Романа Шухевича. 25 червня 2019 р. Окружний адміністративний суд Києва скасував рішення Київської міської ради щодо перейменування проспектів Степана Бандери та Романа Шухевича і повернув попередні назви. В свою чергу, київська влада подала апеляцію на згадану ухвалу Окружного адміністративного суду. 9 грудня 2019 року Апеляційний суд Києва підтвердив законність рішень Київської міської ради про перейменування Московського проспекту і проспекту Генерала Ватутіна в Києві на проспекти Степана Бандери та Романа Шухевича [1]. Між іншим, як і в Харкові, в київському метро так само без проблем «прижилися» нові назви.

Попри неоднозначність ставлення до декомунізації про її фактичне завершення 19 травня 2019 року заявив тодішній президент Петро Порошенко. «Фактично завершено за останні п'ять років процес декомунізації в нашій державі, заборонено комуністичну ідеологію», – наголосив він. На його думку, «трагедія комуністичного терору має стати повчальним уроком на майбутнє, надійним запобіжником від спроб реанімувати «руський мир» на нашій українській землі» [34]. Саме П. Порошенко став одним з найенергійніших ініціаторів декомунізації, розглядаючи її як частину своєї політичної програми й елемент формування нової національної ідеології правоцентристського (республіканського) зразка.

Декомунізація є похідною внутрішньополітичних реформ, розпочатих у 2014–2015 роках. Вона містить нові символічні маркери, актуалізовані подіями суспільного життя в Україні осені 2013 – літа 2014 року. За словами в. о. директора Центру досліджень визвольного руху А. Олійник, ключовим принципом перейменування і демонтажу пам'ятників є децентралізація. Близько 52 тисяч топонімів отримали нові назви, в тому числі, за результатами громадського обговорення. Одним з підсумків декомунізації стала деідеологізація, деленізація, дерадяннізація мапи України. А. Олійник підкреслила також моральний аспект декомунізації: «Найважливіше, що декомунізація – це також зміна у підходах, це зміна суспільної свідомості, відмова від тоталітарних практик, відмова від того, щоб толерувати зло» [15].

2.2. Декомунізація після 2019 року: зміна акцентів

Зміна влади навесні-влітку 2019 року не призвела до згортання декомунізації, проте офіційна риторика акцентовано змінилася в бік поміркованої, пацифістської. Нова політична еліта уникає різких заяв як щодо декомунізації, так і щодо її антиподу, натомість акцентуючи увагу на соціальній політиці й потребі швидких і рішучих реформ. 4 грудня 2019 року головою УІНП замість Володимира В'ятровича (його звільнили у вересні, а на початку грудня він став народним депутатом та увійшов до фракції партії «Європейська солідарність») було призначено Антона Дробовича, кандидата філософських наук, експерта у сфері освіти і культури, дослідника міфології та сучасних комунікацій, арт-критика. Він запевнив, що його робота не буде «розворотом в інший бік» порівняно з попередником, до того ж він не вважає, що раніше УІНП рухався у радикально неправильному напрямі. Водночас він має дещо інші погляди на процес декомунізації: «Дуже часто Інститут здійснював декомунізацію виключно в рамках закону і процедур доволі цивілізованих, а цитати (так у тексті – *Ю.Ш.*) і, скажімо так, послідовники дуже сильно перегинали палицю: це, починаючи з того, як ставились до об'єктів радянської спадщини, в тому числі мистецької, і закінчуючи тим, як подавалися перейменування. Наприклад, коли хтось під виглядом декомунізації намагався переназвати якісь об'єкти чи вулиці, які скоріше підпадають не під декомунізацію, а є спадщиною імперською російською» [23].

Певний політичний вакуум і ангажовані нереформовані суди зумовили початок часткової рекомунізації – повернення попередніх назв. На думку О. Гараня, ініціаторами рекомунізації в обох випадках є проросійські сили, які користуються вдалим моментом, аби отримати ідеологічну перемогу [7].

При цьому декомунізація не розглядалася ані чинною владою, ані громадянами як першочергове завдання внутрішньої політики. На порядку денному – завершення війни на Донбасі, соціальна політика, боротьба з корупцією і реформи (в першу чергу, анти-корупційна, системи охорони здоров'я, пенсійна, органів

правопорядку). За підсумками дослідження ієрархії першочергових завдань, яке проводилося соціологічною службою Центру Разумова з 5 по 11 липня 2019 року в усіх регіонах України, в суспільстві переважали патерналістські настрої. На перше місце респонденти поставили зниження тарифів на комунальні послуги (39%), на друге – підвищення зарплат і пенсій (38%), на третє – боротьбу з корупцією (34%), на четверте – розв’язання проблеми Донбасу (32%). В той же час, проведення економічних реформ підтримували 11% опитаних, а забезпечення територіальної цілісності України хвилювали 10% громадян [18].

Ці цифри свідчать про те, що попри зростання поінформованості населення України щодо декомунізації і набуття нею загальнонаціонального характеру вона не сприймалася лівовою частиною суспільства як нагальна проблема через те, що переосмислення комуністичного спадку не завершено, а радянський психоемоційний фантомний комплекс – не подолано. У зв’язку з цим не можна не погодитись з такою думкою А. Портнова: «Обговорення «декомунізаційних» законів ставить перед нами всіма вельми непросто запитання: як поводитися з радянським минулим? На мою думку, передусім нам варто повною мірою усвідомити його неоднорідність і суперечливість, що жодною мірою не заперечує злочинного характеру радянського режиму. А ще варто замислитися про проблему незнання і нерозуміння радянського» [26].

Декомунізація є багатофункціональним динамічним нелінійним процесом, пов’язаним з відмовою від радянського мислення, винайденням нової традиції, самовихованням, створенням нової уявної спільноти, дерусифікацією і всебічною підтримкою україномовного інформаційного продукту. Українське суспільство, згідно з вищезгаданими даними соціологів, переважно прихильне до поміркованих статичних патерналістських рішень, до компромісів, до уникнення «гострих кутів». Події, пов’язані з відставкою директора УНП В. В’ятровича, частиною суспільства були сприйняті як спроба часткової або повної зупинки декомунізації, поряд з інформаційною кампанією з її дискредитації, протистояннями в судах і вуличними акціями її прихильників і противників.

Декомунізація лишається своєрідним неформальним внутрішнім референдумом, іспитом суспільства на державницьку зрілість і/або інфантилізм і прихильність до популістських проєктів.

Принциповим кроком в утвердженні декомунізації стало рішення Великої палати Конституційного Суду України, яка визнала Закон «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки» таким, що відповідає Конституції України. «З'ясувавши легітимність мети прийняття Закону і здійснивши його всебічний аналіз, Конституційний Суд України дійшов висновку, що пропаганда комуністичного режиму і нацистського режиму, публічне використання їх символів є спробою виправдати тоталітаризм і запереченням конституційних принципів та демократичних цінностей, захист яких є обов'язком усіх органів державної влади, а Закон є конституційним», – зазначається в рішенні, ухваленому 16 липня 2019 року в справі за конституційним поданням 46 народних депутатів України [17]. Це рішення поклато край спробам окремих політичних сил і їх цільової аудиторії переглянути положення цього закону або й зовсім скасувати його.

Сталося так, що день у день, 16 липня 2019 року, набув чинності Закон України «Про забезпечення функціонування української мови як державної», ухвалений Верховною Радою України 25 квітня 2019 року. Він передбачає захист державної мови як невід'ємного елемента конституційного ладу (ст. 53), регулює її застосування в різних публічних сферах (ст. 20–42), забезпечує її правовий статус і сприяє популяризації [16].

Ухвалення згаданого закону поставило крапку в 30-річній (1991–2021) історії набуття українською мовою повноправного статусу і його закріплення в національному законодавстві на рівні окремого закону. Сприяння українській мові як державній є супутнім елементом декомунізації як дерусифікації, зміни акцентів культурної політики, базових державницьких цінностей і переваги національного над пострадянським (русофільським). Водночас цей закон сприяє поширенню автохтонної лексики в публічному вжитку і назвах міст, селищ, вулиць, установ, навчальних закладів тощо.

Це, в свою чергу, дозволяє проводити перейменування в позитивному інформаційному річищі, коли пропонується нова назва не викликає суперечок на тлі «гарячої» пам'яті, обстоювання історичної «правди» і пошуків «канонічного» іменослову. Наприклад, коли йдеться про діячів культури і мистецтва, музикантів, письменників, політиків, науковців (у тому числі всесвітньо відомих), героїв АТО.

Посилення (зменшення) декомунізаційних зусиль безпосередньо залежить від внутрішньо і зовнішньополітичних пріоритетів чинної влади. Покінчивши на рубежі 2013-го і 2014 років зі спробами 4-го Президента України Віктора Януковича остаточно втягнути країну у російську політичну орбіту, Україна здійснила кілька рішучих кроків, що підтверджували її євроінтеграційні прагнення. 7 лютого 2019 р. Верховна Рада закріпила у Конституції курс України на Європейський союз та НАТО. «Це незворотність нашого європейського вибору, це початок справжньої євроінтеграції. Україна буде в ЄС і НАТО», – заявив після голосування тодішній спікер Верховної Ради Андрій Парубій [28].

5-й Президент України Петро Порошенко перед голосуванням назвав 7 лютого історичним днем. «Сьогодні історичний день, коли в Конституції буде закріплено як зовнішньополітичні орієнтири рух України до ЄС і НАТО. НАТО – це про безпеку, не лише про військову, а і про безпеку громадянина, безпеку на вулицях, верховенство права. Зараз у Кремлі дуже уважно спостерігають за діями Верховної Ради. Не дочекаєтесь – не буде у вас радості. І Верховна Рада сьогодні продемонструє єдність, яку демонструє останні 4 роки», – сказав Петро Порошенко [28].

За відомостями соціологів, українське суспільство радше підтримує рух України до ЄС і НАТО, аніж повернення до російської сфери впливу. Тим самим Україна прагне набути членства і на ментальній карті Європи. Останнє поняття дослідники вважають конгруентним «Європейському Союзові». За даними загальнонаціонального опитування громадської думки населення України, проведеного Фондом «Демократичні ініціативи імені Ілька Кучеріва» спільно з Київським міжнародним інститутом соціології з 8 до 20 серпня 2019 року в усіх регіонах держави,

військовий союз з Російською Федерацією та країнами СНД підтримували 7% респондентів, а прибічниками позаблокового статусу були 36% респондентів; тоді як вступ до НАТО підтримували 41% українців [9].

Після зміни влади прикметним був високий рівень довіри до новообраного 6-го Президента України Володимира Зеленського, до новообраної Верховної Ради, нового уряду. Варто зауважити, що у здійсненні необхідних реформ громадяни усі сподівання покладали на чинного президента (66%), новообрану Верховну Раду (43%) і уряд (35,5%). За останні чотири роки тоді українці висловлювали впевненість в успіху реформ (70%, із них 26% були впевнені в успіху і ще 44% загалом вірили, хоч і мали певні сумніви). Зовсім не вірили в успіх реформ 6% громадян (для порівняння: у липні 2015 року таких було 30%, у травні 2016 року – 28%, у жовтні 2017 року – 40%) [39].

Чинна влада не декларувала, що планує переглядати чи скасовувати «декомунізаційні» закони. Ще в статусі кандидата в президенти В. Зеленський заявляв, що якщо українське суспільство підтримало декомунізацію, то це нормально. «Є незаперечні герої. Степан Бандера – герой для якогось відсотка українців, і це нормально і класно. Це один з тих людей, які захищали свободу України. Але я вважаю, що коли ми таку кількість вулиць, мостів називаємо одним і тим же ім'ям – це не зовсім правильно. До речі, справа не у Степані Бандері. Я можу те ж саме сказати і про Тараса Григоровича Шевченка. Я дуже поважаю його приголомшливу творчість. Але ми ж з вами повинні пам'ятати про героїв сьогодення, про героїв мистецтва, про героїв літератури, просто про героїв України. Чому ми їх іменами не називаємо?» [19].

Обійнявши президентську посаду в травні 2020 року, В. Зеленський прагнув дистанціюватися від історичних тем. Проте під час щорічного новорічного звернення до народу він поставив під сумнів нещодавній ентузіазм щодо зміни пам'ятників і перейменувань вулиць. «Яка різниця?» – сказав він [40]. Це спричинило новий тур публічної полеміки навколо декомунізації.

За цих умов важливою є позиція безпосереднього куратора УНП, себто тодішнього міністра культури України. Ексміністр В. Бородянський заявляв, що не буде «ініціювати жодних змін в закон про декомунізацію, як і закон про мову». За його словами, потрібно називати речі своїми іменами: «В нашій історії були жахливі сторінки і добрі сторінки. І той режим, який був 70 років на нашій території, призвів до великих втрат. І призвів до здобутків, теж не можна цього заперечувати. Але найстрашніше, що він призвів до втрат інтелектуальних, ментальних і жахливих фізичних, людських втрат» [21].

На думку В. Бородянського, питання перейменування потребують переосмислення, що можливе, серед іншого, засобами мистецтва – за допомогою серіалів, фільмів, театральних постановок, які допоможуть зрозуміти контекст того часу, в якому люди жили й приймали рішення.

О. Ткаченко, який змінив В. Бородянського, на запитання, чи правильно проводилася декомунізація, чи можна було б по-іншому, відповів: «Я не можу не вітати цю декомунізацію, з одного боку. З іншого боку, не без перекосів. Я розумію, що це не було б можливо, якби воно так швидко не відбувалося, але є нюанси, про які варто було б подумати перше, ніж робити» [36].

Цілком очевидно, що позиція української влади в питанні декомунізації буде уточнюватись. Проте можна впевнено констатувати, що ця влада поки що не чинить відвертих і радикальних перешкод процесу прощання із комуністичним «світлим минулим», хоча декомунізація не є пріоритетним напрямком державної політики пам'яті. Не підлягає сумніву й те, що з Україною в питаннях декомунізації солідаризуються інші країни, в першу чергу ті, які колись були у підконтрольному Кремлю «соціалістичному таборі».

Найбільш виразним тут є приклад Польщі. 20 жовтня 2016 року Верховна Рада України і Сейм Республіки Польщі ухвалили «Декларацію пам'яті й солідарності Сейму Республіки Польща і Верховної Ради України». «Ми, представники Сейму Республіки Польща та Верховної Ради України, спільно й одночасно приймаємо цю Декларацію пам'яті і солідарності, щоб віддати шану мільйонам жертв, яких зазнали наші народи під час Другої світової

війни, та засудити зовнішніх агресорів, що намагались знищити нашу незалежність», – мовилося в декларації. «Ми пам'ятаємо про боротьбу польських і українських національних сил антикомуністичного й антинацистського руху опору, які створили моральну основу для повернення незалежності наших держав. Ми віримо у необхідність активізації неупереджених історичних досліджень та необхідність стримування сил, які ведуть до суперечок у наших державах», – наголосили автори документа [29].

За словами Надзвичайного й Повноважного Посла Республіки Польща в Україні Бартоша Ціхоцькі, його співвітчизники «пережили складний процес декомунізації, який спирався на поіменне з'ясування минулого, а не на огульне засудження» [37]. Він обстоює думку, що в Польщі триває відкрита дискусія про суперечливі питання історії, зокрема Голокост і статус національних меншин у Другій Речі Посполитій. Попри всі нюанси польський досвід національного діалогу й порозуміння є добрим прикладом, уроком і для України.

Підсумовуючи, поставимо кілька запитань. Які змістовні ризики таїть у собі декомунізація? В який спосіб вони можуть позначитися в суспільній свідомості українців? Чи слід і далі удосконалювати концепцію декомунізації? Що заважає досягнути повноцінного ефекту в проведенні декомунізації?

Безсумнівно, що з огляду на намагання України відмежуватися від ідеології та практики тоталітарного режиму, на мобілізаційний потенціал, на тлі російсько-української війни, а також пожвавлення пострадянської і неорадянської міфології декомунізація може стати об'єднуючим чинником, запорукою подолання постколоніального синдрому і розвитку горизонтальної мобільності соціуму. Це важіль для єднання громадян задля ствердження державницької позиції і консолідаційних цінностей. Заперечувати чи відкидати це, на наш погляд, було б пейоративно.

Водночас, не можна не бачити проблем, пов'язаних з декомунізацією. Вона може призвести до одностороннього тлумачення минулого, абсолютизації національної міфології, імперативності суджень щодо радянського спадку в Україні. Таким чином,

декомунізація як інструмент і процес заперечення комуністичної ідеології і практики ризикує стати дзеркальною протилежністю комунізмові з його одномірною людиною, авторитарним мисленням і вихованням, осоружною репресивною практикою. Цю ситуацію вельми виразно окреслив А. Портнов, який писав, що в українському публічному просторі «дотепер відчутно бракує критиків інтегрального націоналізму та його символіки з демократичних, плюралістичних позицій, а не з перспективи «русского мира» чи «Великої Вітчизняної війни радянського народу». Так само бракує критики комуністичного наративу, яка не викликала би підозр у вузьконаціоналістичній настанові автора. Тому я вважаю за засадничо важливе для такої критики відмежуватися від тоталітарних ідеологічних конотацій. За не менш важливу вважаю відмову від проявів зверхності і повчального тону» [26].

З огляду на це крапку в процесі декомунізації ставити зарано. Незавершена реформа судів першої інстанції дозволяє противникам декомунізації в столиці й регіонах розраховувати на потрібні рішення, які згортають цей процес і реанімують комуністичну символіку й топоніміку. Попри те, що декомунізація має підтримку значної частини суспільства, в Києві та південно-східних регіонах існує сталий спротив, що його підтримують (інформаційно і фінансово) проросійські політичні партії і організації. Високий рівень політизації проблеми і залежність суспільства від прихильних до Росії ЗМІ також ускладнюють подальше впровадження практик декомунізації.

Від послідовності дій чинної влади і підтримки нею національно-державницьких пріоритетів залежатиме кінцевий результат декомунізації: успіх, за прикладом Польщі й країн Балтії; частковий успіх, за прикладом Чехії і Словаччини; часткове згортання («косметична» декомунізація, без люстрації і масштабних реформ), за прикладом Сербії і Словенії; повернення до політики амбівалентності періоду каденцій Леоніда Кучми і Віктора Януковича («Україна між Сходом і Заходом», буферна зона між «Пан-Європою» і «Третім Римом»).

Підставовим викликом декомунізації в Україні лишається конструювання нових національних міфів як віддзеркалення «старих», неорадянських, які побутували до 2014 року. Отже, виникає ризик

утилітарного (ресурсно-мотивованого) підходу до декомунізації, яка, за історичною інерцією, може призвести до творення нових ідеологічних догм. Тут доречно нагадати думку Юлії Юрчук: «Якщо історією керує прагнення нових знань, а пам'ять живиться емоцією, то міф керується повтором того, що вже відомо» [44, с. 24].

Випрацьовуючи нове, продукуючи новий канон, норму, стандарт, або те, що видається новим, варто пам'ятати про те, що можна опинитися в символічних лабетах старого або того, що видається старим. Поза сумнівом, слід продовжити розпрацювання проблем, пов'язаних з формуванням та втіленням політики декомунізації. І йдеться не лише про наукові дослідження. У 2014 році на рівні уряду було вирішено підготувати проєкт закону про засади національної політики пам'яті, а також «Національну доповідь про злочини комунізму в Україні».

Фактично мовилося про концептуальне підґрунтя політики декомунізації. Перший документ нібито був підготовлений, але не поданий на розгляд парламенту, а другий так і не з'явився. Тож єдиним програмним документом декомунізації стали чотири закони, ухвалені 9 квітня 2015 року. Проте на практиці декомунізація часто виходила поза формальні рамки, визначені Законом № 317-VIII «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарного режимів та заборону пропаганди їхньої символіки», що породжувало критику чи навіть спроби компрометації всього процесу декомунізації. Ось чому до згаданих проєктів доцільно повернутись.

Досвід показав недостатність фінансових інструментів декомунізації: брак коштів на демонтаж монументів, заміну і виготовлення нових вуличних табличок, на створення пам'ятних місць чи музеїв, присвячених добі тоталітаризму, на належний медійний супровід декомунізації тощо. Все це підсилювало позиції противників декомунізації, які (до слова, використовуючи власний фінансовий інструмент) організовували контрзаходи з метою дискредитації насправді потрібних державних декомунізаційних ініціатив. Отже, і концептуальні основи, і інструментарій декомунізації ще підлягають удосконаленню. Відтак процес очищення від

тягаря радянського тоталітарного минулого в Україні ще зарано оголошувати завершеним.

Підбиваючи підсумки, маємо підстави вважати, що імпульсом для політики декомунізації стала відсутність повноцінно сформованого національного історичного нарративу і прагнення сформувати такий нарратив. У когнітивному плані об'єктом декомунізації є історія України у XX столітті, з особливим наголосом на радянському періоді та національно-визвольній боротьбі. У просторовому плані таким об'єктом є публічний/символічний простір міст і сіл України та її інформаційно-культурний простір, де відбувається комунікація на теми історичного минулого.

Принциповим елементом політики пам'яті в Україні 2014–2019 років стало засудження злочинів комуністичного режиму, яке в умовах російсько-української війни поступово набуває конвенціонального характеру. Найпотужнішим інструментом декомунізації був законодавчий – прийняття і впровадження чотирьох законів від 9 квітня 2015 року. Ухвалення законів про декомунізацію вкупі зі застосуванням інституційного інструменту – діяльністю Українського інституту національної пам'яті – стимулювало процес відмежування від комуністичного/тоталітарного минулого, від його символіки і топоніміки. Засудження злочинів комуністичної влади і (вповні нереалізована) процедура люстрації є засадничими основами постколоніального дискурсу і елементами дорожньої карти формування української політичної нації.

Усупереч заявам окремих критиків політики декомунізації визнання правлячого режиму злочинним не означає, що в підлеглий йому країні не було нічого позитивного або що «борець за незалежність» апріорі не може вчинити злочин. Дані соціологічних опитувань свідчать, що ставлення українського суспільства до декомунізації та до її практичного впровадження неоднозначне і має виразну регіональну специфіку.

Джерела та література до розділу 2

1. Апеляційний суд залишив у Києві проспекти Бандери і Шукевича. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-kyiv/2834198-apelacijnij-sud-zalisiv-u-kiievi-prospekti-banderi-ta-suhevica.html>

2. Вистава «Диктатура жертви»: до 100-річчя більшовицького перевороту. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/28838687.html>

3. Володимир В'ятрович про Україну і зроблене УІНП за час його керівництва. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/30171211.html>

4. В Українському інституті національної пам'яті відзвітували про підсумки декомунізації. Інфографіка. URL: <https://tsn.ua/ukrayina/v-institutu-nacpram-yati-vidzvituvali-pro-pidsumki-dekomunizaciji-infografika-900878.html>

5. «Вуличне» питання: Берегово шукає компроміси. URL: <https://zaholovok.com.ua/%C2%ABvulichne%C2%BB-pitannya-beregovo-shukaje-kompromisi>

6. В'ятрович розповів про декомунізацію міст і вулиць. URL: <https://pogliad.ua/news/ukraine/vyatrovich-rozpoviv-pro-dekomunizaciju-mist-i-vulic-377402>

7. Голубов О. Рекомунізація. Чому українським вулицям повертають

8. попередні назви. URL: <https://www.dw.com/uk/-рекомунізація-чому-українським-вулицям-повертають-попередні-назви/a-49368280>

9. Гриценко О. А. Декомунізація в Україні як державна політика і як соціокультурне явище. Київ : ППіЕнД, 2019. 320 с.

10. Громадська думка України на 28-му році незалежності держави. URL: <https://dif.org.ua/article/gromadska-dumka-ukraini-na-28-rotsi-nezalezhnosti-derzhavi>

11. Декомунізація на Закарпатті закінчена. URL: <https://www.vectornews.net/news/society/16976-dekomunizacija-na-zakarpatt-zaknchena.html>

12. Декомунізація: що й чому перейменовувати і демонтувати. *Збірник матеріалів, рекомендацій і документів щодо виконання вимог Закону України «Про засудження комуністичного та*

націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки» / Сергій Бутко, Сергій Горобець, Ігор Каретніков, Богдан Короленко, Максим Майоров (упоряд.); Український інститут національної пам'яті. Київ : Український інститут національної пам'яті, 2015. 234 с.

13. Джерела інформації, медіа грамотність і російська пропаганда: результати всеукраїнського опитування громадської думки / *Аналітичний звіт*. Київський міжнародний інститут соціології. Березень 2019. С. 11–16. URL: https://detector.media/doc/images/news/archive/2016/164308/AReport_Media_Feb2019_v2.pdf.

14. Дрогушевська І. Декомунізація топонімії: концепція повернення історичних назв на карту України. *Проблеми безперервної географічної освіти і картографії*. Збірник наукових праць. Харків, 2017. Випуск 26. С. 22–27.

15. «Если памятник снова повредят, он будет опять восстановлен», – Кернес про бюст Жукову. URL: <https://mykharkov.info/news/esli-pamyatnik-snova-povredyat-on-budet-oryat-vosstanovlen-kernes-pro-byust-zhukovu-26808.html>; Рішення Харківського окружного адміністративного суду № 520/6394/19. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/84036329>

16. Завершення декомунізації – початок деколонізації. URL: <https://rpr.org.ua/news/zavershennya-dekomunizatsiji-pochatok-dekolonizatsiji>

17. Закон України «Про забезпечення функціонування української мови як державної». *Відомості Верховної Ради (ВВР)*. 2019. № 21. Ст. 81. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2704-19>

18. Закон, який забороняє пропаганду комуністичного та нацистського режимів, визнано конституційним. URL: <http://www.ssu.gov.ua/novyna/zakon-yakyy-zaboronyaye-propagandu-komunistychnogo-ta-nacystskogo-rezhymiv-vyznano>

19. Замятін В. Пріоритети діяльності Верховної Ради та майбутньої парламентської коаліції через призму пріоритетів виборців. URL: <http://razumkov.org.ua/statti/priorityety-diialnosti-verkhovnoi-rady-ta-maibutnoi-parlamentskoi-koalitsii-cherez-pryzmu-priorityetiv-vybortsiv>

20. Зеленський про декомунізацію. URL: <https://ua.112.ua/suspilstvo/zelenskyi-pro-dekomunizatsiiu-bandera-heroi-tilky-dlia-chastyny-ukraintsiv-488477.html>

21. Кулик В. Про неякісні закони та нечутливих критиків. URL: https://krytyka.com.ua/solutions/opinions/pro-neyakisni-zakony-ta-nechutlyvykh-krytykiv?page=2&domain_switch=full

22. Куришко Д., Хоменко С. Міністр культури Бородянський – про Бандеру, «ботоферми» і гастролі українців у Росії / Діана Куришко, Святослав Хоменко. *Інтерв'ю*. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/features-49837233>

23. Лосєв І. Декомунізація = дерусифікація України. URL: <https://tyzhden.ua/Society/152416>

24. Новий голова Інституту нацпам'яті каже, що буде не розворот, а «кут нахилу». URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2019/12/27/7235964>

25. Окружний адмінсуд Києва заборонив діяльність КПУ. URL: https://dt.ua/POLITICS/okruzhniy-adminsud-kiyeva-zaboroniv-diyalnist-kpu-194273_.html; В Україні остаточно заборонили Комуністичну партію. URL: https://dt.ua/POLITICS/v-ukrayini-ostatochno-zaboronili-komunistichnu-partiyu-197736_.html

26. Положення про Український інститут національної пам'яті. Затверджено постановою Кабінету Міністрів України від 12 листопада 2014 р. URL: <http://www.memory.gov.ua/page/polozhennya-pro-ukrainskii-institut-natsionalnoi-pamyati>

27. Портнов А. Про декомунізацію, ідентичність та історичні закони дещо інакше. URL: <https://krytyka.com.ua/solutions/opinions/pro-dekomunizatsiyu-identychnist-ta-istorychni-zakony-deshcho-inakshe>

28. Прощання з «радянськими» вулицями і містами: що потрібно знати про декомунізацію в Україні. URL: <https://ukr.segodnya.ua/ukraine/snesli-2-5-tys-pamyatnikov-i-pereimenovali-kazhduyu-desyatuyu-ulicu-cho-hto-nuzhno-znat-odekommunizacii-1246644.html>

29. Рада закріпила в Конституції курс на ЄС і НАТО. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2019/02/7/7205991>

30. Рада ухвалила спільну з Сеймом Польщі декларацію «пам'яті і солідарності». URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news/28065186.html>

31. Рябчук М. Декомунізація чи деколонізація? Що показали політичні дискусії з приводу «декомунізаційних» законів? *Наукові записки ІПіЕнД ім. І. Ф. Кураса НАН України*. 2017. №2 (82). С. 104–117.

32. Рябчук М. Долання амбівалентності. Дихотомія української національної ідентичності – історичні причини та політичні наслідки. Київ : ІПіЕнД, 2019. 252 с.

33. Симоненко І. М. Меморіальний простір України: кризовий стан та шляхи оздоровлення. *Стратегічні пріоритети*. № 4 (13). 2009. С. 51–61.

34. Ставлення до окремих історичних постатей та процесу декомунізації в Україні. URL: http://ratinggroup.ua/research/ukraine/otnoshenie_k_otdelnym_istoricheskim_lichnostyam_i_processu_dekomunizacii_v_ukraine.html

35. Трагедія комуністичного терору має стати надійним запобіжником від спроб реанімувати «руський мир» на нашій землі – Порошенко. URL: <https://prm.ua/tragediya-komunistichnogo-teroru-maye-stati-nadiynim-zapobizhnikom-vid-sprob-reanimuvati-russkiy-mir-na-nashiy-zemli-poroshenko>

36. Харьков. Суд отменил переименование проспекта Григоренко в честь Жукова. URL: https://news.liga.net/region_news/news/harkov-sud-otmenil-pereimenovanie-prospekta-grigorenko-v-chest-jukova

37. Хорошак К. Інтерв'ю з міністром культури Олександром Ткаченком. URL: <https://life.pravda.com.ua/culture/2020/09/11/242296>

38. Ціхоцькі Б. Польща: напрям успіху. URL: https://dt.ua/foreign_economics/polsha-napravlenie-uspeha-322115_.html

39. Яворський В. Аналіз закону про заборону комуністичних символів. URL: <http://khp.org/index.php?id=1430493970>

40. 100 днів після президентських виборів: оцінки та очікування громадян. URL: <https://dif.org.ua/article/100-dniv-pislya-prezidentskikh-vivoriv-otsinki-ta-ochikuvannya-gromadyan>

41. Atlantic Council: Декомунізація в Україні може стати уроком для кризи пам'яті на Заході. URL: <https://www.unian.ua/politics/povalennya-pam-yatnikiv-zahodu-var-to-zrobiti-visnovki-z-dekomunizaciji-v-ukrajini-novini-ukrajina-11077181.html>

42. Bazdyrieva A. Public Art between Authoritarianism and Democracy (The Case of the Maidan Protest in Ukraine). *CUNY Academic Works*. 2017. P. 8. URL: https://academicworks.cuny.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1679&context=cc_etds_theses

43. Marples D. D. Decommunization, Memory Laws, and «Builders of Ukraine in the 20th Century». *Acta Slavica Iaponica*. Tomus 39. P. 13. URL: <http://src-h.slav.hokudai.ac.jp/publicn/acta/39/pp.%201%E2%80%9322.pdf>

44. Schneider J. D. Ethno-symbolism and Decommunization in the Post-Maidan Ukraine. *Germanic and Slavic Languages and Literatures Graduate Theses & Dissertations*. Spring, 2018. URL: https://scholar.colorado.edu/gsl_gradetds/31

45. Yurchuk Y. Reordering of Meaningful Worlds. Memory of the Organization of Ukrainian Nationalists and the Ukrainian Insurgent Army in Post-Soviet Ukraine. *Doctoral dissertation*. Stockholm, US-AB: Acta Universitatis Stockholmiensis, Stockholm Studies in History 103, 2014. 365 p.

РОЗДІЛ 3.

МЕРЕЖЕВІ КОМУНІКАЦІЇ У БОРОТЬБІ ЗА ПОЛІТИЧНУ ВЛАДУ В БАГАТОПОЛЮСНОМУ СВІТІ

Сучасний світ характеризується високою щільністю подій та комунікацій, які є фундаментальною характеристикою будь-якої політичної системи. Зміни як усередині системи, так і за її межами неухильно приводять до трансформації основних параметрів комунікацій. І навпаки – зміни політичних комунікацій спонукають до принципових зрушень у всій соціально-політичній системі держави, що зумовлює актуальність цієї обраної теми дослідження.

3.1. Категоріальне поле та методологічні засади дослідження політичних мереж

Говорячи про політичні комунікації сучасного світу, насамперед доцільно з'ясувати, що таке багатополісний світ. У загальному плані багатополісний світ – це світ, де важко визначити одного інституційно спроможного лідера чи гравця, який визначає правила гри для інших. Упродовж тривалого часу цю роль виконували США. Однак нині попередній статус-кво аргументовано ставить під сумнів Китай, який з високою вірогідністю найближчого десятиліття стане найпотужнішою економікою світу. Росія теж намагається претендувати на це місце, проте з різних причин вона навряд чи зможе це зробити, але оскільки існує інерція національної та історичної пам'яті російського народу, пов'язаної з амбівалентною спадщиною СРСР, то башти Кремля навіть мимоволі змушені відповідати вимогам масової свідомості, претендуючи на роль ефективного геополітичного й світопорядкового антипода США.

Багатополісний світ потенційно містить модель, коли основним гравцям потрібно постійно домовлятися, й ніхто з них не може нав'язати свою волю іншим. Хоча США все ще залишаються основним претендентом на статус наддержави, наразі вони переживають

не найкращі часи: внутрішні проблеми, що накопичувались упродовж багатьох років, подекуди виливаються в громадянські конфлікти. За таких умов і обставин кожна країна світу має визначитися, з ким вона готова до коаліцій чи кого вона обирає стратегічним партнером. Ідеалістична концепція, згідно з якою можна однаково дружити з усіма, сьогодні не має шансів на успіх: така країна здебільшого сприймається як надто слабка, не як повноцінний суб'єкт, а об'єкт в орбіті інтересів справжнього суб'єкта світопорядкових реалій.

У випадку України доводиться мати справу зі значною кількістю специфічних чинників – зокрема, з радянським минулим та економічною моделлю, орієнтованою на Росію та важливу геополітичну локацію. З огляду на поліаспектність, залишимо без відповіді запитання, чому впродовж трьох десятиліть державного суверенітету наша країна так і не спромоглася виробити власну модель ефективного розвитку та будівництва справді незалежної країни. В цьому разі важливо інше: як, маючи весь цей досвід та історію, Україні вижити в сьогоднішньому багатополюсному світі, як обрати партнерів та гарантувати належний соціально-економічний розвиток. Багатополюсність та геополітичне становище нашої країни однозначно говорять про необхідність формування такої внутрішньої та зовнішньої політики, яка дозволила б притримуватися власної траєкторії розвитку й повноцінного державного суверенітету.

Політична влада в нашому випадку розглядатиметься не у вузькому сенсі – як здатність та реальна можливість застосування сили й примусу, а як комунікація, тобто відносини у сфері політики, метою яких є вироблення, просування, врахування та баланс інтересів різних груп усередині країни та взаємодія на цих принципах з іншими державами. Методи здобуття влади, її утримання та функціонування в демократичному чи псевдодемократичному суспільстві можуть бути різними – від реалізації демократичного права на повстання до впровадження новітніх ідеологій для широких мас населення й встановлення нових політичних режимів.

Зрозуміло, що сучасність вимагає нових підходів до осмислення дійсності. Сучасний світ постійно змінюється та, з одного боку, диференціюється, а з іншого, є яскравим вираженням уніфікації. Відбувається постійне ускладнення комунікацій, а політичний процес набуває чітких ознак віртуальності. «Суспільство суспільств» Н. Лумана ще не було настільки близьким, коли будь-який вияв громадсько-політичного життя неможливий без комунікацій. І саму у такому суспільстві політична комунікація стає аутопоезисною системою [29], тобто такою, елементи якої рекурсивно, через власні інтеракції генерують та реалізують її саму. Це сталося завдяки розвитку як суто інформаційно-комунікаційних, так і гуманітарних технологій. Роль технологій у гуманітарній сфері постійно посилюється та дозволяє говорити про фактично гібридний, соціотехнологічний характер сучасного суспільно-політичного простору.

Такий простір сьогодні складається, у першу чергу, з Інтернету та його комунікаційних можливостей, мережі будь-якого рівня та складності, месенджерів як форм прямих та дешевих комунікацій, блокчейну як технології прямих інтеракцій тощо. Завдяки технологіям Web 2.0 в Інтернеті сьогодні виробництво та поширення політичного контенту відбувається на основі інтерактивності, коли споживач інформаційного політичного продукту водночасно має можливість бути і її автором. Просторово-часові характеристики віртуального політичного простору ущільнюються, і це забезпечує швидкість поширення інформації, її оперативність, гнучкість та глобальність. Політичні комунікації стають інтегрованими, тобто поєднують у собі весь комплекс інформаційно-комунікативних систем, що пронизують сучасне суспільно-політичне поле та політичну систему сучасної держави в цілому.

Особливим типом сучасних політичних комунікацій є символічна політика. Вона, фактично, замінює раціональне осмислення політичного глибинною роботою з певними смислами. Таким чином вона стає фундаментом політики, інструментом її змін та трансформацій, слугує посиленню влади чи, навпаки, руйнуванню

її традиційних основ. Політична влада, з одного боку, надто концентрується, а з іншого боку, стає непомітною для кінцевого споживача, який охоплений різноманітними варіаціями комунікацій та інформаційними шумами. Паралельно змінюються трудові відносини, що тягне за собою зміну моделей політичного управління. Теоретично все говорить про те, що відбувається глобальний перехід від концепції управління до концепції координації та співуправління. Однак на практиці частіше можна спостерігати посилення авторитарних чи навіть тоталітарних тенденцій. За таких умов політичний інтерес трансформується в політичну дію, на основі чого виникають нові форми соціально-політичної активності.

Політичні комунікації в цілому набувають нового змісту. Класичне визначення політичної комунікації передбачає «процес передачі політичної інформації, завдяки якій вона циркулює з однієї частини політичної системи до іншої, а також між політичною системою та соціальною системою» [16, с. 174]. Класичні комунікації являють собою основні засоби структурування соціально-політичного простору та визначають статусні й пізнавальні характеристики їх суб'єктів. Наявність чітко визначених каналів комунікації передбачала жорстку ієрархію в традиційному суспільстві, проте наприкінці ХХ століття посилюються критика цього підходу через вразливість ієрархії, можливість знищення центру, порушення основних принципів керівництва та управління в цілому.

Це привело до появи нової, т. зв. «мережевої логіки», яка передбачає нові форми й принципи зв'язків у соціально-політичній системі. Нині мережі є інструментом політики, кожен учасник якої отримує вигоди та максимальний вигравш з урахуванням витрат на взаємодію. Основою такої організації стає комунікативна згода, а ключові елементи політичної системи пов'язуються між собою завдяки складній мережі політичних комунікацій, новітні форми й моделі яких дозволяють обробляти та доносити будь-яку інформацію швидко та майже без транзакційних витрат. Взаємодія в такій системі формується на основі довіри, яка стає однією з головних категорій сучасного демократичного процесу в світі. В свою чергу,

згенеровані таким чином мережеві форми комунікації стають основою мережевого суспільства та відповідної політики.

Між іншим, мережева комунікація реалізується не лише на рівні Інтернету. Мережі існували й раніше, проте саме зараз вони отримали інституційну основу та глобальний характер, що змінює форми політичної участі та політику в цілому. З цим також пов'язано зростання ваги символічної влади. Розвиваються нові форми політичних комунікацій, які є віртуальними та символічними. Подія в сучасному просторі вже відходить на другий план, а на перший висуваються повідомлення про неї, знаки та смисли. Це породило таке явище, як медіаполітика, в межах якого колишній посередник (медіа), фактично, стає головним виробником інформації. Для швидкого привертання уваги медійна політика стає «політикою скандалів», яка все більше перетворює професійну діяльність на шоу, цікаве споживачам. І все це відбувається на тлі відчутної втрати довіри до традиційних політичних інститутів та демократичного політичного процесу. Зрештою, розважальні та комунікаційні можливості Інтернету, накладені на принципи медіаполітики, дозволили з'явитися такому явищу, як кіберполітика, тобто політика у кіберпросторі. Фундамент усього цього, тобто мережева публічна політика, дав змогу на основі мережевих ресурсів розвинути мережеве управління та електронне урядування.

Такий розквіт політичних інформаційно-комунікативних технологій вимагає від дослідників постановки вкрай важливих питань сучасності – зокрема, ким конструюються сучасні політичні комунікації, як та для чого. Від відповідей на ці питання залежатиме розуміння реальних підвалин сучасної політики, а також визначення основних тенденцій розвитку. Це також важливо з погляду особистої ідентифікації сучасного громадянина, адже нові можливості конструювання політичної реальності ставлять також питання змін політичної свідомості й культури. З'являється навіть таке поняття, як «технологічне безсвідоме», тобто трансформація соціальних відносин завдяки інформатизації [14]. Разом із цим поява нових медіа та розвиток Інтернету актуалізували аспект

взаємодії різних, здебільшого незнайомих людей, які, використовуючи мережеві інформаційні можливості, можуть викликати значні політичні зміни.

Класична схема політичних змін передбачає, що вони відбуваються через трансформацію культури, а культурні зміни – це впровадження цінностей та переконань, що проводяться політичними акторами відповідно до вимог часу та наявних соціогуманітарних технологій впливу. З цим пов'язане питання наявності еліти, яка в ідеалі має бути вихована на фундаменті наступності поколінь та глибинних націотворчих цінностей, але з урахуванням новітніх тенденцій технологічного розвитку. Політичні зміни проявляються в інституційному утвердженні нових цінностей та смислів, а комунікації постають тим поєднуючим елементом, який організовує та впорядковує функціонування всієї цієї системи.

Зрозуміло, що роль і значення мережевих взаємодій постійно зростає. Оскільки ефективність політичної системи визначається якістю політичних комунікацій, то потребує уваги не лише форма, а й зміст інформації, яка функціонує в таких мережах. Цей підхід дозволить простежити історію змін і трансформацій інформації, що циркулює, а також віднайти всіх стейкхолдерів і зрозуміти сенс та перспективи їхньої дій. Мережі також можуть бути інструментами для дослідження аудиторій, у тому числі будь-яких громадських формувань та об'єднань, партій тощо. Для цього часто використовуються нейронні мережі як системи, що самонавчаються, а також характеризуються дуже високою швидкістю обробки даних. Наявність такого інструментарію дозволяє говорити вже про окремий тип аналізу – мережевий аналіз політичних комунікацій, перспективи якого вже активно проявляються в сфері політичних технологій.

Загалом для більш глибокого розуміння впливу технологій на сучасні соціально-політичні системи варто ненадовго піднятися на рівень аналізу ретроспективи глобальних соціальних систем. Зокрема, відомий дослідник медіакомунікацій М. Маклюен виокремлює такі періоди історії людства [8]: описемна культура (первісна), письмово-друкарська («галактика Гутенберга»), сучасна культура («глобальне село»).

У сучасній культурі комунікація є не лише доступною, а й масовою. Натомість у традиційному індустріальному суспільстві публічна сфера будувалася виключно навколо інститутів держави-нації. Сучасність демонструє серйозні виклики на адресу держави як інституту й соціального інструменту. Звісно, держава не зникає, але вона поступово втрачає ідентичність та монопольне право на встановлення соціально-політичних порядків. Сьогодні можна оперативніше встановити комунікацію та донести інформацію практично до будь-кого. Держава втрачає монополію на інформацію й комунікацію, як і загалом на встановлення правил гри. Такі функції державних інститутів, як інформаційна, комунікативна, організаційна, мобілізаційна, ідеологічна, просвітницька, маніпулятивна та інтерпретаційна відходять від держави до нових інформаційних інститутів та приватних власників.

У таких умовах народжується т. зв. «мережеве суспільство», яке, за визначенням М. Кастельса, постає «суспільством, соціальна структура якого будується навколо мереж, що активуються за допомогою цифрової інформації та заснованих на мікроелектроніці комунікаційних технологій» [5, с. 41]. Дослідник залишається ще в межах традиційної парадигми, де влада розуміється як структурна здатність одного актора нав'язати свою волю іншим. Здатність опонувати цьому М. Кастельс називає контрвладою. Він доводить, що сьогодні відносини влади та контрвлади будуються саме на процесах віртуалізації політики та засобів масової інформації та комунікації. Це дало поштовх для персоналізації політики, тобто можливість прямо доносити свої повідомлення від суб'єкта політичного управління до його об'єкта. Найбільш виразні приклади такої персоналізації – це *Facebook*, *Twitter* та інші соціальні мережі, повідомлення окремих політиків у яких мають неабиякий ефект і вплив на політичну реальність.

Мережевий підхід дозволяє адекватно оцінити саме такі прояви політики та її сенс. Головне в мережевому підході – це відхід від розуміння суспільно-політичних процесів як жорстко ієрархічних та регламентованих. Основна увага приділяється визначенню

характеру горизонтальних зв'язків, які, в свою чергу, сприяють новим формам політичної участі, а разом з тим і загальному розвитку громадянського суспільства. Добровільність і порядок стають новими категоріями в процесах зі створення та функціонування суспільно-політичних структур. Щоправда, їх осмислення не завжди достовірне й верифіковане з огляду на становлення мережевої методології.

У загальному плані базовими методами в мережевому підході вважаються: включене спостереження, моніторинг засобів масо-вої інформації та комунікації, контент-аналіз, глибинні інтерв'ю, методи якісної соціології та т. зв. «цифрової гуманітаристики» (*digital humanities*), зокрема, аналіз великих масивів даних (*big data analysis*). Крім цього, інформаційно-комунікаційні інтеракції в будь-яких сучасних структурах передбачають системне осмислення через єдність чотирьох параметрів: комунікації між членами організації (включаючи соціалізація та власну ідентифікацію), організаційне самоструктурування, координація діяльності кожного суб'єкта, позиціонування організації в зовнішньому середовищі [31]. Маркерами такої політики є: масштаб, невизначеність, інформаційні потоки, мережевізація та цифровізація політичних відносин.

Нарешті, якісному політичному аналізу в мережевому суспільстві може слугувати теорія складних мереж, яка виділяє «безмасштабні мережі», мережі «малих світів» і т. п. Також під час аналізу корисним буде теорія графів, у межах якої М. Грановеттер [27] запропонував розглядати суспільство як нерегулярні мережі, що складаються зі сукупності закінчених графів, в яких вузли об'єднані один з одним. З'єднання між вузлами він визначив як «слабкі зв'язки». Саме вони визначають спочатку поведінку, а потім й загалом картину світу члена такої мережі.

Нові теоретико-методологічні підходи активно розвивалися ще до епохи Інтернету, який став яскравим виявом «мережі». Окрім вказаних, досить цікавим є підхід французьких інтелектуалів Дельоза та Гватарі [23], які запропонували категорію «ризом» – фактичного вузла комунікації. Французькою «*rhizome*» – це

кореневище. Іншими словами, йдеться про явище й об'єкт, який не має ні початку, ні кінця, у нього відсутній центр чи периферія, немає єдиного принципу чи коду. Цей концепт, на думку дослідників, описує саму подію, а не її сутність. У свою чергу, подія – це і є комунікація, комунікаційний вузол. До переліку основних принципів ризоми дослідники відносять зв'язок, неоднорідність, множинність, незначущий розрив, картографію, декалькоманію (відтворення самої себе).

Ризома дозволяє множити суб'єктивні реальності, фіксуючи новий нелінійний спосіб організації цілісності – на противагу традиційному лінійному підходу. Гносеологічно цей підхід цікавий тим, що чітко означив комунікаційні проблеми сучасності: принципи структурування мережі – визначення центру й периферії; розуміння ядра акторів та більш пасивних «периферій», статусне та рольове розшарування в мережі; одномірні (плоскі) та багатовимірні (об'ємні) мережі.

Так фактично стартував та почав власну інституціоналізацію мережевий підхід, становлення якого не завершено й триває в наш час. Комунікаційна модель ризоми ставить питання т. зв. «плато» – тимчасового простору стійкості. Сама ж ризома є вкрай нестійкою і має безліч семіотичних потоків. Самоорганізація ризоми дозволяє з'явитися принципово новим політичним акторам, а також сприяє розвитку політичного дискурсу «влада – соціум». Звідси стає зрозумілим, звідки народжується ідея політики децентралізації інформаційних потоків, яка фактично стала візитівкою цього підходу, але набагато пізніше, вже на початку XXI століття.

Усередині ризоми будь-яка точка може бути пов'язана з будь-якою іншою з метою досягнення максимальної кількості зв'язків. Ці зв'язки не мають лінійної структури, тож така децентралізація зменшує навантаження на окремий вузол, нівелює традиційні форми контролю та потребує нових підходів як до її спостереження, так і аналізу. З методологічного погляду такому аналізу слугуватиме категорія «ризоматичне середовище», коли тільки через контекст слід зрозуміти зміст і водночас структуру комунікації.

З огляду на серйозний інтелектуальний фундамент поява нового теоретико-методологічного підходу не забарилася. Безпосередньо мережевий підхід розроблявся Т. Бьорцель [21], яка вважається основоположницею концепції політичних мереж. Мережу (*network*) дослідниця визначила як зв'язок між індивідами на основі інтересів, що стають регулярними. У свою чергу, політична мережа – це комплекс відносно стабільних відносин неієрархічної та взаємопов'язаної природи зв'язків, що об'єднують множину акторів, які обмінюються ресурсами та усвідомлюють, що співробітництво – найкращий шлях досягнення спільних цілей.

Цікавим тут є підхід британських учених [28], згідно з яким політичні мережі розглядаються крізь призму теорії державного управління як «стабільна мережа акторів, що поділяють спільні інтереси та погляди щодо певних політичних завдань чи галузей».

На думку більшості сучасних дослідників цього напрямку [12], мережевим комунікаціям притаманні такі принципові особливості:

- інтерпретаційна раціональність, що визначає договірний характер відносин у мережевій комунікації;
- єдність формальних та неформальних комунікацій;
- творчий характер мережевої комунікації як результат складності й невизначеності процесу;
- визнання множини моделей комунікації;
- активність учасників комунікаційного процесу є необхідною передумовою вибору оптимальної комунікаційно-мережевої моделі.

Загалом, будь-які мережеві структури виникають тоді, коли активність окремих вузлів чи індивідів незначна. Процес створення мереж Т. Бьорцель назвала «мережетворенням» (*networking*). В широкому плані – це створення мережі, налаштування зв'язку між людьми та організаціями за допомогою новітніх інформаційно-комунікаційних технологій. Нагадаємо, що хоча мережа як спосіб організації та функціонування суспільства не є новим феноменом XXI століття, істотного поштовху в своєму розвитку вона набула з поширенням саме нових інформаційно-комунікаційних технологій,

які дозволяють передавати повідомлення миттєво та в екстериторіальному режимі. Створення мереж відбувається різними шляхами, але переважно ініціатива йде «знизу», а схожі ідеї починають об'єднувати людей на різних рівнях традиційної соціальної ієрархії. Диференціація умов мережетворення зумовлює різні типи їх класифікації.

Зокрема, сама Т.Бюрцель [20] запропонувала поділяти мережі за: кількістю учасників та їх належністю, характером інституціоналізації комунікації, сферою формування політики, розподілом ресурсів між учасниками, формуванням їхніх інтересів, ступенем концентрації влади. Інший дослідник політичних мереж – Р. Родс [33] запропонував таку типологію: професійні мережі, політичні спільноти, мережі виробників, міжуправлінські мережі, проблемні мережі. Різні типи мереж передбачають різноманітні форми мережевих взаємодій, які можуть бути: міжособистісними (неформальними), груповими (міжгруповими), глобальними, персональними, представницькими (офіційними), інституційними тощо.

Головною характеристикою будь-яких мереж є відсутність ієрархії та центрів. Відмінною ознакою мережевої моделі комунікації є перетин трьох типів комунікаційних зв'язків – вертикальних, горизонтальних та діагональних. Останні виконують роль координатора вертикальних і горизонтальних комунікацій на основі принципів партнерства. Партнерство виступає мережетворчим принципом, фактичною цінністю в процесі її створення, оскільки включення до мережі відбувається лише за умови, що ти відповідаєш її цінностям. Такий спосіб організації істотно зменшує ентропію та знижує транзакційні витрати на самоналаштування мережі. Разом із тим у мережі існують чіткі правила та протоколи взаємодій, які поділяються всіма учасниками, що робить комунікацію більш ефективною та цілеспрямованою.

Важливим каталізатором і прискорювачем у становленні мережевого підходу стали інтернет-технології та їх широке впровадження у соціально-політичне життя. У наш час вплив інтернет-комунікацій на політичний процес беззаперечний. Впливають як

інституціоналізовані форми, так і неформальні практики, які також набули значного поширення, причому як у демократичних, так і авторитарних та перехідних суспільствах. Мережева активність в інтернет-просторі може бути як позитивною (прозорість, швидкість та відкритість), так і нести в собі серйозні загрози для політичної системи і суспільства в цілому. Такі загрози пов'язані із втратою монополії держави на генерацію й трансляцію політичних смислів та змісту.

Розуміння цього факту лежить в основі концепції конфліктного потенціалу мереж, що посилюються та розкриваються між інте-рсами індивіда, держави та суспільства. У свою чергу, державні інститути в особі окремих політиків зацікавлені в розробці ефективного сценарію розвитку мережевих форм розподілу та реалізації влади – насамперед із метою збереження свого впливу та контролю. Звідси з'являються підходи регулювання Інтернету, створення його закритих, локальних версій, упровадження обмежень та посилення громадської та кримінальної відповідальності за певні дії, які суперечать традиційним підходам влади чи підривають її авторитет.

Загалом існує багато моделей використання Інтернету в політиці. Приміром, дослідник А. Чедвік та С. Мей [22] виділили такі моделі: управлінська (Інтернет виступає інструментом оптимізації функціонування політичної системи), адміністративна (розширення управління з боку держави на громадян), партисипативна (широке залучення мас населення). Таке розуміння використання Інтернету охоплює основні суспільно-політичні сфери, які потенційно пов'язані з владою та державою, і, відповідно, демонструє можливі напрями, що формують ризики для існуючого режиму в тій чи іншій країні.

У демократичних суспільствах держава є гарантом і організатором відкритого публічного інформаційного простору, де створюються всі умови для відкритого діалогу між усіма суб'єктами – як локальними, так і глобальними, що має слугувати вдосконаленню комунікацій формуванню соціально-політичного капіталу довіри між ними тощо. Зрозуміло, що для перехідних суспільств та

значної частини держав з низькою якістю політичних інститутів характерний високий рівень впливу латентних структур, неформальних практик та прихованих зв'язків. До цієї когорти належить й Україна, де проблема виживання політичної системи часто затьмарює у політиків навіть відчуття власної безпеки.

3.2. Мережеві форми й методи політичного управління, демократії та участі

Спектр комунікацій сучасного політичного інституту в Україні доволі широкий, однак його використання обмежене, з одного боку, бюрократичним апаратом та чиновниками з порівняно невеликою заробітною платою, яка не передбачає громадської чи інтелектуальної ініціативи. З іншого боку, обмеження стосуються бажання утримати владу будь-яким доступним способом. І все це відбувається на тлі фактичної реалізації державних функцій через органи центральної влади, органи місцевого самоврядування, політичні партії, громадські організації та локальні спільноти.

Українським є підхід нинішньої української влади, яка робить спроби прибрати застарілі форми комунікації та просувати ідею «безпаперового офісу». Однак слід враховувати, що в нашій країні значна частина людей досі не охоплена не те що смартфоном, а й навіть відносно швидкісним Інтернетом. Тобто представникам влади часто просто необхідно адекватно оцінювати наявну політичну реальність, а технології можуть допомогти як стати нашій країні більш демократичною, так і перейти до популярних у сучасному світі авторитарних тенденцій.

З погляду розвитку відносин всередині окремої держави слід звернути увагу на теорію «*governance*» (співуправління), яка розвиває особливі комунікативні відносини, що слугують механізмом підтримання свободи й рівності в країні, а також реалізації діалогу, довіри та кооперації, що організують політичний процес на кшталт симетрії взаємодії політичних акторів. Знову ж таки, як і всі мережеві технології, симетричні комунікативні відносини «*governance*» не є

ієрархічними за своєю природою – фактично це тип управління, який ґрунтується на принципах діалогу, довіри та кооперації. Неієрархічна природа мережі та симетричні комунікації утворюють фундамент такого управління, а об'єднуючим витоком є спільна, зрозуміла та конвенційно прийнята всіма акторами мета.

Отже, в широкому значенні «*governance*» є одним із сучасних різновидів комунікативних відносин у просторі політичної влади [18]. Ґрунтуються такі відносини на мережах, у взаємодії яких наро-джується новий тип управління. Певною мірою цей тип управління протистойть традиційній моделі політичного управління, наголошуючи на підвищенні інтенсивності відносин держави та суспільства за рахунок новітніх інформаційно-комунікаційних технологій. Це, в свою чергу, постає фундаментом підвищення ефективності політичного управління, а також сприяє процесу демократизації.

У вузькому значенні дослідники визначають «*governance*» як самоорганізацію міжструктурних мереж, що характеризуються взаємозалежністю, ресурсним обміном, наявністю «правил гри» (інститутів) та істотною автономією від держави [34]. Ті самі дослідники виділяють такі основні теоретичні підходи до розв'язання проблеми мережевої взаємодії акторів у системі політико-адміністративного управління: управління мережею, мета-управління, управління без уряду. Перший підхід є традиційним. Він знайшов вияв у класичній моделі політичного управління, яка ґрунтувалася спочатку на ідеях функціонування бюрократії, а пізніше пояснювалася розвитком політичного ринку. Третій підхід (управління без уряду) на сьогодні є здебільшого певним ідеалом високорозвиненого суспільства.

Найбільший інтерес наразі приковує до себе другий підхід (метаспівуправління – англ. «*metagovernance*»), який також, відаючи належне політичним ринкам і розвитку мереж, ставить під сумнів втрату домінування державною владою. Метаспівуправління – це модель державного управління, яка поєднує потенціал вищих керівних структур та інструменти непрямого контролю мережевої взаємодії. Ця концепція описує місце та роль держави в сучасному

світі, її характеристики, принципи та механізми управління у мережевому полі й оточенні [1, с. 79]. Тут управління розподіляється між значною кількістю різноманітних приватних, громадських та державних акторів, тобто влада фактично стає фрагментарною та децентралізованою серед безлічі мереж.

Продовжуючи аналіз цієї теми, дослідники виокремили чотири теорії метауправління [19]: взаємозалежності, керованості, інтеграції та системи управління. Теорія взаємозалежності зосереджується на вивченні процесів регулювання керованої мережі за допомогою непрямих політичних інструментів. Теорія керованості будується на суперечностях, що існують у прихованому ієрархічному управлінні мережами. Теорія інтеграції розглядає систему управління через категорії ідентичності акторів. Нарешті, теорія системи управління описує та пояснює процеси регулювання та саморегулювання за допомогою норм, протоколів, стандартів та цілей, які визначаються межами мереж.

Цікаво, що, незважаючи на порівняно нову теоретико-методологічну базу цього підходу, вже з'являються його оновлені версії. Зокрема, з-поміж нових категорій виділяється т. зв. «багаторівневе співуправління» («*multi-level governance*»), що є фактичною відповіддю на сучасні виклики моделям управління в умовах глобалізації та зростання можливостей міжнародного тероризму. Відсутність можливості встановлення рівнозначних соціально-політичних ролей та статусів акторів у контексті глобалізації стала фундаментом розвитку такої категорії, як «постспівуправління» («*post-governance*»), в межах якої наголошується на посиленні ролі держави як основного актора сучасної глобалізаційної політики.

Утім, варто пам'ятати, що глобалізація апріорно містить низку суперечностей, які також позначаються на моделях політичного управління. Як ми вже демонстрували, культурна уніфікація поєднується з мультикультуралізмом, а прагнення до об'єднання на всіх рівнях – з тенденціями до диференціації, що позначається на аспектах ролі й місця держави в сучасному світі. Висока мобільність і порівняно низька формалізація мережевої організації є більш

адекватною для збирання, обробки та оцінки інформаційних потоків, що дозволяє виключати державу як посередника в задоволенні потреб населення, тобто, за визначенням М. Кастельса, влада потоків інформації переважає над потоками влади.

Разом із тим держава в особі окремих політиків та політичних сил не буде так легко поступатися власним становищем та перевагами. Це проявляється в тому, що представники влади намагаються взяти під свій контроль розробку новітніх інформаційно-комунікативних систем, що базуються на мережевих принципах. І відбувається це практично відкрито як у демократичних суспільствах, так і в авторитарних чи перехідних. До речі, ситуація з обмеженнями, пов'язаними з поширенням пандемії COVID-2019, сталася «дуже вчасно», фактично допомагаючи традиційним інститутам швидше перейти на використання новітніх - комунікаційних технологій та повернути собі контроль за потоками інформації й комунікації, а відтак – і над поведінкою громадян.

Зазначені суперечності для їх усвідомлення та розуміння потребують більш глибокого вивчення. З розвитком технологій з'явилося чимало ідеалістичних підходів, які бачили майбутній світ під прапором прямої демократії, знищення тоталітарних тенденцій, розквіту освіти та культури як цінностей інформаційного суспільства. Також сьогодні ми дедалі більше констатуємо, що однією з особливостей сучасної цифромережевої епохи є те, що інститути представницької демократії поступово втрачають свою ефективність і не сприймаються більшістю населення як ефективні й легітимні. При цьому традиційні інституції представницької демократії не зникають: формально вони існують й надалі, проте їхня роль змінюється, а вплив відчутно знижується.

Новітні інформаційно-комунікаційні технології надають широких можливостей для демократії участі – щоправда, за умови відсутності їх тотального контролю з боку держави чи корпорацій. Також виразно простежується тенденція до прозорості комунікацій, зокрема, особистих. Виникає проблема інформаційної гігієни та безпеки. Бажання й реальна можливість обговорення стало основою

«форуму думок» (термін Н. Урбінаті [13]), тобто гласність як теоретичний конструкт імплементується на рівні реалій політичної практики. На тлі зростання важливості оцінок та коментарів з'явився феномен підтримки спільноти, почав формуватися віртуальний соціальний капітал, який у сучасну епоху вже майже нічим не відрізняється від реального. Сьогодні будь-хто з вірою в свої сили може ділитися своєю унікальністю у віртуальному світі, отримуючи за це реальні дивіденди. Водночас, це породило безліч проблем – від зсуву або повної відсутності критеріїв адекватності в мережі до інформаційного шуму, який є фундаментом для маніпуляцій та підґрунтям багатьох психологічних розладів.

Народжується ще одне явище, назване дослідниками «моніторна демократія», яка являє собою епоху опитувань, фокус-груп, деліберативного голосування, мережевих петицій, голосувань аудиторій та споживачів [6, с. 111]. Це є виявом контролю з боку суспільства й громадськості. Фактично, громадськість завдяки розвитку інформаційно-комунікаційних технологій отримує можливість конкурувати з державою, задовольняючи свої потреби без її інститутів чи посередництва або навіть продукуючи нові форми існування поза державним контролем. Це створює передумови для перегляду змісту соціально-політичних функцій та підвищення якості функцій і послуг традиційної держави. Прикладів таких соціальних інновацій у сучасному світі чимало. Втім, на практиці держава здебільшого ігнорує мережеві активності, посилює вертикальні тенденції управління та контроль, різноманітними способами подавляє громадські мережеві активності або інституціоналізує їх та намагається взяти під свій повний відкритий або прихований контроль.

Порівняно нейтральний зміст має управління, засноване на даних, але знов-таки до тієї межі, за якою починаються інтереси володарів та утримувачів баз даних. Сьогодні в моделі державного управління та керування окремими сферами (соціальної сфери, політики, економіки, технологічного розвитку тощо) активно впроваджуються практики «*data driven policy making*». За своєю суттю

це державне управління, засноване на агрегації, обробці та використанні великих масивів вхідних даних з мережевого простору. Їх швидка й зручна обробка на тлі великих обсягів дозволяє достатньо точно визначати наявні проблеми та знаходити шляхи їх вирішення й розвитку. Такий підхід передбачає розробку інформаційно-комунікаційних систем, що забезпечують використання даних для визначення політичних пріоритетів [25, с. 21].

Дані та обсяги комунікацій у сучасному світі постійно зростають, а бажання тримати мережі під контролем містять ризик глобальних негативних змін, коли інтереси окремих політиків та структур повністю та беззастережно підпорядковують собі політичні мережі та контролюють ключові соціально-політичні мережеві логіки (людей, ресурси, мислення). У таких випадках стає можливим гальмування демократичного розвитку суспільства та перехід у стан перманентної «війни всіх проти всіх» чи встановлення режимів на кшталт охлократії.

Протистояти таким тенденціям може реальна підтримка (інтелектуальна та організаційна) мережевих локальних політик та практик, коли конкретні місцеві напрями політики чи функції політичного управління ґрунтуються на системах конструювання смислів політики за допомогою онлайн-інструментів. Якщо йти знизу догори, то дослідницької та громадської уваги варті локальні онлайн-спільноти (наприклад, віртуальні чати будинків, кварталів, шкіл тощо), які можуть працювати в обох напрямках – знизу нагору, та згори вниз. Далі, розуміючи факт низької активності користувачів, варто розвивати нові форми їх залучення. Наступним кроком є розвиток функціоналу та доступних функцій онлайн органів місцевого самоврядування. Зрештою, на більш високому рівні слід пам'ятати про важливість урахування тенденцій та політики реальної децентралізації.

Певним ідеалом є заміна традиційної ієрархічної взаємодії публічної влади та громадянського суспільства партнерськими комунікаціями. На сьогодні вже доведеним є факт їхньої більшої ефективності. В основі таких комунікацій лежать неодноразово

згадувані цінності мережевих організацій – довіра, розуміння та згода. Однак для цього необхідна політична воля чи хоча б загальне розуміння наявних тенденцій і можливостей інформаційно-комунікаційних технологій. Тому особливого значення набувають політики та їхні знання й потенціал. Отже, вкрай важливими навичками сучасного політика в контексті практик мережевої політичної комунікації стають публічна політика, робота зі соціальними мережами, спілкування зі ЗМІ, робота з іміджем, мобілізація прихильників тощо.

Одним з величезних технологічних проривів у політиці стала реальна здатність залучення населення до практик управління громадою. Головна роль у цьому процесі належить активістам, які доволі легко стають популярними політиками, користуючись саме мережевими практиками громадської активності. Крім цього, мережевий підхід у політиці довів свою ефективність у процесі збору ресурсів на виборчі кампанії, як це прийнято, наприклад, у США: в процесі виборів 2008 року в Сполучених Штатах політичними діячами було зібрано понад 1,3 млрд доларів приватних пожертв, у 2012 році – понад 981 млн доларів США, у 2016 – понад 1,4 млрд, а у 2020 – понад 4 млрд доларів США [32].

Загалом вплив мереж на політичні технології є дуже істотним, тому це потребує окремого розгляду. В цьому разі обмежимося тим, що з розвитком технологій виборчі кампанії все більше зміщуються в Інтернет, що суттєво знижує вартість одного контакту з виборцем. Разом з тим, кількість цих контактів може зростати в рази, порівняно з традиційними технологіями охоплення. Політичні мережі дуже легко об'єднуються на основі спільних інтересів, що згодом може бути трансформовано в політичну мобілізацію. Крім того, інформаційно-комунікаційні технології створюють ефект вільного обміну думками, на противагу односторонній комунікації традиційних ЗМІ. Це підвищує довіру до них, а також знижує їхню вартість. Технології конкуренції та суперництва виходять у простір Інтернету, де можливе швидке та якісне донесення сигналу від політиків до виборців, а також формування необхідної точки зору.

Можна констатувати актуалізацію процесу голосування в Інтернеті, де, крім традиційних маніпуляцій з громадської думкою, додаються питання безпеки фізичних комунікацій та контролю над ними. Але вдосконалення цих технологій уже не за горами і, зрештою, громадяни, з високою вірогідністю, зможуть голосувати будь-де, але у суспільствах зі слабкими демократичними інститутами дедалі можливим стає вірогідність втручання у процес голосування саме на стадії передачі інформації від громадянина до органу, який збирає, обробляє та публікує результати виборів. Необхідність розв'язання цих проблемних вузлів уже вочевидь назріла.

Найбільший вплив з погляду політичного управління мережеві технології здійснюють на трансформацію інститутів політичної участі. Сьогодні чітко спостерігається, що лінійне перенесення звичайного політичного активізму в цифровий простір автоматично не призводить до становлення демократії чи посилення демократичних процесів, проте цифровий мережевий активізм є дієвою та ефективною моделлю залучення громадян до політичних процесів.

Згідно з підходами класиків політичної науки Г. Алмонда та С. Верби основними формами політичної участі є конвенційна та неконвенційна. Перша – це формалізована, санкціонована державою участь громадян у політичному житті (вибори, референдуми, участь у громадських рухах, взаємодія з інститутами влади тощо). Друга – здебільшого протестні, несанкціоновані форми політичної комунікації. Цифрові технології дали сильний поштовх до змін в обох цих формах, але здебільшого саме у протестних варіаціях.

Мережевий ландшафт у сучасному світі стає дедалі щільнішим з усе більшою кількістю учасників та ролей. «Мережеві громадяни» отримують щоразу більше інформації і так само більше можливостей публічного виступу, внаслідок чого збільшується здатність до ефективних колективних дій, що й лежить в основі нових форм політичної участі, яскравим виявом чого є досвід розвитку соціальних мереж упродовж початку XXI століття.

Основною причиною, через яку люди долучаються до сервісів соціальних мереж, є насамперед прагнення підтримки старих та

встановлення нових міжособистісних стосунків. Людина в соціальній мережі може бути тією, якою вона часто не дозволяє собі бути в реальному житті. З політичного погляду, соціальна мережа здебільшого заперечує легітимність влади, має інструментальний характер і спрямовує свої зусилля на досягнення конкретних цілей у політичних кампаніях – в основному на мобілізацію своїх прихильників та демобілізацію прихильників опонентів через негативний піар.

Інтернет надає нового інструментарію розподілу та привернення уваги (лайки, коментарі, кількість підписників тощо), що дозволяє швидко формувати громадську думку та формувати оцінки подій, що відбуваються. Політизація соціальних мереж є неминучим процесом за таких обставин та часто призводить до нових ризиків легітимності політичних режимів.

Онлайн і офлайн комунікації змішуються, народжуються нові категорії, які описують нову реальність комплексної цифрової політичної участі. Так, категорія «*e-movement*» пояснює народження та функціонування суто цифрових рухів та ситуативних об'єднань. Основними етапами таких рухів є формування та поширення певної ідеї, організація першого кола прихильників, мобілізація прибічників, організаційна інституціоналізація під час проведення реальних зустрічей та мітингів, досягнення мети руху з подальшою його трансформацією та інші форми політичної активності.

На думку дослідників Дж. Ерла та К. Кімпорта, мережева діяльність загалом варіюється в межах континууму між «*e-mobilization*» та «*e-movement*», в контексті чого рух здійснює власну «*e-tactic*» [24]. Така категорія, як *e-mobilization*, віддзеркалює оперування рухом комунікаційних онлайн-інструментів для організації акцій, що забезпечує масштабні колективні дії учасників руху за мінімуму організаційно-комунікаційних витрат. «*E-movement*», таким чином, є автономним поняттям, що описує повністю мережевий соціально-політичний рух із лише онлайн-активністю, онлайн-акціями (наприклад, збір підписів під мережевою петицією).

У свою чергу, термін «*e-tactic*» означає планування соціальними рухами можливостей мережі Інтернет. Комплекс

цифрових дій, зрештою, призводить до суттєвих наслідків поза мережею. Часто ці результати стають несподіваними для традиційних інститутів держави. Наочним прикладом є Конституція Ісландії, яка була розроблена в 2012 році користувачами соціально-мережових вебсервісів. Також цікавим є досвід влади США в межах проєкту «peer-to-patent», що був покликаний оптимізувати державну патентну політику [11].

Втрата адекватного зв'язку з власним народом, недотримання правил та відсутність знань, інформаційних та комунікативних компетенцій призводить до зниження конструктивного характеру дискурсу в межах трикутника «влада – суспільство – громадянин», ступінь його ефективності як інструменту публічної політики падає, що спричиняє гальмування демократичних процесів та політичного розвитку в цілому. Влада втрачає одноосібність нормотворчості, що є слугує спонукальним поштовхом для оновлення застарілих політичних систем та режимів.

В Україні в цьому контексті створено сервіс електронних петицій – в цілому прогресивне надбання, однак його реалізація гальмується традиційними підходами до політичної участі громадян з боку представників влади, що не дають змогу реалізації прямого народовладдя через розвинені інформаційно-комунікаційні технології. Відповідно, перехід від лінійної моделі політичної комунікації до інтерактивної відбувається ривками, нестабільно та надто непрогнозовано. Тому нові якості громадянина з його можливістю справляти безпосередній вплив на політичний процес набувають імпульсу до маніпуляції та імітації цього процесу.

Протистояння між традиційними формами й інструментами політичної комунікації та мережами триває на всіх рівнях соціально-політичного простору. Держава, окрім традиційного контролю за територією, включає до власних функцій також контроль думок та всього інформаційного простору, який ці думки формує. Але він в умовах наявної інформаційно-комунікаційної революції є надто диференційованим, а перевага часто переходить до транснаціональних корпорацій (*Google, Facebook* тощо), вертикально

інтегровані мережі яких контролюють інформаційне середовище та технології його обробки, пошуку та систематизації інформації. Настає «епоха комунікаційного достатку» [6], де наявних можливостей виявляється достатньо як для процесів нової «інформаційної демократії» [7], так і для реалізації ідей тотального інформаційного контролю.

Інша традиційна форма політичної активності, яка набула нового поштовху для розвитку, – це політичні партії. Фактично партії є певною формою соціальних мереж, а сучасні технології допомагають у процесах комунікації всередині цих структур та мобілізації в передвиборчий період шляхом порівняно дешевого донесення політичного сигналу. Більшість сучасних партій мають навіть власні соціальні мережі. Приміром, у соціальних мережах таких політичних партій Німеччини, як Соціал-демократична та Вільна демократична партія, беруть активну участь понад 150 тисяч членів. У Великій Британії в соціальних мережах парламентських партій активно практикується попереднє обговорення будь-яких значущих політичних рішень.

З'являються також нові види політичних партій – на кшталт віртуальних та кібер-партій. Х. Маргетс [30] однією з перших дослідниць запропонувала розглядати кібер-партії як один із «ідеальних типів» партійних організацій, що з'явився у політичному процесі наприкінці 1990-х років. Згідно з її підходами, до характерних ознак кібер-партій належать: фактори виникнення кібер-партій (зміна характеру політичної участі, змішані виборчі системи, вебтехнології та Інтернет); прямі зв'язки з виборцями, інтенсивна партійна конкуренція за голоси виборців; відсутність формального членства, вільне розуміння прихильників партії; використання інтернет-каналів комунікації (внутрішніх та зовнішніх); місце партій між громадянським суспільством та державою характеризується тим, що кібер-партії постають організаціями (не інститутами) прикордонного характеру (діють на межі між державою та суспільством).

Згідно з класичним підходом, партія виконує функцію ієрархічного виразника інтересів певних верств населення. Головною метою партії є здобуття влади з метою відстоювання усвідомлених

та програмно окреслених інтересів. В основі цієї боротьби (навіть у крайніх формах, коли використовується політичний терор) лежить певна суспільна дискусія. У загальному сенсі інформаційно-комунікаційні технології (у першу чергу, Інтернет) надають широкі можливості для таких дискусій. Оскільки доступ до передачі політичної інформації спрощується, то актуалізується аспект якості аудиторії. В цьому контексті з'являються нові лідери громадської думки та народжується феномен блогерства, який стає чинником розвитку нових партійних організацій. Не в останню чергу мережеві та віртуальні партії народжуються завдяки кризі довіри до партійних організацій та через можливість спілкування населення з владою напряму (петиції тощо).

В Україні довіра до політичних партій не входить навіть до першої п'ятірки будь-якого рейтингу. Впродовж тривалого часу ця довіра лише знижується. На кінець 2020 року найбільшою довірою, згідно з дослідженнями Київського міжнародного інституту соціології [3], користуються вже кілька років поспіль волонтери – звичайні люди, які на власний розсуд допомагають армії, переселенцям тощо. Політичним партіям довіряє менше чверті респондентів, а абсолютна більшість респондентів, навпаки, висловлює партіям категоричну недовіру.

Сучасним мережевим організаціям не притаманний єдиний центр прийняття рішень. Втрата довіри до традиційних політичних інститутів, зокрема, політичних партій, а також глобальні тенденції до віртуалізації політичного процесу призводять до активного розвитку в усьому світі саме кіберпартій. Ми вже маємо наочні приклади – на кшталт «Піратської партії» в Німеччині та Швеції, «Руху п'яти зірок» в Італії тощо. Ці повністю віртуальні організації отримали серйозний результат на виборах у своїх країнах та потрапили до вертикалі влади з мінімальними витратами на просування, рекламу, агітацію, захист результату тощо.

Здебільшого ці партії мають суто популістський характер, проте, так чи інакше, всі вони досягли цілей, задля яких створювалися, і, зрештою, за невеликих інвестицій прийшли до влади.

Нові методи вже мають власну історію та приклади осмислення й використання, що виявилось у розвитку т. зв. «принципу рою» [26], методикою якого, згідно з авторським визначенням, моделями та прикладами, можна застосувати фактично у будь-якій організованій широкомасштабній діяльності. Головним та вкрай ефективним принципом існування піратських партій є ставка на розширення участі, посилення демократичних тенденцій та якомога активніше спілкування з електоратом.

Оскільки ми говоримо про політичну складову мережевого підходу, то це завжди пов'язано з інтересами, впливом на владу та її утриманням. Мережевізація, інформатизація та медіакратизація політичної сфери сприяли набуттю свого представництва в публічному просторі невеликим групам, громадським об'єднанням, локальним спільнотам тощо, які до цього не мали достатніх ресурсів для декларування своїх політичних поглядів та ідей для широкого загалу за допомогою традиційних каналів комунікації. Та, окрім розвитку процесів спільного розв'язання проблем, який надав мережевий підхід, з'явилися й окремі деструктивні вияви – на кшталт слактивізму, який нівелює демократичні цінності політичних мереж, хоч і заснований та такий самий методологічній базі.

Під слактивізмом розуміється сукупність політичних та соціальних проблем, які, з одного боку, характеризуються легкістю розв'язання, а з іншого боку, своїм незначним практичним впливом. Виразним прикладом слактивізму є поширена поведінка людини в соціальних мережах, коли створюється багато коментарів, але без практичних дій. Фактично таким способом замінюється практична участь у політичному процесі, що є достатньо ефективною політичною технологією. Слактивізм є імітацією політичної активності – лайки, петиції тощо підміняють собою реальну політичну дію з вирішення питання. Так інтернет-комунікація ритуалізується та відривається від реального життя, що може бути дуже корисним, особливо з погляду збереження влади чи просто недопущення протестів, виступаючи своєрідною формою соціально-політичної демобілізації.

Досвід багатьох країн, і України в тому числі, дозволяє констатувати, що соціальні медіа радикализують протест. Мережеві форми протестної мобілізації часто набувають непрогнозованого характеру та стають майже недоступними для адекватного аналізу. Серед нових та порівняно простих форм мобілізації варто відзначити флешмоб (*flash mob* – миттєвий натовп) як форму політичної дії. Організація флешмобів передбачає певну послідовність дій [9]: 1) розробка сценарію акції та її розміщення на вебсайті або розсилання повідомлень із метою залучення людей; 2) обговорення сценарію заходу; 3) поява людей для проведення акції; 4) поява лідерів чи людей, які мають дати умовний сигнал на початок акції; 5) активізація натовпу; 6) групові активні дії; 7) закінчення акції та миттєве розсіювання учасників акції у натовпі перехожих; 8) обговорення результатів акції на вебсайтах.

Досліджуючи цю форму активності, вчені класифікують флешмоби за різними критеріями – зокрема, за масштабом: глобал-моб (охоплює декілька міст чи країн) та моб (одноразова акція в одному місті); за спрямуванням акції: арт-моб (мистецтво), соул-моб (соціальний чи політичний напрям) та моб (розважальний напрям); за формами вияву: і-моб (акція, що проводиться в інтернеті), sms-моб (акція, що проводиться за допомогою смс-повідомлень у телефонах користувачів мобільного зв'язку), реал-моб (акція у реальному вимірі); цільового призначення: фан-моб (як розвага), симулякр-моб (імітація) флешмобу в комерційних цілях) та смарт-моб (флешмоб ідеологічної спрямованості) [17, с. 172].

Самоорганізація таких акцій відбувається через доволі складний механізм. Зокрема, вузли мережі обмежені в своїх контактах, тому вони обирають зв'язки за пріоритетами цінностей. Але позаяк у мережі немає ієрархії та єдиного центру, то теоретично ці цінності можуть бути різними, і тоді такі акції використовуються для досягнення політичних цілей, а натовп є лише інструментом.

Варто зазначити певні особливості, пов'язані з відсутністю відповідних знань у людей, які приймають рішення на рівні великої політики. Зокрема, недостатня інституціоналізація підходів до соціально-мережевого середовища на державному рівні й на рівні

різних громадських структур, а також слабка інтеграція механізмів соціально-мережових комунікацій у повсякденну політичну поведінку призводять до недостатнього залучення масової аудиторії до процесів підтримки влади, проте часто є вкрай ефективними у випадку їхнього використання з боку опозиції, яка ці знання й навички враховує.

Загалом же варто визнати, що поряд із друкowanими видами засобів масової інформації та комунікації соціальні мережі стають ефективним інструментом політичних технологій. Не в останню чергу це відбувається через максимальне спрощення політичного дискурсу та високий рівень політизації суспільних настроїв.

Протести безпосередньо пов'язані з рівнем легітимності влади й мають зв'язок з процесами демократизації. Серед відомих протестних подій, які засновані на мережевому підході, вирізняються «кольорові революції» в різних країнах світу, зокрема Україні, протести в зв'язку з обранням Д. Трампа президентом США, а потім – у зв'язку з втратою ним влади, сучасний рух BLM (*Black Lives Matter*) тощо. Зрештою, значно раніше вже існував досвід Іспанії у другій половині XX століття та Тайваню в 1970-х роках. Здебільшого такі протести на першому етапі не мають навіть мети зміни політичних режимів, часто на протести виходить далекий від політики т. зв. «креативний клас», і зовні початок таких подій створює враження хаотичного й неорганізованого, хоча насправді має виразну мережеву логіку.

Часто політичні конфлікти поділяються на дві форми: протести та повстання. Під протестом розуміється така форма конфлікту, предмет якого стосується конкретних приводів чи дій влади. Протестна поведінка в таких випадках є не надто тривалою і включає такі організаційні форми, як демонстрації, страйки, інші форми вуличної активності, які порушують суспільний лад. У свою чергу, повстання передбачає апелювання до фундаментальних питань – зокрема, хто і як править – і найчастіше передбачають перехід від провокацій до безпосереднього насильства, яке застосовується однією чи обома сторонами конфлікту. Обидві форми в своїй основі можуть мати мережеву форму організації, що робить їх надзвичайно ефективними в сучасному світі.

Ефективності таких структур не можуть протистояти ані авторитарні, ані демократичні чи перехідні суспільства. Саме на цій основі створено сучасний антиглобалістський рух, який на весь світ заявив про себе в 1999 році, коли в Сіетлі демонстранти блокували залу засідань, в якій мала відбутися генеральна асамблея Світової організації торгівлі (СОТ), одного з найвпливовіших міжнародних інститутів. Тоді організація, рішучість та численність маніфестантів, а також повна невідповідність поліції змусили американську владу оголосити надзвичайний стан. Приблизно тоді ж виникла DAN – «*DirectActionNetwork*» («мережа прямої дії») – організація нового типу, що продемонструвала свою ефективність на акції 16 квітня 2000 року під час проведення Асамблеї МВФ у Вашингтоні. DAN була гнучкою структурою, що складається з організованих груп людей, які приїхали з різних куточків США, незнайомих один з одним, однак вони ідеально виконали відведену їм роль під час скоординованих акцій протесту.

У цих випадках західними країнами було використано підхід, який став відомим під назвою «м'якої сили». Основні ідеї, принципи та технології використання «м'якої сили» були сформульовані в працях Дж. Ная. Головна теза полягає в переході від використання військової сили та примусу до просування внутрішніх змін шляхом маніпулювання нормами та цінностями громадян [10]. Ці технології достатньо ефективно відпрацювали як у США (країні з міцними демократичними інститутами), так і на теренах пострадянського простору (країни якого представлені перехідними або авторитарно налаштованими режимами) і ще можуть бути неодноразово використані, доки не будуть запропоновані нові технології ефективної протидії. Відповідні стратегії протидії владних структур мережевим політичним протестам почали активно розвиватися у найрізноманітніших формах – від поступок та ігнорування до силового протистояння, кримінального переслідування, дискредитації лідерів, диверсійних дій усередині опозиційних організацій, хакерських атак, обмеження можливостей колективної дії в Інтернеті тощо.

Мережевий політичний протест як форма колективної дії, орієнтованої на заперечення наявних у державі соціальних норм,

усунення сформованих дисбалансів у суспільно-політичних відносинах за допомогою різних інформаційно-комунікаційних інструментів мобілізації ресурсів на основі мережевої взаємодії з використанням цифрових технологій та нових медіаформатів, сьогодні став фактично єдиним, результативність якого доведена багаторазово та є переконливим прикладом потужності й ефективності «м'якої сили» проти традиційних форм боротьби влади з рухами протесту.

Якщо далі розбиратися з мережевими протестами, то варто згадати про концепцію відносної депривації, яку розробив Т. Гарр. Згідно з його підходом, агресивні форми протесту пов'язані з крахом надій та сподівань індивідів і соціальних груп за умов, коли виникає розрив між фактично сформованим рівнем потреби у якихось благах та соціальними можливостями його досягнення. Дослідник виокремив такі чинники, які визначають модель соціального протесту [2]): рівень відносних депривацій; потенціал групової організації; співвідношення ресурсів репресій та підтримки (зокрема, міжнародної, етнічної та іншої групової). Відповідно до запропонованої методологічної схеми, протест може бути ефективним або швидко придушеним владою. Так само ця схема дає змогу планувати відповідні дії в таборі опозиції чинної влади.

Часто, не маючи змоги виступати з протестами відкрито, протестні рухи починають формуватися приховано чи тільки у віртуальному просторі. Це знов-таки на першому етапі істотно мінімізує організаційні витрати. На цій основі з'являються окремі віртуальні спільноти, які стають однією з активних форм громадської активності. Сильні горизонтальні зв'язки, які існують у таких спільнотах, постійно розвиваються та не дають владі можливості оперативно ідентифікувати та нейтралізувати їх. Розподіл ролей, який за відсутності єдиного центру проходить у напівавтоматичному режимі, дозволяє диверсифікувати ризики від знищення окремих вузлів організації. Форми соціального партнерства, які реалізуються в полі мережевих взаємодій, зрештою стають фундаментом процесів демократизації політики (в глобальному плані) та самоідентифікації громадян (у межах локальної спільноти).

3.3. Мережева ідентичність та виклики глобалізованого світу

Зрозуміло, що такі процеси здатні формувати нову модель ідентичності, побудованій на мережевій основі. Мережева ідентичність, як і звичайна, є пошуком відповіді, що люди вважають справедливим саме для себе. Далі характер людини та умови, в яких вона перебуває, визначають відповіді на це запитання. Частина людей воліє перейти у віртуальність та відійти з реальності відповідно до чинників, які ми вже розглядали. Інші будуть готовими до активних дій та захисту власних інтересів не лише в межах, а й поза межами віртуального простору. Оскільки мережевий дискурс – це частина політичного дискурсу, то громадські активісти, які в певний момент часу задовольняють потреби мережі в лідерстві на певному вузлі, зрештою стають політиками або керівниками локальних спільнот з реальними інтересами в політичній площині. При цьому в звичайних умовах локальні спільноти формуються як самими громадянами, так і органами регіональної та місцевої влади, які намагаються таким чином забезпечити громадську підтримку власних політичних рішень.

З погляду мережевої самоідентифікації, людина, яка входить до локальної віртуальної спільноти, починає на певному етапі (а інколи й одразу) ототожнювати себе з власним «аватаром» (роллю, інтернет-користувачем), паралельно з відчуттям належності до тієї чи іншої групи, створеної в мережі. Віртуальна самопрезентація відбувається шляхом надання тієї інформації про себе та свої цінності, які можуть суперечити реальній персоні, але є цілком адекватними вимогам того чи іншого віртуального співтовариства.

Сучасний розвиток інформаційно-комунікаційних технологій та загальна ситуація в світі говорять про можливість переходу від інформаційної до комунікаційної парадигми існування суспільства та держави. Також можливий перехід від інституційної («правила гри») до комунікаційної («засіб важливіший за зміст») парадигм. Це відбувається тому, що комунікація набуває самостійного значення, впливаючи (змінюючи, трансформуючи, модернізуючи) на зміст повідомлення. Сьогодні завдяки наявним технологіям практично

кожен користувач Інтернету може стати політичним суб'єктом, починаючи з самоідентифікації і до сприйняття у такій ролі суспільством чи певною спільнотою.

Разом із тим, змінюються моделі сприйняття інформації, а також моделі пізнання в цілому, оскільки, з одного боку, ми спостерігаємо постмодерністську «смерть автора», а з іншого боку, людина стає співавтором новин та інформації, які споживає. Окрім цього, громадянська ідентифікація людини в існуючих соціально-політичних мережах має вияв в адмініструванні новинної стрічки своєї персональної сторінки (найбільш виразний приклад – алгоритм підбирання персональних новин) через аналіз лайків, репостів, коментарів під іншими постами тощо. Також відповідні алгоритми підбирають мультимедійні файли та фото відповідно до статусу закритості чи відкритості доступу до сторінки [4, с. 273].

Говорячи про формування громадської ідентичності у мережах, також варто наголосити, що відсутність цензури, висока періодичність та щільність публікацій, як і різний формат передачі інформації, створюють сприятливе інформаційне середовище для побудови колективних ідентичностей – зокрема, для створення образів «своїх» та «чужих» спільнот. Цей процес активно використовується в політичних технологіях для створення ефекту обговорення або, навпаки, ігнорування тієї чи іншої новини чи інформації. Таким чином працюють технології формування порядку денного, в основі яких лежить модель корекції та свідомого спрямування суспільної уваги в той чи інший бік.

Процесу управління увагою спільнот певною мірою заважає зростання соціальної мобільності та політичної активності населення. Втім, дуальність мережевих технологій простежується й тут, оскільки темпи підвищення громадської мережевої активності виявляються вищими, ніж темпи наявної політичної організації та інституціоналізації, що призводить до політичної невизначеності [15]. За таких умов формується «картина світу» сучасного громадянина. У свою чергу, соціальні мережі як джерело інформації для громадянина в пошуках балансу між свободою суспільної інформаційної взаємодії та підтримкою необхідного рівня контролю зумовили зародження та

активне поширення нового типу громадських структур – «мережєвих» журналістів, позиція та роль, незалежність та ексклюзивність контенту яких сформували їх значний авторитет та соціально-політичний капітал, який інколи є вищим, ніж у традиційних ЗМІ.

В основі появи «мережєвих журналістів» як суб'єкта політичної комунікації лежать технології заміщення текстової інформації візуальною та текстово редукованою (прикладом може слугувати Твіттер, де публічна думка обмежена певною кількістю знаків). Сучасний світ медіа надає максимально спрощені візуальні формати. Але справа у тому, що цей процес є симетричним, адже споживачі інформації не тільки добре сприймають такий контент, а й продукують запит на продовження таких тенденцій та ще більше спрощення. Так народилися нові категорії – мєми, демотиватори, інфографіка тощо, які демонструють сутність сучасних медіавідносин, зокрема в Інтернеті. У свою чергу, система мислення, яка оперує такими пізнавальними категоріями, отримала навіть власну назву – твіттер-мислення. Головна суть – коротко, максимально просто та візуально. Мислення, засноване на коротких проміжках часу або взагалі його відсутності та простих методах донесення інформації. І все це має неабиякий вплив на реальний політичний простір, тому потребує дослідницької уваги та відповідного аналізу. Реальність заміщується спеціально сконструйованими образами. Зазнають змін навіть системи цінностей, а глибокі смисли втрачають своє традиційне значення. В таких умовах створюються псевдоподії, реальність як така стає вже не потрібною, а симулякри Ж. Бодрієра стають чи не єдиною достовірністю.

Оскільки сприйняття інформації залишається індивідуальним, а не масовим (як під час традиційних масових комунікацій), то умовного контенту стає начебто більше. Проте здебільшого це теж лише ілюзія, а вказана індивідуальність сприйняття досягається швидкістю продукування нових образів. Крім того, сучасні мережєві медіапроекти не вимагають безпосередньої участі автора (журналіста) в процесі створення контенту. Усі елементи постійно наявні в мережі, а користувач лише збирає з них нові комбінації з політичним змістом. Фактична реальність та реальність віртуальна взаємно детермінують одна одну й, з погляду політичного аналізу,

часто вже важко визначити, яка з них є основною, стартовою та найбільш впливовою. Звідси бере початок концепція «фейк-ньос» («*fake-news*»), яка є однією з найбільш дієвих інструментів у процесі сучасних інформаційно-психологічних воєн.

У цьому контексті вартим окремої згадки є питання блогосфери, суб'єкти якої сьогодні часто виступають як сучасні лідери громадської думки. Практично кожен може примірити на себе роль журналіста, але наявність такого широкого кола «експертів», які мають «думку», проте не є професіоналами в порушених питаннях, призводить до того, що нині суспільство здебільшого має справу з «журналістикою думки», а не «журналістикою факту». А от питання зростання символічного капіталу авторів блогів з наступною капіталізацією є цілком реальним фактом, коли накопичена довіра може достатньо легко монетизуватися (на цьому, наприклад, побудований сервіс *YouTube* та багато інших соціальних мереж). Зі зростанням символічного капіталу та збільшенням референтної групи збільшується й капітал політичний, що достатньо легко конвертується в реальну підтримку на виборах.

Важливо пам'ятати, що сутність цілепокладання мережевої спільноти проявляється в основному в оволодінні політичними сенсами. Адже саме вони задають принципи й проблемні поля таких об'єднань громадян. І тут знову виникає запитання – хто контролює зміст, контент та завдає ці смисли? Тобто, незважаючи на великий потенціал розвитку демократичних процесів, що містить мережевий підхід, не слід ігнорувати той факт, що мережеве суспільство так само здатне до маніпуляцій.

Завершуючи загальний опис мережевого підходу, варто окреслити основні тези щодо мереж у контексті міжнародної політики. З'являються транснаціональні комунікативні спільноти, існування яких породжує таке явище, як глобалізація (світ – одна глобальна мережа) та глокалізація (локальні мережі мають сенс на світовому рівні). Мережеві спільноти набувають ознак суб'єктів міжнародної політики, повноцінних акторів, з якими доводиться рахуватися навіть великим та міцним державам. Відмінною рисою нових акторів є поліцентричний характер (уже відносно класичний прояв методології

мережі) та відсутність чіткої ідеології (на відміну від масових рухів останньої чверті ХХ століття, які були вкрай ідеологізованими).

Виникають дві базові форми сучасного політичного середовища: співтовариство та мережа. Перше – це, наприклад, політизовані етнічні або релігійні меншини, яким притаманна просторова концентрація та висока згуртованість і які постійно відчувають тиск з боку державної влади. Головна мета таких спільнот – орієнтація на досягнення контролю над певною територією (здобуття автономії, формування власної держави тощо). Друга форма – географічно необмежена мережа, часто транснаціонального характеру. Ці спільноти не прагнуть території, є достатньо швидкими та мобільними, орієнтованими на здобуття економічних, ціннісних, релігійних переваг.

Доволі часто таке середовище набуває радикальних рис та стає сучасною формою міжнародного тероризму. Відслідкувати відповідні організації та організаторів і активістів вкрай важко, а інколи й неможливо через вказані вище методологічні особливості побудови мережі, тому такі структури майже не підлягають остаточній ліквідації. І хоча на міжнародному рівні можна натрапити на приклади мирних міжнародних мережевих організацій (сьогодні за таким принципом будується більшість транснаціональних некомерційних організацій), проте найбільш відомі приклади ефективності мережевого підходу на світовому рівні є радикальні протестні організації, часто антидержавного спрямування.

Підбиваючи підсумки, варто наголосити, що попри значну емпіричну базу мережева теорія ще перебуває на стадії становлення й еволюювання. Паралельно нові смисли й значення набувають традиційних понять, переосмислюються суспільні відносини й організаційні принципи держави та громадянського суспільства. Політичний простір динамічно віртуалізується, формуються нові концепти та підходи, які мають як демократичне, так і тоталітарне спрямування.

У контексті розвитку цього підходу відкривається інтерпретаційний спектр таких категорій, як віртуальна реальність, нова соціально-політична реальність, мережева реальність тощо. На цьому фундаменті змінюється характер сучасних суспільних та

політичних відносин, які являють собою комунікацію різноманітних соціальних груп, персон, інститутів щодо устрою та управління суспільством. Такі інтеракції оцифровуються та віртуалізуються разом з політичною реальністю, що має як позитивні, так і негативні наслідки для розвитку суспільних відносин у цілому.

Отже, розглянувши мережеві комунікації в боротьбі за політичну владу в багатополосному світі крізь призму основних сучасних теоретико-методологічних, політико-практичних та емпірію-критичних підходів, було проаналізовано вплив Інтернету на політику, новий зміст політичних комунікацій, який вони здобули завдяки розвитку інформаційно-комунікаційних технологій, принципи формування мережевої політики та мережевого суспільства, його позитивні та негативні складові й наслідки. У процесі дослідження були розглянуті передумови появи мережевого підходу та його початкові форми, втілені в концепціях ризому та ризоматичного середовища.

На цій основі згодом цілком логічно виник мережевий підхід, були запропоновані різноманітні типологізації та класифікації мереж відповідно до різних ознак. У подальшому такі підходи стали основою для розвитку таких понять, як медіаполітика, кіберполітика тощо, які потребували не лише нової пізнавальної і описової моделі, а й принципово нової моделі управління. Нею виявилися новітні підходи до політичного управління – на кшталт теорії співуправління («*governance*»), а пізніше – теорії метаспівуправління та багаторівневого співуправління, які є ефективними та адекватними викликам часу й вимогам мережевого суспільства та відносин, заснованих на використанні політичних мереж.

Одним із наслідків використання зазначених технологій був розвиток таких категорій, як «моніторна демократія» та управління на основі великих даних, перспектива яких ще до кінця не визначена, хоча потенційно є дуже високою, оскільки новітні технології (зокрема, алгоритми штучного інтелекту та нейронні мережі) дозволяють швидко аналізувати значні масиви даних та ефективно допомагати в прогнозуванні більшості процесів і оперативному прийнятті політичних рішень. У цьому контексті ми також розглянули необхідні знання та навички сучасного політика, без

яких він приречений у мережевих відносинах бути аутсайдером. Мережевий підхід виявився ефективним у сфері політичних технологій, зокрема впливу на політичну свідомість, управління електоральними комунікаціями, роботи з медіа та мережами агітаторів, а його максимальна ефективність була доведена у фандаїзингових кампаніях на декількох попередніх виборах у США.

Чи не найбільший вплив мережевий підхід справив на процеси політичної участі. З'явилися нові форми, методи, підходи, нові структури та рухи. Поняття політичних партій як форми колективної участі та дії набувають нового змісту, з'являються оновлені організаційні форми або й узагалі нові структури на кшталт кіберпартій, які вже у багатьох розвинених країнах довели свою ефективність (здобуття влади з мінімальними витратами та швидка політична мобілізація). Соціальні мережі стають для багатьох громадян окремою реальністю, народжується феномен мережевої ідентичності, яка істотно впливає на сприйняття політики та розуміння свого місця в світі сучасним індивідом, який користується цими технологіями.

Як з'ясовується на підставі проведеного аналізу, одним із головних викликів сьогодення є переосмислення й нове визначення механізмів, що забезпечували б права й свободи громадян в умовно традиційних державних утвореннях, а також у транскордонному мережевому кіберпросторі. Також варто пам'ятати, що цифровізація ще багато в чому не покриває всіх напрямів реальної комунікації (починаючи з доступу до мережі та наявності смартфона), що є основою мережевої реальності, тому реальний зміст цих процесів ще багато в чому залежить від тих, які контролює комунікація та детермінує їхній зміст.

Найбільш резонансною проблемою є еволюціонування політичних інститутів, адже для мережі важливі не так інститути, як зв'язки. Основні вектори політичних змін та динаміка сучасних політичних інститутів і зв'язків уже доволі виразно розрізняються й доступні для спостереження, аналізу, прогнозування та рекомендацій відповідно до глобальної траєкторії тієї чи іншої країни. Важливим фактором тут буде розвиток цифрового мережевого мислення (тобто кодування знання й заміна його алгоритмами), яке в перспективі може бути здатним розв'язати всі окреслені проблеми.

Джерела та література до розділу 3

1. Абраменко А. В., Подшибякина Т. А. Сетевая структура «governance» как способ симметричной политической коммуникации. *Человек. Сообщество. Управление*. 2014. № 4. С. 75–87.
2. Гарр Т. Р. Почему люди бунтуют. Санкт-Петербург. : Питер, 2005. 461 с.
3. Довіра соціальним інституціям і партіям: грудень 2020. URL: <https://kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1005&page=3>
4. Зуйковська А. Соціальні мережі як середовище політичної комунікації. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. 2014. Вип. 1 (69). С. 272–280.
5. Кастельс М. Власть коммуникации / пер. с англ. Н. М. Тылевич, А. А. Архиповой; под научной редакцией А. И. Черных. Второе издание, доп. Москва : Изд. дом Высшей школы экономики, 2017. 590 с.
6. Кин Дж. Демократия и декаданс медиа. Москва : Изд. дом Высшей школы экономики, 2015. 312 с.
7. Ковалевський В. Інформаційна демократія як політична категорія. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. 2003. Вип. 22. С. 214–222.
8. Маклюэн М. Галактика Гутенберга. Становление человека печатающего. Москва : Академический Проект, 2018. 448 с.
9. Мельник Г. С., Мисонжников Б. Я. Дисфункция медийного дискурса или к поиску «перформативности» тактических медиа. *Мир лингвистики* : Электронный научный журнал. 2015. № 1. URL: <http://www.tverlingua.ru>
10. Най Дж. Гибкая сила. Как добиться успеха в мировой политике. Москва :Тренд, 2006. 221 с.
11. Новек Б. Wiki-правительство. Как технологии могут сделать власть лучше, демократию – сильнее, а граждан – влиятельнее. Москва : Альпина Паблишер, 2012. 292 с.

12.Сморгунов Л. В. Сети, знания, коммуникация. *Демократия и управление*: Информационный бюллетень исследовательского комитета РАПН по сравнительной политологии (СП-РАПН). Санкт-Петербург : РАПН, 2006 С. 5–14.

13.Урбинати Н. Искаженная демократия. Мнение, истина и народ / пер. с англ. Д. Кралечкин; научный редактор перевода В. Софронов. Москва : Изд-во Института Гайдара, 2016. 448 с.

14.Урри Дж. Мобильности / пер. с англ. А. В. Лазарева; вступ. статья Н. А. Харламова. Москва : Издательская и консалтинговая группа «Праксис», 2012. 576 с.

15.Хантингтон С. Политический порядок в меняющихся обществах. Москва : Прогресс Традиция, 2004. 480 с.

16.Шварценберг Р. Ж. Политическая социология / пер. с фр. Ч. 1. Москва : Б. и., 1992. 180 с.

17.Шевчук И. Н. Флешмоб как модель нового политического действия. *Вісник СевНТУ. Сер. Політологія* : сб. науч. тр. Севастополь, 2010. Вып. 112. С. 171–173.

18.Bang H. P. (Eds.). Governance as social and political communication. Manchester University Press, 2003. 139 p.

19.Bevir M. A theory of Governance. University of California Press, 2013. 218 p.

20.Borzel T. A. Organizing Babylon: On the Different Conceptions of Policy Networks. *Public Administration*. 1998. # 76. P. 253–273. URL: <https://doi.org/10.1111/1467-9299.00100>

21.Börzel T. A. What's so Special About Policy Networks? An Exploration of the Concept and its Usefulness in Studying European Governance. *European Integration online Papers (EIoP)*, Vol. 1 No. 16. 1997-08-25. URL: <https://ssrn.com/abstract=302706> or <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.302706>

22.Chadwick A., May C. Interaction between States and Citizens in the Age of Internet: «eGovernment» in the United States, Britain and the European Union // *Governance*. 2003. Vol. 16. № 2. URL: <https://doi.org/10.1111/1468-0491.00216>

23. Deleuze Gilles and Félix Guattari. 1980. *A Thousand Plateaus*. Trans. Brian Massumi. London and New York : Continuum, 2004. Vol. 2 of *Capitalism and Schizophrenia*. 2 vols. 1972–1980. 174 p.
24. Earl J., Kimport K. *Digitally Enabled Social Change: Activism in the Internet Age*. Cambridge : MIT Press, 2011. 407 p.
25. Esty D., Rushing R. *Governing by the Numbers: The Promise of Data-Driven Policymaking in the Information Age*. Washington, D.C. : Center for American Progress, 2007. 164 p.
26. Falkvinge R. *Swarmwise: The Tactical Manual to Changing the World*. North Charleston: CreateSpace Publishing Platform, 2013. 306 p.
27. Granovetter M. Network Sampling: Some First Steps. *American Journal of Sociology*. 1976. № 6. P. 1287–1303.
28. Jordan G. Sub-governments, policy community and network: refilling the bottles? *Journal of theoretical politics*. 1990. № 2 (3). P. 319–338.
29. Luhmann N. The autopoiesis of social systems. *Felix Geyer and Johannes van der Zouwen (eds.), Sociocybernetic Paradoxes*. London : Sage, 1986. P. 172–192.
30. Margetts H. The cyber party. *School of Public Policy*, Univ. College London; Paper to workshop «The Causes and Consequences of organizational Innovation in European Political Parties», ECPR Joint Sessions of Workshops. Grenoble, 6–11. April 2001. P. 116–134.
31. Organizational Theory, Organizational Communication, Organizational Knowledge, and Problematic Integration. Robert D. McPhee, Pamela Zaug. *Journal of Communication*. Volume 51, Issue 3, September 2001, Pages 574–591. URL: <https://doi.org/10.1111/j.1460-2466.2001.tb02897.x>
32. Presidential candidate map. URL: <http://www.fec.gov/disclosure/pnational.do>
33. Rhodes R. Policy Network. A British Perspective. *Journal of Politics*. 1990. Vol 2. № 3. P. 293–317.
34. Rhodes R. A. W. *Understanding governance: policy networks, governance, reflexivity and accountability (Public Policy & Management)*. Philadelphia, US. Open University, 1997. 252 p.

РОЗДІЛ 4.

МОРАЛЬНІСТЬ ПОЛІТИКИ

ЯК ЖЕРТВА І ЗАСІБ СОЦІАЛЬНОГО ПРОГРЕСУ В ГЛОБАЛІЗОВАНОМУ СУСПІЛЬСТВІ

У березні 2006 р. В. Литвин, очевидно, не з позицій Голови Верховної Ради України, а як персона з амбіціями вченого, опублікував у газеті «Голос України» статтю з промовистою назвою «Моральна політика як нова цінність української демократії». На відміну від звичної для українського інформаційного простору констатації політико-економічної сфери як джерела і носія перманентної кризи українського суспільства, він акцентував увагу на первинному значенні кризи моральної свідомості: «за багатьма оцінками, нинішня криза в Україні є насамперед кризою моральною, наслідком недостатньо розвиненої політико-етичної свідомості. Певною мірою такий її стан спричинений історичними умовами, за яких визривала політична етика. Але аргумент «так історично склалося» передбачає пасивну позицію, а нам треба діяти, стверджувати моральну політику як нову цінність української демократії» [20].

Варто зауважити, що подолання пасивної позиції починається не зі ствердження нової політики й нових цінностей, а все-таки з аналізу причин того, чому саме «так історично склалося». І хоча В. Литвин вважає вирішення цього питання важливим «для досягнення в українському суспільстві гармонії і взаємодії між політикою та мораллю», системної і конкретної відповіді на нього названа стаття не містить.

Реалії сучасного українського не лише політичного, а й загалом життя свідчать, що після півтора десятиліття, які минули з часів означеної В. Литвиним проблеми, моральна політика не тільки не ствердилася, а й навіть не наблизилася до статусу цінності, критерію і світоглядно-телеологічного регулятиву. Ця обставина спонукає прискіпливіше поглянути на аспекти, частину з яких у своїй статті окреслив В. Литвин, а саме:

1) аналіз причин, що зумовили розрив між приписами моралі та політичним праксисом;

2) визначення вірогідності, можливості й умов набуття українською політикою ознак моральності.

Крім того, дискурс колективної монографії обумовлює потребу осмислення співвідношення змісту й векторів морально-духовного розвитку українського суспільства відповідним трендам, що простежуються на рівні глобального світу, його реструктуризації і трансформації.

Більша частина досліджень діалектичного взаємозв'язку політики та моралі базується на дедуктивному методі, що дозволило сформувати значну теоретичну й методологічну базу даної предметної царини – зокрема, в публікаціях Т. Василювської [4], І. Кучеренко [18], Л. Нагорної [26], В. Погрібної [29], О. Сорби [43], В. Тімашової [45], В. Халамендик [50] та інших українських науковців. Проте для виконання сформульованих завдань доцільно йти насамперед шляхом індукції – від емпіричних даних до їх узагальнення.

4.1. Морально-політична оцінка підсумків новітньої економічної історії України: низка провалів чи рух у напрямі побудови ефективної системи?

Головна політико-управлінська вада української влади трьох попередніх десятиліть державної незалежності полягає не в економічній площині, а в морально-політичному вимірі: свої «правила гри», як-то правове свавілля, kleptomaniю і хабарництво, політична квазіеліта (формальна еліта) поширила на все суспільство, призводячи до деградації суспільної моралі в цілому. Українська квазіеліта несе всю повноту відповідальності за моральну деградацію суспільства, яка проявляє себе, по-перше, в поширенні де-факто кримінального або нігілістично-правового світогляду й позаправних «правил гри» ледь не на всі сфери

суспільної життєдіяльності; по-друге, у фактичній девальвації і дискредитації моральних цінностей, контекстуально пов'язаних із державною незалежністю, суверенністю, соборністю тощо; по-третє, у вкрай небезпечному щодо наслідків підриву довіри громадян до інститутів влади; по-четверте, в загальній морально-психологічній зневірі українського народу.

Моральні вади політики не є чимось екстраординарним, притаманним лише нашій сучасності: вони містять у своєму історичному арсеналі безліч поведінкових моделей, кейсових підходів, алгоритмів сприйняття політичної дійсності й реалізації себе в політиці. Навіть без надмірного напруження пам'яті виринають приклади і досвіду підклимної візантійщини, і найрізноманітніші опції макіавеллізму, і хрестоматійний принцип «розділяй – і володарюй», і вже хрестоматійне «христопродавство», фарисейство й лицемірство, втілені в подвійних стандартах, у межах яких цілком переконливих ознак набуває не лише аргументація в стилі «він хоч і сукин син, проте наш сукин син», а й горезвісна політична доцільність, за якої мета не просто визначає способи, а й виправдовує будь-які засоби для своєї імплементації на рівні суспільно-політичної дійсності. Цинічний функціональний регулятив «ворог мого ворога – мій друг» є чи не основним трансісторичним стереотипом прийняття політичних рішень, а цинізм як свідомий вибір на користь прийняття неоптимальних за критерієм суспільного й гуманітарного блага політичних рішень – це «Наше-Все» абсолютної більшості випадків практичної політики безвідносно до епохи та суспільної формації.

На жаль, доводиться визнати, що Україна сучасного зразка зробила в наведений перелік моральної деградації й збоченості свій вагомий внесок, який значною мірою пояснює не лише далекий від оптимізму теперішній статус-кво нашої держави в таблиці про ранги, а й похмурі перспективи на оглядове майбутнє. Новітній період державної незалежності України тотожний життєвому циклу людського покоління. Більшість пересічних українців, які на початку 90-х років минулого століття тільки розпочинали свою трудову

діяльність і натхненно вірили в те, що розрив з радянським минулим розкриє багатий потенціал країни та приведе до високого рівня народного добробуту, зараз стоять на порозі пенсійного віку і змушені констатувати, що «щось пішло не так».

Три десятиліття української історії містять низку принципових, концептуально визначальних рішень суб'єктів політичної влади, які були послідовними кроками до розвалу української економіки, масового зубожіння населення і знищення довіри громадян до держави. Політики, причетні до цих рішень, несуть моральну відповідальність не тільки за економічні негаразди, а й за девальвацію ідеї української незалежності, загальну деморалізацію суспільства. Зрештою, не виключено, що невдовзі моральна відповідальність (точніше, безвідповідальність) буде перекваліфікована на відповідальність кримінальну й конфіскаційно-майнову.

В українських наукових дослідженнях у більшості випадків державні суб'єкти протиправних або помилкових політичних дій визначаються абстрактно, інституційно, знеособлено, як-то «законодавці», «Верховна Рада», «політична влада» тощо. Це пояснюється не стільки надмірною сором'язливістю чи нерішучістю авторів, скільки логічними й аргументаційними помилками на шляху до встановлення наукової істини. Історію творять конкретні люди, їх формальні об'єднання й неформальні групи. Навіть в одній партії, не кажучи про парламентську фракцію, Верховну Раду та політичну владу в цілому, є люди, що сповідують різні, подекуди протилежні позиції. Хтось стає ініціатором і провідником помилкових ідей і рішень, а хтось чинить їм опір. Тому одне із завдань історії політики полягає у тому, щоб називати героїв і антигероїв української політичної та економічної історії власними іменами, не вдаючись до надмірних узагальнень, абстрагувань і термінологічних евфемізмів.

Україна в складі СРСР була одним із найбільш промислово розвинених регіонів, інтегрованих у складну систему економічних і логістичних взаємозалежностей з підприємствами інших республік, насамперед Російської Федерації. Розпад СРСР призвів до зупинки

державних замовлень, розриву ланцюгів постачання комплектуючих і реалізації продукції, що спричинило низку послідовних наслідків: скорочення податкових надходжень і формування критичного дефіциту державного бюджету, нестабільності й навіть зупинки роботи більшої частини підприємств, затримок виплат заробітних плат і соціальних виплат тощо.

Історія свідчить, що навіть у періоди смуту, хаосу, війни та епідемій знаходяться ті, хто, користуючись розгубленістю, довірливістю і відчаєм пересічних громадян, знаходять джерела власного збагачення в кишнях своїх співвітчизників. Першим досвідом масового обкрадання українців з боку шахраїв під законодавчим прикриттям можновладців стала історія так званих «трастів» на початку 90-х років минулого століття. 17 березня 1993 року Прем'єр-міністр України Л. Кучма підписав Декрет Кабінету Міністрів № 23-93 (тоді декрети мали силу Закону і були нормами прямої дії) «Про довірчі товариства» [34].

Декрет обсягом шість статей на півсторінки тексту започаткував короткострокову й драматичну історію українських трастів та їхніх жертв. У ньому йшлося про довірче управління «майном», до якого належали й «кошти» та іноземна валюта. Інший Декрет Кабінету Міністрів № 15-93 від 19 лютого 1993 року «Про систему валютного регулювання і валютного контролю» [38] дозволяв кредитно-фінансовим установам здійснювати операції з іноземною валютою тільки за наявності відповідних ліцензій. Але довірчі товариства не були кредитно-фінансовими установами, довірче управління не входило до переліку операцій, що регулюються Декретом № 15-93, тому трасти не потребували ліцензій на здійснення операцій з іноземною валютою.

Що стосується Закону України «Про рекламу», що мав би встановлювати, зокрема, норми доброчесності на ринку фінансових послуг, то він з'явився тільки через три роки. Отже, сотні тисяч не наділених фундаментальними основами фінансової культури громадян, спокушених рекламними обіцянками 10-12 % щомісячного прибутку в іноземній валюті, передали трастам свої

заощадження. Недоліки й прогалини у правовому та організаційному забезпеченні діяльності довірчих товариств призвели до «трастової лихоманки», від якої постраждали близько 4 млн громадян, а загальна сума їхніх збитків становила тільки за офіційними підрахунками понад 132 млн. доларів, причому, як справедливо стверджує В. Дацюк, «трасти у контексті декретів Кабінету Міністрів, що регулювали їх діяльність, набули свої капітали хоч і протиправним, але повністю офіційним шляхом» [6, с. 173].

В. Дацюк додає, що «крім цього, недоліки Декрету «Про довірчі товариства» дозволили також «розгорнути» свою діяльність фінансовим пірамідам – відверто шахрайським утворенням, прибуток яких розподіляється між першими учасниками за рахунок внесків наступних, а остання хвиля учасників зазвичай стає жертвою афери» [6, с. 175]. Тут необхідне уточнення: усі довірчі товариства, що здійснювали в 1994–1995 роках операції із готівковими коштами населення, якраз і були історично першою в Україні формою «фінансових пірамід», шахрайські принципи яких згодом поширилися на комерційну діяльність із цінними паперами, житлом і навіть золотом.

В. Дацюк пише, яким невдалим виявився досвід української влади із некритичного запозичення чужих цінностей і норм: «Держава сама створила умови для кримінальних зловживань внаслідок закріплення в українському законодавстві непритаманному йому інституту довірчої власності. Справа в тому, що довірча власність притаманна країнам англосаксонської системи права, де невідоме поняття повного права власності, що знаходиться в руках виключно однієї особи. Відповідно до доктрини А. Оноре, право власності включає не три правомочності, а одинадцять, які здатні в різних поєднаннях дати до півтори тисячі варіантів цілком самостійних прав власності. Натомість одним з основних постулатів континентальної правової системи, до якої належить Україна, є неможливість встановлення двох однакових прав власності на одне й те ж майно. Право власності в його континентальному, у тому числі українському, розумінні неможливо «розщепити»: воно або

повністю зберігається за власником, або повністю втрачається ним. Тому, передбачивши в статті 1 Декрету «Про довірчі товариства» положення, згідно з яким «довіритель майна передає довірчому товариству повноваження власника належного йому майна», законодавець, по суті, надав можливість шахраям безкарно заволодіти майном та коштами мільйонів громадян» [6, с. 174–175].

Враховуючи освіту й досвід Л. Кучми, він навряд чи був обізнаний з цими тривіальними для корпоративного права положеннями. Якщо про це не знали і його радники, юридично освічена частина політичного оточення прем'єр-міністра України, то прийняття Декрету «Про довірчі товариства» слід кваліфікувати як халатність; якщо ж вони знали, то були організаторами чи замовниками злочину (щонайменше співучасниками).

В. Дацюк докладно й системно проаналізував причини й наслідки «трасової лихоманки», проте уникнув визначення її ініціатора або автора: «У 1995 році, розуміючи, що сумнозвісний декрет по суті санкціонував грабiж мільйонів пересічних громадян, держава зробила спробу виправити свою помилку» » [6, с. 176]. Насправді ж помилку зробила не держава, а автори й підписант декрету або, принаймні, держава в особі конкретних можновладців.

За обсягами втрат, завданих українцям (офіційно 132 млн доларів США, проте, враховуючи готівковий обiг операцій та їх неповний облік, ця сума на кілька порядків занижена), історія трас-тів не йде ні в яке порівняння з наступними аферами у межах державно-приватної кооперації, хоча саме ця історія мала величезне значення у формуванні правил гри і, зрештою – обличчя політико-економічного режиму у країні. Вона поклала початок розумінню активів населення як одного із джерел злочинного збагачення, можливості забезпечення за рахунок правових інструментів умов проектування злочинних схем і моделей, а головне – започаткувала епоху безкарності насамперед для можновладців, які через свою халатність або особисту зацікавленість створюють правові умови для обкрадання власного народу.

Другим після готівкових заощаджень громадян джерелом незаконного збагачення можновладців та їх оточення, а також

частини новоявлених «капіталістів» виявилися українські державні підприємства. Парламентську більшість Верховної Ради першого скликання (1990–1994 рр.) становили комуністи (так звана Група 239), у тому числі потужна група «червоних директорів», які розуміли незворотність роздержавлення підприємств, але замислювалися не тільки про шляхи збереження контролю над ними, а й про збільшення власних статків, необхідних, зокрема, для утримання влади. У свою чергу, влада вже почала розглядатися ними як основний інструмент подальшого особистого збагачення. Марксистський алгоритм «товар–гроші–товар» перетворювався на «влада–гроші–влада», де влада набувала ознак товару.

За спогадами Р. Шпека (у березні–листопаді 1992 року – міністра в справах роздержавлення власності), на початку 1990-х в українському уряді точилася боротьба між прихильниками приватизації за грошові кошти і за приватизаційні майнові сертифікати (ПМС). Прихильником приватизації в грошовій формі в уряді В. Фокіна (квітень 1991 – жовтень 1992 року) був міністр у справах роздержавлення власності й демонополізації В. Сальников. Лобістами ПМСів – віцепрем’єр-міністр В. Лановий і голова Комітету ВР з питань економічної політики та реформ В. Пилипчук, позиція яких, зрештою, перемогла [21].

На відміну від Чехії, де у процесі ваучерної приватизації доступ до процесу роздержавлення з боку фінансових посередників був дозволений тільки у разі відсутності попиту з боку інвесторів, в Україні було створено умови для розгортання цілої мережі фінансових компаній з викупу сертифікатів у населення. На відміну від Росії, де обіг сертифікатів на вторинному ринку був дозволений, в Україні за законом інвестори не могли купувати сертифікати, але фінансові посередники могли брати сертифікати у довірче управління. Непритаманна українській економічній культурі практика довірчого управління, як і в історії з трастами, призвела, по суті, до відчуження, продажу населенням станом на 1996 рік 20 млн сертифікатів фінансовим посередникам.

У 1992–1994 рр. було приватизовано 12 тис. підприємств, а у 1995–1998 – ще близько 50 тис. (40 тис. малих і 8 тис. середніх та великих). Верховна Рада України регулярно переглядала переліки підприємств, дозволених до приватизації в бік скорочення, і, зрештою, на плечах держави навіть станом на 2021 рік залишилося понад 3 тис. підприємств, більша частина з яких збиткові. Відсутність фондового ринку, норм захисту прав міноритарних акціонерів (закон про акціонерні товариства був ухвалений лише у 2008 році), додаткові емісії, що розмивали частку міноритарних акціонерів на користь директорів, підкуп суддів та інші махінації у процесі приватизації призвели до її фіаско. Значна частина приватизованих активів виявилася зосередженою не в населення та кінцевих інвесторів, а в руках фінансових посередників, «червоних директорів», чиновників і представників криміналітету. У наступні роки більшість нових власників підприємств штучно або через некомпетентний менеджмент приводили свої підприємства до банкрутства й продавали їх (по суті – землю під ними), формуючи стан нових українських готівкових мільйонерів.

Недосконалі механізми ваучерної приватизації, помилки у процесі її реалізації є предметом спеціальних економічних досліджень. У соціально-політичному дискурсі очевидно, що наслідком цього проекту стали розчарування населення у державі як суб'єкті реформ, відчуття ошуканості, втрата довіри до держави тощо. Вперше значна частина населення почала сприймати вище керівництво держави як співучасника, співорганізатора дій, спрямованих під гарними гаслами на оману та обкрадання народу.

На початку й особливо в другій декаді XXI столітті, коли пристрасті ваучерної приватизації вщухли, а спрага збагачення потребувала нових джерел і жертв, увага «нових капіталістів» знову переключилася на грошові активи населення. Популярний вислів про агресивну сутність капіталізму часто помилково приписується К. Марксу, який, насправді, в «Капіталі» частково процитував британського профспілкового діяча й публіциста Т. Дж. Даннінга. Останній у своїй роботі «Трейдюніони і страйки: філософія і намір»

писав: «Капітал, – зазначає «*Quarterly Review*» (впливове літературно-політичне видання, що видавалося в Лондоні у 1809–1867 роках – *О. Ч.*), – унікає турбулентності й суперечок та є боязким. Однак ця правда не є вичерпною відповіддю на запитання, адже капітал унікає відсутності прибутку або дуже малого прибутку так само, як природа гидує від порожнечі. За умов достатнього прибутку капітал є дуже сміливим. У разі 10 % він погоджується на будь-яке застосування, при 20 % він поживляється, при 50% набуває позитивної зухвалості, 100 % роблять його готовим зневажати будь-які закони, якщо 300 % – то не існує ані злочину, на який він не піде, ані ризику, на який він не готовий навіть під загрозою шибениці» [58].

Т. Дж. Даннінг припустився логічної помилки звуження об'єму поняття суб'єкта в узагальненні. Насправді ж, по-перше, заради певного прибутку на порушення закону або норм моралі піде не лише капіталіст. По-друге, на такі порушення більшість людей, зокрема, капіталісти, можуть піти не тільки заради прибутку як такого, а й з метою збереження набутих статків, влади, свободи – своєї або близьких. По-третє, чимало людей, які не є капіталістами, здатні на такі кроки, якщо це зробить їх «капіталістами».

Утім, думка Т. Дж. Даннінга не зводиться до банального «гроші є зло»: загрозою для права й моралі є норми поведінки і соціально-економічний устрій, що створюють можливості для отримання матеріальних благ, які за співвідношенням, з одного боку, їхніх розмірів, а з іншого, – часу й зусиль, витрачених на їх отримання, істотно відрізняються від загальноприйнятих і звичних для даного суспільства. Тобто влада, яка створює умови або можливості для надзбагачення й передумови для надприбутків, провокує своїх членів на порушення законодавства й моральних норм, а відтак сама є щонайменше аморальною. Пояснення цьому просте: доходи окремого суб'єкта є часткою валових доходів країни, а отже, мають певний кількісно обмежений розмір, тому надприбутки одних суб'єктів автоматично призводять до надмірного зменшення доходів і частки активів інших, часто – аж до їх зубожіння, розорення й банкрутства.

Досвід надзбагачення у фінансово-кредитній сфері був запозичений українськими «капіталістами» у «цивілізованому Заході». У 30-х роках минулого століття в умовах Великої депресії і зниження ролі держави в управлінні економічними процесами у США набуло поширення індивідуальне лихварство. Люди, яким легальні кредитні установи відмовляли у позиках, зверталися за ними до мафії. Щотижневі відсотки за користування позичкою сягали 150%, до того ж у разі порушення строкових умов повернення кредиту застосовувалися прогресивні шкали нарахування пені, тому за свою жорстокість щодо пересічних громадян і дрібних підприємців ця діяльність дістала назву «акулячий промисел».

Італійська антикорупційна група «*SOS Impresa*», створена у 2002 році в Палермо, у 2012 році підготувала доповідь, у якій доводить, що грабіжницьке кредитування стало для мафії прибутковим джерелом доходу, потіснивши незаконний обіг наркотиків, контрабанду зброї, проституцію, азартні ігри й рекет, а для країни сягнуло масштабу «національної загрози». Понад 200 тисяч підприємств малого бізнесу стали боржниками мафії, яка має ліквідність у розмірі 65 млрд євро і, по суті, є найпотужнішим банком Італії.

Класичні гангстери, що видавали готівку в барах і більйардних, поступилися місцем респектабельним банкірам і юристам. «Це вимагання в білих рукавичках. Завдяки своїм професіям вони знають механізми роботи легального кредитного ринку і часто прекрасно інформовані про фінансове становище своїх жертв. Здебільшого це люди, зайняті в традиційних споживчих секторах – таких, як продаж продуктів харчування, пошиття одягу або взуття, продаж квітів або меблів. Це ті категорії, яким більше, ніж будь-кому іншому, довелося заплатити за кризу... Класичний вуличний «акулячий промисел» (індивідуальні позики під дуже високі відсотки) поступився місцем грабіжницькому кредитуванню при потуранні посадових осіб високого рівня», – йдеться в доповіді [13].

Якщо в США та Італії «акулячий промисел» мав нелегальний характер, а норма прибутку від кредитної діяльності обмежується

фіскальними інструментами й прямими нормативними актами, то в Україні у перші три десятиліття державної незалежності він набув поширення у форматі офіційного бізнесу. До 2020 року українське законодавство жодним чином не обмежувало механізми застосування й розміри штрафів, нарахування й розміри пені за простроченими виплатами за банківськими кредитними договорами. Користуючись обмеженою купівельною спроможністю та низькою фінансовою культурою населення, комерційні банки жваво просували на ринку фінансових послуг різноманітні кредитні продукти: споживчі кредити, так звану іпотеку, автокредити, кредитні картки тощо. У кредитних договорах окремі положення, як правило, приховані дрібним шрифтом або у виносках, передбачали в разі порушень дебітором строків виплат неадекватно великі штрафні нарахування. Часто на час звернення кредитора до суду заборгованість особи перед банком перевищувала 1000% від тіла кредиту, і, як правило, суди задовольняли позови банків, прирікаючи боржників на багатолітню кабалу.

Відповіддю на низький рівень доходів пересічних громадян стало поширення мікрофінансового кредитування. Перша компанія із надання мікропозик з'явилася в Україні у 2011 році, а в 2015 році мікрофінансові організації (далі за текстом – МФО) перевершили банки за обсягом позик, видавши позики на загальну суму 10 млрд гривень. Далі рік від року кількість виданих в Україні кредитів лише зростала. За даними платформи для роботи з відкритими даними «Опендатабот» із посиланням на дані Нацкомфінпослуг та НБУ в 2019 році щомісяця в середньому видавалося 982,5 тис. кредитів, в причому щорічно приблизно на 10% зростала і середня сума наданих позик. За перше півріччя 2021 року українські мікрофінансові організації (МФО) видали 7152636 швидких кредитів на суму 31,6 млрд грн – це на 43% більше грошей, ніж у першому півріччі 2020 року, коли загальна сума позик становила 22 млрд грн [39]. Тим часом збільшувалася як середньомісячна кількість кредитних договорів (на 20% у 2021 році, порівняно з попереднім роком), так і

загальна сума невиконаних боргів за мікрокредитами – її зростання у 2021 році становило 11%, а станом на кінець 2021 року клієнти заборгували МФО 49 млрд грн, з них більше 15 млрд грн за вже простроченими кредитами [42].

Збільшення кількості власників пластикових карт і доступність багатофункціональних смартфонів призвели до активного розвитку онлайн-кредитування: 85% мікрокредитних договорів оформлюються через Інтернет [42]. Надприбутки дозволили МФО залучати до участі у рекламних повідомленнях відомих представників шоу-бізнесу і відчутно посилити рекламний тиск на потенційних споживачів через різноманітні канали комунікацій (Інтернет, sms-повідомлення, телебачення, зовнішню рекламу тощо).

З метою залучення довірливих осіб до ланцюга запозичень застосовувалися прийоми на кшталт «перший кредит без відсотків», «перший кредит під 0,01%», «незалежно від кредитної історії», оформлення «без довідки про доходи» і «за 5-7 хвилин». Значна частина людей через власну необережність, необачливість або під тиском обставин потрапляли у пастку неплатежів і лічильника штрафних нарахувань, які подекуди сягали 1700% річних від тіла кредиту. Отже, насправді сума реальної заборгованості громадян за простроченими кредитами МФО з урахуванням відсотків, пені та штрафів на кінець 2021 року в разі перевищує згадані 15 млрд гривень.

Ще однією ланкою «акулячого бізнесу» стали так звані колекторські компанії, які оптом викупляли кредитні зобов'язання громадян і застосовували позаправові інструменти відшкодування боргів: залякування, шантаж, фальсифікації, втручання в особисте життя не тільки боржників, а й їхніх родичів, колег по роботі, сусідів.

В Україні не існує статистики, скільки людей в результаті опинилися на вулиці або покінчили життя самогубством. Звичайно, частину відповідальності несуть отримувачі позик, але несправедливо було б заперечувати роль державних органів в організації наведених «моделей» і «схем» перерозподілу активів населення на користь морально неохайних «капіталістів».

У 2000-х роках ідею фінансових пірамід – відверто шахрайських схем, у яких прибуток між першими учасниками отримується за рахунок внесків наступних, а остання хвиля учасників зазвичай залишається ні з чим – підхопили будівельні організації. І знову недостатній контроль з боку держави, недоліки законодавчого забезпечення процесів індивідуального інвестування в будівництво житла призвели до того, що десятки тисяч громадян залишилися і без обіцяних квартир, і без грошей.

Зокрема, в 2006–2008 роках унаслідок афери, що здійснювалася шляхом укладання з громадянами договорів з інвестиційно-будівельною компанією «Еліта-Центр» про пайову участь у будівництві будинків у різних районах Києва, було ошукано 1759 осіб, сума коштів, отриманих таким чином шахраями, сягала 400 млн гривень. Інша резонансна справа відбулася в 2016–2019 роках: через систему посередників та підрядників було створено злочинну схему з викрадення грошей довіртелів корпорації «Укрбуд». Станом на листопад 2019 року роботи на більшості будівельних майданчиків компанії зупинено, Апеляційна палата Вищого антикорупційного суду арештувала екскерівника компанії, народного депутата М. Микитася – декларанта 335 млн грн особистого доходу. У 2016–2020 роках близько 13 тисяч інвесторів, котрі інвестували свої кошти у будівництво 39 будинків у Києві, які так і не побудував банк «Аркада», залишилися ні з чим.

Загалом, за оцінкою створеної у серпні 2020 року міжвідомчої робочої групи в складі представників СБУ, РНБО, МВС, НБУ і депутатів Верховної Ради України, лише в Києві від будівельних махінацій постраждало понад 40 тисяч інвесторів, а по всій Україні – понад 100 тисяч. Причому, за словами заступника міністра внутрішніх справ України А. Геращенка, точної цифри ошуканих немає, оскільки нині забудовники не зобов'язані вести реєстр інвесторів і прозоро звітувати про витрати їхніх коштів на будівництво вже оплаченого житла. Востаннє законодавство щодо інвестування у житлове будівництво ухвалювалося в 2003 році, коли Верховна Рада узакономила фінансово-кредитні механізми й

управління майном під час будівництва житла, асоціальний зміст яких охарактеризував А. Геращенко: «У Верховній Раді є люди, які любіють інтереси бізнесу. Цей закон ухвалювався забудовниками заради інтересів забудовників. У ньому немає ані слова про захист прав інвесторів. Його сенс такий: громадяни, несіть нам гроші, ми побудуємо за них будинки, а якщо не побудуємо, то проблеми ваші, а гроші наші» [3].

Утім, ні активи населення, ні приватизація державних підприємств як джерело злочинного збагачення за розмірами не йдуть у порівняння із Державним бюджетом України. Під час міжнародної конференції «*Ukraine Reform Conference*» у Вільнюсі у 2021 році держсекретар США Ентоні Блінкен заявив, що Україна втрачає приблизно третину свого ВВП через корупцію: «\$40 млрд, тобто приблизно 30% українського ВВП втрачається через корупцію, а може й більше. Це переплата за енергетику, це недообслуговування українських лікарень і шкіл, а також хабарі» [47].

Будь-який фахівець, за винятком професійного злочинця, у своїй діяльності має за мету не тільки запланований результат, а й суспільне благо. У разі невдачі, спричиненої його необережністю, халатністю, некомпетентністю, навіть за відсутності поганих намірів, він несе передбачену в цій соціальній системі кримінальну або адміністративну (у деяких випадках – матеріальну) відповідальність. Проте в будь-якому разі та в будь-якій соціальній системі він несе моральну відповідальність за результати своєї діяльності. Отже, всі без винятку Президенти України, Голови Верховної Ради України, Прем'єр-міністри, керівники міністерств і відомств періоду державної незалежності України несуть моральну й політичну відповідальність за завдані мільйонам людей моральні страждання й матеріальне зубожіння.

В українській науковій і публіцистичній літературі теза про економічні провали та невдачі в розбудові ефективної економіки посідає загальне місце. Утім, якщо подивитися під іншим кутом зору, то в Україні успішно створено надзвичайно ефективний економічний механізм, завдання якого – вимивання за допомогою

різноманітних фінансових і правових інструментів активів держави й населення на користь недоброчесної частини можновладців та наближених до них осіб. Сподівання на те, що держава в особі владних інституцій здійснюватиме структурні реформи й покращуватиме рівень життя народу, є не просто марними, а й фатально алогічними – якщо брати до уваги функціональну сутність, яку українські політики заклали в основу політико-економічної моделі. Ці цілі не є природними й суперечать основним постулатам Конституції України: основний принцип, закладений в основу діючої політико-економічної моделі держави, полягає в забезпеченні правових і економічних інструментів особистого збагачення можновладців і наближених до них осіб.

4.2. Головний міф і злочин української влади років державної незалежності

У сучасному українському політологічному дискурсі значна увага приділяється процесам формування національної ідентичності, трансформації цінностей та ідей, а Революція 2013–2014 років дістала назву, що віддзеркалює її світоглядно-етичну сутність – Революція Гідності. Упродовж усього періоду незалежності України відбуваються зміни на рівні суспільної свідомості, осмислення яких має бути предметом системних досліджень. Початковою точкою відліку, природно, постає 1991 рік: тоді в популярній у радянські часи книжковій серії «Над чим працюють, про що сперечаються філософи» вийшла колективна праця «Філософська свідомість: драматизм оновлення» [48], у якій автори, відомі на той час суспільствознавці, розмірковували не тільки про розвиток суспільної свідомості, а й щодо можливих шляхів подальшого розвитку суспільства у цілому.

Низка президентських і парламентських виборів в Україні, дві революції, боротьба із пандемією COVID-19 продемонстрували драматизм змін в українській суспільній свідомості. Напрошуються

паралелі, порівняльний погляд із радянського минулого в сьогодення й навпаки. Це може бути важливим кроком у вирішенні питання про місце України у процесах реструктуризації сучасного глобального світу.

Комуністична ідеологія ґрунтувалася на формаційній історичній парадигмі, що пояснює історію як послідовну зміну формацій – від первіснообщинного ладу, через рабовласництво, феодалізм і капіталізм до комунізму, першою фазою якого є соціалізм. Жорсткий пресинг тоталітарної пропаганди нав'язував кожній радянській людині, починаючи з піонерського віку, впевненість, що вона живе в соціалістичній країні. У 1967 році в своєму зверненні з нагоди 50-ї річниці Жовтневої революції Генеральний секретар ЦК КПРС Л. Брежнев потішив громадян анонсом стадії розвиненого соціалізму. Однак щось пішло не так, і в політичній доповіді ЦК XXVII з'їзду КПРС 1986 року М. Горбачов був змушений перейменувати останні роки попереднього періоду в «епоху застою». Державна політика «перебудови», проголошена на квітневому пленумі ЦК КПРС 1985 року, передбачала докорінну перебудову життя всього суспільства на основі політичної демократизації, економічної лібералізації, інтенсифікації виробництва тощо, але при цьому вона не піддавала сумніву сакральність соціалістичної сутності суспільного ладу. Вдруге історія помилки не вибачила, і перша в світовій історії соціалістична держава почала в бозі.

Більшість сучасних громадян України питання про те, на якій стадії історичного розвитку перебуває наше суспільство, зажене в глухий кут або спровокує відповідь, яка вийде за межі не лише наукової термінології. До ще більших труднощів призведе питання про те, яке суспільство ми будемо. Причому конкретних, зрозумілих варіантів відповіді на нього немає ні в програмах політичних партій, ні в уявленнях політичних лідерів, що прагнуть очолити державу. Найбільш просунуті – як обивателі, так і політики – можуть апелювати до іншої концепції суспільного розвитку – цивілізаційної, відповідно до якої українське суспільство перебуває на шляху до європейської цивілізації у спробах відсторонитися від

євразійської цивілізації, осередком якої є Росія, а історичною предтечою – СРСР. Однак цивілізаційна парадигма теж передбачає історичну послідовність – стадії генезису, зростання, надлому й розкладання цивілізацій. Тому залишається відкритим питання про те, де ми перебуваємо, які наші цілі та в чому полягають завдання, вирішення яких призведе до еволюційного руху, тобто до поліпшення якості життя українського народу.

За всієї ідеологічної заангажованості радянські вчені були інтелектуальною елітою суспільства, а частина з них оцінювала те, що відбувалося в країні, досить адекватно. Один з таких філософів, член-кореспондент АН СРСР М. Лапін (котрий є одним з авторів вищезгаданої книжки) цілком у дусі марксизму запропонував розглядати сутність перебудови в суперечності між свободою та відчуженням. При цьому він назвав сім форм прояву цих суперечностей, вирішення яких, на думку М. Лапіна, дозволить суспільству подолати період стагнації й успішно завершити «перебудову» переходом до якісно нової стадії того ж таки соціалізму [48].

Розпад СРСР викинув на смітник історії не лише «перебудову», а й соціалізм комуністичної спрямованості. Однак цікаво проаналізувати, що ж сталося зі суперечностями, виявленими М. Лапіним, за період державної незалежності України, зміни шести президентів і контраверсійних перетворень, які мали місце на рівні політичного та економічного ладу суспільства.

Ключовим М. Лапін вважав відчуження більшої частини населення від участі в управлінні, від механізмів влади. Йдеться, звичайно, не про виборче право, яке формально реалізовувалося і в СРСР, а про засновану Й. Сталіним «номенклатурну бюрократію» як специфічну корпорацію людей, що призначалися «згори» на найвищі й високі посади й були де-факто непідконтрольні «низам». Ця корпорація становила ядро горезвісної адміністративно-командної системи.

Попри розмови про необхідність формування Верховної Ради на пропорційній основі за відкритими партійними списками

дотепер ці списки формують самі партії, а точніше – їхні співвласники. У сучасній Україні голів місцевих адміністрацій призначає Президент України за поданням Кабінету Міністрів України, кандидатури якому, в свою чергу, подає Комісія з питань Вищого корпусу державної служби. Суддів місцевих судів також призначає президент за поданням Вищої ради юстиції на підставі рекомендацій Вищої кваліфікаційної комісії суддів. Органи громадянського суспільства народжуються в муках, а про ефективність їх впливу на процеси призначення суддів Верховного і Конституційного Судів свідчить якісний склад цих новообраних судів і нескінченні суперечки між суб'єктами, що їх формують.

Чи варто говорити, що до порядку звільнення голів місцевих адміністрацій, суддів, депутатів Верховної Ради і президента переважна більшість населення не має жодного стосунку, а процедур відкликання цих посадовців не існує. Непотизм перетворив «соціальні ліфти» на трампліни, на яких, як і при соціалізмі, перевагу отримують лише обрані, а обираються такі обрані аж ніяк не за кваліфікаційними, меритократичними чи хоча б етичними критеріями. Тому й маємо те, що маємо...

Третя форма відчуження – розселення, відділення селян від землі, від споконвічного права на самоорганізацію своєї праці. Сьогодні організацією праці більшості селян займаються агрофірми, а реалізацією продукції, включаючи ціноутворення й «зняття вершків», – комерційні «прокладки». До 2021 року значною частиною землі, як і в радянські часи, володіла держава. Чимало селян значну або й навіть усю частину робочого часу проводять на особистих господарствах, які є основним (чи навіть єдиним) джерелом внутрішнього споживання (по суті, первіснообщинний лад). Місцеві латифундисти утвердили регіональні політичні режими з виразними ознаками феодалізму.

Четвертий фундаментальний шар – відчуження структури виробництва від потреб населення. У радянському суспільстві, на думку М. Лапіна, це виявлялося в прискореному розвитку групи «А» – заради вирішення завдань військово-технічного комплексу,

ціною наростаючого відставання групи «Б» – товарів народного споживання. Промисловий потенціал в Україні зруйновано, однак навряд чи нинішня сировинна економіка відповідає в остаточному підсумку потребам населення. Цілком когерентною інтересам населення була б економіка на основі виробництва товарів з високим рівнем доданої вартості, проте частка цього сегмента у ВВП за роки державної незалежності скоротилася в декілька разів.

П'ятий шар відчуження – духовний. Він простежується в трьох вимірах: підпорядкованості професійного суспільствознавства тоталітарній ідеології (вulgарно-догматична апологетика й «коментаторство»), фетишистські форми масової авторитарної свідомості та «повсякденна невідповідність думок і висловлювань», оскільки «небезпечно говорити те, що думаєш». Із професійними суспільствознавцями українська влада вчинила просто: надавши їм свободу ідейного сповідання, у закладах вищої освіти їх радикально скоротили, а в академічних установах перевели на неповний робочий тиждень, що змушує їх скорочуватися природним шляхом самим. Над чим працюють, про що сперечаються українські філософи (економісти, політологи, правознавці), владу не цікавить, оскільки вона не без підстав підозрює, що в середовищі суспільствознавців дисидентська меншість перетворилася на більшість.

Масова свідомість, пущена на самоплив, втратила орієнтири, які в часи СРСР хоч і були ілюзорними, все ж об'єднували суспільство. Як наслідок – українське суспільство виявилось духовно й ідеологічно розколотим (патріархати, мова, ставлення до ЄС та НАТО тощо). Національна ідея як дієвий світоглядно-спонукальний регулятив суспільно-політичної життєдіяльності України відсутня – і це попри те, що на її нібито концептуалізацію провідними суспільствознавцями країни витрачено декалітри чорнил. Головна вимога народу до влади, починаючи з 2004 року, має вкрай лаконічні вербально-сміслові параметри: будь ласка, не брешіть! Таким чином, духовне відчуження народу та влади набуло граничних форм недовіри, а почасти й ненависті, до чого приєдналося духовне відчуження різних частин самого народу одна від одної.

Далі п'ять шарів відчуження в їхній сукупності уможливили виникнення шостого – тоталітарно-репресивного шару, що означало втрату особистої безпеки людей. Про те, чи втратила ця форма відчуження своє значення, на жаль, вже не скажуть ні Г. Гонгадзе, ні В. Гетьман, ні П. Шеремет, ні К. Гандзюк, ні Небесна Сотня, ні десятки тисяч жертв на Донбасі. Цілеспрямованих масових політичних репресій немає, проте жертв української політики сучасного формату – легіон.

Наступна форма суперечностей заслуговує на цитату: «Сьомий, мафіозно-економічний шар: колись не стільки значущі порушення законності в економічній сфері переросли в 1970–1980-х у масштабну тіньову економіку, ділки від якої створили злочинний альянс із групами з номенклатурної бюрократії, які їх прикривали, (виникла, за однією з оцінок, «плутократична власність»). Стало очевидним відчуження частини суспільної праці від узаконених структур господарського життя суспільства» [48]. Це було написано у 1991 році, а в наш час така сукупність змістовно-функціональних ознак отримала понятійний ідентитет «тотальна корупція».

У підсумку, писав М. Лапін, «сукупна дія всіх шарів відчуження робила дедалі більш наочною комплексну стагнацію суспільства. Настав так званий період застою, потім передкризовий стан раннього соціалістичного суспільства і, зрештою, загальна його криза» [48]. Помінявши «раннє соціалістичне» на «раннє капіталістичне», отримуємо сучасний діагноз українського суспільства, що означає, що всі сім шарів відчуження так і не були подолані, а суперечності, закладені в радянську епоху, – свого вирішення. Країна цивілізаційно застрягла десь у періоді радянської «перебудови», залишаючись гібридом соціалізму, державного капіталізму й мафіозно-клептократичного політичного режиму. При цьому масова свідомість у душі того ж таки соціалістичного патерналізму здебільшого рабськи застигла, меланхолійно споглядаючи цей гібрид.

Найвеличнішим міфом у суспільній свідомості значної частини українців, у тому числі науково та ідеологічно інституалізованих, є перебільшення в оцінці змін на шляху цивілізаційного транзиту

держави, дискурс про який, по суті, поки що залишається у межах нормативного підходу (як мрія, мета) або в царині демагогічних маніпуляцій (як пропаганда, міф, ілюзія).

М. Михальченко нарікав на підсумки зазначеної невизначеності: «Двадцять років в Україні говорять про «курс реформ», «радикальні реформи», «визначальні реформи», «політичні реформи», «економічні реформи», «реформи в освіті» і т. д. Однак людей, які бачили ці реформи, дуже мало або й узагалі нема. Тому варто говорити про міфологію реформ» [23, с. 9]. З часу написання цих рядків минуло два десятиліття, а кількість свідків реформ навряд чи збільшилася.

Те, з чим українці мають справу у вигляді судової системи, – це не паростки нового, а не найкращі рештки того, що залишилося від радянського судочинства. Колишній суддя Конституційного Суду В. Шишкін зазначив, що в Україні присяжні виконують функції народних засідателів, згадку про яких вилучили в 2016 році. Він повідомив, що зараз сучасні присяжні мало відрізняються від народних засідателів, які діяли ще в 1980-х роках [25]. В українських судах протягом декількох років залишаються вакантними 3000 суддівських посад (наприклад, у Харківському апеляційному суді працює лише 10 суддів із 115) [9], розгляд справ розтягується на період до 10 років, діє практично радянський кримінально-процесуальний кодекс, понад 60% рішень судів взагалі не виконуються [30], у судочинстві панують подвійні стандарти, кругова порука й телефонне право, а застосування прецедентного права у дискурсі правової реформи навіть не обговорюється. Закономірно напрошується запитання: хіба це шлях демократичного транзиту? В Україні за три десятиліття державної незалежності влада спромоглася лише перевести такий рудимент радянського режиму, як прописка, в електронний вигляд, перейменувавши його на «ресстрацію», замість того, щоб відмінити, чим законсервувала практику порушення конституційних прав мільйонів громадян.

У 2011 році перший Президент України Л. Кравчук визнав: «Я не знаю в Україні – і себе до них зараховую – президента, який хоч

одного разу не зраджував Конституцію» [1]. Група експертів з конституційного права склала умовний антирейтинг Президентів України за критерієм кількості порушень ними Конституції України [1]. Найбільш злісний порушник Конституції – прихильник взуття зі страусячої шкіри і, за сумісництвом, четвертий президент В. Янукович: узурпація влади через тиск на Конституційний Суд України і ухвалення ним рішення про скасування Конституції 2004 року; указ від 09.12.2010 р. про адмінреформу, що значно скоротив кількість міністерств і відомств; надбання права призначення заступника міністра економіки 22.02.2012; звернення до РФ із закликом щодо введення військ в Україну – державна зрада, тощо.

Президент Л. Кучма – другий і в умовному рейтингу: «Саме він ввів негативну практику порушення Конституції, підім'яв під себе всю внутрішню політику, намагаючись домінувати в ній, виходив за межі своїх конституційних повноважень, прописуючи їх в окремих законах, також працював у напрямі впливу на судову гілку влади, яка повинна бути незалежною, щоб отримати абсолютно всі політичні важелі», – вважає експертка Центру політико-правових реформ з питань Конституції Ю. Кириченко [1].

Серед антиконституційних дій Л. Кучми, зокрема, такі: одноосібне створення митної служби в обхід уряду (29.11.1996); наділення чиновників своєї адміністрації неприбутковими їм повноваженнями (згодом це призвело до створення антиконституційного органу – Офісу Президента) 19.02.1997; ухвала 152 розпоряджень щодо призначення заступників голів адміністрацій засобів та якості ліків, призначення його керівника в обхід уряду (01.02.1999); ліквідація колгоспів і розподіл їхнього майна серед фермерів (це були повноваження парламенту) 03.12.1999; занесення до указу про референдум неконституційних положень (15.01.2000); створення у регіонах антикорупційних органів (13.05.2003); запровадження посад держсекретарів в уряді (29.05.2001); призначення в. о. мера м. Василькова до проведення виборів (23.02.2000); видача українського паспорта Й. Кобзону тощо.

Практику підміни прогалин у Конституції законами, запроваджену у часи Л. Кучми і В. Ющенко, продовжив П. Порошенко. У Конституції не прописано, як створювати нові антикорупційні органи, тому в законах прописали роль президента і в 2015 році в порушення ст. 106 Конституції, яка містить вичерпний перелік повноважень Президента України, П. Порошенко підписав указ про призначення А. Ситника директором НАБУ, а в 2017 році – Р. Труби головою Державного бюро розслідувань. З-поміж інших порушень Конституції – створення офшорного холдингу вже після обрання на президентську посаду (21.08.2014), створення президентським указом Національної комісії з регулювання у сферах енергетики й комунальних послуг (27.08.2014), знову ж таки порушення граничних строків підписання законів – 121 раз за період каденції. А найтяжчим за наслідками порушенням Конституції П. Порошенком, на думку фахівця з конституційного та європейського права Г. Друзенка, було застосування ЗСУ на Донбасі без оголошення війни або воєнного стану – з часом це може відгукнутися Україні у міжнародних судах [1].

У грудні 2019 року Верховний Суд України задовольнив позов члена Нацради з питань телебачення й радіомовлення В. Горковенка до президента В. Зеленського, встановивши порушення закону з боку глави держави (звільнення у неправовий спосіб). Це дало підставу В. Горковенку пригадати В. Зеленському його передвиборчу обіцянку й звернутися в Офіс Президента із запитанням, чи планує президент свою обіцянку виконати: у квітні 2019 року кандидат у президенти В. Зеленський в ефірі програми «Право на владу» на телеканалі «1+1» заявив: «Якщо я коли-небудь в житті порушу закон, я піду сам (з поста Президента України – О. Ч.)» [11]. У відповіді, наданій Офісом Президента В. Горковенку, йшлося: «Щодо обіцянки кандидата в Президенти України В. Зеленського залишити посаду в разі свідомого порушення ним закону... Вона зроблена в контексті розмови про неприпустимість існування корупційних схем в управлінні державою, і позиція Глави держави з цього питання залишається незмінною». Зауваження щодо

контексту цілком слушне, втім, із відповіді логічно випливає, що президент залишив за собою право на порушення всіх інших законів, крім пов'язаних із корупцією. Станом на кінець 2021 року Верховний Суд України задовольнив 7 позовів до президента В. Зеленського, встановивши порушення закону з боку глави держави. У двох випадках рішення вже було остаточним, в інших Велика палата Верховного Суду розглядала апеляції з боку В. Зеленського. В Офісі Президента проігнорували запити ЗМІ на коментар щодо правових позиції президента у цих справах, не надавши жодної відповіді [24].

Отже, свою діяльність на посаді Президента України В. Зеленський почав саме з порушення Конституції: 21 травня 2019 року він, скориставшись бездіяльністю Конституційного Суду України, на власний розсуд (говорити про розвал коаліції не було підстав) розпустив парламент і призначив дострокові вибори Верховної Ради України. Подальші антиконституційні кроки В. Зеленського протягом першої половини його президентського строку – звільнення О. Тупицького через скасування указу про призначення з посади судді КСУ, багаторазове використання РНБО не за прямим призначенням, 15 разів порушення граничних строків підписання законів.

За підрахунками вебпорталу «#Букви» за перші два роки своєї каденції Президент В. Зеленський 38 разів порушував Конституцію України: виступи російською мовою, звільнення і присвоєння звань, перевищення повноважень. Найбільше статей Конституції України Володимир Зеленський порушив, коли ініціював проведення опитування «5 запитань від президента» в день місцевих виборів. Загалом президент порушив норми 9 статей Основного закону – 17, 19, 69, 75, 92, 93, 102, 106, 116. Ініціювання чи проведення будь-яких опитувань не входить до переліку повноважень президента. Винесення обраних президентом запитань є порушенням встановленого Конституцією порядку та способу реалізації функцій органів державної влади, їх посадових осіб [10].

Зрозуміло, що «жоден президент не може порушити Конституцію поодиночку. У випадку із В. Зеленським, як і з іншими

президентами, в цьому йому підіграли інші важливі державні інститути – передусім Верховна Рада та КСУ, які не чинили опір президентським рішенням», – вважає професор кафедри конституційного права Львівського національного університету імені Івана Франка С. Різник [51].

Українські політологи, залежно від обраних ними методологічних засад, називають політичний режим пострадянської України «неототалітарним», «неопатримоніальним», «олігархічним», «авторитарним» тощо. Разом з тим, вони солідаризуються з приводу висновку, що такий режим є «цілком сформованим» та «історично самобутнім».

Якщо дві революції – Помаранчева і Гідності – як етапи процесу, який розпочався зі здобуттям Україною державної незалежності, закінчилися поразками, то інша революція результативно завершилася, вважає український соціолог І. Руценко. На його думку, основу сучасної Української держави утворила економіко-соціальна система, яка народилася на уламках СРСР і є наслідком кримінальної революції, що розпочалася в 1990-х, а остаточно перемогла в Україні з приходом до влади В. Януковича у 2010 році. При ньому корупція перетворилася на соціальний інститут, а суспільство, яке проголосувало за Януковича на демократичних виборах, підтвердило свій кримінальний статус [41]. Концепція І. Руценка, заснована на зазначеній ідеї «кримінальної революції», дає можливість зробити уточнення щодо визначення сучасного політичного режиму в Україні і його соціальної та етичної оцінки.

Основи клептократії в Україні почали закладатися в середині 90-х років минулого століття й остаточно сформувалися під час другої президентської каденції Л. Кучми. На цьому етапі відбувалася інституціоналізація клептократичного устрою у державі: як пише Р. Пустовійт, державна влада використовувала свій потенціал для довільного трактування прав власності та стримувала конкуренцію, а представники її соціально-політичної псевдоеліти небезпечно порушували імперативи суспільних формальних інститутів і використовували свої владні повноваження для швидкого збагачення та зміцнення власних ключових позицій у суспільстві.

Корупція, як основа клептократичної економіки, глибоко укорінившись на рівні урядових структур, призвела до нелегітимного привласнення величезних активів, підірвала законність і консервувала соціально-економічну відсталість. За цих умов адміністративно-бюрократичний апарат постав як інститут залякування та репресій, якому підпорядковані всеохоплюючі адміністративні процедури [40]. В. Пелішенко визначає клептократію (відносини патерналізму, клієнтелізму, фаворитизму, лобізму) як провідну форму корупції, інституціалізація якої полягає у трансформації корупційних дій у стійку форму соціальної практики й набуття нею системного характеру [28].

Рогляд подальшої еволюції суспільного устрою в Україні потребує розмежування понять «клептократія» і «клептархія». Формально-логічний аналіз обсягів понять, що є варіантами перекладів давньогрецьких слів і основою термінів «клептократія» і «клептархія», дозволяє дійти наступних міркувань і пропозицій. Давньогрецьке «κλέπτης» перекладається як «злочин», причому насамперед у сенсі його другого значення – як «крадіжка» (а не інші види насильницьких злочинів). Давньогрецьке слово «κράτος» перекладається як «сила», «могутність», а більш вузько – як «влада», «держава». У давньогрецькій мові частка слова «ἀρχή» у широкому сенсі має значення «головний», звідси слово «ἀρχή» перекладається насамперед як «початок», а в більш вузькому сенсі – як «начальство», «влада».

Отже, коректним слід визнати розуміння клептократії як «злочинної влади», або «влади злочинців»; натомість «клептархія» означає суспільство, в основі соціально-політичної організації якого на всіх щаблях та в усіх прошарках домінують неформальні практики злодійства, злочинного відчуження чужої власності тощо. Таким чином, за формальнологічним обсягом поняття «клептархія» є ширшим за поняття «клептократія».

Основний злочин української влади трьох десятиліть державної незалежності полягає не в правовій чи економічній площині, а в політичному та моральному вимірі: свої «правила гри», як-то

правове свавілля й крадіжництво (хабарництво як різновид останнього), політична квазіеліта поширила на все суспільство, провокуючи деградацію суспільної моралі в цілому. Некомпетентність, жадібність, нещирість і лицемірство, нахабність, неадекватність і впевненість у своїй безкарності – саме таким, на жаль, є соціально-психологічний портрет сучасної української бюрократії.

Проблема полягає не в тому, що сучасна українська бюрократія сама себе ідентифікує як прошарок «обраних», як еліту народу, а в тому, що абсолютна більшість народу, в тому числі молодь, не бачить інших перспектив життя, ніж копіювати стиль і спосіб життя «еліти». «Крадуть усі», «якщо можна начальникові, чому не можна мені», «країна торгує з агресором, чому я не можу там працювати» – ці патерни стали для багатьох пересічних українців елементом внутрішнього ціннісного виміру й вибору [51, с. 300].

Тобто квазіеліта стала автором неформального суспільного договору, за яким народ дозволяє владі себе обкрадати, натомість влада заплющує очі на крадіжництво всередині народу, який починає діяти за принципом «якщо можна їм, чому не можна нам». На цьому етапі трансформації форм суспільних відносин «після інституційної адаптації корупційні діяння стають стандартною та звичайною поведінкою, коли хабар набирає договірної або стандартизованої форми за рамками торгів і угод. Одночасно систематична генерація ренти в умовах зазначеної «інституційної пастки» є найважливішим засобом контролю за насильством у клептократичній державі та функціонуванням її інститутів» [8, с. 10].

Важливо зазначити, що наслідком корупції, маніпулятивних практик, а подекуди й відвертої брехні з боку влади у масових комунікаціях, зрештою, стала втрата довіри народу не тільки до окремих персоналій політичного життя, а й до інститутів державної влади в цілому. Ю. Шайгородський зазначає, що довіра є не просто ментальним станом: як соціально-психологічне явище вона є «потужним чинником і регулятором суспільно-політичних процесів, елементом архітектури системи соціальної та інституційної взаємодії, своєрідною організаційною формою її забезпечення». У

цьому дискурсі, наголошує Ю. Шайгородський, довіра постає чинником легітимізації влади й державотворчих процесів, а також формування громадянського суспільства в умовах національного та державного самовизначення, необхідності подолання численних політичних криз [44, с. 8–11].

В Україні подекуди відбувалися показові розслідування й суди, особливо коли майнові злочини стосувалися державної власності, однак розмах крадіжництва набув таких масштабів, починаючи від побутового хабарництва й закінчуючи розкраданнями бюджету держави, що влада втратила над цими процесами контроль. У суспільстві сформувалася тотальна толерантність і схильність до хабарництва й шахрайства, яке набуло виразних ознак клептархії. Рух від клептократії до клептрархії є природним наслідком дисфункціональності інститутів державної влади, яка, в свою чергу, породжена неефективною політичною системою в цілому й відсутністю відповідних реформ.

Інституалізація клептократичного державного устрою набула завершеної форми за часів президентства В. Януковича: «У період його правління корупція перетворилася на соціальний інститут. Хто працював у системі – практично не ризикував. Ні прокуратура, ні міліція, ні суди не могли зупинити цього процесу, бо самі були корумпованою частиною системи... Прийняття криміналізованої еліти простими громадянами – найтяжчий наслідок кримінальної революції в умовах демократії. Щось схоже ми можемо спостерігати в окремих країнах і регіонах Латинської Америки, де наркобарони – улюбленці низів, їм гарантовані голоси на будь-яких виборах... Розвернути таку збочену масову свідомість у протилежний бік дуже важко. Ми бачимо, що кілька по-справжньому героїчних революцій не зуміли своїми прекрасними ідеями проникнути в товщу народної свідомості» [52].

Ще в грудні 2004 року під час дебатів із В. Януковичем майбутній Президент України В. Ющенко говорив: «Ми володіємо достатніми можливостями, щоб мати в Україні модерний ринок Європи. Чого бояться інвестори? Злочинної влади! Вибачте, я говорю про

владу, не про опозицію говорю і не про людей. Злочинна влада... Я готовий повторити сьогодні, що головною проблемою для розвитку України є злочинний режим Кучми–Медведчука–Януковича. Достатньо доказів для підтвердження цієї тези» [7, с. 339].

Українські політологи вважають, що політичний режим, започаткований Л. Кучмою, за останні два десятиліття за своєю сутністю не змінився – саме тому, зокрема, обидві революції (Помаранчева та Гідності) – це етапи незакінченого політичного процесу. Ю. Мацієвський у своїх працях відстоює тезу про те, що політичний режим в Україні хоч і здійснює зигзаги трансформацій від демократії до авторитаризму, проте насправді перебуває в пастці своєї гібридності [22].

В. Томахів виокремлює в процесі трансформації політичного режиму в незалежній Україні чотири періоди і, за винятком першого (кінець 1980-х – 1996 рр.), наступні три «прив'язує» до особи відповідного президента, його «епохи» та каденції. При цьому В. Томахів зауважує, що «українські дослідники зійшлися в думці про недемократичність українського політичного режиму впродовж усіх років незалежності України, акцентуючи на його перехідному характері й, таким чином, визначаючи його як перехідний, гібридний, посттоталітарний, олігархічний» [46, с. 339–340].

Отже, якщо політичний режим Кучми–Януковича у морально-політичному сенсі був злочинним, а за часів каденцій наступних двох президентів політичний режим як такий із пастки гібридності не вирвався і навіть тяжів до авторитаризму, то політичні режими П. Порошенка та В. Зеленського за цією логікою також залишаються злочинними.

Україна була не єдиною країною посткомуністичного простору, приреченою на випробування можновладців на клептократичну спокусу в умовах перехідного періоду. У монографії Б. Зажиґаєва із промовистою назвою «Еволюція пострадянських політичних систем (Транзит із комунізму до клептократії)» йдеться про те, що процеси трансформації держав Балтійсько-Чорноморського регіону наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. відбувалися в умовах

геополітичних змін як продукту мондіалістських прагнень радянської номенклатури та пострадянських псевдоеліт, причому, на думку автора книги, спецслужби й пенітенціарна система були головними інструментами пострадянських перетворень [8].

Важко заперечувати, що клептархія є результатом політичного вибору українського народу: виборці або обирали протягом трьох десятиліть представників влади, або пасивно усувалися від цього процесу, проте в кожному разі в своєму загалі виявилися сприйнятливими до нав'язаної їм легітимізації злочинних або принаймні негативних за своїми наслідками девіантних моделей соціально-політичної поведінки. Вкотре напрошується відома максима Г. Гегеля про те, що народ має такий уряд, на який заслуговує.

4.3. Повчальні палімпсести західної політичної етики і культури

Посилаючись на книгу французької дослідниці Жаклін Рюс «Поступ сучасних ідей: Панорама новітньої науки», В. Тімашова пише: «Коли занепадають ідеології, особливо в транзитних країнах, якою є сучасна Україна, як правило, відроджується або «вибухає» етико-політична думка, а це переконливо свідчить, що руйнація ілюзій або ідеологій не обов'язково породжує сумніви або скептицизм, а призводить, у супереч усякій кризі, до плідного перегляду колишніх ідей. І кожен раз суспільство сподівається, що саме сучасне покоління знайде ту рівновагу між політичною етикою і мораллю, яку так високо цінувала давньогрецька філософія» [45, с. 179]. Згадана книга Ж. Рюс вийшла у світ у 1998 році, після чого ще одне покоління у Франції, як і в інших країнах Заходу, всупереч «сподіванням суспільства» скоріше наблизилося до ще більшого скептицизму, ніж до знаходження засобів моральної дезінтоксикації політики.

Статуй Будди, 53-метровий Сол Сол і 35-метровий Шах Мама, стояли в пустелі провінції Баміан як мінімум півтори тисячі років, будучи свідченням доісламської історії Афганістану, поки навесні 2001 року таліби прямих наведенням з танків і артилерії, а коли не

вийшло, то вибухівкою, перетворили їх на купу каміння. Після того, як все було закінчено, таліби влаштували велике свято: забили дев'ять корів і почали святкувати руйнування статуй – з танцями, оплесками та стріляниною у повітря [27]. Цей драматичний епізод в історії багатостраждального народу, як і відмова від громадянських свобод після повернення у 2021 році талібів до влади, свідчать про те, що навіть на довготривалій дистанції розвитку локальної цивілізації наповнення політики моральними цінностями може не бути природним процесом, і навіть не має обов'язкового незворотнього характеру послідовної еволюції.

У свою чергу, опоненти Талібану виявилися далекими від моральних чеснот. Під час виводу американського контингенту з Афганістану у 2021 році офіційні особи США в Кабулі передали талібам список імен американських громадян, власників грін-карт та афганських союзників, щоб ті дозволили цим людям в'їзд у контрольований бойовиками зовнішній периметр міського аеропорту. Рішення назвати конкретні імена Талібану, який має у своїй історії жорстокі вбивства афганців, які співпрацювали зі США та іншими силами коаліції під час конфлікту, викликало гнів законодавців та військових: «Це просто жахає і шокує... по суті, вони просто занесли всіх цих афганців, людей, які довіряли Америці, до списку вбитих» [57]. Один з редакторів часопису «*The American Conservative*» (США) Род Дреєр (Rod Dreher) у статті «Афганістан та тотальне падіння Заходу» писав: «Той факт, що Конгрес не зробив жодних дій, незважаючи на викриття системної брехні стосовно Афганістану, які перебували в «Афганському досьє», показує, наскільки мало законодавці думають про свою справжню відповідальність перед суспільством. Людям нахабно брехали протягом багатьох років, їхні гроші були бездарно витрачені, було втрачено багато американських життів, а тепер буде втрачено чимало життів афганців, які виявилися настільки дурними, щоб довіряти компетентності та моральній порядності уряду США» [57].

На шляху до узагальнень Род Дреєр нагадує, що у Гарвардському університеті, «школі розуму», створеної для

просвітництва служителів, названої на честь пастора Джона Гарварда із девізом «Істина для Христа та Церкви», вперше за останні 70 років з'явився президент на ім'я Грег Епштейн, який ніколи не був священником, утім, є атеїстом, автором книги «Добре без Бога», і координуватиме діяльність понад 40 університетських священників, які очолюють християнські, єврейські, індуїстські, буддійські та інші релігійні громади на території кампусу. Висновок Рода Дреєра: «Ви можете подумати, що порівнювати катастрофу в Афганістані з духовним та культурним колапсом на нашому внутрішньому фронті – це перебільшення. Ви не праві. Адже йдеться про повний провал нашої віри та нашої компетентності. Йдеться про виявлення у нас цілого гігантського класу лідерів, який не має підстав для того, щоб розраховувати на довіру людей. Ми живемо під час духовного апокаліпсису, під час спадання всіх минулих завіс та розтину найнепривабливішої правди» [57].

Враховуючи внесок росіян у світову культуру, починаючи з XVIII століття, духовно-моральний тренд руху російського суспільства з початку XX століття й дотепер є чи не найдивнішим цивілізаційним парадоксом, що потребує уваги різнопрофільних наукових досліджень.

Китайці, що цивілізаційно опонують як США, так і Росії в боротьбі за світове лідерство, мають власне уявлення про моральне наповнення ідеології і політичної практики, яке не є переконливим для світової спільноти. У березні 2021 року Інститут стратегії та політики *Newlines* випустив доповідь за назвою «Геноцид уйгурів: аналіз порушень Китаєм Конвенції про геноцид 1948 року», у якій наведено дані із загальнодоступних офіційних державних повідомлень у Китаї, витоків офіційних документів, свідчення очевидців, а також аналіз інформації з відкритих джерел – таких, як знімки зі супутника та дані з китайського Інтернету. Висновок *Newlines* однозначний і нищівний: «Китайська Народна Республіка несе державну відповідальність за вчинення геноциду уйгурів, порушуючи Конвенцію 1948 року про запобігання геноциду та покарання за нього (Конвенція про геноцид). Докази, подані в цій доповіді,

підтверджують факт геноциду уйгурів, порушуючи всі без винятку дії, заборонені статтями II (а) – (е) Конвенції» [35].

У жовтні 2021 року була опублікована книга Даррена Байлера, антрополога з Університету Вашингтона, «У таборах: Життя у високотехнологічній китайській виправній колонії», в якій автор оголив систему концентраційних таборів, названу ним «Найбільшим інтернуванням миру». Д. Байлер описує примусову працю, програму ідеологічного перевиховання, придушення релігійного (мусульманського) самовираження, гнітюче спостереження за людьми та моніторинг за допомогою високотехнологічних методів, а також психологічні методи, які компартія використовує в таборах для придушення ув'язнених.

На тлі наведених спостережень порівняно зваженим, сповненим толерантності має вигляд духовне життя Канади, Австралії та Японії – країн, що не забувають про свою обороноздатність, проте не ставлять у своїх пріоритетах геополітичні амбіції попереду розв'язання внутрішніх соціально-економічних проблем.

Відчуття громадянами країни захищеності, стабільності, загального задоволення життям є, зокрема, результатом зусиль урядів цих країн і свідчить про рівень моральності їх соціальної політики. У 2021 році рейтинг щастливості країн – «Всесвітній звіт щастя-2021» (*World Happiness Report*) – четвертий рік поспіль очолила Фінляндія. За нею йдуть Данія, Швейцарія, Ісландія, Нідерланди, Норвегія, Швеція, Люксембург, Нова Зеландія (єдина неєвропейська країна у першій десятці) та Австрія. Україна того ж року посіла 110-ге місце між Алжиром та Іраком [15].

Російська політикиня, опозиційна режиму В. Путіна, доктор політичних наук Л. Шевцова закликає перевести увагу з дискурсу про такі вже «звичні речі», як ядерне стримування, конфлікти, глобалізації, боротьба за гегемонію, які вона називає «дрібницями на тлі екзистенційної катастрофи та загроз стабільності навіть для розвинених держав». Ця екзистенційна катастрофа – нерівність всередині усіх держав, як демократій так і автократій: «Якщо кліматична криза наростає поступово і є надія навчитися жити з

пандемією, то нерівність стає горючою сумішшю. Першими на Заході про вибухонебезпечність нерівності заговорили ліві, зчитуючись бестселером «Капітал у XXI столітті» Тома Пікетті. Сьогодні вже ліберали попереджають про деформацію західної системи, що стала наслідком акценту на регулюючу роль ринку, що призвела до формування корпоративно-плутократичного зашморгу і «відчуття несправедливості, що пожирає» (Френк Фукуяма). Захід міг би й надалі жити зі своєю «пасткою нерівності», якби не шок, спричинений трампізмом – вибухом агресивного популізму, який потряс основи американської демократії, викликав Брексіт та підриває Європейський Союз. Прокинувшись, ліберальне співтовариство почало визнавати, що лібералізм у його нинішньому форматі не може розв’язати проблему соціальної вразливості та її потрібно коригувати» [53].

Л. Шевцова у своїх міркуваннях має на увазі не лише монетарну нерівність, а й нерівний доступ до освіти, охорони здоров’я та інновацій, гендерну та расову нерівність. Утім, в українському суспільстві, в якому існують давні традиції толерантності щодо гендерних і расових прав, комерціалізація освіти й сфери охорони здоров’я звужує поле нерівності саме до його суто матеріального розуміння. Загалом основна соціальна проблема України полягає не в бідності, а саме в жахливому соціальному розшаруванні, в нездоланній прірві між мізерно малою стратою неймовірно багатих та величезною часткою бідних – і це на тлі практичної відсутності середнього класу: за даними Держстату, у 2020 році майже дві третини, а саме – 67,1% громадян України зараховували себе до бідних, до середнього ж класу себе могли віднести лише 1% опитаних [14].

В Україні з січня 2021 по січень 2022 року середня пенсія судді злетіла з 67 961 до 90 822 грн, або на 22 861 грн. Водночас пересічним українцям, які отримують виплати за віком, пенсію підвищили за рік із 3538 до 3944 грн – на 406 грн [19]. Іноземних туристів, що відвідують Україну, подекуди дивує теза про бідність країни та її кредитозалежність від західних донорів, коли вони бачать кількість преміум-автомобілів у центрі Києва і вартість

котеджів неподалік від міста. Обіцянки Президента України В. Зеленського і підконтрольної йому більшості у парламенті покінчити з епохою бідності, їх намагання приборкати олігархів і підвищити рівень життя народу на той час виявилися марними: система сама приборкала цих політиків.

У глобалізованому світі відбувається ще один процес, що претендує на першість з-поміж чинників дегуманізації і моральної інволюції суспільства – це формування віртуального світу та його інтенсивний вплив як на масову свідомість, так і на світогляд особистості. О. Щерба, Посол з особливих доручень МЗС України, Надзвичайний і Повноважний Посол України в Австрії, розвінчує міф про невдачу України в оточенні успішного навколишнього світу, причому, насамперед, не в економічному, а в гуманітарному й моральному дискурсі. На думку О. Щерби, успішні й критично мислячі люди, так звані скептики й прагматики країн Заходу та України, переселили свою свідомість у віртуальний світ: у кожного власний, проте потойбічний, сформований на противагу fake-TV-news «альтернативними» й «незалежними» джерелами, а саме – соціальними платформами Facebook, YouTube і WhatsApp.

Остання із названих має особливе значення у створенні похмурого, злого, сюрреалістичного і примарного світу масової свідомості: «WhatsApp – узагалі недооцінений, непомітний, проте глобальний чинник нашого часу. Це соціальна мережа для тих, хто не любить соціальних мереж або не має на них часу – тобто для більшості. Найбільш демократична мережа, де не суть важливо, скільки в тебе фоловерів. Це апофеоз того, що називається echo chamber – своєрідного інформаційного колодязя, в якому чимало з нас опинилися у першій половині XXI століття. Живучи у своєму інформаційному колодязі, критично мисляча людина сама вибирає, у що вірити. На практиці це означає, що ти віриш у те, чим поділилися з тобою такі самі, як ти. Наприклад, у те, що сказав на YouTube про COVID-19 черговий «бунтівний професор», якого так і не змогли примусити замовкнути світові залаштунки. Ну, як тут не повірити» [55].

Інший український дипломат, Надзвичайний і Повноважний Посол України в Японії С. Корсунський пише, що 2021 рік «став справжнім вододілом у формуванні нового світового порядку, про настання якого вже певний час пишуть і говорять по обидва боки великих океанів» [16]. Це відбулося не лише тому, що США, Росія і Китай – кожна держава на свій лад – почали інтенсивно переосмислювати своє бачення системи міжнародної політики й безпеки у постковідному й уже багатополлярному світі.

У корпоративному секторі відбуваються менш помітні, але далекосяжні наслідки для людства: «Аналіз драматичної трансформації світової інфраструктури впродовж останніх десяти років від ресурсних, виробничих і навіть фінансових корпорацій до сервісних і телекомунікаційних, зміцнення, всупереч безлічі прогнозів Нобелівських лауреатів з економіки та фінансових гуру, ринку криптовалют свідчать про те, що вже до 2030 року світ реально опиниться в нереальній ситуації співіснування двох паралельних світів – фізичного та віртуального, зі складним механізмом взаємодії. Якщо сьогодні держави ще здатні впливати через регуляторні механізми на функціонування соціальних мереж і способи використання персональних даних, то впоратися з аватарами громадян так просто не вийде. Знадобляться аватари урядів та парламентів, і, зважаючи на кількість та азарт геймерів, ще невідомо, на котрому зі світів буде сконцентровано більшу увагу виборців» [16].

Президентські вибори в Україні у 2019 році засвідчили здатність електорату голосувати не за реальну людину, а за створений нею кінематографічний образ. На парламентських виборах того самого року виборці проголосували не за політичну партію, а за клуб кількох «друзів» і віртуальних «фоловерів». Отже, цього разу Україна у тренді поглиблення кризи традиційних ліберальних виборчих інститутів навіть обійшла Старий та Новий світ.

Аналізуючи лексико-стилістичні засоби, які об'єктивують концепт «політика та мораль» у статтях німецькомовної преси за 2011–2014 роки, В. Хайдемейер дійшла висновку про «тенденцію стрімкого падіння політичної культури сучасних політиків» [49,

с. 64]. В. Тімашова у своїх висновках і прогнозах іде ще далі: «Теперішня строката політична реальність переконливо свідчить, що науково-технічний прогрес сучасної цивілізації не супроводжується адекватним їй морально-етичним розвитком, тобто наявним є дисбаланс у законі техно-гуманітарної рівноваги, а саме – порушення внутрішнього балансу між інструментальною (технічною) та гуманітарною культурами, що може призвести до руйнівних наслідків для людської цивілізації» [45, с. 180].

4.4. Від кризи моральності до морального відродження нації

Розв'язання проблеми морального наповнення сучасної української політичної діяльності може відбуватися різними шляхами, а також із застосуванням різних засобів. Непростим проблемним аспектом залишається формування й розвиток політичної культури суб'єктів політичної діяльності – як політиків, так і електорату. У невеликій за обсягом, проте концептуальній за змістом і формою статті, що системно представляє зазначену позицію, О. Костенко запропонував визначати усі ті негаразди, які ми маємо в Україні, як Велику Соціальну Драму, корінною причиною якої є занепад соціальної культури: «Наскільки б розвиненою не була етнічна культура народу, вона не може компенсувати нерозвиненість іншого виду культури – так званої «соціальної культури громадян», тобто культури соціальних відносин між людьми. Соціальна культура людини – це міра узгодженості її волі і свідомості із природними законами соціального життя людей. Саме зруйнованість (у недавньому минулому тоталітаризмом) в Україні культури особливого роду – соціальної культури громадян, яка включає в себе, зокрема, політичну, економічну, правову, моральну культуру, спричиняє всі соціальні негаразди в країні. Соціальне безкультур'я громадян України – це не вина їх, а біда. Через це соціальне безкультур'я політика, економіка, право, мораль в Україні спотворюються сваволею та ілюзіями, які є джерелом усякого зла» [17].

Далі автор статті називає марними сподівання «на якусь чудодійну «політичну волю» зверху, яка поведе народ до благополуччя», так само як на прогресивну роль так званого «громадянського суспільства» (лапки автора статті), оскільки їх суб'єкти, позбавлені тієї самої соціальної культури, стають заручниками зловживань, тобто елементом системи замкнутого кола. Наявність у громадян належної соціальної культури О. Костенко вважає запорукою протидії корупції, запобіжником щодо використання маніпуляцій і фальсифікацій на виборах і навіть умовою подолання «такого соціального зла, як експлуатація людини людиною, що набуло надзвичайного поширення сьогодні в Україні», бо «завдяки озброєності соціальною культурою громадяни є єдиним гарантом природного соціального порядку й суспільного прогресу» [17].

З приводу цих вступних тез статті О. Костенка можна зауважити, що, по-перше, радянський режим тільки у період сталінізму мав тоталітарний характер. Із середини 50-х років минулого століття він, залишаючись авторитарно-поліцейським, хвилеподібно лібералізовувався аж до його руйнації. Але якщо говорити про «соціальний порядок» як наслідок або індикатор рівня соціальної культури, то в період М. Хрущова і навіть Л. Брежнєва соціального порядку було більше, а отже, соціальна культура громадян того періоду була вищою, ніж у сучасній Україні. Тому, по-друге, «зруйнованість в Україні соціальної культури громадян» є наслідком не стільки впливу радянського режиму, скільки результатом злочинної діяльності можновладців періоду державної незалежності.

Загалом соціальний порядок та соціальний прогрес не завжди є суміжними поняттями, які передбачають або супроводжують одне одного. У 1933 році масове безробіття, гіперінфляція та тотальна депресія в Німеччині змінилися на горезвісний «соціальний порядок», що не було ні соціальним прогресом, ні виявом підвищення соціальної культури. У середині 1990-х років в Україні була приборкана гіперінфляція, що становила 10000% річних, створена національна банківська система, подолано вади бартерних розрахунків, досягнуто фінансової стабільності, тобто був значний

соціальний прогрес і встановлення соціального порядку, але ці процеси жодним чином не були взаємопов'язані зі соціальною культурою населення країни.

Так чи інакше, а розв'язання проблеми виведення України зі стану Великої Соціальної Драми О. Костенко вбачає в «культурифікації» громадян України, тобто в прищепленні їм соціальної (політичної, економічної, правової, моральної) культури. Місія реалізації цього задуму, на думку О. Костенка, належить «Справжній Українській Еліті, тобто тим, хто, будучи озброєний передовою соціальною (політичною, економічною, правовою, моральною) культурою, має можливість шляхом просвітництва поширювати цю культуру в масах» [17].

Якщо суспільними інституціями, які спеціально призначені для забезпечення просвітництва топрівня, є університети, то інструментом виходу країни зі стану кризи в напрямі соціального прогресу є досягнення соціальних наук: «Слід зазначити що в Україні має місце різючий науковий нігілізм, а також політичне, економічне, правове, моральне невігластво, що є наслідком середньовічного обскурантизму. Зокрема, це підтверджується надзвичайним поширенням в українському суспільстві реформаторської сваволі та різноманітних соціальних ілюзій, у тому числі політичних, економічних, правових, моральних тощо. На цьому ґрунті процвітають різноманітні соціальні химери (потвори): популізм, псевдолібералізм (і зловживання свободою), псевдодемократія (і зловживання демократичними інструментами), псевдоюстиція (і зловживання законодавством та судовою владою), псевдоморальність (і спотворення моралі), войовнича бездуховність тощо. Як свідчить історія, усе це – чинники соціального регресу, і тому є перешкодами на шляху соціального прогресу. Досвід епохи Просвітництва XVII–XVIII століть засвідчив, що ці соціальні хвороби не можуть бути подолані без допомоги соціальних (і гуманітарних) наук» [17].

Далі О. Костенко пропонує програму дій Справжньої Української Еліті: «По-перше, згуртуватися навколо ідеї Новітнього

Просвітництва, спрямованого на поширення серед громадян України передової соціальної культури. По-друге, запропонувати «План розвитку соціальної культури громадян України», у якому передбачити, зокрема: 1) вивчення досвіду соціальної «культурифікації» громадян у країнах, що рухаються по шляху соціального прогресу; 2) заходи, спрямовані на сприяння навчанню в університетах світу українських юнаків і дівчат, які працюватимуть в Україні; 3) реформування університетів України з метою забезпечення соціальної «культурифікації» української нації; 4) використання усіх можливостей ЗМІ для поширення соціальної культури серед громадян тощо» [17].

Для імплементації зазначених ідей О. Костенко всупереч своїм запереченням, покладається на «чудодійну «політичну волю» зверху»: пропонує Указом Президента України запровадити Національну програму «Про заходи щодо підвищення ролі соціальних наук у модернізації України» як стратегічний елемент соціального прогресу в Україні. Метою указу має бути створення системи наукового забезпечення внутрішньої і зовнішньої політики заради соціального прогресу в Україні, а програма містить більше двох десятків напрямів і завдань.

Стаття О. Костенка була оприлюднена у 2010 році, а наступні роки історії перетворили українську драму на трагедію, засвідчивши абсолютну утопічність наведеної «концепції». Алгоритм реалізації останньої нагадує відомий досвід: знаходження соціальної теорії, що містить відповіді на соціальні заклики, надання їй статусу науковості, озброєння «еліти» цією теорією, її поширення в масах («культурифікація») і використання масового піднесення для «модернізації» країни. Настільки детальний аналіз концепції О. Костенка був доцільним тому, що ідея просвітництва має як єдиний шлях або умова розв'язання проблем України є досить популярною в науковому та публіцистичному просторі. У згаданій статті В. Литвина, зокрема, йдеться про те, що наслідки Помаранчевої революції засвідчили: моральних політиків «дуже й дуже мало» і «таких політиків треба виховувати» [20].

Або візьмемо ще один приклад: «Суспільство має усвідомити, що подальший його розвиток можливий лише за умов виховання, освіти й дотримання моралі, що переборює утилітаризм. Допомогти в цьому можуть ідеї Аристотеля та І. Канта, які й сьогодні є нагальними» [50, с. 13]. Іншою, ще більш утопічною точкою зору на моральне оздоровлення й соціально-економічне відродження нації є месіанські сподівання на обрання морально свідомого президента, моральних «слуг народу» тощо. В інформаційному просторі, на рівні кредо й гасел політичних партій можна натрапити на різноманітні меритократичні ідеї.

У 1970–1980 роках у радянській соціогуманітарній науці був доволі поширеним термін «політична зрілість»: світ побачила безліч публікацій і дисертаційних досліджень, предметна сфера яких оберталася довкола цього поняття. Наратив про підвищення рівня політичної свідомості, виховну роль партії і комсомолу, еволюцію масової політичної культури мав беззаперечний характер. Утім, із дискурсу сучасної української наукової літератури поняття політичної зрілості майже зникло: маніпулятивні інформаційні технології не йдуть у жодне порівняння за своєю ефективністю з тоталітарною пропагандистською машиною, решта інституційних чинників знаходяться у пошуках виходу з кризи (освіта) або зайняли консервативну позицію (церква), отже, впливати на «зрілість» немає кому й чим, а аргументів на користь її підвищення, поглиблення, зростання – обмаль.

Наприкінці 2013 року в Україні, скоріше, дозріла соціально-політична криза, ніж політична зрілість народу, а політична культура українців, правдоподібно, не стала вищою після Революції Гідності, якщо взяти до уваги, що на подальше соціально-економічне пригноблення з боку влади, політичні скандали й відверте введення в оману народ відповідь мовчазною байдужістю. Скоріше, навпаки: розвиток політичної свідомості українців відбувається за західним трендом. За словами Л. Шевцової, «Захід застряг у кризі. Але криза завжди призводила до відновлення західних демократій. Смертельна не криза, а тиша деградації та загнивання»

Безумовно, принципи гуманізму й громадянський обов'язок не дозволяють науковцям заперечувати необхідності політичної освіти – навпаки: вони змушують закликати державу до підвищення ефективності її впливу на формування політичної культури громадян. Утім, питання про те, хто у сучасній Україні може бути суб'єктом цього процесу, які соціальні інститути здатні прогресивно впливати на суспільну свідомість, не є простим.

На початку 2021 року серед підписників одного з телеграм-каналів у м. Ірпені було проведено опитування з нагоди Міжнародного дня «Дякую!» Відповідаючи на запитання «кому б ви хотіли подякувати сьогодні?», 46% учасників голосування обрали варіант «батькам», 27% забажали висловити вдячність Богу, 12% – дружині чи чоловікові, 10% – собі, 4% – дітям і 1% – владі. При цьому жоден із респондентів не захотів дякувати вчителям (варіант був присутній у переліку відповідей) [12]. І хоча вибірка опитування не була репрезентативною, загальне ставлення до виховного потенціалу сучасних українських учителів простежується доволі виразно.

Чи дають викладені аспекти привід для відчаю? Ні: все свідчить про невикористаний економічний і духовний потенціал українського суспільства, який, накопичивши силу, подібно до вулкана, може вибухнути, вразивши успіхами й досягненнями як конкурентів на Заході, так і ворогів на Сході. Відповіді на запитання «хто винен?» і «що робити?» в суспільній свідомості в латентному вигляді вже наявні, – було б лишень бажання їх шукати й уміння знаходити. На кону питання про те, хто зуміє скористатися цим знанням і зважиться на відповідні дії.

Ідеї двох українських політологів цілком доречні для потреб розуміння моральності як засобу соціального прогресу України. Спираючися на ідеї Б. Сутора та П. Бурдье, В. Тімашова зауважує, що «в моралі є шанси долучитися до політики тільки в тому випадку, якщо будуть створені інституціональні засоби для політики моралі... колективні суб'єкти, такі, як спільноти за інтересами, партії, держави, не можуть виконати свою етичну місію, покладаючись на індивідуальну мораль. Моральні вимоги, що висуваються до

політики, повинні бути переведені на мову інститутів через закони, а моральні імпульси – перетворені на політичну раціональність. У рамках етики інститутів від політичних осіб необхідно вимагати здійснення державного управління відповідно до його змісту й у рамках заданих правил гри» [45, с. 183–184].

Іншими словами, політиків не лише можна, а й треба змушувати діяти в інтересах суспільства. Як це зробити, підказав О. Сорба: «Мораль існує у стратегіях як таких (незалежно від того, чи це стратегії мирної цивільної непокори, кровопролитної революції чи «трибуналу громадської думки»), а не в оцінках самих по собі, що слугують «підставою» для «єдино правильних» і морально прийнятних стратегій. Причому, важливо розрізняти стратегії політичної моралі з аморальними стратегіями. Стратегіями політичної моралі не можуть вважатися ті з них, котрі, по-перше, не приводять до морального «відновлення» пригнобленого; по-друге, сприйняті не як «регулятивна ідея», а як практика «тут і зараз»; по-третє, існують до перетворення гнобителя (організованого у момент боротьби у клас, етнос, конфесію тощо) на рівноправного члена спільноти. Наголосимо, що такими їх роблять саме практичні результати дій, не «інтенції» чи мотиви й цілі їхніх виконавців. Політична мораль не може бути «деонтологічною», це завжди мораль реальних наслідків» [43, с. 92–93].

Таким чином, мета вдосконалення етичного інструментарію політики і надання йому ефективного, дієвого функціоналу досягається двома основними способами: по-перше, за рахунок створення інституційних засобів, що нормативно-організаційно культивуватимуть і цілеспрямовано генеруватимуть політику моралі; по-друге, за рахунок створення й забезпечення на високому шаблі суспільної підтримки фактору етичної демаркації політики, етичного маркера в прийнятті рішень і готовності нести за них усю повноту відповідальності. Перший спосіб удосконалення етичного інструментарію політики є регламентаційно-примусовим, позаяк він зобов'язує і де-факто змушує діяти в інтересах суспільства – навіть усупереч особистим інтересам, принципам та

безпринципності. Натомість другий спосіб акцентує увагу на нереалізованому мотиваційно-спонукальному потенціалі й виховних можливостях впливу на формування політики і політиків: якщо аморальна чи етично аморфна політика означатиме фатальні збитки для репутації політиків та управлінців і якщо такі збитки ледве не автоматично імплементуватимуться у формі кадрово-організаційних висновків щодо персоналу, то цей аспект мимоволі набуватиме статусу пріоритетного функціонального критерію, яким вельми ризиковано і вкрай недоцільно нехтувати.

Замість того, щоб пропагувати порожні абстракції під виглядом європейських цінностей і вдаватися до беззмістовних декларацій, репрезентантам українського суспільства у владно-управлінських коридорах слід зазирнути в багатство історичних традицій українського цивілізаційного феномену і нарешті визначитися з пріоритетами розвитку в усіх сферах життєдіяльності. Лише таким чином можна розраховувати на побудову консенсусно прийнятної стратегії подальшого суспільно-політичного, господарсько-економічного та соціокультурного поступу – того порядку денного на оглядове майбутнє, який створить необхідні й достатні передумови для укладання нового суспільного договору і, якщо виникне потреба, у внесення відповідних змін до Конституції України за критерієм дієвих принципів і ефективної моделі державного управління.

Джерела та література до розділу 4

1. Антирейтинг. Від Кучми до Зеленського. Хто з президентів частіше порушував Конституцію. URL: <https://www.liga.net/ua/politics/articles/ot-kuchmy-do-zelenskogo-kto-iz-prezidentov-chaschenarushal-konstitutsiyu>
2. Балабан Р. В. Теорія виборчої системи. Київ : Либідь, 2007. 112 с.
3. Будівництво житла й шахрайство – чому афера «Еліта-центр» нічому не навчила українців. URL: <https://www.dw.com/uk/chomu-afera-elita-tsentri-nichomu-ne-navchyla-ukraintsiiv/a-54919007>
4. Василевська Т. Е. Політична культура та етика влади. Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень

ім. І. Ф. Кураса НАН України. 2011. Вип. 3 (53). С. 241–250. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nzipiend_2011_3_21

5. В Украине впервые оштрафовали коллекторов за шантаж и угрозы. Заплатят 102 000 грн. URL: https://kriminal.tv/news/-v_ukraine_vpervye_oshtrafovali_kollektorov_za_shantazh_i_ugrozy_zaplatjat_102_000_grn.html

6. Дацюк В. Б. Вплив «трастової лихоманки» на поширення криміногенних процесів у сфері корпоративних відносин в Україні. Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. Серия «Юридические науки». Том 26 (65). Симферополь, 2013. № 2-1 (Ч. 2). С. 173–179. URL: http://www.juris.vernadskyjournals.in.ua/journals/2013/2-1-2_2013/27.pdf.

7. Дебати Ющенко та Януковича. URL: <https://www.pravda.com.ua/articles/2004/12/20/3005494>

8. Жажигаев Б. В. Эволюция постсоветских политических систем (Транзит из коммунизма в клептократию). Киев : Изд-во КиМУ, 2012. 501 с.

9. Зараз суддя працює за 11 відсутніх – суддя Верховного Суду про брак кадрів. URL: <https://kanalodom.tv/uk/sejchas-sudya-rabotaet-za-11-otsutstvuyushhih-sudya-verhovnogo-suda-o-nehvatke-kadrov>

10. Зеленський порушив Конституцію 38 разів за час свого президентства. URL: <https://bykvu.com/ua/bukvy/dva-roki-38-porushen-konstitucii-jak-prezident-zelenskij-ne-dotrimuietsja-osnovnogo-zakonu-ukraini>

11. Зеленський: Якщо я коли-небудь в житті порушу закон, я піду сам. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2019/04/19/7212677>

12. Ірпінці найбільше вдячні батькам і Богу, найменше – вчителям. URL: <https://itvua.tv/news/irpintsi-naybilshe-vdiachni-batkam-i-bohu-naumenshe-vchyteliam>

13. Итальянская мафия стала самым крупным кредитором в стране. URL: <https://pravo.ru/news/view/67144>

14. Карпец А. Растут доходы нашей нищеты. URL: <https://frazza.com/analytics/303943-rastut-dohody-nashej-nischety->

prodolzhenie-temy-?fbclid=IwAR0NA0x9VKnydTdnUV1Gkr-Y5f5plUBW-mMaRRK2NBzsAQ2Wftr7KZRAV5E

15. Корнієнко А. «Всесвітній звіт щастя-2021»: за рік пандемії Україна піднялася у рейтингу, але досі відстає від сусідніх країн. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/ukraina-reytyng-shchastya-2021/31159705.html>

16. Корсунський С. В. Новий світ настає. Дві реальності, в яких ми житимемо. Дзеркало тижня. 2021. 25 грудня. URL: <https://zn.ua/ukr/international/dvi-realnosti-v-jakikh-mi-zhitimemo.html>

17. Костенко О. М. Антинаукова Україна? (Про роль суспільних наук у модернізації України). URL: https://narodna.prawda.com.ua/-politics/4be120c4ecbb0/view_print

18. Кучеренко І. М. Трансформація влади в сучасній Україні: моральна й політична специфіка. Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. 2010. Вип. 1 (45). С. 191–200. URL: https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2018/07/kucherenko_transformatsiia.pdf.

19. Литвин А. Пенсии судьям подняли на 23 тысячи, а простым украинцам – на 406 грн: озвучены цифры. URL: <https://news.obozrevatel.com/economics/fea/pensii-sudyam-podnyali-na-23-tyisyachi-a-prostyim-ukraintsam-na-406-grn-ozvuchenyi-tsifryi.htm>

20. Литвин В. М. Моральна політика як нова цінність української демократії. Голос України. 2006. 18 березня. URL: <http://www.golos.com.ua/article/218895>

21. Марчак Д., Мягкий Н., Ярошук А. Плохие решения: Как построить самую бедную страну Европы. URL: <https://voxukraine.org/longreads/poor-country/index.html#rec7933427>

22. Мацієвський Ю. В. Між авторитаризмом і демократією: політичний режим після «помаранчевої революції». Політичний менеджмент. 2006. № 5. С. 18–32.

23. Михальченко М. І. Привід бродить Україною – привид реформ. Сучасна українська політика. Київ, 2011. Вип. 23. С. 9–14.

24. Мокрик Д. Зеленський 7 разів програв в суді за першу половину своєї каденції. URL: <https://bihus.info/zelenskyj-7-raziv-prograv-v-sudi-za->

pershu-polovynu-svoyeyi-kadencziyi/?fbclid=IwAR3b1DH_sBW-jPJC4qdYUqVz0aTtQtX-YbihMdjCpRqY40xzbAUVRGu-6HA

25. Мороз І. Експерти відзначають, що 73% українців не довіряють суддям. URL: <https://ukranews.com/ua/news/804322-eksperty-vidznachayut-shho-73-ukrayintsiv-ne-doviryayut-suddyam>

26. Нагорна Л. П. Моральність у політиці як проблема дієздатності. Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. 2010. Вип. 3 (47). С. 171–185. URL: https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2018/07/nagorna_moralnist.pdf

27. Надери А., Наджибула Ф., Клевцова А. Как взрывали Бамианские статуи Будды. URL: <https://rus.azattyq.org/a/bamian-kak-vzryvali-statui-buddy/26898623.html>

28. Пеліщенко В. О. Клептократія в політичному процесі України: політико-правовий аспект : автореф. дис. ... канд. політ. наук : 23.00.02. Харків, 2016. 19 с.

29. Погрібна В. Л. Політична етика в епоху соціокультурного розмаїття: проблеми толерантності та плюралізму. Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства. Київ, 2014. Вип. 20. С. 31–34. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Mtpsa_2014_20_7

30. Понад 60% судових рішень в Україні не виконуються, – суддя Верховного Суду. URL: <https://kanal-dom.tv/uk/bolshe-60-sudebnyh-reshenij-v-ukraine-ne-ispolnyaetsya-sudya-verhovnogo-suda>

31. Про введення в готівковий обіг приватизаційних майнових сертифікатів. Указ Президента України від 21.04.1994 р. № 178/94. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/178/94#Text>

32. Про внесення змін до деяких законів України щодо захисту споживачів при врегулюванні простроченої заборгованості. Закон України від 19.03.2021 р. № 1349-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1349-20#Text>

33. Про внесення змін до деяких законів України щодо споживчого кредитування і формування та обігу кредитних історій. Закон України від 15.09.2020 р. № 891-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/891-20#Text>

34. Про довірчі товариства : Декрет Кабінету Міністрів України від 17.03.1993 р. № 23-93. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/23-93#Text>

35. Продолжающийся геноцид в Китае не заставил США объявить полный бойкот Олимпиаде. The Epoch Time. 2022. 12 січня. URL: <https://www.epochtimes.com.ua/ru/poslednie-novosti-mira/prodolzhayushchiysya-genocid-v-kitae-ne-zastavil-ssha-obyavit-polnyu-boykot-olimpiade-140988>

36. Про Заяву Верховної Ради України у зв'язку з сьомою річницею початку Євромайдану та подій Революції Гідності. Постанова Верховної Ради України від 17.02.2021. № 1240-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1240-20#Text>

37. Про приватизацію державного майна. Закон України від 04.03.1992 р. № 2163-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2163-12#Text>

38. Про систему валютного регулювання і валютного контролю : Декрет Кабінету Міністрів України від 19.02.1993 р. № 15-93. URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/KMD93015.html

39. Прострочені борги українців за швидкими кредитами досягли майже 15 мільярдів. URL: <https://www.epravda.com.ua/news/2021/09/9/677629>

40. Пустовійт Р. Ф. Інституційні фактори клептократичної економіки. Економіка України. 2015. № 12. С. 26–38.

41. Рущенко І. П. Від «кримінальної революції» до «кримінального суспільства». Соціологія: теорія, методи, маркетинг. Київ, 2014. № 2. С. 3–22.

42. Середньомісячна кількість швидких кредитів зросла на 20% цьогоріч. URL: <https://mind.ua/news/20233967-serednomisyachna-kilkist-shvidkih-kreditiv-zroslo-na-20-cogorich>

43. Сорба О. М. Моральний вимір політики: етична політика та політична етика. Вісник Львівського університету. Серія філософсько-політологічні студії. 2013. Вип. 3. С. 84–94. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vlu_fps_2013_3_12

44. Соціолог Ігор Рущенко: «Нам ще довго оплачувати рахунки за те, що ми вибрали кримінальний шлях від соціалізму до капіталізму». URL: <https://zn.ua/ukr/internal/sotsioloh-ihor-rushchenko-nam-shchedovho-oplachuvati-rakhunki-za-te-shcho-mi-vibrali-kriminalnij-shljakh-vid-sotsializmu-do-kapitalizmu-.html>

45. Тімашова В. М. Політична етика як невід’ємний супутній складник політичної сфери. Сучасне суспільство. Київ, 2016. Вип. 1. С. 178–188. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/cuc_2016_1_19

46. Томахів В. Трансформація політичного режиму в незалежній Україні: загальні тенденції, особливості дефініцій. URL: <http://dspace.wunu.edu.ua/jspui/bitstream/316497/5582/1/Томашів%20В.pdf>

47. Україна втрачає третину свого ВВП через корупцію – Блінкен. URL: <https://biz.nv.ua/ukr/economics/blinken-ukrajina-vtrachaye-30-vvp-cherez-korupciyu-novini-ukrajini-50169910.html>

48. Философское сознание: драматизм обновления / Лапин М. И. и др. Москва : Политиздат, 1991. 412 с.

49. Хайдемейер В. П. Вербалізація концепту «політика та мораль» (на прикладі німецькомовної преси). Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Філологічні науки. Мовознавство. 2014. № 5. С. 61–64. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvvnufm_2014_5_16

50. Халамендик В. Б. Мораль і політика: теорія відносин. Віче. Київ, 2010. № 3. С. 10–13. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/viche_2010_3_5

51. Чорний О. О. Зміни у духовному і політичному житті України на етапі євроінтеграції. Зміна цивілізаційної парадигми розвитку України: теоретико-методологічний аналіз. Київ : ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2019. 552 с.

52. Шайгородський Ю. Ж. Криза суспільної довіри: суперечність між очікуваннями та реальністю. Політичне поле України у ситуації суспільної кризи: влада, опозиція, політичні партії, громадські організації / за ред. О. М. Майбороди. Київ : ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2020. С. 8–31.

53. Шевцова Л. Ф. Апокалипсис сегодня. URL: <https://echo.msk.ru/blog/shevtsova/2884408-echo>

54. Шевцова Л. Ф. Россия замерла. Все безнадежнее ропот тех, кого закатывают под асфальт. URL: https://enovosty.com/blogs/full/-2311-rossiya-zamerla-vse-beznadezhnee-ropot-tex-kogo-zakatyvayut-pod-asfalt?fbclid=IwAR3GtiEntqHwr_n1yn1hLWINw2H3kBo4A6DU4Jvs7taMkboLvVCY6JvQ3gs

55. Щерба О. В. Світ після совісті. Дзеркало тижня. 2021. 23 серпня. URL: <https://zn.ua/ukr/international/svit-pislja-sovisti.html>

56. Яременко Ю. Чому необхідно оскаржувати виконавчі написи? URL: <https://www.hsa.org.ua/blog/chomu-neobhidno-oskarzhuvaty-vykonavchi-napysy>

57. Dreher R. Afghanistan & The Failure Of The West. The American Conservative. 2021. aug. 26. URL: <https://www.theamericanconservative.com/dreher/afghanistan-failure-of-the-west>

58. Dunning T. J. Trade's Unions and Strikes: Their Philosophy and Intention. London: Published by the author, and Sold by M. Harley. No 5. Raquet court, Fleet street, E. C., 1860. 52 p. URL: <https://archive.org/stream/tradesunionsstri00dunnrich#page/36/mode/1up>

ПІСЛЯМОВА

Реструктуризація глобального світопорядку сучасності постає об'єктивною потребою і значущим контекстом переосмислення Україною пріоритетів і засобів розвитку на оглядову перспективу. Йдеться як про проблему сумісності України та світопорядкових реалій (зокрема, у форматі спроможності й бажання вертикалі влади адекватно досягнути й належним чином врахувати виклики й небезпеки нових світопорядкових реалій), так і про непросте завдання реалістичного визначення місця України серед глобальних та регіональних центрів сили, а також про необхідність концептуальної, теоретико-методологічної диверсифікації геополітичних альтернатив як засобу боротьби з ризиками розвитку України.

Специфічною особливістю реструктуризації політичного світопорядку сучасності є фактично добровільне самоусунення Сполучених Штатів від виконання повноважень єдиного полюса (чи пак – центру сили) глобальної політики. Звичайно, такий крок офіційного Вашингтону не можна вважати імпульсивним чи випадковим: в його основі – чимало об'єктивних і закономірних передумов, однак уся сукупність логічних і закономірних причинно-наслідкових зв'язків не применшує унікальності зазначеного явища, позаяк на рівні історії людства в абсолютній більшості випадків можна натрапити лише на ситуації, коли держави, імперії і цивілізації поступаються своїм статусом *Superpower* під тиском зовнішніх обставин, а не з власного бажання (нехай навіть таке бажання й виявилось результуючим ефектом врахування несприятливої зовнішньої та внутрішньої кон'юнктури).

Зазначена специфічна особливість наділена ще одним курйозом – принциповою можливістю повернення США на олімп політичного світопорядку практично коли завгодно, коли їм заманеться. Для цього в Сполучених Штатах залишилися всі необхідні військово-технологічні, господарсько-економічні та інфраструктурні ресурси. Бракує лише того, що називається соціальним запитом, акцентованості американської суспільної думки на більшу

присутність США в світопорядковій конфігурації. Після, в кращому разі, двозначних, а в гіршому – провальних кампаній в Афганістані та Іраку схоже на те, що чергове коло експансіоністської спіралі може відтермінуватися на доволі віддалену перспективу.

А втім, існує безліч ефективних механізмів прискорення таких змін: приміром, варто Сполученим Штатам провести «маленьку й переможну війну», розтиражувавши її блискучі наслідки підконтрольними інформаційними мережами, як пересічний американець почне, як і два десятиліття тому, з металевими нотками в голосі вимагати «знищення терористів», «примусового схиляння до миру», «категоричного дотримання норм демократії» і т. ін. А далі – відповідно до фундаментальних канонів популізму й формальної демократії – владна вертикаль буде буквально змушена скерувати вістря своїх зусиль, як демагогічно висловлювалися в часи СРСР, «на виконання наказів виборців». Вочевидь цар Соломон мав рацію: все, що буде, вже було – треба лишень мати добру пам'ять і розуміння логіки причинно-наслідкових зв'язків.

Такою є логіка і циклічність прийняття політичних (а прецінь – геополітичних) рішень під впливом топографічної карти настроїв громадської думки в демократичному суспільстві часів інформаційної епохи. Отже, в питанні інтриги прийняття рішень, спроможних внести корективи в чинний світопорядковий статус-кво, доводиться мати справу щонайменше з трьома детермінативними факторами: місцем країни на шкалі демократії, топографічною картиною настроїв громадської думки та функціонально-інструментальною специфікою інформаційного суспільства.

Причому, кожен із зазначених факторів за відповідних умов і обставин може відігравати вирішальну роль для визначення доцільності тих чи інших політичних пріоритетів і доленосних рішень. Приміром, у ситуації недемократичного (тоталітарного, деспотичного, авторитарного тощо) типу правління потреба врахування настроїв громадської думки відпадає, позаяк такий аспект має мізерне регламентаційне значення в сфері динаміки політичного процесу. Загалом же суть справи за цією критеріальною ознакою

можна подати в такій лінійній залежності: **чим вищий рівень фактичної демократії, тим уважніше влада змушена прислухатися до настроїв і побажань громадської думки.**

Що стосується фактору топографічної картини настроїв громадської думки, то він хоч і перебуває в істотному корелятивному взаємозв'язку з індексом демократії, проте володіє значною статусною автономністю – зокрема, в тому сенсі, що категоричне неприйняття масовою свідомістю певних перспектив розвитку країни часто виявляється достатньою пересторогою навіть для недемократичного типу правління, оскільки очевидних ознак набуває нерентабельність і надмірна затратність скерування розвитку країни за вкрай непопулярним напрямом.

Звичайно, не слід ігнорувати функціонально-інструментальну специфіку інформаційного суспільства: **за відсутності належного інформаційного супроводу в наш час будь-які масштабні наміри політико-управлінських еліт є вкрай ризикованими. І навпаки: інтенсивна інформаційна підтримка в змозі забезпечити підтримку ледь не кожній ідеї й ініціативі, оскільки вона оперативно «підкориговує» топографічну картину настроїв громадської думки.**

Утім, зазначена інструментальна опція містить як переваги, так і недоліки, ризики для розвитку соціуму: річ у тім, що внаслідок навіювального ефекту ЗМІ суспільна свідомість може перетворюватися на мимовільного заручника контрпродуктивних і загалом небезпечних ідей, унаслідок чого вступає в дію механізм негативістської інерції, який вичерпує себе лише тоді, коли суспільство зазнає відчутних матеріальних, людських, репутаційних та морально-вольових збитків.

Саме за такою сценарною логікою розгорталися події після 11 вересня 2001 року: для уникнення статусу «втраченого обличчя» президент США і загалом владна вертикаль цієї країни були змушені терміново прийняти рішення про вторгнення в Афганістан – і це попри те, що Ісламська Держава, яка взяла на себе відповідальність за теракти в Сполучених Штатах, на той час, не

контролювала в повному обсязі жодної провінції Афганістану, а функціонувала в режимі безкомпромісного протистояння офіційній владі в особі Талібану.

За іронічною логікою, офіційний Вашингтон мав значно більше формальних підстав для вторгнення в Ємен, Пакистан чи Саудівську Аравію, де очільники Ісламської Держави почувалися значно комфортніше й де проживала більшість їхніх родин. Однак трапилося те, що трапилося: саме за Афганістаном була закріплена роль цапа відбувайла терористичних атак. Упродовж кількох дів коаліційні війська без надзусиль взяли під контроль всю територію цієї середньоазіатської країни, а потім настала фаза розгубленості: вона тривала майже два десятиліття, забрала десятки тисяч життів і трильйони доларів – аж поки громадська думка США не збагнула очевидне: **якщо відплата за терористичний акт за багатьма показниками є гіршою самого теракту, то вона вочевидь не виправдана й потребує «зворотної рокіровки».**

Якщо вже Сполучені Штати з їхнім грандіозним досвідом політичного дискурсу й прозорого прийняття політичних рішень опинилися аж на два десятиліття в пастці кон'юнктурних ілюзій і вкрай негативного за своїми наслідками самонавіювання, то чи варто дивуватися, що зловживання українських можновладців міркуваннями кон'юнктурних резонів і сумнівних переваг призвели до кричущої невідповідності нашої країни світопорядковим реаліям? Ідеться про вишуканий курйоз для гурманів від політики: якщо в умовах однополюсного світу 1990-х – початку 2000-х років Україна за кількістю офіційних стратегічних партнерів (на той час їх нараховувалося аж 19!) впевнено почувалася на першій позиції Книги рекордів Гіннеса, то, починаючи з 2005 й особливо з 2014 років, коли світопорядок почав невпинно скочуватися до багатополярного чи навіть неполярного *status quo*, ми, геть як у російській казці про «вершкі і корешкі», зробили рішучі кроки в напрямі безальтернативної орієнтації на одного зовнішньополітичного авторитета – цього разу вже на Сполучені Штати (символічну функцію яких, щоправда, на рівні квазіполітичного нарративу

здебільшого виконує мантра «європейського цивілізаційного вибору»).

Хаотична, а почасти й спазматична зміна орієнтаційних стратегем – це навіть не півбіди, а неістотна прикрість ситуації, в якій опинилася Україна; справжня ж проблема полягала в невідповідності логіки орієнтаційних пріоритетів глобальним геополітичним мегатрендам, унаслідок чого Україна, подібно до трагікомічного героя згаданої казки, постійно опиняється в найгіршій із усіх можливих ситуацій.

Проте не поспішайте наділяти українських можновладців ознаками безнадійного тугодумства – хоча зроблений ними вибір зовнішньополітичних пріоритетів прирікав нашу країну на найгірші траєкторії розвитку, проте траєкторія їхньої особистої життєдіяльності приємно дисонувала із загальним станом речей: тісні стосунки із владним олімпом України забезпечили безбідне існування не лише їм особисто, а й їхнім родинам, дітям і внукам, вони не мають досвіду тюремного терміну з конфіскацією, і, загалом, їм навіть по десятиліттях безпрецедентно неефективного політичного управління вдається й надалі створювати враження «незамінних і безальтернативних керманичів».

Шкода, що Україна від цього не отримала жодного зиску: спочатку, за умов однополюсного світу з безроздільним пануванням США політична верхівка київських владних пагорбів під різними приводами утримувала нашу країну в орбіті фактичних впливів Росії, а коли Сполучені Штати втомилися від приємної, проте обтяжливої місії світопорядкового гегемона, українські можновладці нарешті «проснулися» й вирішили вскочити в останній вагон безпекових гарантій Вашингтону, вочевидь не беручи до уваги як новітні світопорядкові реалії, так і не надто приховане небажання США здійснювати весь обсяг міжнародного арбітражу в черговій гарячій точці.

Найгірше, що можна вигадати в такій ситуації – це тішити себе черговими ілюзіями: мовляв, експансіонізм Демократичної партії США і їхнього висуванця Джозефа Байдена докорінно відрізняється

від ізоляціонізму республіканців і Дональда Трампа, тому, мовляв, починаючи з 2021 року, Україна може розраховувати на втілення в життя будь-яких своїх забаганок. Ні, ні й ще раз ні: попри відмінності передвиборчих платформ Трампа та Байдена курс на ізоляціонізм є спільною для всього політичного класу Сполучених Штатів тенденцією, яка віддзеркалює настрої абсолютної більшості електорату цієї країни.

Причинно-наслідковий зв'язок цього явища доволі простий: коли пересічний американець дізнався про астрономічні суми воєнних кампаній з «перевиховання» Афганістану й Іраку, то він, відповідно до тривіальної інерції формальної логіки, почав усе наполегливіше формулювати очевидне для такої ситуації запитання: «Навіщо це мені як платнику податків?» А оскільки відповідей, які задовольнили б колективного автора цього запитання, не існує, то політична еліта Сполучених Штатів не може не підходити до взаємин із зовнішнім світом з позицій максимальної обґрунтованості й рентабельності. Непереконливість обґрунтувань чи сумнівна рентабельність майже автоматично ставлять хрест на перспективах отримання допомоги від США будь-ким.

Сполучені Штати сприймають Україну в статусі інструменту, точніше, елементу, а ще точніше – одного з багатьох елементів системи стримування Росії. І будь-яке нині чинне чи гіпотетичне, вірогідне в найближчій перспективі ставлення США до «українського кейса» так чи інакше обумовлене саме таким статусним позиціонуванням нашої країни на Капітолійському пагорбі Вашингтона.

Ще один вкрай неприємний для України аспект полягає в несумісному з оптимістичним спочиванням на лаврах статусі «розмінної монети», закріпленому за Україною новітнім доктринальним підходом офіційного Вашингтона. Треба бути реалістами: в оглядовому майбутньому таке функціональне реноме України в коридорах американської влади ніхто не збирається переглядати, незважаючи на його дразливість як для українського політичного класу, так і для України в цілому. Максимум, на що ми можемо

розраховувати, – це камуфлювання такого невтішного висновку засобом евфемізмів і дипломатичного словоблуддя.

І тут не варто нарікати ні на «товстошкірість» американського політикуму, ні на нестачу чуйності чи безнадійний цинізм найвищого щабля політичної влади в США: за станом на сьогодні всі президенти Сполучених Штатів і державні секретарі, їхні радники та радники радників зробили й не припиняють робити для України максимум можливого з того, що залишилося внаслідок безлічі негативних сигналів, які надходили з України впродовж усього періоду нашої державної незалежності як у режимі відкритих джерел інформації, так і каналами спецслужб та інсайдерської інформації.

Річ у тім, що **США визначають принципи своєї зовнішньої політики загалом та форматують її конкретизовані регіонально-секторальні версії не з огляду на потреби України чи поточних забаганок її тимчасових керманів, а на підставі сукупного образу України в свідомості пересічного американця.** Безперечно, такий образ не завжди коректний, часто він дещо тенденційний, тому спонукає або до індиферентності, або до надмірної експансивності, проте він саме такий, а не інший, і з ним не можна не рахуватися – інакше на наступних виборах пересічний американець за посередництва прозорого й цілком демократичного інструменту голосування перестане рахуватися з бажанням політичної еліти залишатися при владі.

А тепер поміркуймо разом: яким має бути ставлення до «українського кейса» в пересічного американця, якщо він навіть без альтруїстичних підказок *WikiLeaks* дізнається про те, що Україна протягом перших 15 років формальної державної незалежності дозволила під виглядом приватизації розкрасти основних фондів і майна на понад \$ 200 млрд, а наступні 15 років знову-таки формальної державної незалежності, замість хоча б часткового повернення активів, скеровувала вістря своїх політико-управлінських зусиль на перепозичання по \$ 1-2 млрд у МВФ та інших донорських структур? Якого рівня летальності зброю США

мають надати Україні – країні, спроможній лише беспорядно констатувати вибухи чергових складів зброї, що належить до категорії критичної номенклатури? І найцікавіше: як узагалі спілкуватися з країною, владна вертикаль у якій з року в рік лише деградує, не еволюціонує, а інволюціонує, змінюється за принципом «від зовсім поганого – до ще гіршого»? Можливо, для забезпечення від ефекту «зіпсованого телефону» Сполученим Штатам варто спробувати спілкуватися з українським суспільством, уникаючи посередництва української влади? Але яким чином і навіщо спілкуватися з тим суспільством, яке зробило можливими всі неподобства, яке не стало їм на заваді? **Невже США і американці мають опікуватися долею України більше, ніж українці? Та й з якого дива ми маємо на це розраховувати? Тому, що ніяк не спроможемося вийти з полону ілюзій?**

Для всіх цих і безлічі інших загалом риторичних запитань один мудрий чоловік свого часу запропонував спільну риторичну відповідь – він розпачливо розводив руками й констатував залізобетонну істину: маємо те, що маємо. На значний сегмент суспільної свідомості України така констатація справила й надалі справляє феноменальний психотерапевтичний ефект, сприяючи формуванню зони світоглядного комфорту навіть за умов абсолютного дискомфорту. Натомість на представників спеціалізованої, наукової свідомості чари формульної сентенції Леоніда Макаровича здебільшого не діють: науковці чомусь вважають, що на додаток до бездоганих констатацій було б непогано мати справу ще й із сякими-такими рекомендаціями – відповідями не лише на класичні «хто винен?» та «що робити?», а й також «з ким робити?» і «як саме робити?»

На тлі істотного увиразнення й концентрації ризиків, перед якими Україна мимоволі опинилася внаслідок значного реформатування сучасного світопорядку, доводиться констатувати невтішний стан речей: навіть у дослідницькому, науково-експертному середовищі, замість належної системної і критичної оцінки небезпек світопорядкової турбулентності та викликів і загроз цього процесу на адресу України, превалує тиражування дезорієнтуючого нарративу щодо тотальної невизначеності наявного status

quo, а відтак і «недоцільності категоричних висновків», оскільки, мовляв, «у суспільстві ризику, на рівні якого спрацьовує ефект метелика, безглуздо вибудовувати глибокоешелоновані концептуальні конструкції». Такі спроби самоусунути від предметного осмислення загроз і викликів на адресу суспільно-політичної дійсності мовою зрозумілого смислового наповнення можна перекласти двома способами: або «зона комфорту – понад усе», або «не тратьте, куме, сили – спускайтеся на дно».

Ще гіршою є ситуація у сфері прийняття політичних рішень, які покликані виконати функцію необхідної і достатньої відповіді на виклики світопорядкових трансформацій. Ця хвороба проста й очевидна (щоправда, лише за критерієм діагностування, а не лікування): йдеться про хронічні вади української влади, про її перманентне здрібнення – причому, практично в усьому – починаючи з інтелектуального, кваліфікаційного й етичного рівня й закінчуючи обсягами привласнюваного (щоправда, остання особливість зумовлена не стільки атрофією клептократичних інстинктів, скільки зниженням рівня об'єктивних можливостей привласнювати з причин того, що, як розпачливо визнав один класик, «всё уже украдено до нас»).

З українською політикою трапилося найгірше з того, що може статися: навіть попри те, що її початковий якісний статус-кво (якщо за його точку відліку взяти набуття Україною державної незалежності) вочевидь не вражав переконливістю, а, скоріше, репрезентував наївність, периферійність і неадекватність як викликам часу, так і розумінню сутності цих викликів, вона примудрилася деградувати, інволюціонувати й загалом скотитися ледь не до печерного рівня. Тому, аналізуючи її, не випадково напрошуються аналогії з тим фрагментом «Держави» Платона, в якому змальована печера з в'язнями, змушеними спостерігати не саму дійсність, а лише тіні, залишені дійсністю на стінах печери. Для цих бідолах найбільшою з усіх реальностей були реальність не самої дійсності, а лише невиразних і оманливих тіней.

Ще одна фатальна вада – інтелектуальний, вольовий та цілепокладаючий рівень української влади, який обмежується готовністю «ходити між краплинками дощу». Зауважте: навіть *не вмінням*, а лише *готовністю*. По трьох десятиліттях державної незалежності це схоже на низькобюджетний фільм жахів чи навіть на прокляття. Як сказав би Тарас Шевченко, «та сміються ж з України сторонні люди». На відміну від часів Шевченка, нині сміх сторонніх людей не є чимось екстраординарним: хочуть сміятися – нехай сміються.

Проблема в іншому: ті, що сміються, за дивним збігом обставин ще й патронують Україну, здійснюють політичне, соціально-економічне, культурно-цивілізаційне та інше наставництво. Саме вони менторським тоном регулярно надиктовують Україні «напутні слова», імплементація яких, за їхнім твердженням, виведе нашу країну під «яснії зорі й тихії води» світлого майбутнього. Зі сервільною запопадливістю чемного учня Україна в особі антимеритократичної влади з року в рік педантично дотримується кожної рекомендації і поради, однак світло поступального розвитку в кінці тунелю стагнації все ще перебуває в статусі омріяної химери – й не більше.

Однією з ключових змістовних і функціональних особливостей багатополусної реструктуризації сучасного світопорядку є домінування проксі-статусу: якщо раніше цей підлегло-обслуговуючий статус поширювався лише на країни, що перебували в другому та третьому ешелонах світового табеля про ранги, то нині, з огляду на фактичну відсутність країн першого ешелону (тих, що відповідають критеріям наддержави, *Superpower* тощо), ознакам проксі-статусу відповідають практично всі країни, а сутність концептуальної інтриги зводиться лишень до того, наскільки реалії функціонування конкретної країни вичерпуються змістовним ідентитетом проксі-статусу.

Очевидно, не варто розлого пояснювати, що такий тектонічний статусний зсув істотно ускладнює оперування всім спектром світопорядкової дійсності – починаючи з її систематизації й закінчуючи ієрархізацією. Однак у цілому ситуація не безнадійна,

оскільки функціональні, статусні й репутаційні маркери країн і суспільств сучасного світу не припиняють утворювати доволі виразну топографічну карту, яка дозволяє коректно й оперативно орієнтуватися в перебігу практично будь-яких процесів, у реалістичності втілення тих чи інших намірів та в осмисленні причинно-наслідкових зв'язків найрізноманітніших тенденцій.

Згідно з класичною моделлю, країни-проксі здебільшого навіть не здогадуються щодо ролі, яка їм відведена їхніми «кураторами»-партнерами, що, на відміну від них, є не *об'єктами*, а *суб'єктами світопорядку* й посідають вищий щабель у світопорядковому таблиці про ранги. Безперечно, наведена модель проксі-статусу потребує певної корекції і, скажімо так, «поправок на вітер», роль якого виконує наведена специфіка сучасного світопорядку. Проте у випадку України ситуація не зазнала жодних ускладнень, оскільки позиція нашої країни в світовому таблиці про ранги впродовж попередніх трьох десятиліть не зазнала істотних змін.

Найгіршою новиною для класичних країн-проксі є та істотна обставина, що конкретно-історичні особливості відведеної їм ролі невідомі навіть самим «кураторам»-суб'єктам світопорядку, на яких країни-проксі орієнтовані: загалом існує лише певний діапазон вірогідних можливостей, з-поміж яких суб'єкт світопорядку щоразу вибирає для активування ту опцію, яка найбільше придатна для досягнення його мети в конкретному випадку. Тому **країна-проксі в жодному разі не є метою, а лише засобом, своєрідною «розмінною монетою», «витратним матеріалом», інструментом для досягнення навіть не стратегічної, а суто тактичної, кон'юнктурної мети суб'єкта (суб'єктів) світопорядку.**

Звичайно, для обізнаної публіки наведена особливість не є новиною, адже практично весь причинно-наслідковий, емпіричний і логічний масив, що стосується зазначеного кейса, перебував у зоні досяжності будь-кого й раніше – інша річ, що скористатися можливостями рефлексії, критичного мислення й компаративного аналізу спромоглася чи вважала за потрібне лише незначна частина

суспільної свідомості, натомість для абсолютної більшості окреслена специфіка драматичної ролі й похмурих перспектив проксі-країн залишалася в зоні комфорту – тобто була ретельно прихованим у закутках підсвідомості «секретом Полішинеля». Зрештою, не виключено, що навіть попри залізобетонну аргументацію психологічно необтяжливе сприйняття дійсності зберігатиметься й надалі, адже зона комфорту (нехай і утворена внаслідок самооманливого навіювання!) є чи не останнім редутом, який відмежовує життя нашого пересічного співвітчизника від абсолютної фрустрації, зневіри й відчаю.

Абсолютна невизначеність рольових і функціональних перспектив країн-проксі означає, що суб'єкти світопорядку априорі не мають на меті опікуватися їхніми інтересами, а тим більше – не збираються імплементувати такі інтереси на практиці: йдеться лишень про те, щоб тримати країну-проксі в межах траєкторії своїх інтересів (інколи навіть не національних, а вузькокорпоративних), а також геополітичних та соціально-економічних пріоритетів. Зрозуміло, що, в повній відповідності до принципу рентабельності, для виконання подібного завдання суб'єктами світопорядку застосовуються не *maximum maximorum*, а *minimum minimorum* можливих і наявних зусиль, засобів і ресурсів.

Окрім мінімально необхідної і достатньої фінансової та матеріально-технічної підтримки інструментарій утримання в орбіті свого впливу включає також ні до чого не зобов'язуючий наратив про «правильність стратегічної мети», «переваги здійсненого цивілізаційного вибору», «статус невід'ємної складової цивілізованого світу» і т. д і т. п. А те, що реалізація цієї цинічної поведінкової стратегії прирікає країну-проксі на тривалу стагнацію, фактичний державно-суспільний анабіоз і навіть агонію, це нікого з «дійових осіб» такого кепського «спектаклю» особливо не обходить: країни-«куратори» переймаються лишень аспектом утримання країн-проксі в орбіті свого впливу, а ціна, яку патроніваними ними режими й суспільства заплатять за втілення в життя цієї забавки, їх не цікавить; що ж стосується політико-управлінських

еліт країн-проксі, які заплющують очі на такий апофеоз цинізму, то вони отримують «індульгенцію» у вигляді практично необмежених можливостей зловживань і розкрадань в астрономічних обсягах на «підлеглих територіях», тому здійснюють жорстке самоцензурування решток свого інтелекту, честі й совісті, намагаючись усіяко переконати суспільство в тому, що, як кажуть у таких випадках росіяни, «пожар идёт по плану».

Дехто може зауважити відсутність згадки про суспільство й народ країн-проксі, які несуть на своїх плечах основний тягар збитків такого статус-кво й не можуть цього не відчувати. Суспільство й народ у цьому разі справді обділені увагою, однак із поважних причин – вони не є «дійовими особами» такого, з дозволу сказати, «спектаклю». Їхній статус – «глядачі» цього «спектаклю», й повноваження в них, відповідно, не більш, ніж глядацькі: вони можуть уважно стежити за перебігом «спектаклю», можуть поєднувати перегляд зі сном, можуть проігнорувати відвідини театру на користь внутрішньої еміграції у формі трудоголізму, шопоголізму, наркоманії, алкоголізму, круглодобового перебування в соціальних мережах і т. ін. Між іншим, кожна з наведених «глядацьких» поведінкових альтернатив і життєдіяльнісних стратегем цілком прийнятна як для «театру» в цілому, так і для кожної з «дійових осіб» зокрема, а єдине, що їх непокоїть, – це хоч і химерна, проте все-таки вірогідність відмови «глядачів» від нав'язаного їм статусу на користь принаймні моральної сатисфакції у формі якщо не спалення «театру», то хоча б розгону «театральної трупи».

Попри запевнення більшості Нобелівських лауреатів і авторитетних політиків, падіння Берлінського муру виявилось не точкою відліку постісторії і постполітики як тотального політичного анабіозу під егідою не менш тотальної регламентованості всіх сфер життя приписами ліберально-демократичного світопорядку, а точкою перетину різних альтернатив глобального політичного пробудження, у вірогідність яких під час розпаду Варшавського договору та СРСР важко було повірити навіть найбільш обізнаним аналітикам.

Нашим сучасникам – принаймні тій їх частині, що ототожнюється зі суспільствознавчим кластером спеціалізованої свідомості – випало жити під омофором цивілізаційної парадигми, яка, як і кожна парадигма, справляє істотний детермінативний, а почасти навіть примусово-тиранічний вплив, не залишаючи місця для хоча б сякої-такої концептуальної і навіть суто інтерпретаційної альтернативи.

Сукупність хоч і змістовно порожнинного, проте загалом конотаційно позитивного інформаційного пресингу масової свідомості України, в основі якого – запевнення в неухильності рожевих перспектив здійснення цивілізаційного вибору на користь «Європи», не могла не принести відповідних результатів: у **більшості наших співвітчизників вибір на користь європейського напрямку цивілізаційного розвитку асоціюється з чимось хоч і не надто виразним, проте назагал із приємним і комфортним – для когось це слугує узагальненим образом карго-культу (соціальні гарантії за результатами громадянства, отриманого всіма правдами й неправдами, заробітчанство тощо), іншим під час згадки про Європу метод вільних асоціацій вимальовує, скажімо так, доброзичливу атмосферу амстердамського *coffeeshop*, а ще для когось лаконічним утіленням європейського цивілізаційного мейнстріму є запальний *cancan* у паризькому «*Moulin Rouge*».**

Загалом же в питанні європейського цивілізаційного вибору Україна по трьох десятиліттях державної незалежності все ще тупцює в початковій фазі, яку можна відрекомендувати декларацією про наміри. Втім, з огляду на поважний часовий відтинок, навіть щирість таких декларованих намірів опиняється під сумнівом. Проясненням і водночас виправданням в такому разі міг бути або фатальний нефарт України на шляху до цивілізаційної Європи, або перешкоди, які сама Європа вибудовує на шляху України до неї. Та оскільки політико-управлінська вертикаль України не приділяє уваги жодному з цих алібі, то вся повнота відповідальності як за щирість намірів, так і за кваліфікаційний рівень їх утілення на практиці лягає лише на її плечі.

За великим рахунком, в оперуванні проблематикою європейського цивілізаційного вибору Україна навіть не вийшла на щабель дискурсу і діалогу, а все ще перебуває в стані наративу – тобто механічного поєднання оповідей, які є абсолютно автономними за критеріями аргументації, інтерпретації, обґрунтування проблемних альтернатив тощо. В цьому разі автономність передбачає відсутність потреби інтерактивного обміну з опонентами, концептуальними антиподами й антагоністами, а ситуація в цілому набуває максимально комфортних в інтерпретативному й психологічному сенсі ознак – цілком, як у байці Крилова: «Кукушка хвалит Петуха за то, что хвалит он Кукушку». Щоправда, така комфортність досягається коштом концептуальної невизначеності й неспроможності сформулювати бодай деякі аргументовані відповіді на виклики багатополосної реструктуризації глобального світу.

Легендарна фраза Бернштейна «рух – усе, кінцева мета – ніщо» дала підстави для номінування її автора на статус геніального тактика і водночас нікчемного стратега. У випадку з європейським цивілізаційним вибором України ситуація діаметрально протилежна: на тлі «тотальної стратегії» доводиться мати справу з абсолютною відсутністю тактики, політичної тактики як порядку денного, тактичних кроків з упровадження стратегем розвитку в реалії суспільно-політичного праксису, внаслідок чого Україна нагадує того зайця, який ніяк не може дістатися до морквини, що висить у нього буквально перед носом.

«Медовий місяць» України з наративом на тему європейського цивілізаційного вибору невпинно добігає логічного завершення: **якщо найближчим часом суспільній свідомості не будуть запропоновані виразні смислові ідентитети європейського цивілізаційного мейнстріму, а на рівні практики так і не з'являться конкретні прагматичні переваги вибору на користь Європи, то такий вибір буде повністю дезавуєвано – більше того: не виключено, що маятник суспільної думки України не просто хитнеться в протилежному напрямі, а й за інерцією рухатиметься значно далі, ніж на це заслуговує нехай навіть**

аморфне реноме Європи, внаслідок чого асоціативний інструментарій пересічного українця пов'язуватиме з Європою ледве не весь негативізм, з яким доводиться мати справу навіть на повсякденному рівні, не говорячи вже про формат амбітної політичної взаємодії на регіональному й глобальному рівні.

Як іронізував у таких випадках Джованні Джентіле, проблема Америки насправді висмоктана з пальця, бо вся *summa summatorum* онтологічної та інтерпретативної інтриги полягає лише в тому, щоб Америку спочатку відкрити, а згодом ... закрити. Втім, на периферії уваги такого курйозного висновку опинився той факт, що Америка – це не захальвна книжечка, яку з легкістю можна розгорнути й згорнути: в цьому разі кожен із цих фазисних статусів – відкриття й закриття – передбачає попередні значні зусилля за різними профілями накопичення емпіричного матеріалу, компаративного аналізу фактографічного й фактологічного масиву, а також аргументаційної, полемічної та дискусивної переконливості в процесі відстоювання своїх теоретико-концептуальних засновків. І лише за результатами цієї титанічної за обсягами зусиль процедури можуть з'явитися достатні підстави для «закриття Америки» цивілізаційного вибору України.

Потребам цивілізаційної визначеності вочевидь сприятиме виразне розуміння того, що будь-які – навіть найбільш істотні – зовнішні обставини, мегатренди, детермінанти й регламентації є *не вироком*, а *лише викликом*, який потребує належного осмислення й адекватної відповіді. Це загальнометодологічне й трансісторичне правило цілком спрацьовує і в конкретно-історичному випадку українського сьогодення: **турбулентність реструктуризаційної невизначеності політичного світопорядку й жорсткі вимоги глобалізаційних тенденцій можуть як знищити Україну, так і зробити її сильнішою.**

Суто теоретично й гіпотетично обидві вірогідності рівнозначні. Практична ж визначеність у цьому аспекті виявиться результатом наслідком рівня державної повноцінності України: хто ми – держава-об'єкт і країна-проксі, політико-

управлінська вертикаль якої формується за рахунок маріонеток, що керуються виключно кон'юнктурними міркуваннями, дрібним гешефтярством і невиліковною kleptomaniєю, чи ми є репрезентантами повноцінної суб'єктності – державної, культурно-цивілізаційної, соціально-економічної тощо, а наші керманічі – не гірші з гірших і навіть не одні з нас, а кращі з кращих, виразні політичні постаті, наділені переконливим особистісним стрижнем, гідністю і готовністю до самопожертви в ім'я України за першої ж необхідності.

Безперечно, сумніви щодо суб'єктності України та адекватності її політико-управлінської вертикалі викликає і загроза сьогодні залишаються в силі. Проте допоки доля цієї країни не байдужа невомним дослідникам і непохитним у своїй принциповості громадянам, цивілізаційна суб'єктність України й компетентністьна ефективність її влади є не настільки безперспективними, як це може здатися під час побіжного розгляду.

Відомості про авторів:

Ковалевський Владислав – кандидат політичних наук, старший науковий співробітник відділу теорії та історії політичної науки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України.

Левкуліч Василь – доктор філософських наук, завідувач кафедри філософії Ужгородського національного університету.

Самчук Зореслав – доктор філософських наук, старший науковий співробітник, головний науковий співробітник відділу теорії та історії політичної науки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України.

Чорний Олександр – кандидат філософських наук, науковий співробітник відділу теорії та історії політичної науки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України.

Шановал Юрій – доктор історичних наук, професор, головний науковий співробітник відділу теорії та історії політичної науки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України.

Наукове видання

СУЧАСНИЙ ПОЛІТИЧНИЙ ДИСКУРС З ПРОБЛЕМИ БАГАТОПОЛЮСНОЇ РЕСТРУКТУРИЗАЦІЇ ГЛОБАЛЬНОГО СВІТУ

Монографія

Підписано до друку 19.06.2023 р. Формат 60x84/16. Папір офсетний.
Гарнітура Times. Ум. друк арк. 23,25. Обл.-вид. арк. 19,90
Тираж 120 прим. Зам. № 2114

Видавець Інститут політичних і етнонаціональних досліджень
ім. І. Ф. Кураса НАН України; Президія НАН України
01011, м. Київ, Генерала Алмазова, 8
Тел. (044) 285-65-61
www.ipiend.gov.ua, e-mail: office@ipiend.gov.ua

Виготовлювач ПП Лисенко М. М.
16600, м. Ніжин Чернігівської області, вул. Шевченка, 20
Тел.: (067) 4412124
E-mail: vidavec.lisenko@gmail.com

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
видавців, виготовлювачів і розповсюджувачів видавничої продукції
серія ДК № 2776 від 26.02.2007 р.